

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Львів
2013

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія юридична / головний редактор М.М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. –
Вип. 2. – 584 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, професор (*головний редактор*);
В.К. Гришук, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О.М. Балинська, кандидат юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т.З. Гарасимів**, доктор юридичних наук, професор;
З.Р. Кісіль, доктор юридичних наук, професор; **В.О. Навроцький**, доктор
юридичних наук, професор; **А.С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор;
М.П. Гетьманчук, доктор історичних наук, професор; **Я.А. Гончарук**, доктор
економічних наук, професор; **О.В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент;
А.В. Баб'як, кандидат юридичних наук, доцент; **Р.Б. Бедрій**, кандидат юридичних
наук, доцент; **Р.І. Благута**, кандидат юридичних наук, доцент; **М.В. Ковалів**,
кандидат юридичних наук, професор; **В.О. Кучер**, кандидат юридичних наук,
доцент; **Ю.С. Назар**, кандидат юридичних наук, доцент; **Д.Є. Забзалюк**, кандидат
історичних наук, доцент; **Т.І. Созанський**, кандидат юридичних наук;
Г.Б. Яновицька, кандидат юридичних наук, доцент; **І.Ю. Сковронська**, кандидат
філологічних наук, доцент; **С.В. Богданов**, кандидат юридичних наук (за згодою);
П. Станіш (Stanisz Piotr), доктор права габілітований (за згодою).

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 9 від 24 квітня 2013 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Гороδοцька, 26.

Тел.: (032) 258-65-72, (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна коле-
легія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладено-
го матеріалу покладається на авторів та рецензентів.

При передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи
не повертаються.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

М.В. Калінін

ДЖЕРЕЛА КОНФЛІКТУ В ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИ

Присвячено проблемі філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особи. Увага зосереджена на дослідженні різних підходів до визначення поняття «правова культура особи», структурі правової культури та її складових, типах особистості, визначенні поняття «правовий конфлікт», джерелах та підставах конфлікту. Акцентується на з'ясуванні взаємопов'язаних процесів, що передбачають відображення особою правової дійсності, таких як пізнання явищ правового життя, їх усвідомлення та оцінка.

Ключові слова: *правова культура, правова дійсність, правовий конфлікт, джерела конфлікту.*

Постановка проблеми. За останні два десятиліття в нашій державі відбувалися процеси радикальної соціальної перебудови, які на сьогодні набули гострого конфліктного прояву та безкомпромисного характеру.

Результативність активної законодавчої діяльності останніх років суттєво применшується тим, що й досі не відпрацьований сам механізм реалізації законів. Однією з причин цієї обставини була наївна віра вітчизняних реформаторів у всесилля «невидимої руки» ринку, яка повинна була відрегулювати не лише економічну сферу, але й соціальні процеси.

Серйозним гальмом на шляху реформ є еkleктизм сучасного законодавства, що представляє собою конгломерат законів, відповідних різним соціальним системам («радянській», «ринковій») і перехідного періоду). На цій підставі можна стверджувати, що українське суспільство переживає суперечливий і болісний період радикальної трансформації сформованої правової культури суспільства, що поглиблюється конфліктами цінностей представників різних типів індивідуальної правової культури.

Цей процес, безсумнівно, вимагає осмислення самого феномена правової культури, зокрема на рівні індивідуума. Конфлікт у праві, як зрештою і саме право, може виступати тим фактором, який гармонізує цінності основних типів особистості, слугує ефективним засобом для запобігання різним формам конфліктів та для формування індивідуальної особистості, здатної до компромісів.

Метою статті є дослідження філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особи.

Стан дослідження. Вивчення джерел конфлікту як правових проявів права безпосередньо пов'язаного з розбіжністю самих понять «право» і «закон», своєю чергою також можна віднести до області філософського осмислення права.

Це питання не міг оминати своєю увагою жоден автор, який займався проблемами обґрунтування права. Досить лише відзначити той факт, що протиріччя між правом і законом привертало увагу філософів упродовж більш ніж двох тисячоліть. Даоси, давньогрецькі софісти, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, стоїки, Цицерон, римські юристи, Фома Аквінський, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ф. Ніцше, В. Соловйов, І. Ільїн, Н. Бердяєв, а також класики юридичної думки ХХ ст., такі, як Г. Кельзен, так чи інакше зачіпали в своїй творчості аспекти, що належать до проблематики правового конфлікту.

Реалізація ефективного тлумачення правової культури як особливого якісного стану правового життя розпочалася лише у ХХ ст. В цей період виховання «нової радянської людини» потребувало активного впливу на суспільну свідомість. Висновки і положення робіт того часу, зокрема, проблемного і загальнотеоретичного характеру, не втратили своєї значимості й донині. Але сучасний етап характеризується виробленням цілісної концепції правової культури на основі розвитку попередніх юридичних знань та традицій у роботах С.С. Алексєєва, М.І. Бородіна, Л.Б. Гапоненко, А.М. Гоголева, І.В. Дергачова, Ю.Г. Єршова, І.А. Ільїна, А.І. Ковлера, В.С. Нерсесянца, С.Ф. Палінчак, Е.А. Певцова, Ю.Є. Пермякова, Е.А. Рябова, Г.П. Серова та ін.

Натомість, проблематика впливу правового конфлікту на формування правової культури особи та зворотній вплив носіїв різних типів правової культури на конфліктогенність в суспільстві досі не вивчалася.

Виклад основних положень. Поняття «правової культури особи» як явища її соціального життя з точки зору сучасного розуміння його змісту та форм має велику кількість визначень в юридичній літературі.

Насамперед це пов'язано з множинністю підходів до розуміння і визначення феномена культури як такого. Американські етнографи А. Кребер і К. Клакхон у своїй роботі «Культура. Критичний огляд понять і визначень» (1952 р.) навели понад 150 визначень культури, що були сформульовані в тогочасній літературі. Майже через два десятиліття французький вчений А. Моль у роботі «Соціодинаміка культури» (1969 р.) нарахував уже понад 250 її визначень [1, с. 177].

У цілому в науці сформувалися три основні підходи до цього поняття:

антропологічний, згідно з яким культура – це сукупність усіх благ, створених людиною;

соціологічний, за яким культуру слід сприймати як сукупність усіх духовних цінностей;

філософський, згідно з яким культура – це певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей особистості [2, с. 281].

На нашу думку, всі ці підходи можна також використати і при визначенні правової культури. Наведемо деякі з відомих визначень.

«Правова культура являє собою свого роду юридичне багатство, виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які відносяться до духовної культури, до правового прогресу» [3, с. 149].

«Під правовою культурою розуміється обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості, як в цілому, так і на рівні правового розвитку суб'єкта, а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини» [4, с. 331].

«Правова культура охоплює всі цінності, які створені діяльністю людей в області права; вона пронизує право, правосвідомість, правові відносини, режим законності, чинний правопорядок, правовий менталітет нації та окремих груп населення. Правова культура в такому розумінні – це якісний стан правового життя суспільства,

що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості, а в цілому – в рівні правового розвитку суспільства» [5, с. 466].

Як бачимо, права культура розглядається різними авторами як гранично широка права категорія, що охоплює всі феномени чинного права (правової дійсності) і правосвідомості. У цьому відношенні, на наш погляд, категорія правової культури виявляється близькою за змістом до категорії правової системи. Разом з тим категорія правової культури не просто змістовно охоплює систему існуючих правових феноменів, а характеризує їх в строго визначеному якісному аспекті, а саме в аспекті позитивного стану і прогресивного розвитку.

Отже, права культура включає в себе прогресивно-ціннісні елементи правової системи суспільства. «По суті, права культура – це сукупність усіх позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні, яка втілила досягнення правової думки, юридичної техніки і практики. Її елементами виступають обставини, що складають позитивну правову реальність. Вона пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, законотворчу та правозастосовну, а також іншу правову діяльність, всю позитивну юридичну дійсність у функціонуванні та розвитку її складових частин» [6, с. 408].

Розкриваючи сутність правової культури, хотілося б зосередити увагу на її наступних підсистемах, що виділяють в науковій літературі за суб'єктивним складом:

– права культура суспільства – охоплює всі правові явища у динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики;

– права культура окремих колективів або соціальних груп є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці колективи;

– права культура особи є похідною від правової культури суспільства, залежить від досвіду особи, рівня її освіти, наявності правових навичок і правомірної поведінки [7, с. 367].

Права культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

Звернімо увагу, що визначені елементи правової культури особи характеризують її не лише з точки зору суб'єктно-психологічної, але також і дієвої сторони. Тому правова культура особи виражається в трьох основних станах:

- правових культурних орієнтаціях, тобто підготовленості до сприйняття прогресивних, цивілізованих правових ідей і законів, уміння і навичок користуватися правом, а також оцінці власних знань права;

- творчої діяльності з їх реалізації, в процесі якої людина набуває або розвиває свої правові знання, вміння, навички;

- результатів реалізації зазначених орієнтацій [8, с. 6].

Іноді правова культура особи трактується як сукупність поглядів на право, на рівні елементарної форми відображення – як форма людського знання [9, с. 22]. Натомість, відношення до правової дійсності як найважливіший етап її відображення людиною включає не тільки пізнання явищ правового порядку, але й усвідомлення, осмислення прав, свобод і обов'язків, а через них і самого права як особливого соціального інституту, його галузей, конкретних правових ситуацій.

Спочатку правове життя отримує осмислення на рівні *правової психології*. Воно виступає як «...несистематизована, емоційна реакція на правові явища, їх усвідомлення і оцінку на емпіричному рівні» [10, с. 23]. Правова психологія особистості не носить концептуально-систематизованого характеру. Вона оформляється стихійно, в процесі взаємодії людей у групах, колективах, у суспільстві в цілому. Самі умови соціального буття людини з неминучістю накладають відбиток на її правову психологію, специфіку її психічних особливостей. Останні виражаються в здатності вибору особистістю життєвих цінностей і орієнтації, прийняття рішень і застосування інтелектуальних і емоційних ресурсів для їх реалізації.

Коли психічне відображення, що впливає зі спілкування людей і їхнього практичного досвіду, підкріплюється науковим, обґрунтованим усвідомленням, тоді надбанням особистості стає *правова ідеологія* – «...систематизоване, науково обґрунтоване усвідомлення в категоріях законності, справедливості прав і обов'язків, свободи, рівноправності потреб і завдань суспільного розвитку, необхідності та шляхів державного регулювання соціальних відносин з точки зору інтересів певної соціальної групи або суспільства в цілому» [10, с. 21]. Отже, правова ідеологія характеризується теоретичним узагальненням

і систематичністю; її специфічними властивостями є соціальна спрямованість і ціннісний характер. У цьому випадку можна говорити про досягнення особою найбільш точного відображення явищ правової дійсності.

Ідеологічний і психологічний аспекти взаємно доповнюють один одного і завжди присутні у проявах правової культури особи. Фактично правова ідеологія реалізується через психологію, яка може гальмувати або ж, навпаки, підштовхувати даний процес.

Відображення особою правової дійсності передбачає декілька взаємопов'язаних процесів: пізнання явищ правового життя, їх *усвідомлення* та *оцінку*. Саме ціннісний компонент є найважливішим аспектом правової культури особи. Ставлення до правового життя значною мірою залежить від індивідуальної оцінки прав, свобод і обов'язків, що передбачає зіставлення правових норм з власними потребами, інтересами, мотивами, метою та соціальною установкою. У відповідності з цими потребами та інтересами індивід або свідомо погоджує поведінку з визначеними у праві зразками, або вчиняє зовні правомірні дії, не опираючись на внутрішню мотивацію, або ж взагалі відхиляється від пропонованого правовою нормою варіанта поведінки.

Отже, влід за відображенням правової дійсності в рамках формування правової культури відбувається *регулювання правової поведінки особи*. При цьому відображувальна та регулятивна функції індивідуальної правової культури перебувають у діалектичній єдності і визначають реальну правову поведінку особи, її дії у сфері законності, правопорядку, правових основ державності та соціального буття.

Оцінка об'єктів і явищ відбувається на основі системи цінностей, котра, будучи продуктом життєдіяльності суспільства і соціальних груп, посідає особливе місце в структурі особистості кожного конкретного суб'єкта. Виступаючи автономними по відношенню до потреб джерелами смислоутворення, цінності «підключають» індивідуальну життєдіяльність до життєдіяльності соціуму, «висвітлюють» життєвий сенс об'єктів і явищ дійсності під кутом зору стійких інтересів розвитку соціального цілого, відображених і осмислених суб'єктом в якості ціннісних орієнтирів його життя, формулюються як ідеали, моделі належного, що задають спектр інваріантних граничних параметрів бажаних перетворень дійсності» [11, с. 112].

При цьому об'єкти і явища набувають подвійного буття: природного, речового, з одного боку, і ціннісного, аксіогенного, з іншого. Звідси і різні підходи до їх освоєння. Якщо при науково-теоретичному

освоєнні об'єкт розглядається таким, яким він є поза і незалежно від свідомості суб'єкта, то при ціннісному освоєнні – в залежності від його значення для задоволення потреб та інтересів людини.

На нашу думку, саме *розходження ціннісних установок правової культури окремих індивідів при відображенні правової дійсності є основним суб'єктивним джерелом правових конфліктів.*

Як зазначає Д.П. Зеркін, «Правовий конфлікт – це протиборство суб'єктів права з протилежними розумінням і діями по відношенню до принципів та норм права з метою зміни свого статусу і юридичного стану... Основний предмет правового конфлікту – принципи і норми права. Ядро конфлікту – протилежне їх тлумачення і ставлення до них, а також відповідна поведінка суб'єктів права» [12, с. 244].

Яскраву ілюстрацію розходження ціннісних установок в залежності від рівня культурного розвитку особи дає розподіл суспільства на три групи, проведений Платоном в «Державі» та Ніцше в «Антихристі». Мислителі чітко і послідовно проводять межу між трьома типами особистості:

- духовним типом (у Платона це філософ, що споглядає світ ідей; у Ніцше – просто духовно обдарована людина);

- владним типом (страж, воїн у Платона; людина, сильна мускулами і темпераментом у Ніцше);

- представником маси (для Платона це той, в душі якого переважають низинні потреби: жага матеріальних благ і чуттєвих задоволень; для Ніцше – просто посередність в тому, що стосується філософії, мистецтва, причетності до особливого переживання буття) [13, с. 302].

Кожен з цих типів особистості створює свої власні цінності, які намагається втілити в реальність, а оскільки уявлення про цінності у них змістовно розходяться, то даний факт виражає собою протиріччя, що з самого спочатку припускає можливість виникнення конфлікту.

Оцінюючи позитивні та негативні риси кожного з типів, Платон і Ніцше навіть не намагалися зайняти неупереджену позицію. Відчуття своєї приналежності до духовній еліти змусило і того, й іншого бути достатньо жорсткими в оцінці «людини маси».

Право, що задається цінностями представниками духовної еліти, є правом безконфліктного суспільства. Однак такий ідеал навряд чи досяжний в силу переважання в соціумі представників маси, що породжує вже чисто формальні конфлікти, бо цінності людини натовпу не відрізняються особливою специфікою. У зв'язку з цим надії на

подолання конфліктів доводиться пов'язувати з позитивним правом, яке буде побудовано таким чином, щоб кожна з суспільних груп знаходила задоволення своїм інтересам. Однією з головних причин правових конфліктів є відсутність у маси будь-яких дійсних цінностей, що замінюється гіпертрофією основних потреб, гонитвою за матеріальними благами і природною агресивністю, яка прикривається пошуками уявного ворога, чим і пояснюється наявність таких конфліктів, як етнічні, релігійні та інші, пошук ідентичності, колективізм тощо.

Натомість, необхідно зазначити, що цінності всіх трьох типів особистості є рівноправними, жодні з них не мають переваг, не є більш «істинними», більш «цінними» порівняно з іншими. Справа в тому, що оцінки і норми за природою є суб'єктивними, не покликані відображати дійсність і не можуть бути істинними або помилковими. Але до них можна застосувати інший критерій – *ефективність*, тобто здатність попереджати і вирішувати конфлікти. Найбільш ефективною буде така нормативна система, яка максимально дозволить усунути конфлікти з життя суспільства. При цьому ми не маємо на увазі розбудову тоталітарної держави, чия правова система просто загонить конфлікти «вглиб», не усуваючи їх. У цьому випадку рано чи пізно станеться соціальний вибух. Йдеться про гармонізацію ціннісних установок різних типів особистості таким чином, щоб кожен з них досягав втілення своїх прагнень і цілей в дійсності.

Разом із суб'єктивним джерелом правових конфліктів з точки зору філософії права можна також виділити *об'єктивні джерела правових конфліктів, що впливають на формування правової культури особи, а саме:*

- протиріччя між об'єктивним і суб'єктивним в праві або між природним правом і позитивним;
- протиріччя між сущим в праві (позитивними нормами) та належним у праві (ціннісними установками індивідів, що створюють соціальні норми);
- протиріччя між принципами формальної рівності та привілеями в праві.

Найважливішими ознаками природно-правового підходу як одного з філософських способів розуміння права є критичне ставлення до позитивного права та держави як до недосконалих, не цілком справедливих станів суспільного життя, і виведення характеристик права не з властивостей позитивного права, а із зовнішніх по відношенню до нього, інших підстав (Бог, природа, сама людина, суспільні цінності).

При цьому природне право розглядається як універсальне, загальне, придатне для всіх конкретних правових систем і суспільних устроїв.

Для юридичного позитивізму як протилежного по відношенню до природно-правовому підходу характерно зведення права до позитивного права і заперечення існування в якості права будь-яких явищ за рамками законодавства. Для особистості специфіка суперечностей між природним і позитивним правом впливає з несумісності норм чинного законодавства та норм, що виражають вольовий компонент людського буття.

У цьому сенсі позитивне право постає одним з різновидів природного права, що виокремилася від духовного, ціннісного світу індивіда і претендує на те, щоб бути зовнішнім, об'єктивним по відношенню до нього фактором впливу. При виправленні деформацій свого буття особистість неминуче повстає проти відчуженої від неї структури, що й породжує правові конфлікти.

Проблема співвідношення належного і суцього не просто присутня в різних концепціях права, але й становить найважливіший момент їх змісту (в аспекті нормативної сутності права). Тому різні вирішення даної проблеми також виступають показником, своєрідним індикатором правової культури особи.

Принцип формальної рівності і принцип привілеїв у праві виражають собою змістовні ціннісні установки різних типів особистості: перший – людини маси, другий – духовного і владного типів особистості. В історії боротьба даних ідеологічних принципів втілюється в зіткненні колективістського та індивідуалістичного поглядів на суспільство. Колективістські установки в праві і суспільстві конфліктогенні, оскільки утискають цінності представників духовної та владної еліти, схильних до відособленості та індивідуалістичної поведінки.

Але сам по собі принцип привілеїв у праві ще не гарантує побудову безконфліктного суспільства, оскільки це залежить від критеріїв, згідно з якими ті чи інші групи осіб мають переважний доступ до матеріальних благ, ресурсів, отримання престижного соціального статусу тощо. Зокрема, в рамках запропонованої типології носіїв правової культури, позитивне право повинне ґрунтуватися на ціннісних установках кожного з типів особистості, що дозволить всім їм безперешкодно втілюватися в реальність.

Останнє ж неможливе без того, щоб кожен тип особистості не володів привілеями в тій сфері суспільного життя, з якою пов'язані його ціннісні переваги.

Висновок. Наразі можна стверджувати, що українське суспільство переживає суперечливий і болісний період радикальної трансформації сформованої правової культури, що поглиблюється конфліктами цінностей представників різних типів індивідуальної правової культури. Правова культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

Взаємопов'язаними процесами, які передбачають відображення особою правової дійсності є: пізнання явищ правового життя, їх усвідомлення та оцінка. Найважливішим аспектом правової культури особи, на нашу думку, є саме ціннісний компонент сприйняття і відображення індивідумом правової дійсності. Ставлення до правового життя значною мірою залежить від індивідуальної оцінки прав, свобод і обов'язків, що передбачає зіставлення правових норм з власними потребами, інтересами, мотивами, метою та соціальною установкою. Логічним наслідком зіставлення особою правових норм з власними потребами та інтересами є або свідоме погодження індивідумом своєї поведінки з визначеними у праві зразками, або вчинення зовні правомірних дій, не опираючись на внутрішню мотивацію, або взагалі відхилення від пропонованого нормою права варіанта поведінки.

Оцінка об'єктів і явищ індивідумом відбувається на основі системи цінностей, котра, будучи продуктом життєдіяльності суспільства і соціальних груп, посідає особливе місце в структурі особистості кожного конкретного суб'єкта. Саме розходження ціннісних установок правової культури окремих індивідів при відображенні правової дійсності є основним суб'єктивним джерелом правових конфліктів.

1. Варданянц Г.К. Социологическая теория права: монографія / Г.К. Варданянц. – М.: Академический проект, 2009. – 439 с.

2. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік; за ред. проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

3. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М.: Проспект, 2008. – 576 с.

4. Русинов Р.К. Правосознание и правовая культура / Р.К. Русинов, А.П. Семитко // Теория государства и права: учебник для юридич. вузов и фак.; под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 1997. – С. 331.

5. Червонюк В.И. Теория государства и права / В.И. Червонюк. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.

6. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
7. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
8. Серов Г.Л. Основы правовой культуры гражданина России / Г.Л. Серов. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1996. – 208 с.
9. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–24.
10. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е.В. Аграновская. – М.: Наука, 1988. – 145 с.
11. Леонтьев Д.А. О системном характере смысловой регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Структура и динамика познавательной и исполнительской деятельности. – М.: ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1987. – Вып. 33. – С. 106–115.
12. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: курс лекцій / Д.П. Зеркин. – Ростов-н/Д: Феникс, 1998. – 480 с.
13. Кирилук Ф. Політологія: посібник для студ. вищ. навч. закл. / Федір Кирилук. – К.: Академія, 2003. – 302 с.

Калинин М.В. Источники конфликта в формировании правовой культуры личности.

Посвящено проблемі філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особистості. Вважання зосереджено на дослідженні різних підходів до визначення поняття «правовая культура особистості», структурі правової культури та її складових, типах особистості, визначенні поняття «правовий конфлікт», джерелах та основах конфлікту. Акцентується на вивченні взаємопов'язаних процесів, передбачаючих відображення особистістю правової дійсності, таких як знання явищ правової життя, їх усвідомлення та оцінка.

Ключевые слова: *правовая культура, правовая действительность, правовой конфликт, источники конфликта.*

Kalinin M.V. Conflict sources of individual's legal culture forming.

The article is dedicated to the problem of philosophical and legal essence of conflict sources of individual's legal culture forming. The paper is focused on: researching different approaches in determination of such notion as «individual's legal culture», structure of legal culture and its components, types of personality, determination of such notion as «legal conflict», sources and causes of conflict. Special attention is paid on such correlated processes as: cognition of legal life phenomena, their consciousness and evaluation.

Key words: *legal culture, legal reality, legal conflict, conflict sources.*

Стаття надійшла 11 березня 2013 р.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Досліджуються історико-правові засади фінансово-економічної політики в Західноукраїнській Народній Республіці. Проаналізовані основні етапи становлення фінансово-економічного апарату Західноукраїнської Народної Республіки у 1918–1919 роках, а також його роль у формуванні фінансово-економічної політики. Характеризується законодавча діяльність органів державної влади та управління ЗУНР, а також нормативно-правові акти, які регламентують повноваження та юрисдикцію органів влади та управління у фінансово-економічній сфері.

Ключові слова: *Західноукраїнська Народна Республіка, фінансово-економічна політика, Державний Секретаріат ЗУНР, фінанси, податкова система, земельна реформа.*

Постановка проблеми. Відновлення незалежної Української держави на західноукраїнських землях та розбудова її державно-правових інститутів дало новий поштовх в об'єктивному дослідженні колись заборонених тем з історії українського державо- та правотворення.

Значення цього історичного факту є зрозумілим, оскільки вперше з часу Київської та Галицько-Волинської держави корінне населення західноукраїнських земель після більш як півтисячолітнього чужоземного панування стало знову господарем своєї долі, проголосивши державну незалежність.

Створена на західноукраїнських землях восени 1918 року Західноукраїнська Народна Республіка, за прикладом інших народів Європи, створила власні законодавчі та виконавчі органи влади. Парламентом та урядом ЗУНР було прийнято ряд законів та розпоряджень, які регламентували діяльність усіх галузей державного життя, в тому числі й у фінансово-економічній сфері.

Стан дослідження. Проблема реалізації головних засад фінансово-економічної політики в Західноукраїнській Народній Республіці в українській історіографії широко не відображена. Проте можна відзначити праці й спогади видатних українських вчених – свідків тих доленосних подій, таких як: В. Гнатюк, М. Грушевський, Д. Дорошен-

ко, К. Левицький, М. Лозинський, О. Лотоцький, О. Слободич, Є. Петрушевич, М. Чубатий та ін.

Сучасний стан досліджень даної проблематики представлений у працях О. Вівчаренка, П. Гая-Нижника, Я. Грицака, Т. Гунчака, О. Добржанського, О. Карпенка, Г. Капустян, М. Кобилецького, Г. Ковальчака, В. Кондратюка, М. Костицького, А. Коцура, О. Красівського, М. Кугутяка, В. Кульчицького, Б. Лановика, Н. Лешковича, М. Литвина, С. Литвина, І. Лісної, В. Макарчука, С. Макарчука, Р. Матейка, М. Настюка, К. Науменка, М. Никифорака, В. Осечинського, О. Павлюка, О. Реєнта, О. Рубльова, Б. Савчука, М. Сеньківа, Ю. Сливки, О. Субтельного, І. Терлюка, Б. Тищика, Ю. Тлушца та ін.

Окремих питанням реалізації фінансово-економічної політики ЗУНР присвячені численні праці діаспорних вчених: В. Вериги, Б. Винара, Т. Гунчака, М. Гуцуляка, А. Качора, Ю. Крохмалюка, І. Лисяка-Рудницького, Г. Микитея, І. Нагаєвського, І. Новосівського, Я. Пришляка, М. Стахіва, І. Хоми, Л. Цегельського, М. Шаповала, В. Шевчука, С. Ярославина та ін.

Зарубіжна історіографія з вказаної проблематики найбільш широко представлена роботами І. Бейлі, В. Голубничого, Т. Домбковського, Г. Елмера, Г. Клея, М. Клімецького, М. Козловського, Т. Коромоша, Т.-А. Ольшанського, Е. Пристера, Г. Тьорнера, Я. Хонігсмана, М. Ястребова та ін.

Метою даної статті є аналіз історико-правових засад реалізації фінансово-економічної політики в Західноукраїнській Народній Республіці.

Виклад основних положень. В результаті Першої Світової війни молодій західноукраїнській державі було залишено важкий спадок. Економіка Галичини перебувала в катастрофічному стані. Саме тому, одним із нагальних завдань державного будівництва керівництво ЗУНР вважало впорядкування фінансової системи та реалізацію продуманої фінансово-економічної політики в умовах кризового стану. І справді, «більшість лісових підприємств, млинів, нафтопереробних і спиртових заводів зупинили виробництво... Під час війни було спалено більше 530 тис. житлових будинків... Шкода, нанесена Першою світовою війною, за підрахунками уряду ЗУНР, була оцінена в 6 млрд корон у цінах на 1 листопада 1918 року» [1, с. 137–138].

В архівних документах можна зустріти різноманітні дані про важке становище в повітах, які стояли на межі «голодової катастрофи» [2] та «потребували якнайшвидшої та повноцінної допомоги» [3].

Слід відзначити той факт, що український уряд дуже активно приступив до будівництва своєї держави. 9 листопада 1918 року Українською Національною Радою був сформований вищий виконавчий і розпорядчий орган держави – Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким.

Велика увага в діяльності уряду приділялась розбудові фінансово-економічних параметрів розвитку, без яких не може існувати і розвиватись жодна одна держава.

До складу Державного Секретаріату входило 14 міністерств – Державних секретаріатів, які очолювалися державними секретарями. В контексті проведення цілеспрямованої фінансово-економічної політики в Державному Секретаріаті були створені міністерства фінансів, торгівлі та промислу, земельних справ, шляхів, праці і суспільної опіки, публічних робіт.

У складі Державного Секретаріату фінансів функціонували: департамент митних зборів, департамент простих податків, департамент Державної скарбниці, науково-статистичний відділ, Комітет по народним заощадженням і страхуванню життя, Українська експедиція заготовки державних паперів та інші підрозділи. «У повітах діяли дирекції скарбових округів, податкові інспектори» [4, с. 188].

З метою розвитку фінансово-господарської діяльності ЗУНР Державний Секретаріат фінансів постійно приймав низку нормативно-правових актів, спрямованих на подолання кризових явищ у фінансово-економічній сфері та створенні дієвих фінансово-економічних органів, зокрема, «Обіжник Державного Секретаріату Фінансів про організацію митної служби і відділів скарбової сторожі» (2 грудня 1918 р.), «Обіжник Державного Секретаріату Фінансів про дирекції скарбових округів» (3 грудня 1918 р.), «Обіжник Державного Секретаріату Фінансів про організацію роботи фінансових органів» (9 грудня 1918 р.), «Розпорядок Державного Секретаріату Фінансів про продовження мораторії для правно-приватних грошових домагань супроти довжників на території Західно-Української Народної Республіки» (12 грудня 1918 р.), «Розпорядок Державного Секретаріату Фінансів про порядок перевезення тютюнових виробів» (18 грудня 1918 р.) та ін. [5, с. 10–14].

Зрозуміло, що одним із головних завдань роботи фінансових органів стало наповнення державної скарбниці і забезпечення її достатньою кількістю готівки. На перших порах використовувались грошові кошти, які зберігались у банківських установах. Відразу ж стало

очевидним, що залишеної австрійською владою готівки недостатньо для забезпечення навіть першочергових видатків нової держави. Через це відразу ж на порядку денному постало питання про налагодження системи збору податкових платежів. Спочатку місцеві органи влади діяли на власний розсуд. Але вже 13 листопада 1918 р. уряд ЗУНР видав розпорядження про відновлення збору всіх податків та платежів, встановлених за часів Австро-Угорщини. Зібрані кошти передбачалось скеровувати, передовсім, на покриття військових видатків, платню державним службовцям, пенсіонерам, вдовам і сиротам. Однак, через значне руйнування краю і зубожіння населення надходження коштів від податків було незначним.

Фінансова комісія Української Національної Ради (УН Ради) і Державне секретарство фінансів рятували ситуацію, як могли. Був розроблений проект створення ринкового департаменту, проект бюджету на 1919 рік та ін. З самого початку взято під суворий облік всі грошові запаси в банках, ощадних касах, у повіті скеровано розпорядження про «перекинення готівки з тих кас, де її багато» до державної скарбниці та «до порожніх кас» у сусідніх повітах [6].

Важливим джерелом державних прибутків могли б стати податки з населення. Однак влада ЗУНР розуміла, що із знедоленого та пограбованого вщент чужинцями галицького населення було б аморально їх стягувати, і не робила цього.

Прибутки надходили, в основному, з двох джерел: нафти і грошової допомоги Директорії Української Народної Республіки. Щодо нафти, то її продовжували добувати і при можливості вивозити за кордон (в Угорщину, Чехословаччину) та на Придніпрянську Україну, вимінювали на військове спорядження, озброєння, харчі, медикаменти. Зрештою, її було не багато, бо більшість нафтових джерел і вишок не діяли.

Промислові підприємства, здебільшого, були знищені війною, обладнання їх було вивезене за кордон, а промислова продукція майже не випускалась і не продавалась. Навіть з таких традиційних, вигідних для держави джерел прибутків, як виробництво тютюну і алкоголю, не можна було скористатися, оскільки, як зазначає М. Чубатий, «обидві галицькі тютюнові фабрики у Монастирських і Винниках дісталися українській владі знищеними, а гуральні стояли з приводу браку картоплі» [7, с. 3].

Провід ЗУНР не наважився, враховуючи в першу чергу зовнішньополітичні обставини, націоналізувати промислові підприємства,

шахти, нафтові вишки тощо. Але їх діяльність була взята під контроль Державним Секретаріатом публічних робіт [8, с. 77].

Назване секретарство взяло під своє управління всі колишні державні бази і склади різних матеріалів, машин, сировини. Використовуючи цю невелику матеріальну базу, воно приступило до організації господарської відбудови краю. Були взяті на облік усі державні й приватні запаси будівельних матеріалів, налагоджено виробництво цегли, заготівля лісу, щоб з початком весни приступити до відбудови. Почато ремонт шосейних і залізничних шляхів, мостів тощо [9, с. 115].

Державне секретарство публічних робіт поділялось на два основні відділи: відбудови і гірничий. Йому підпорядковувались також усі «гірничі уряди» у повітах, та, крім того, нафтодобувні та нафтопереробні підприємства. Державне секретарство здійснювало контроль за діяльністю приватних добувних та переробних підприємств [10, с. 189]. У Дрогобичі був утворений спеціальний «нафтовий комісаріат», який встановив суворий контроль над видобутком і продажем нафти.

У повітах були утворені «технічні уряди», які підлягали Державному Секретаріату публічних робіт і безпосередньо займалися усіма питаннями економічного будівництва. При них діяли так звані «будівельні експозитури», які дістали доручення Державного секретарства публічних робіт у зимовий період провести заготівлю будівельного матеріалу в лісах незалежно від форм власності [7, с. 39].

Крім відбудови краю Державне секретарство публічних робіт проводило роботу щодо дотримання технічних правил у промисловості та будівництві. «У випадку їх порушення винні особи притягувались до адміністративної відповідальності шляхом накладання штрафу на суму до 50000 корон» [10].

Дуже гострою і складною в державі, як зазначає у своїх спогадах С. Ярославин, була харчова проблема [11, с. 114], саме тому всі державні органи республіки були зайняті її вирішенням. Проте, безпосередньо відповідальність за неї ніс Державний харчовий уряд, прирівняний в правах до Державного секретарства та очолюваний Степаном Федаком. Після реорганізації у січні 1919 року харчовий уряд увійшов, як окремий відділ, до складу Державного секретарства внутрішніх справ. У повітах йому підлягали повітові харчові управи, створені за вказівкою УН Ради вже у перші дні існування ЗУНР.

В умовах воєнної розрухи уряд змушений був монополізувати продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої і малої

рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, сірників, цигарок, каїніту і поташової соди. Водночас заявив про ділову співпрацю у товарообміні з відновленим товариством «Сільський господар», представниками кооперативів і фінансових інституцій [12, с. 94].

Заборонялось вивозити за межі держави продукти харчування, а перевезення більших партій харчів з повіту в повіт здійснювалось за дозволом повітових харчових управ. При перевезенні продуктів харчування без дозволу органів влади, вони конфісковувались. Під контролем держави знаходились і шкіра та шкіряна сировина, які в основному йшли для потреб армії.

Активну діяльність проводив харчовий уряд і в забезпеченні населення посівним матеріалом та вів боротьбу із спекуляцією ним. Державні повітові комісари зобов'язувались вжити всіх заходів по закупівлі насіння за доступними цінами [13].

Суттєву допомогу у забезпеченні населення Галичини продуктами харчування надавала Директорія Української Народної Республіки. Нею був призначений Головний уповноважений українського уряду по харчуванню Галичини і Буковини, який займався організацією і доставкою продовольства в ЗОУНР, а також здійснював посередництво між кооперативними спілками Великої України і Харчовим урядом та кооперативними спілками ЗОУНР.

Всього ж, за даними С. Литвина та згідно інших джерел, на галицькі потреби в 1919 р. було асигновано 1 млрд 302 млн. 700 тис. грн., що становило 20 млн. 340 тис. 670 золотих рублів або 10 млн. 170 тис. 335 американських доларів. Грошові витрати на справи ЗОУНР склали 26% всіх видатків УНР в 1919 р. [14, с. 241–242; 15, с. 301].

Крім продуктів харчування та сільськогосподарської сировини під управлінням державою перебували і виробниці промислових підприємств. Перше розпорядження про заборону вивозу нафти і нафтопродуктів за межі держави Державне секретарство торгівлі та промислу видало вже 15 листопада 1918 року, згідно якого «заборонявся вивіз нафти і нафтопродуктів та озокериту без спеціального дозволу секретарства торгівлі та промислу» [16, с. 157].

Було підписано та ратифіковано торгівельні договори з Угорщиною та Австрією на суму 50 млн. корон. Весною 1919 року у Чехословаччину направлено делегацію ЗОУНР на чолі з С. Вітиком, яка підписала українсько-чехословацький торговельний договір [17]. За цими договорами ЗОУНР розпочала отримувати за нафту промислові

товари та військове спорядження. Але після втрати Стрия, основного залізничного вузла, який з'єднував республіку з Європою, вони не змогли бути до кінця реалізовані. Недостатня оперативність органів влади ЗОУНР у зовнішньоекономічній діяльності відіграла свою негативну роль. Після захоплення поляками в травні 1919 року Дрогобицького нафтового басейну на складах виявився дуже великий запас сирової нафти, яку можна було більш раціонально використати для потреб держави.

Окремо слід сказати про Секретаріат земельних справ, який розробляв проект земельної реформи та здійснював нагляд за земельними ресурсами. З цією метою при повітових комісаріатах були призначені рільничі референти, діяли повітові, а в селах сільські аграрні комісії. Для ефективного проведення реформи створювалися земельні органи. Секретаріат здійснював керівництво лісовими інспекторами й управами державних маєтків.

У складі Секретарства були відділи лісового господарства, водного господарства, управа камеральних дібр. У повітах діяли лісові інспектори («уряди») та місцеві управи камеральних дібр [10, с. 189].

Одним з перших рішень Державного секретарства земельних справ стала вказівка управі камеральних дібр (лісоохоронним службам) віддати населенню у користування пасовища та визначити ділянки лісу, необхідні для опалення міст. Крім того, вони повинні були надати допомогу в заготівлі будівельного матеріалу. Українська Національна Рада законом «Про заборону позбування і обтяження більших посіlostей» законодавчо обмежила спекуляцію лісовими ділянками перед прийняттям земельного законодавства. Іншим законом УН Ради від 18 березня 1919 року «Про вивласнення великих табулярних посіlostей» «визначався порядок конфіскації земель у великих земле-власників» [18].

Окрема комісія при Державному секретарстві земельних справ спільно з представниками Української Національної Ради та українськими юристами підготувала проект закону про земельну реформу, який був прийнятий 14 квітня 1919 року. Ним було встановлено «умови вивласнювання землі в межах Західної Облaсті Української Народної Республіки» [19, с. 350]. В ньому, зокрема, зазначалось, що: «1) землю посідати можуть лише ті рільники, що досі обробляли її власними руками, чи то власнім чи чужім господарстві...3) ліси і полонини не становлять предмету наділу але переходять у власність громад, в котрих вони лежать...Земля може переходити дорогою

спадщини лише на діти та внуки, на родичів, братів та сестер, і то лише остільки ті члени родини працюють і думають даліше працювати власними руками на землі... Землю тратить без жодної винагороди, хто її умисно або з грубого недбальства через два роки перестав управляти власними руками..., хто землю з розмислом обертає в неужиток... Ріки та всі підземні багатства становлять державну власність і лише держава може добувати сама» [20].

Провідними ідеями цього закону була конфіскація і вивласнення землі у великих землевласників та наділення землею безземельних та малоземельних селян на праві особистої приватної власності.

На нашу думку, земельний закон був достатньо вміло та кваліфіковано написаним та відповідав тогочасній світовій соціально-політичній ситуації. Він також виражав інтереси різних соціальних груп населення ЗОУНР. Учасник тих подій історик М. Стахів, зокрема, писав: «...ухвала про просту конфіскацію нетрудової землі і передання її негайно в руки наділених селян безоплатно означала б в очах Антанти, що ЗОУНР – це півбільшовицька держава. Якщо б не було тих міркувань зовнішньо-політичного характеру, то УН Рада вирішила б напевно земельну реформу відразу інакше» [21, с. 81].

Висновок. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що Західноукраїнська Народна Республіка була в державно-правовому розумінні належним чином організована. Уряд та його фінансово-економічний блок, незважаючи на вкрай важкі внутрішньополітичні та зовнішньополітичні обставини, належним чином реалізовував фінансово-економічну політику держави та створив відповідну правову основу фінансово-економічної діяльності органів влади та управління ЗУНР.

-
1. Макарчук С.А. Українська республіка Галичан. Нарис про ЗУНР / С.А. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
 2. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 4.
 3. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 3026. – Арк. 4–5.
 4. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
 5. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки. – Станіслав, 1918. – 24 с.

6. Діло. – 1918. – 19 листопада.
7. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки / М. Чубатий. – Львів: Ставроп. ін-т, 1921. – 40 с.
8. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (до 75-річчя утворення і діяльності) / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – Коломия: Світ, 1993. – 118 с.
9. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко, Н.О. Лешкович. – Коломия: Вік, 2000. – 271 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України, м. Київ). – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 342.
11. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. – 182 с.
12. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛІП», 1995. – 368 с.
13. Република. – 1919. – 23 квітня.
14. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія і джерела / С. Литвин. – К.: Акваілон-Прес, 2000. – 464 с.
15. Літопис Української революції: матеріали й документи до історії української революції 1917–1923. – Том II. – Книга 4. – Львів, 1923. – 362 с.
16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2009. – 350 с.
17. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1 – Спр. 183. – Арк. 4–26.
18. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 21–27.
19. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / відп. ред. проф. О. Карпенко. – Т. 2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
20. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ). – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 17.
21. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) / М. Стахів. – Скрантон, 1959.

Кишакевич Л.Ю. Историко-правовые основы реализации финансово-экономической политики в Западноукраинской Народной Республике.

Исследуются историко-правовые основы финансово-экономической политики в Западноукраинской Народной Республике. Проанализированы основные этапы становления финансово-экономического аппарата Западноукраинской Народной Республики в 1918–1919 годах, а также его роль в формировании финансово-экономической политики. Характеризуется законодате-

льная деятельность органов государственной власти и управления ЗУНР, а также нормативно-правовые акты, регламентирующие полномочия и юрисдикцию органов власти и управления в финансово-экономической сфере.

Ключевые слова: Западноукраинская Народная Республика, финансово-экономическая политика, Государственный Секретариат ЗУНР, финансы, налоговая система, земельная реформа.

Kyshakevych L.Yu. Historic and legal principles of the financial and economic policy realization in the Western Ukrainian National Republic.

The article is dedicated to the research of historic and legal principles of financial and economic policy in the Western Ukrainian National Republic. The main stages of the establishment of the financial and economic apparatus of the Western Ukrainian National Republic in 1918-1919 were analyzed as well as its role in the formation of the financial and economic policy. The legislation of the government and management of the Western Ukrainian National Republic as well as regulatory and legal deeds which regulate the powers and jurisdiction of the government and management in the sphere of finance and economic have been characterized.

Key words: Western Ukrainian National Republic, financial and economic policy, state secretariat of the Western Ukrainian National Republic, finance, tax system, land reform.

Стаття надійшла 15 лютого 2013 р.

УДК 341.222 (498. «1918/1940»)

**В.С. Макарчук,
Н.Я. Рудий**

**СХІДНІ КОРДОНИ МІЖВОЄННОЇ РУМУНІЇ
(1918–1940 рр.):
АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**

Розглядаються історичні передумови і фактичні обставини територіального розширення Румунського Королівства на Схід, здійснені Бухарестом під кінець Першої світової війни, а також відповідність зовнішньополітичної активності Румунії того часу нормам чинного міжнародного права.

Ключові слова: Бессарабія, Буковина, Версальська конференція, система Версальських договорів, старе міжнародне право, нове міжнародне право, право націй на самовизначення.

Постановка проблеми. Територіальні суперечності між Україною і Румунією остаточно зняті з підписанням базового двосторонньо-

го договору «Про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією» (1997 р.), а також після прийняття в лютому 2009 р. Міжнародним судом ООН в Гаазі рішення про розмежування територіального шельфу між двома державами. Тим не менше, певні тертя залишаються; частина румунської громадськості вважає, що стосовно їхнього народу і держави в 1940–1948 рр. здійснювався радянський диктат, а територія Румунії зазнала необґрунтованого зменшення. Не торкаючись питання територіального врегулювання між СРСР і Румунією, здійсненого в 40-х рр. минулого століття (це – окрема тема), розглянемо юридичну обґрунтованість східних кордонів Румунського Королівства станом на 1918–1940 рр.

Стан дослідження. Тема дослідження не була раніше безпосереднім об'єктом вивчення історико-правової науки. Однак окремі питання висвітлювали у своїх працях такі зарубіжні та вітчизняні науковці, як В. Яровий, Н. Головін, М. Мельтюхов, І. Адамчук, В. Дюкарев, Я. Копанський, І. Левіт, І. Лебедєв, І. Лупеску, Ф.Сапса, С. Канюк та інші.

Метою статті є об'єктивне висвітлення історичних передумов і фактичних обставин територіального розширення Румунського Королівства на Схід, здійснені Бухарестом під кінець Першої світової війни, а також відповідність зовнішньополітичної активності Румунії того часу нормам чинного міжнародного права.

Предметом дослідження є юридична обґрунтованість східних кордонів Румунського Королівства станом на 1918–1940 рр.

Виклад основних положень. У результаті Першої світової війни територія Румунії збільшилася більш, ніж у два рази, – з 131,3 до 295 тис. кв. км, а населення майже втричі – з 6,7 до 18 млн. чол. [1, с. 374]. Що ж характерно, особливою доблестю румунська армія на полях битв не відзначалася. Вступивши в Першу світову війну 14 (27 серпня) 1916 р., Румунія зазнала низку поразок. Уже спочатку 1917 р. німецькі та австро-угорські війська окупували 99845 кв. км (72,4%) довоєнної румунської території. Румунський фронт тримався лише завдяки російській підтримці. На вересень 1917 р. в його складі налічувалося 1976260 комбатантів і лише 458 тис. власне румунських військовослужбовців [2, с. 216–217].

Ще 9 листопада 1918 р., тобто за три дні до формального закінчення Першої світової війни, Бухарест за власною ініціативою оголосив про розрив Бухарестського договору 1916 р. з країнами Антанти, оскільки цей договір обмежував права Румунії на буковинські землі лише по р. Прут [3, с. 24].

Як відомо, положення Договору від 4 (17) серпня 1916 р. передбачали приєднання до Румунії, після остаточної перемоги країн Антанти, південної частини Буковини по р. Прут (північна, заселена переважно українцям, повинна була відійти до Росії), всієї Трансільванії по р. Тиса, всього Баната по р. Дунай і збереження в своєму складі колишньої болгарської Південної Добруджі [4, с. 11]. Однак, відмовившись в односторонньому порядку від Бухарестського договору 1916 р. в тій його частині, що стосувалася Північної Буковини, на той час окупованій румунськими військами, румунська сторона втратила можливість вимагати виконання обіцянок, даних їй Антантою, на післявоєнній Версальській конференції. На що їй, до речі, було вказано англійської делегацією.

Тим не менш, на перший погляд неймовірно збільшення території та населення Румунії стали реальністю вже в 1919–1920 рр. Щедра винагорода відбулася навіть без фальшованих плебісцитів. Ймовірно, певну роль у такому розвитку подій зіграла роль регіонального жандарма, взята на себе Бухарестом у придушенні Угорської Радянської Республіки (березень–серпень 1919 р.), українського визвольного руху в Північній Буковині та прорадянських настроїв у Бессарабії.

В кінці 1917 р. у Петрограді відбувся Жовтневий переворот, і новий Радянський уряд почав мирні переговори з Четверним Союзом про негайне укладення «справедливого миру без анексій і контрибуцій». По суті, така одностороння ініціатива революційного Петрограда стала зрадою західних Союзників по Антанті, що вступили в Першу світову війну в серпні 1914 р. на захист Сербії та Росії. У міжнародному праві, принаймні для того історичного часу, зміна уряду не могла служити достатньою підставою для відмови від зовнішніх зобов'язань держави. Посилання на застереження *rebus sic stantibus* також виглядає малопереконливою.

Лондон і Париж стали гарячково шукати можливість збереження якщо не колишнього Східного фронту, то хоча б його подоби. 7 (20) січня 1918 р. румунське військове командування, за згодою представників Антанти, віддало наказ своїм військам перейти р. Прут і вступити в Бессарабію. При цьому робилася спроба пояснити румунську військову акцію як гуманітарну операцію, спрямовану на допомогу місцевому населенню та російській армії.

Але Кремль, цілком резонно і обгрунтовано, розцінив цей крок як агресію проти Росії. 13 (26) січня 1918 р. Радянський уряд постановив перервати дипломатичні відносини з королівською Румунією.

У його Заяві зокрема зазначалося: «Вкрита злочинами румунська олігархія відкрила військові дії проти Російської Республіки» [5, с. 89]. Тобто констатувалося недружнє ставлення з боку сусідньої держави, хоча війна формально не оголошувалася.

18 (31) січня 1918 р. в Кишиневі зібрався III Бессарабський губернський з'їзд, який висловився за владу Рад і проти відторгнення області від революційної Росії. Голова з'їзду В.М. Руднев був заарештований і розстріляний на наступний день за розпорядженням румунської окупаційної влади [6, с. 22]. Разом з Рудневим були розстріляні ще 45 депутатів [7, с. 46] – більш, ніж показовий, урок для противників об'єднання з Румунією.

Тим часом ленінському уряду вдалося здійснити військовий тиск на окуповану румунами Бессарабію силами російської Дунайської флотилії і місцевих повстанців. На підставі російсько-румунської угоди від 5–9 березня 1918 р. Румунія зобов'язувалася відвести свої війська з Бессарабії протягом двох місяців, відмовлялася від будь-яких адміністративних функцій і погодилася «не вживати ніяких військових, ворожих або інших дій проти Радянської республіки» [5, с. 210].

Але ситуація знову змінилася. Після укладення Брестського миру Радянська Росія втратила реальну можливість надавати підтримку прорадянським силам у Бессарабії, чим негайно й скористався Бухарест.

Вирішено було зробити ставку на нібито самовизначення населення Бессарабії. Оскільки з III губернським з'їздом у румунських властей відносини не склалися, вирішено було звернути увагу на Сфатул Церій (Рада країни). Цей виконавчий (а не законодавчий) орган був сформований після рішення Всеросійського військово-молдавського з'їзду 21 жовтня 1917 р. Як передбачалося, він повинен був складатися з 120 чоловік. Місцевим селянам виділили 30 місць, робітникам – жодного. Внаслідок розбіжностей між делегатами на самому з'їзді обрали лише кілька членів, подальше формування Сфатул Церій здійснювала комісія, очолювана прапорщиком Теуга. В результаті цієї діяльності і був сформований Сфатул Церій у складі 150 депутатів, 138 з яких були кооптованими, а не обраними [7, с. 45].

Готуючи інсценізацію «вільного волевиявлення народу», румунська окупаційна влада 27 березня 1918 розстріляла тих депутатів Сфатул Церій, які виступали проти приєднання Бессарабії до Румунії (всі розстріляні за винятком українця Чумаченко були етнічними молдаванами) і в той же день провели відкрите і поіменне голосування

в присутності озброєних румунських військових. Незважаючи на протести селянської фракції і деяких інших груп, вдалося отримати більшість, яка прийняла Декларацію про об'єднання з Румунією.

Документ передбачав широку автономію, повагу прав національних меншин, конституційні гарантії прав і громадянських свобод і т. п. [8, с. 78–81]. Повзуча анексія Бессарабії відбувалася на тлі військових невдач Румунії в конфлікті з Німеччиною і Австро-Угорщиною. 7 травня 1918 р. в Бухаресті був підписаний мир з Центральними державами, за яким Румунія втрачала 6 тис. кв. км довоєнної території, з яких близько 600 кв. км передбачалося приєднати до австрійської Буковини. Але Четверний Союз одночасно визнав за переможеною Румунією «права» на більшу частину окупованої нею Бессарабії.

У сучасному міжнародному праві передбачена можливість відторгнення частини території держави-агресора як санкції держави-переможця (найвідоміший приклад такого роду – Потсдамські угоди 1945 р. по Східній Пруссії). У т. зв. старому міжнародному праві придбання території переможеного ворога було цілком легітимним способом збільшення державної території, якщо йшлося про агресора чи жертву агресії. Але і в цьому випадку потрібний був висновок післявоєнного мирного договору, приєднання окупованої території одностороннім правовим актом держави-переможця (окупанта) не допускалося. Приймаючи підтримку Четверного Союзу в справі відторгнення частини території переможеної Росії (з нею Німеччина та її союзники на початку березня 1918 р. уклали відомий Брестський мир), Румунія тим самим прив'язувала себе до Центральних держав, перетворюючись на їх фактичного військового союзника. Її «права» на Бессарабію тепер юридично спиралися на відмову Радянської Росії від територій, окупованих австро-німецькими Союзниками внаслідок укладення Брестського миру. Держави-переможці Росії погодилися поступитися частиною території переможеної ними ворожої держави своєму новому фактичному союзнику. Збережися крихке статус-кво травня 1918 р. на майбутнє, отримай перемогу Четверний Союз у світовій війні, і легітимізація включення Бессарабії до складу Румунії можна було б вважати відбулася.

Але світова війна отримала несподіване продовження. Провал розпочатого в травні 1918 р. генерального німецького наступу на Париж, посилення американської допомоги Антанти, буржуазна революція в Німеччині 8–9 листопада 1918 р. зруйнували і цей цинічний

договір. У Бухаресті вирішили звернутися до права націй на самовизначення, задекларованого у відомих «14 пунктах» президента США В. Вільсона.

В кінці листопада 1918 р. з ініціативи т.зв. Молдавського блоку без попередньої публікації в пресі та розсилки повісток було скликано позачергове засідання Сфатул Церій, в якому взяли участь 46 депутатів (із загальної кількості 162), в основному члени Блоку. В ніч з 25 на 26 листопада формально неправомірний з'їзд (оскільки для правомірності рішень мінімальний кворум повинен становити не менше третини – 54 депутати – від усього складу Сфатул Церій) прийняв рішення про безумовне приєднання краю до Румунії. В результаті Бессарабія була позбавлена навіть «провінційної автономії». Відразу ж після цього Сфатул Церій був розпущений королівським декретом [8; с. 81].

Проти кулуарного рішення гостро протестували ті депутати Сфатул Церій, які не брали участі в засіданні. Однак, їхня думка вже нікого не цікавила.

У Парижі 28 жовтня 1920 р. між Великобританією, Францією, Італією, Японією та Румунією (без участі Росії та України і проведення плебісциту) був підписаний договір про передачу Бессарабії Румунії. Стаття 9 цього договору проголошувала, що «Високі договірні сторони запросять Росію приєднатися до вказаного договору, як тільки буде існувати визнаний ними російський уряд» [9, с. 69]. Цю обіцянку так ніколи і не було виконано.

Слід також зазначити, що Паризький протокол від 28 жовтня 1920 р. не був ратифікований Японією (як стороною договору), тому він залишився без міжнародної правової сили. Не визнали його також США і ряд європейських держав.

Навіть у прихильній до Румунії західній історико-правовій науці висловлюються сумніви щодо легітимності поглинання Бессарабії. Наприклад, американський авторитет у сфері міжнародного публічного права А.Коббан вказував, що у Версалі румунська делегація протестувала проти самої можливості проведення плебісциту в Бессарабії, посилаючись на ту обставину, що автохтонне «румунське» населення і так становить абсолютну більшість [10; с. 92]. Вчений вважав, і як нам видається, цілком обґрунтовано, що подібні відмовки (Франція, наприклад, не бажала плебісциту в Ельзас-Лотарингії) є свідомим певної слабкості позиції.

Росія і Україна 1 листопада 1920 р. висловили свою незгоду з цим рішенням. У Ноті Урядів РСФСР і УРСР Урядам Великобританії,

Франції, Італії і Румунії вказувалося: «Дізнавшись про те, що між великими союзними державами та Румунією підписано договір про приєднання до останньої Бессарабії, Уряди Радянських Республік Росії і України оголошують, що вони не можуть визнати будь-яку силу угоди, що стосується Бессарабії, яка укладалася без їхньої участі, і що вони жодним чином не вважають себе зв'язаними договором, укладеним з цього приводу іншими урядами» [11, с. 312].

Не міг румунський уряд у своїх претензіях на Бессарабію спиратися на тривалий період т.зв. мовчазного визнання з боку радянського правонаступника (континуатора) Росії. Москва постійно нагадувала про свої територіальні права нотами протесту [12].

Не приносили успіху спроби нав'язати радянській стороні визнання правової сили анексії Бессарабії на Варшавській (1921 р.) і Віденській (1924 р.) румунсько-радянських конференціях, за допомогою пакту Бріана-Келлога (1929 р.), при поновленні румунсько-радянських відносин 9 червня 1934 і т. п. У всіх цих випадках радянська сторона робила заяви, що її позиція залишається незмінною, а бессарабське питання – відкритим [13, с. 43].

Москва і Київ також різко реагували на кожен спробу Бухареста добитися міжнародно-правового визнання анексії Бессарабії з боку третіх держав. Так, після підписання франко-румунського «гарантійного» договору 10 червня 1926 р. (Франція, намагаючись не допустити зближення Румунії з фашистською Італією, підписала з нею договір про надання допомоги, в якому визнала її існуючі кордони) союзний Радянський уряд спочатку зажадав роз'яснень, а потім (2 жовтня 1926 р.) звернувся до Франції з нотою протесту. Він заявив, що розглядає франко-румунський договір, як недружній акт французького уряду щодо СРСР. Також Радянський уряд попереджає у своїй ноті, що франко-румунський договір 10 червня 1926 р. «зменшує шанси мирного вирішення бессарабського питання на базі права народів на самовизначення і посилює загрозу, спрямовану проти миру в Східній Європі» [14, с. 354].

Подібний протест радянський уряд висловило і в ноті 6 жовтня 1926 р., адресованій італійському прем'єр-міністру Муссоліні, в зв'язку з підписанням італо-румунського договору від 16 вересня 1926 р.

Тим часом Бухарест проводив активну політику «румунізації» окупованих територій. За радянськими підрахунками, протягом міжвоєнного часу Румунія виселила з окупованої Бессарабії більше 300 тис. чол. місцевого населення [15, с. 53]. Зрозуміло, що масштабні

депортації корінного, але «нерумунського» населення мали б істотний вплив на результат евентуального плебісциту, якби такий був проведений на вимогу Союзу РСР як правонаступника Росії.

У свою чергу, Москва жодним чином не допускала пом'якшення своєї первинної позиції в бессарабському питанні. Навіть встановлення двосторонніх радянсько-румунських дипломатичних відносин (1934 р.) не означало визнання анексії Бессарабії, що розумілося і румунською стороною. На засіданні румунського парламенту міністр іноземних справ Н. Тітулеску був жорстко розкритикований за те, що «підписав з Росією угоду, в якій нічого не говориться про Бессарабію» [16, с. 354].

У міжвоєнний період до складу Румунії входила і Буковина. Після поразки у Першій світовій війні та розпаду Австро-Угорської імперії Відень, на вимогу союзницьких держав, відмовився від суверенітету над тими частинами колишньої імперії, чисе населення не було німецькомовним. Сюзереном цих земель де-юре стали держави-переможці, які припускали здійснити майбутнє територіальне врегулювання на основі проголошених ними ж принципів поваги права націй на самовизначення. Саме з подачі Версальської конференції Північна Буковина була передана Румунії – без проведення плебісциту і всупереч волі більшості місцевого населення.

Ще 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося крайове народне зібрання (Буковинське народне віче), яке проголосило возз'єднання Північної Буковини з Україною. У багатолюдному форумі (понад 40 тис. учасників) взяли участь представники майже всіх міст і сіл, усіх станів і національностей, громадських організацій краю. Після окупації Буковини румунськими військами 28 листопада 1918 р. румунська влада скликала Генеральний конгрес Буковини, куди формально запросили представників усіх національностей. Згоду дали представники поляків і німців, представники української та єврейської громад відповіли відмовою. Австрійський перепис населення 1910 р. зафіксував у Буковині чисельне переважання українського населення над румунським, отже, на Конгресі не було представлено більшості населення.

Основним рішенням стало проголошення «возз'єднання з Королівством Румунія Буковини, без кондицій (умов) і назавжди в своїх колишніх межах по Черемош, Колячін і Дністер» [17]. Незважаючи на те, що легітимність цього конгресу більш, ніж сумнівна, оскільки в його роботі не брали участі представники релятивної більшості

населення (українці та євреї), офіційний Бухарест поспішив прийняти 19 грудня 1918 р. декретозакон № 3344 про приєднання Буковини до Румунії. У документі зокрема зазначалося: «Буковина в спільних кордонах, які чекали своєї історичної долі, є і залишається невід'ємною частиною Румунського королівства» [18, с. 34]. 29 грудня 1919 р. новообраний румунський парламент, у першу чергу, ще до початку своєї роботи, прийняв закон про ратифікацію декретозакону про приєднання Буковини до Румунії [19, с. 555]. Король промуглював цей закон 31 грудня 1919 р.

Суверенами Буковини, згідно майбутнього Договору з переможеною Австрією, виступили всі держави-переможці, яким і належить право визначити її державно-правовий статус. На Версальській конференції Румунію, в її претензіях на Буковину, завзято підтримала Франція, менш активно – Великобританія, позиція США була діаметрально протилежною. Остання була сформульована в т. зв. Чорній та Червоній книгах, представлених американською делегацією. 21 січня 1919 р. Вашингтон наполягав, що територіальне розмежування в Буковині повинно здійснюватися за етнографічним принципом, регіон слід розділити на дві частини – українську і румунську, залишаючи місто Чернівці під владою Румунії [20, с. 40].

Франція, меншою мірою Великобританія, у Версалі були насамперед стурбовані загрозою німецького реваншизму і вже в цей час почали організовувати майбутню Малу Антанту. Сполучені Штати, на чолі яких стояв В. Вільсон зі своєю ідеєю права націй на самовизначення, дещо менше були пов'язані цим фактором. У підсумку верх взяли прагматичні міркування європейських Великих Держав, і Румунія отримала те, що їй по праву націй на самовизначення належати не могло. Ми вже висловлювали думку, що у Версалі Бухарест був винагороджений за взяття ним на себе функцію регіонального жандарма. Край формально був переданий Румунії Союзницькими Державами Сен-Жерменським договором, підписаним з переможеною Австрією 10 вересня 1919 р. А 4 червня 1920 р. був підписаний Тріанонський мирний договір, який визначав кордони Угорщини і, відповідно, західні кордони Румунії.

Радянська сторона офіційно не визнала не тільки анексію Бессарабії, але і входження до складу Румунії Буковини. Так, уряд Української РСР 1 (2) травня 1919 р. звернувся до Румунії з ультимативною нотою, в якій ставив умову припинити окупацію Буковини румунськими військами: «Українська Соціалістична Радянська Республіка

пов'язана з Буковиною не тільки солідарністю, що об'єднує маси робітників усіх країн, а й етнографічним зближенням значної частини населення, найрішучішим чином протестує проти насильства румунського уряду над волею населення Буковини і доводить до відома уряду Румунії, що уряд Української Соціалістичної Республіки твердо вирішив всіма способами охороняти право робітників і селян Буковини на національну незалежність» [21, с. 130].

На радянсько-румунській конференції у Відні в 1923 р. радянська делегація (М. Крестінській і Левицький) домагалася для Буковини права на самовизначення. У 1924 р. Х. Раковський на останньому засіданні радянсько-англійської конференції проголосив декларацію, в якій говорилося про те, що приєднання Буковини до Румунії стало грубим порушенням міжнародного договору 1916 р., і домагався для Буковини права на самовизначення: «За допомогою союзників і зокрема британського уряду Румунія отримала за Сен-Жерменським угодою ще й інші території, заселені українцями, а саме: північно-східну частину Буковини. Цей акт насильства з боку Румунії суперечить договору, підписаному між Румунією, Росією та іншими союзниками 4 серпня 1916 р. Іменем радянського уряду радянська делегація рішуче протестує проти акту насильства Румунії за допомогою союзників. Буковинському населенню потрібно дати право самому визначити свою долю» [21, с. 130]. Зазначений документ цікавий ще й тим, що в 20-х рр. минулого століття українська радянська сторона ставила питання тільки про північно-східну частину Краю (у той час як західна історіографія намагається приписати радянським вимогам їх поширення на всю і Північну, і Південну Буковину). Реальна можливість для радянської сторони вирішити на свою користь давній територіальний спір з Румунією виникла лише на самому початку Другої світової війни. Ця можливість ґрунтувалася на співпраці з іншими великими державами, причому не тільки з нацистською Німеччиною, а й з буржуазно-демократичною Великобританією і фашистською Італією.

Висновки. De lege lata – з точки зору чинного в 1918–1940 рр. міжнародного права румунська окупація Бессарабії не могла бути легітимізована ні ініціативою Сфатул Церій, ні рішеннями Версальської конференції про передачу регіону Румунії. *Nemo ad alterum plus iuris transferre potest quam ipse habet* (лат.) – Ніхто не може передати більше прав, ніж має їх сам. Росія у Версалі представлена не була і не розглядалася як переможена держава, чю територію держави-переможці мали б право шматувати. І навпаки – румунський титул на Буковину,

включаючи і північну її частину, був цілком легітимним, його придбання відповідало нормам *ius cogens* тодішнього старого міжнародного права, хоча й перебувало в суперечності з правом націй на самовизначення (норма *ius cogens* вже т.зв. нового міжнародного права).

1. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття: підручник для вищ. навч. закл. / В. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

2. Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне / Н.Н. Головин. – М.: Кучково поле, 2001. – 434 с., с. 170; Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны / В.Н. Виноградов. – М.: Наука, 1969. – 272 с.

3. Franta pentru unirea tutor romanelor // Glasul Bukovinei. – 1918. – 24 noiem. (№ 10).

4. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина / М. Мельтюхов. – М.: Изд-во «Эксмо», 2006. – 511 с.

5. Документы внешней политики СССР. Том первый. – М.: Госполитиздат, 1957. – 771 с.

6. История Румынии. 1918–1970 / редколлегия: Н.И. Лебедев (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1970. – 742 с.

7. Адамчук І.Г. Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміїного та Закарпатської України у 1917–1947 рр.: Історико-правове дослідження / І.Г. Адамчук. – К.: Атіка, 2007. – 159 с.

8. Дюкарев В.В. Приднестровье (прошлое, настоящее, будущее). Дубоссары 1989–1992 гг. За кулисами политики / В.В. Дюкарев. – Тирасполь: Упр. полиграфиздат ПМР, 2000. – 416 с.

9. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. III. Выпуск 2. Акты дипломатии иностранных государств. – М., 1929. – 367 с.

10. Cobban A. The National State and National Self-Determination. – New-York: Thomas J. Crowell Co, 1969. – 309 p., Index (Total –318 p.).

11. Документы внешней политики СССР. Том третий. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 723 с.

12. Документы внешней политики СССР. Том первый. – М.: Госполитиздат, 1957. – 771 с. – С. 66–67, 90, 241–242, 248–249; Документы внешней политики СССР. Том второй. – М.: Госполитиздат, 1958. – 723 с. – С. 66, 148–151, 171–172; Документы внешней политики СССР. Том третий. – М.: Госполитиздат, 1959. – 723 с. – С. 312; Документы внешней политики СССР. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1960. – 836 с. – С. 488–492 та ін.

13. Копанский Я.М. Советско-румынские отношения: 1929–1934 гг. От подписания Моск. протокола до установления дипломатических отношений / Я.М. Копанский, И.Э. Левит. – М.: Наука, 1970. – 187 с.

14. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. III. От снятия блокады с Советской Россией до 10-летия Октябрьской революции. Вып. 1. Акты советской дипломатии. – М., 1928. – 430 с.

15. История дипломатии. Т. 3. – М.-Л.: Госполитиздат, 1945. – 883 с.

16. Лебедев И.И. СССР в мировой политике, 1917–1982 / И.И. Лебедев. – 2-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 1982. – 366 с.

17. Буковина, її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж; Філадельфія; Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 965 с. – С. 321; Micu S. Istoria Romanilor / S. Micu. – Bucuresti: Editura Fundatiei Romania de Maine, 1995. – Vol. 1. – 290 p. – P. 29–30.

18. Lupescu I. Monumentele unirii / I. Lupescu. – Bucuresti: Editura politica, 1985. – 228 p.

19. История Румынии: пер. с рум. / [И. Болован, И.А. Поп (координаторы) и др.]. – М.: Весь мир, 2005. – 680 с.

20. Sarpca F. Diplomatia Americana si problema Bucovinei / F. Sarpca // Tara Fagilor. – 1996. – P. 40–44.

21. Канюк С.І. Буковина в румунській неволі / С.І. Канюк. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 134 с.

Макарчук В.С., Рудый Н.Я. Восточные границы междувоенной Румынии (1918–1940 гг.): аспекты международного права.

Рассматриваются исторические предпосылки и фактические обстоятельства территориального расширения Румынского Королевства на Восток, осуществленные Бухарестом на исходе Первой мировой войны, а также соответствие внешнеполитической активности Румынии того времени нормам действующего международного права.

Ключевые слова: Бессарабия, Буковина, Версальская конференция, система Версальских договоров, старое международное право, новое международное право, право наций на самоопределение.

Makarchuk V.S., Rudyi N.Y. Eastern borders of inter-war Romania (1918–1940): aspects of international law.

The historical background and factual circumstances of the territorial expansion of the Romanian Kingdom to the East, executed by Bucharest at the end of the World War I, and the compliance of outer political activities of Romania at that time with the existed contemporary norms of international law are considered.

Key words: Bessarabia, Bukovina, the Versailles Conference, the system of the Versailles Treaty, old international law, new international law, the right of nations to self-determination.

Стаття надійшла 7 лютого 2013 р.

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ НЕЗАКОННОЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Розглядається проблема захисту прав дитини кризь призму незаконної сексуальної експлуатації з використанням всесвітньої мережі Інтернет. Наводяться основні напрями протидії цьому негативному явищу з використанням сучасних міжнародно-правових механізмів за допомогою НЦБ Інтерполу та відповідних правозахисних організацій, в основу діяльності яких покладено фундаментальний принцип захисту прав дитини.

Ключові слова: Інтернет, порнографія, сексуальна експлуатація, дитина, права, захист.

Постановка проблеми. Нині дедалі ширшого поширення набули різноманітні новітні технічні засоби, які використовуються торгівцями людьми для скоєння злочину (працевлаштування через Інтернет, експлуатація у порнографічному бізнесі, відмивання грошей). Використання інформаційних технологій з протиправною метою призводить до порушення прав дітей, що й зумовлює розкриття окресленої проблеми.

Стан дослідження. Окремі аспекти боротьби з таким негативним явищем як експлуатація дітей є об'єктом досліджень таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як А. Ван ден Борн, К.Б. Левченко, І.М. Рущенко та інших представників наукового світу.

Виклад основних положень. Проблема сексуальної експлуатації дітей (у формах дитячої проституції, торгівлі дітьми, сексуального використання молодих учнів, наприклад, у філософських школах Стародавньої Греції) існувала з давніх-давен, хоча і не однозначно усвідомлювалася у ті чи інші епохи та по-різному відбивалася у суспільній свідомості. Зокрема опис сексуального використання дітей в античну добу можна знайти у творах древніх філософів [1].

У доповіді Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) про розвиток людського потенціалу [2] торгівля жінками та дітьми визнається одним з видів злочинної діяльності, масштаби якої значно зросли в ході глобалізації. Так, річний прибуток міжнародних злочинних синдикатів становить 1,5 трлн. дол. США, тобто вище валового внутрішнього продукту більшості країн.

На ХХ конгресі ООН 2000 р. відзначено, що торгівля людьми – це ринок, котрий найшвидше розвивається у світі і включає три основні компоненти: незаконний ввіз іноземців, сексуальне рабство жінок і дітей та економічне рабство у всіх його формах. Складно виділити домінуючі фактори, якими детермінується торгівля людьми, оскільки всі вони є взаємозалежними. Ефективна протидія цьому негативному явищу можлива тільки у випадку використання комплексного підходу, що включає як кримінально-правові, кримінально-процесуальні, так і соціально-економічні заходи [3, с. 97].

Система Інтернет та інтерактивний доступ до неї через персональні комп'ютери відкрили принципово новий та небезпечний аспект зловживання правами дитини. Десятий Конгрес ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками (квітень 2000 р., Відень) наголосив, що поширення дитячої порнографії є однією з форм комп'ютерної злочинності, для боротьби з якою необхідні «нові форми міжнародного співробітництва у здійсненні розслідування, судового переслідування та покарання осіб, які скоюють такого роду злочини» [4].

Веб-камери стають знаряддям комерційної сексуальної експлуатації дітей. Так, у Києві на одному із заводів тіньові ділки орендували цех, у який привозили дівчат-красунь різного віку. Дівчата роздягались перед веб-камерами, з'єднаними з комп'ютерами, виконували різноманітні забаганки клієнтів. Клієнти (в основному американці та німці) платили організаторам чималі гроші за можливість віртуально користування послугами порнографічного характеру [5].

Як свідчить міжнародна організація Ending Child Prostitution, Pornography and Trafficking (ЕСРАТ), більше 30% дитячої порнографії в Інтернеті розміщують провайдери з СНД. Згідно з дослідженнями фонду Internet Watch Foundation (IWF) з розповсюдження порнографії, зокрема дитячої, Україна посідає сьоме місце в світі. Відповідно до результатів соціологічного опитування, проведеного НАН України, понад 28% юних українців готові переслати свої фотографії незнайомим особам в Інтернеті, а на сайти дорослих осіб періодично заходять 22% неповнолітніх [6, с. 31].

У ст. 5 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, ратифікованої від 21.09.2010, № 2530-17 [7], зазначається на необхідності вжиття спеціальних заходів для зменшення вразливості дітей до торгівлі ними, зокрема шляхом створення для них захисного середовища.

За даними Інтерполу, річний обіг ринку дитячої порнографії у світі сягає 4 млрд євро. За даними фонду Internet Watch Foundation (IWF), 62% Інтернет-сайтів, що розповсюджують дитячу порнографію, розміщено в США, 28% – в Росії і 2% відповідно в Україні [8].

Згідно приписів ст. 20 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства ратифікованої від 20.06.2012, термін «дитяча порнографія» означає будь-які матеріали, які візуально зображують дитину, залучену до реальної або моделюваної явно сексуальної поведінки, чи будь-яке зображення дитячих статевих органів, здебільшого із сексуальною метою [9].

Відповідно до Рекомендації NR (91) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно «експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і неповнолітніми», прийнятої від 09.09.1991 № R (91)11 [10], передбачено необхідність забезпечити в рамках міжнародної співпраці виявлення фірм, організацій або окремих осіб, діяльність яких часто пов'язана з двома або більше країнами, в яких використовуються діти для виробництва порнографічної продукції.

Зокрема учасники Третього Світового Конгресу проти сексуальної експлуатації дітей та підлітків, що відбувся в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія, 25–28 листопада 2008 р.) [11] з глибоким занепокоєнням відмітили збільшення вразливості дітей до сексуальної експлуатації, що є результатом зростання рівня бідності, соціальної та гендерної нерівності, поширення наркоманії та алкоголізму, зростання попиту на сексуальні послуги дітей, погіршення екологічного стану, поширення ВІЛ-інфекції та СНІДу, зростанням кількості випадків певних форм сексуальної експлуатації дітей та підлітків, в тому числі за допомогою мережі Інтернет та інших новітніх технологій, а також в результаті збільшеної активності туристів, які вчиняють злочини проти дітей.

Прийняття Кодексу щодо захисту дітей від жорстокого поводження в мережі Інтернет [12] спрямовано на боротьбу зі шкідливим для дітей Інтернет-контентом. Основним завданням Кодексу є об'єднання провайдерів Інтернет-послуг у боротьбі з проблемою поширення дитячої порнографічної продукції та матеріалів, що пропагують жорстоке поводження з дітьми.

Так, на підставі інформації, отриманої каналами Укрбюро Інтерполу щодо розповсюдження дитячої порнографії мережею Інтернет, 18 травня 2010 р. працівниками Департаменту боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми МВС України затримано мешканця

м. Вінниця, оператора Вінницької обласної державної телерадіокомпанії, який протягом трьох років систематично займався збутом та розповсюдженням дитячої порнопродукції у мережі Інтернет [13].

Зокрема ст. 9 «Конвенції про кіберзлочинність», ратифікованої від 07.09.2005, підстава 2824-15 [14] передбачається вжиття необхідних заходів для встановлення кримінальної відповідальності відповідно до внутрішнього законодавства за умисне вчинення таких дій, як: вироблення дитячої порнографії з метою її розповсюдження за допомогою комп'ютерних систем; пропонування або надання доступу до дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем; розповсюдження або передача дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем; здобуття дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем для себе чи іншої особи; володіння дитячою порнографією у комп'ютерній системі чи на комп'ютерному носіїві інформації.

З метою превенції таких протиправних посягань спільно з правозахисними організаціями «Ла-Страда» та «ЕСРАТ» реалізуються ініціативи щодо просвітницької діяльності, скерованої на запобігання комерційній сексуальній експлуатації дітей в Інтернеті, створено «гарячу лінію» з питань безпеки дітей у глобальній комп'ютерній мережі. Плідна співпраця триває і в рамках меморандуму «Про взаєморозуміння», підписаного між МВС та компанією «Майкрософт Україна» щодо інтенсифікації заходів, скерованих на боротьбу з розповсюдженням «дитячої порнографії» в мережі Інтернет [15, с. 3].

Висновки. Глобалізація та розвиток сучасних інформаційних технологій є не лише здобутком в інформаційному просторі, але й можуть використовуватися з незаконною метою експлуатації дітей. Для протидії окресленій проблемі потрібен комплексний підхід з використанням відповідних міжнародно-правових механізмів, скоординованої співпраці між правоохоронними органами різних держав, органами державної влади і місцевого самоврядування, правозахисними організаціями. Зокрема необхідно проводити просвітницькі заходи серед неповнолітньої категорії населення та їх батьків з метою підвищення правової культури в світлі захисту прав дитини від незаконної сексуальної експлуатації.

1. Фуко Мишель. Забота о себе. История сексуальности – III. – К.: Ваклер, 1998. – 282 с.

2. ООН. Комиссия по правам человека. Доклад Генерального секретаря. E/CN.4/2000/66 от 20 января 2000 г. – С. 10.

3. Книга М.М. Фактори, що детермінують транснаціональні злочини у сфері торгівлі людьми // Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю: тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф.; редкол.: М.Г. Вербенський, В.Я. Горбачевський, Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа та ін. – К., 2010. – С. 97–99.

4. ООН. Десятий Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. A/CONF.187/PM.1/Add.1 от 22 сентября 1998 г. – С. 10.

5. Службові довідки департаменту у справах неповнолітніх МВС України. 27.05.2005 р., 26.09.2005 р.

6. Тимків К. Детки из сетки / К. Тимків // Корреспондент. – 2009. – № 41(380). – 32 с.

7. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, ратифікованої від 21.09.2010, № 2530-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_858.

8. Власти Японии отказались бороться с детской порнографией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/2010/05/14/736766.html>.

9. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ратифікованої від 20.06.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4988-17>.

10. Рекомендація N R (91) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно «експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і неповнолітніми прийнятої від 09.09.1991 № R (91)11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_046.

11. Декларація про запобігання та зупинення сексуальної експлуатації дітей та підлітків Ріо-де-Жанейро. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.la-trada.org.ua/ucp_mod_catalogue_download.

12. Кодекс щодо захисту дітей від жорстокого поводження в мережі Інтернет та Інтернет-ресурсах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivstar.ua/f/1/about/responsibility>.

13. Інтерпол у протидії розповсюдженню дитячої порнографії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://42827/?p=104>.

14. Конвенція про кіберзлочинність, ратифікована від 07.09.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>.

15. Матеріали брифінгу в МВС України щодо новітніх напрацювань органів внутрішніх справ у боротьбі з кіберзлочинністю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mvs.gov.ua.

Маркова В.О. Защита прав ребенка сквозь призму незаконной сексуальной эксплуатации в сети Интернет.

Рассматривается проблема защиты прав ребенка сквозь призму незаконной сексуальной эксплуатации с использованием всемирной сети

Интернет. Приводятся основные направления противодействия этому негативному явлению с использованием современных международно-правовых механизмов с помощью НЦБ Интерпола и соответствующих правозащитных организаций, в основу деятельности которых положен фундаментальный принцип защиты прав ребенка.

Ключевые слова: Интернет, порнография, сексуальная эксплуатация, ребенок, права, защита.

Markova V.O. Protection of rights of a child in the light of illegal sexual exploitation in the Internet network.

The article deals with the problem of protection of rights of a child in the light of illegal sexual exploitation with the use of the Internet network. Basic directions of counteraction to this negative phenomenon with the use of modern international and legal mechanisms by means of Interpol and corresponding human rights organizations are given. in basis of activity of that are fixed A fundamental principle of protection of a child's rights has been put into the basis of their activity.

Key words: the Internet, pornography, sexual exploitation, child, rights, protection.

Стаття надійшла 29 січня 2013 р.

УДК 340.13

**І.М. Паньонко,
В.А. Коваль**

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Проаналізовано особливості суб'єкта злочину за кримінальним правом Київської Русі. Охарактеризовано значення віку для суб'єкта злочину. Визначено особливості відповідальності невільних людей за вчинені протиправні діяння.

Ключові слова: суб'єкт злочину, вік особи, осудність.

Постановка проблеми. Одним з провідних інститутів кримінального права є інститут суб'єкта злочину. Цей важливий інститут має давні коріння. Першою законодавчою пам'яткою, що заклала його фундамент, є «Руська Правда», в якій серед інших норм були і норми кримінального права. Актуальність дослідження цього інституту зумовлена тим, що норми кримінального права, які містилися

в ному, в подальшому впливали на формування сучасного кримінального права.

Стан дослідження. Питання, пов'язані з кримінальним правом Київської Русі, децю побічно розглянуті в підручниках та навчальних посібниках з історії держави і права України. Деякі питання у своїх статтях певною мірою досліджували науковці А. Арсеній, В. Бурдін, Т. Гончар, В. Грищук, Ю. Зубашенко, А. Єреган, Я. Остапик та інші. В російській правовій літературі у порівнянні з українською наявні дослідження кримінального права Київської Русі: С.А. Кондрашкін, М.Ю. Неборський «Преступление и наказание в Древней Руси» (1999), А.Н. Федорова «Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде» (2005). Проте питання, які стосуються безпосередньо суб'єкта злочину за кримінальним правом Київської Русі, залишаються малодослідженими.

Виклад основних положень. У кримінально-правовій теорії суб'єктом злочину визнається особа, яка володіє сукупністю ознак, що дають підстави для притягнення її до кримінальної відповідальності. Кримінальний кодекс 2001 р. не лише визначив поняття суб'єкта злочину, але й передбачив у Загальній частині окремих розділ IV, у якому врегульовані всі основні питання щодо цього поняття. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [1, с. 109].

Суб'єктом злочину в Київській Русі могла бути лише людина. Так, встановлюючи відповідальність за вчинення тих чи інших злочинів, перший нормативний акт східних слов'ян «Руська правда», визначаючи покарання, мав на увазі виключно фізичних осіб як можливих винуватців їх вчинення.

Прикладом можуть бути статті 1, 4, 13 та інші, які визначають як види покарань, що застосовуються до винного, так і характер злочинних діянь, які можуть бути вчинені виключно людиною і ніким іншим (напр., ст. 4, яка регулювала відповідальність за образу, вчинену шляхом нанесення удару мечем у піхвах або рукоюткою меча) [2, с. 94].

Сучасні науковці зазначають, що Руська Правда не передбачала вікових обмежень кримінальної відповідальності [3, с. 55; 4, с. 47; 5, с. 66]. Інші науковці стверджують, що в «Руській Правді» та в інших джерелах права Київської Русі відсутні норми, що стосуються вікового цензу для суб'єктів злочину [6, с. 4–5; 7, с. 6]. З цими думками варто

погодитись частково, оскільки в джерелах права Київської Русі вже були наявні згадки про вік особи, що вчинила злочин.

Згадки про вік у кримінальному праві містяться насамперед у «Руській Правді». Так, приватне правило Руської Правди твердить, що дружина та дитина холопа, які брали участь, (незалежно від їх віку), у татві (розбії), видаються скривдженому (за цей же злочин вільні співучасники платили віру). Тобто дитина, якщо брала участь у татві, незалежно від її віку, підлягала такому ж покаранню, як і дорослі, що вчинили злочин [8, с. 15].

Устав Ярослава також містив згадку про те, що до осіб, які не досягли 12 років, могли бути застосовані різноманітні кримінальні покарання на рівні з дорослими. Проте до них не могло бути застосоване покарання у вигляді смертної кари. Замість неї призначалося інше покарання [9, с. 29].

Із тексту Кормчої книги, на думку С. Кудіна, можна зробити висновок, що дії осіб, яким ще не виповнилось 8 років, не карались [10, с. 416]. Крім того, як зазначає Ю. Цветкова, Єфремівська Кормча розподіляє покарання винних у скотолозтві в залежності від віку, в якому був вчинений злочин та наявності законної дружини. Так, для тих, хто вчинив цей злочин до 20-ти років повинно призначатися 20 років відлучення від Таїн, у період з 20-ти до 50-ти років та одруженням – 30 років, а одруженим віком більше 50-ти років – допускати до причастя тільки перед смертю [11, с. 174].

Традиційно в сучасній правовій літературі зазначається, що кримінальне право не знало такої ознаки суб'єкта злочину як осудність. Проте, В. Марчак зауважує, що в епоху Київської Русі все ж таки можна знайти явні ознаки кримінальної осудності, пов'язані з оцінкою особи злочинця.

Зокрема науковець зазначає, що злочинцем визнавалась особа, яка володіла свідомістю та волею, була суб'єктом охоронюваних законом суспільних відносин. В Руській Правді закріплювалося положення про те, що свідомість і воля особи можуть бути тимчасово паралізовані, внаслідок чого діяння втрачає свій злочинний характер. Якщо провести аналогію із сучасним законодавством, то такий стан можна порівняти зі станом афекту: «если кто ударит другого батогом..., а оскорбленный не стерпит того, ткнет мечем, то вины ему в этом нет». В цьому випадку порушена психологічна рівновага розглядалася крізь призму права помсти, тому мова йде про ненастання кримінальної відповідальності [12, с. 23].

Певні ознаки кримінальної осудності, пов'язані з оцінкою особи злочинця, також можна знайти в у ст. 6 «Руської Правди», її просторової редакції, яка поряд зі звільненням особи від кримінальної відповідальності за вчинений злочин у стані душевної хвороби передбачала можливість пом'якшити відповідальність залежно від стану людини, яка вчинила злочин. Зокрема, якщо вбивство відбулося під час сварки на бенкеті, то тільки в цьому випадку застосовувалося пом'якшення покарання. Деякі склади злочинних діянь у староруському праві були пов'язані лише з суб'єктами жіночої статі. Наприклад, Статут князя Володимира Святославовича розглядає серед справ, що підлягають церковному суду, ситуацію, коли «девка дєтя повьржеть». Тут йдеться про залишення дитини, що народилася, або про позбавлення від плоду. Просторова редакція Статуту князя Ярослава на відміну від Статуту князя Володимира Святославовича містить норму про вбивство небажаної дитини (ст. 6).

Згідно візантійського церковного законодавства жіноча природа визнавалася нижчою порівняно з чоловічою, тому в сім'ї жінка знаходилася в підлеглому або залежному становищі, а протиправні діяння, вчинені нею, нерідко розглядалися і оцінювалися по-іншому, ніж аналогічні діяння, вчинені особами чоловічої статі. Зокрема, в балканських міських статутах щодо певної низки злочинів саме жінка розглядалася як «спокусниця»: у справах про перелюбство відповідачкою була жінка, за утримання коханки в будинку одруженим чоловіком слідував штраф з жінки та її вислання з міста і тощо [13, с. 26].

Оскільки жінки на Русі нерідко брали участь і в різних колотнях, Статут князя Ярослава не тільки виділив в особливу статтю «бійку по-жіночому», але і ввів спеціальні покарання за побої, нанесені власному чоловікові, а також іншої жінки. В останньому випадку штраф був удвічі більше: 3 гривні за побої, нанесені чоловіку, проти 6 гривень за побиття жінки жінкою [14, с. 187].

Крім доказів про відповідальність жінок за власні провини в джерелах тогочасного права зустрічаються згадки про відповідальність дружин за дії їхніх найближчих родичів, насамперед чоловіків. Якщо майнова сторона цього питання характеризується наявністю тасмниці іпотеки на майно дружини, то аспект особистої відповідальності обумовлений існуванням пережитків системи відповідальності колективної. Незважаючи на те, що на підставі норм «Руської Правди» можна судити про встановлення вже в X ст. системи індивідуальної кримінальної відповідальності, тим не менше в ній же є і стаття про видачу вільної людини за «розбій» на «потік і розграбування» разом з

дружиною. Подібні свідчення є і в оповідній літературі. Так, деякі половецькі князі в 1129 р. були заслані наступником Мономаха князем Мстиславом Володимировичем разом з дружинами і дітьми.

Поняття юридичної особи закон цієї доби ще не знає. Проте, А. Федорова цілком обґрунтовано зауважує, що відповідно до «Руської Правди» корпоративним суб'єктом відповідальності була громада, оскільки вона була зобов'язана видати злочинця або платити дику виру [13, с. 9].

Суб'єктом злочину визнавалася будь-яка людина, крім холопа й челядника. Останні становили власність господаря, який і ніс відповідальність за їхні неправомірні вчинки, що, однак, не виключало права застосування до раба фізичного впливу. Так, якщо під час крадіжки були спіймані холопи («їх князь продажою не карає, так як вони є невольними»), то потерпілий отримує винагороду за завдані їй збитки («урок»). Холопи не піддавалися покаранням, оскільки були невольні і не були суб'єктами злочину. Їхнім господарем сплачувалося тільки винагорода потерпілому. Замість сплати винагороди господар міг видати винного холопа потерпілому. Холопа можна було бити, мордувати, страчувати. Проте після смерті князя Ярослава Мудрого вбивати холопів було заборонено [15, с. 255].

У «Руській Правді» є певна згадка і про співучасть у злочині. Порівняно рано починає враховуватися і той факт, що ступінь співучасті суб'єктів злочину може бути різним, тобто злочинна діяльність кожного співучасника може бути не рівною діяльністю всіх інших співучасників, а відповідно, і покарання, яке встановлюється за вчинення протиправного діяння, буде різним по відношенню до даних осіб. Сучасне кримінальне право при визначенні ступеня вини головним чином виходить з того, чи був умисел на вчинення протиправної дії. Кримінальне право періоду Київської Русі не проникає в сутність вчинених дій, не встановлює наявності або відсутності волі людини у вчинених нею діях. Відповідно, і призначення покарання співучасників злочину відбувається відповідно до завданої шкоди, але натомість до уваги не береться те, як і хто завдав шкоду і наскільки він хотів цього. Досить згадати ст. 41 про крадіжку худоби з хліва або крадіжку з будинку, де при вчиненні злочину кількома особами «всім по 3 гривні і по 30 кун платити»; ст. 42, де йдеться про крадіжку худоби з поля: «... якщо буде їх багато, то всім по 60 кун»; в ст. 43 про крадіжку гумна або зерна йдеться про те, що якщо буде вчинена крадіжка гумна або зерна з ями, то усім крадіям буде призначено покарання в розмірі по 3 гривні та по 30 кун тощо [13, с. 45].

С.В. Юшков, вважає, що основним моментом у розвитку вчення про співучасть у феодальному праві є встановлення складної диференціації між співучасниками [16, с. 483].

Інститут співучасті відомий «Руській Правді» як у Короткій, так і Поширеній редакції. Крім вищезазначених ст.ст. 41–43 Поширеної редакції про співучасть говориться в деяких статтях Короткої Правди. Так, відповідно до ст. 30 Короткої Правди у разі, якщо коня або вола вкраде одна людина, то він має заплатити 3 гривні та 30 кун, а якщо крадіїв буде багато, то кожен з них має заплатити по 3 гривні та по 30 кун.

«Руська Правда» визнає співучасниками злочину не тільки тих, хто безпосередньо здійснював протиправне діяння, але і тих, хто надавав допомогу злочинцеві, зберігаючи викрадені речі або допомагаючи приховуватись злочинцям. Покарання за вчинені злочини було однаковим для всіх, хто вчинив злочин: і для тих, хто здійснював активні дії, і для тих, хто безпосередніх, активних дій не вчиняв. Єдина відмінність, котра була передбачена ст. 121, пов'язана з правовим становищем людини: оскільки холопи в Київській державі не визнавалися людиною, а були річчю, то, відповідно, і покарання не підлягали. Але це не означає безкарність дій, вчинених холопами, оскільки відповідальність за них покладалася на господаря холопа.

Висновки. Отже, кримінальне право Київської Русі не містить безпосередньо поняття суб'єкта злочину, проте деякі його особливості були відомі тогочасному законодавцеві. Суб'єктами злочину, як правило, визнавалися лише вільні люди. У кримінальному праві Київської Русі частково спостерігається кримінально-правова диференціація віку суб'єкта злочину, зокрема, тогочасне право за деякі види злочинів розподіляє покарання винних у залежності від віку, в якому був вчинений злочин. Корпоративним суб'єктом відповідальності могла бути і громада.

1. Хряпінський П.В. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посібник / авт.-упоряд. П.В. Хряпінський. – Суми: Університетська книга, 2009. – 687 с.

2. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.

3. Єреган А.Р. Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі / А.Р. Єреган // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 54–61.

4. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 624 с.

5. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.): навч. посібник / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.

6. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник / І.Я. Терлюк. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

7. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

8. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Т.О. Гончар. – Одеса, 2004. – 211 с.

9. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: монографія / А.А. Байбарин. – М.: Высшая школа, 2009. – 252 с.

10. Сапожнікова О. Вік кримінальної відповідальності в Україні (історичний аспект) / О. Сапожнікова // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія право. – 2008. – Вип. 9. – С. 416–419.

11. Цветкова Ю.В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю.В. Цветкова. – К., 2003. – 210 с.

12. Марчак В.Я. Обмежена осудність: психолого-правовий зміст: монографія / В.Я. Марчак. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 400 с.

13. Федорова А.Н. Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде: дис. ... канд. юрид. наук / А.Н. Федорова. – Казань, 2005. – 192 с.

14. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Изд-во «Мысль», 1989. – 286 с.

15. Кульчицький В. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Бойко. – Львів, 2005. – 280 с.

16. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С.В. Юшков. – М., 1949. – 546 с.

Паньонко І.М., Коваль В.А. Суб'єкт преступлення по уголовному праву Киевской Руси.

Проанализированы особенности субъекта преступления по уголовному праву Киевской Руси. Охарактеризовано значение возраста для субъекта преступления. Определены особенности ответственности невольных людей за совершенные противоправные деяния.

Ключевые слова: *суб'єкт преступлення, возраст лица, вменяемость.*

Pan'onko I.M., Koval' V.A. The subject of wrongful act in criminal law of Kievan Rus.

The peculiarities of the perpetrator in criminal law of Kievan Rus is analyzed. The significance of the age of the perpetrator is characterized. The features of responsibility of unintentional people for committing wrongful acts are defined.

Key words: *a subject of crime, a person's age, sanity.*

Стаття надійшла 15 березня 2013 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.)

На основі історичних документів та фактів, насамперед постанов ЦК ВКП(б), досліджуються закономірності формування і функціонування системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.).

Ключові слова: юридична освіта, радянська система освіти, вища школа, університети, тоталітарна система.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що сьогодні Україна перебуває на шляху реформування системи освіти. Створення якісної та ефективної моделі вищої юридичної освіти, її подальше вдосконалення та функціонування в сучасних умовах, успішність законотворчої та нормотворчої діяльності неможливі без узагальнення та врахування досвіду попередніх поколінь, їх теоретичних і практичних здобутків. Дослідження та результати аналізу механізмів правового регулювання радянської системи юридичної освіти Української РСР можуть бути використані для побудови якісної, сучасної системи підготовки кваліфікованих юристів.

У цьому контексті наша **мета** полягає у тому, щоб на основі аналізу зібраних матеріалів виявити закономірності організаційно-правових основ формування, становлення та функціонування системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.).

Стан дослідження. Необхідно зазначити, що окремі аспекти окресленої у статті проблематики були предметом вивчення істориків та правників різних поколінь. Зокрема це: Ю.С. Шемшученко, А.Ф. Шебанов, О.М. Мироненко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій, І.Я. Терлюк, С.А. Макаручук, Б.Й. Тишик, О.Ю. Осмоловська, С.В. Герегова, Т.В. Марусик, А.М. Гуз та ін.

Виклад основних положень. Становлення радянської системи юридичної освіти проходило у надзвичайно важких умовах. Період з кінця 20-х років минулого століття і до початку Великої Вітчизняної війни був одним із найдраматичніших для юридичної освіти й науки в Україні. Це було викликано тим, що вони виявилися фактично

заручниками створеної у той час централізованої командно-адміністративної системи партійно-державного керівництва країною. Культ особи Сталіна, його помилкова «теорія» загострення класової боротьби в процесі будівництва соціалізму, істотне зниження рівня демократизації радянського суспільства, законності, а також свавілля і масові репресії негативно вплинули на стан і характер юридичної освіти, намагаючись зробити її слухняною служницею радянської тоталітарної системи, апологетом і коментатором політико-правових рішень [1, с. 15].

У кінці 20-х та на початку 30-х рр. XX ст. юридична освіта УСРР-УРСР перебувала у кризовому стані. В республіці не було жодного юридичного навчального закладу. На межі повного занепаду здійснювалась підготовка спеціалістів із середньою юридичною освітою [1, с. 15].

Необхідність різко розширити масштаби підготовки кваліфікованих юристів для судово-прокурорських органів, органів державної влади й управління призвело до відокремлення у 30-ті роки юридичних факультетів зі складу університетів і перетворення їх на самостійні інститути [2, с. 98]. Через відсутність класичної університетської освіти зменшилась кількість висококваліфікованих науковців, професорсько-викладацьких кадрів, були втрачені науково-освітні університетські традиції впав загальний рівень вищої юридичної освіти.

У вирішенні важливих та складних проблем, які стояли перед юридичною освітою та наукою, велику роль відіграла проведена в середині 30-х рр. організаційна перебудова системи науково-дослідних установ і вузів. Цьому сприяла реорганізація всієї системи наукових установ у сфері суспільних наук. На цьому етапі формування і становлення юридичної освіти всі установи Радянського Союзу підпорядковувались Російській Академії наук. З цією метою у 1938 р. в Академії наук було створено вісім відділів освіти, серед них – Відділ економіки і права, у який входили представники юридичного профілю. Передача юридичних досліджень у систему Академії наук, створення Відділу економіки і права зміцнило наукові й організаційні зв'язки радянської системи юридичної освіти та науки. У 1938 р. було також створено нову юридичну науково-дослідну установу – Всесоюзний інститут юридичних наук Наркомату юстиції УСРР [2, с. 69–71]. У 1940 р. всі юридичні інститути, які знаходились у підпорядкуванні республіканських Наркоматів юстиції, були передані у безпосереднє підпорядкування Народного комісаріату юстиції УСРР. Цей захід підвищив та покращив рівень підготовки юристів шляхом об'єднання методичного

керівництва і централізованої організації підготовки й розподілення науково-педагогічних працівників [2, с. 94].

Одночасно з організацією системи наукових установ у середині 30-х рр. для наукових і науково-педагогічних працівників були введені вчені ступені кандидата і доктора наук та персональні вчені звання професора, доцента, старшого наукового співробітника [2, с. 71]. З приводу цього було прийнято постанови РНК СРСР від 13 січня 1934 р. «Про вчені ступені та звання» та «Про порядок встановлення вчених ступенів та звань» від 20 березня 1937 р. Цими постановами було визначено коло осіб, яким надавалось право здобувати вчені ступені та звання, порядок їх присвоєння й органи, на які покладалось це завдання. Крім того, зросла кількість галузей наук, у тому числі й юридичних, за якими відбувалось надання вчених ступенів кандидата і доктора наук. Дослідники зауважують, що введення вчених ступенів та звань сприяло покращенню наукової кваліфікації професорсько-викладацьких кадрів, посиленню вимог до них, піднесло рівень науково-дослідної діяльності та покращило якість викладання навчальних дисциплін [3, с. 10].

З другої половини 20-х та до кінця 30-х рр. ХХ ст. на території України розгорнула свою роботу радянська репресивна система. Партія більшовиків та її каральні органи, нехтуючи правом, утверджували тоталітарний режим. В Україні репресивну політику щодо національної освіти й науки здійснювала ВКП (б) [4]. Репресії стосувалися всіх сфер радянського життя, не оминули вони і юридичну освіту, а також українську інтелігенцію [5, с. 128]. Жертвами політичних репресій сталінського тоталітарного режиму стали науковці, професорсько-викладацький склад та студенти навчальних установ, що, своєю чергою, завадило прогресивному розвитку правової освіти. Командно-адміністративна система, що функціонувала у цей час, потребувала не творчих людей з якісною освітою, а виконавців – «гвинтиків» державного механізму, здатних беззаперечно проводити волю керівництва [6].

Радянська тоталітарна система командно-адміністративного типу відчула наслідки негативного ставлення до юридичної освіти, допущених помилок та прорахунків у її організації. 5 березня 1935 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по розгортанню та поліпшенню правової освіти», відповідно до якої з метою покращення рівня підготовки юридичних кадрів, особливо для органів суду, прокуратури, слідства, держарбітражу, передбачалося створити у Москві Всесоюзну правову академію при ЦВК СРСР із дворічним строком

навчання; розширити мережу вищих юридичних учбових закладів; організувати середні юридичні школи з річним строком навчання і шестимісячні курси перепідготовки працівників правоохоронних органів у республіках. Було вжито і заходів для розширення діяльності щодо середньої юридичної освіти в Україні. З 1935 р. почали функціонувати річні, а згодом дворічні юридичні школи у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Їх роботою керував Народний комісаріат юстиції УРСР. Ці школи деякий час діяли в Україні і після Великої Вітчизняної війни [1, с. 23].

На виконання наведеної постанови з середини 30-х рр. було вирішено повернутися до університетської форми освіти. Відкрилися державні університети з юридичними факультетами у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. У зв'язку з возз'єднанням Західної України з Українською РСР у 1939 р. до системи вищої юридичної освіти республіки було включено і юридичний факультет Львівського державного університету [1, с. 23]. Налагодження роботи юридичного факультету Львівського університету здійснювалося на основі впровадження у ньому системи радянської юридичної освіти. На практиці це означало перебудову роботи факультету відповідно до «марксистсько-ленінських ідеологічних засад» за навчальними планами та програмами радянських юридичних вузів [7, с. 141]. Основна мета цих заходів полягала у спрямуванні навчального процесу та наукових досліджень працівників факультету на розв'язання завдань, які стояли перед радянським правознавством загалом.

Важливу роль у впорядкуванні навчального процесу в юридичних вузах відіграла постанова ЦВК і РНК від 23 червня 1936 рр. «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою». Цією постановою у вузах встановлювався такий навчальний режим, за якого підвищувалася роль професорсько-викладацького складу, було чітко встановлено права директорів вузів, впорядковані правила прийому до вищих навчальних закладів. У постанові підкреслювалось, що без науково-дослідної роботи вищі навчальні заклади не можуть здійснювати на рівні вимог тогочасної науки підготовку спеціалістів, покращення та підвищення їхньої кваліфікації. Реалізація цієї постанови в юридичних інститутах дозволила суттєво покращити організацію навчальної і наукової роботи. Було встановлено три основні форми занять студентів із викладачами: лекції, семінарські та практичні заняття. У навчальних планах юридичних вузів існували курси радянсько-державного, адміністративного і фінансового права. На збільшення

вимог до знань студентів з 1936/37 навчального року для осіб, які закінчували юридичні інститути та юридичні факультети університетів, були введені державні екзамени [2, с. 50].

Дослідники зауважують, що на цьому етапі становлення правової освіти держава не надавала особливого значення шкільній правовій освіті. Цей напрям освіти розвивався у зв'язку з необхідністю забезпечення народного господарства фахівцями-юристами із середньою та вищою освітою. Очевидно, про викладання правознавства у школах не йшлося насамперед тому, що саме у ці роки зміцнюється тоталітарна система в державі, яка була не зацікавлена в поширенні правових знань серед широких верств населення [4].

Таким чином, організаційно-правові заходи, здійснені у другій половині 30-х рр., вплинули на кількісні показники щодо підготовки кадрів для правоохоронних органів України [1, с. 23]. Розвиток системи вищих юридичних навчальних закладів у довоєнні роки характеризувався подальшим розширенням мережі юридичних вузів і зростанням чисельності студентів. Так, певне уявлення про кількісні показники роботи стаціонарних юридичних навчальних закладів республіки у цей час дають такі дані: упродовж 1938–1939 навчального року ці заклади закінчило 1446 працівників системи Народного комісаріату юстиції УРСР, з них 770 – працівники суду, 250 адвокатів, 58 нотаріусів [1, с. 23]. Кількість юридичних інститутів УРСР у 40-х рр. сягала десяти, а студентів, які навчались на стаціонарній формі навчання – 5900 осіб [2, с. 93].

Потреба у підготовці та розширенні юридичних кадрів була зумовлена також тим, що чимало профільних фахівців у цей період стали жертвами необґрунтованих сталінських репресій. Створена Сталіним атмосфера страху, сваволі та беззаконня придушувала будь-яку творчу думку. Все це негативно позначилось і на рівні підготовки юридичних кадрів та на науковій роботі [1, с. 24]. Радянська влада утверджувалася на західноукраїнських землях для того, щоб остаточно перетворити цей регіон на частину СРСР. Для цього необхідно було вчинити розправу над усіма непокірними, передусім над національно свідомою частиною суспільства: вчителями, діячами науки, культурно-освітніх закладів. Сталінському режимові не потрібна була інтелігенція в традиційному розумінні цього слова: він «кував» кадри «червоних спеціалістів», здатних сприймати всі директиви «зверху» і беззастережно втілювати їх у життя. Найбільші надії покладалися на викладацькі кадри, які мали виховувати молоде покоління в дусі відданості соціалі-

стичним ідеалам [8]. Тож зміцнення тоталітарного режиму заважало вільному розвитку юридичної освіти.

Поряд із стаціонарною формою навчання активно розвивалась заочна форма підготовки спеціалістів. Для розвитку заочної форми юридичної освіти велике значення мала постанова СНК СРСР від 29 серпня 1938 р. «Про вище заочне навчання». Цією постановою було заборонено здачу екзаменів у заочних інститутах на основі письмових робіт та введено обов'язкову усну форму здачі екзаменів і заліків за всіма дисциплінам навчального плану. Суттєво було розширено трудові пільги для студентів-заочників. Відповідно до цієї постанови 2 жовтня 1939 р. Нарком юстиції УРСР видав наказ «Про вище заочне навчання», згідно з яким у складі Всесоюзного заочного інституту (ВЮЗІ) були організовані і безпосередньо підпорядковані йому 15 філіалів та широка мережа навчально-консультативних пунктів, а також передбачено низку заходів, спрямованих на покращення методичної і навчальної роботи [2, с. 94].

Важливе місце в організації навчальної роботи юридичних вузів посідала підготовка навчальних посібників з теорії та історії держави і права, міжнародного приватного права, радянського судоустрою, цивільного процесу, криміналістики та ін. Хоча ці посібники і мали свої недоліки, однак вони сприяли розвитку правової науки і навчання, з марксистських позицій давали роз'яснення та тлумачення проблемам держави і права, питанням радянського законодавства. Вчені та викладачі юридичних вузів активно брали участь у розробці нового законодавства, діяльності державних органів, суду і прокуратури щодо вивчення і збагачення практики застосування законів та інших нормативно-правових актів [2, с. 94–100].

У перші роки Великої вітчизняної війни вимушені були призупинити свою роботу більшість юридичних вузів УРСР [2, с. 95]. Переврана була також творча праця колективу Львівського університету та його юридичного факультету [9]. У перші ж дні окупації почалися масові арешти і розстріли науковців та викладачів. Так, було розстріляно і замордовано 42 особи професорсько-викладацького складу Львівського університету, серед яких були і відомі науковці юридичного факультету, що підтверджено «Меморандумом про знищення фашистами інтелігенції м. Львова» [10, с. 22].

Правовою основою розбудови радянської вищої юридичної освіти в республіці перших повоєнних років стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 р. «Про розширення і поліпшення юридич-

ної освіти в країні». Цією постановою було передбачено проведення низки заходів, спрямованих на подальший розвиток юридичної освіти та правової науки в УРСР. Зокрема, передбачалося збільшити, починаючи з 1947 р. прийом студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові вищі і середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку і видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо [10, с. 22].

Для всіх юридичних факультетів університетів був встановлений п'ятирічний термін навчання. Навчальний план складався з великої кількості як загальнонаукових, так і спеціальних дисциплін. На 4–5 курсах вводилась спеціалізація студентів за одним із чотирьох напрямків: державно-правовим, міжнародно-правовим, кримінально-правовим, цивільно-правовим. На п'ятому курсі студенти повинні були захищати дипломну роботу і здавати три державні екзамени [2, с. 95].

На виконання цієї ж постанови ЦК ВКП (б) запроваджувались також дворічні юридичні школи, а при Академії наук УРСР було створено окремий сектор держави та права. Були переглянуті й затверджені нові навчальні плани юридичних інститутів і юридичних факультетів. Продовжувала зростати кількість студентів юридичних вузів (у 1951 р. – 18 826 осіб). Змінився також і склад студентів-юристів. У 1948 р., наприклад, більше 40% із них склали демобілізовані солдати й офіцери – учасники Великої Вітчизняної війни. Понад 75% студентів були членами і кандидатами в члени партії та комсомольцями. Це дозволяло скеровувати більшу частину осіб, які закінчили вузи, на відповідальні посади в органи юстиції і прокуратури. За період 1947–1952 рр. в систему Міністерства юстиції прийшло 4864 випускники вищої школи, в систему прокуратури – 4560 [2, с. 96].

Дослідники зауважують, що після виходу цієї постанови збільшився набір студентів та аспірантів до юридичних вузів, окреслилася тенденція до більшої організованості у проведенні наукових правознавчих досліджень і посилення зв'язків правової освіти з практикою [10, с. 22]. При цьому керівники партійних органів пильно стежили за професорсько-викладацьким складом та абітурієнтами з метою вилучення з їх числа учасників «українських націоналістичних організацій» [8]. Незважаючи на ідеологічний тиск з боку партії щодо студентів та викладачів, можемо спостерігати, що послідовне здійснення заходів,

які передбачались постановою ЦК ВКП (б) від 5 жовтня 1946 р., було значним кроком уперед у формуванні і розвитку юридичної освіти та заклало правові основи для її подальшого росту.

Поряд із юридичними вузами підготовку кадрів здійснювали також юридичні школи, куди за скеруванням керівних органів приймали осіб у віці від 23 до 35 років. У досить короткі терміни юридичні школи підготували для органів юстиції і прокуратури значну кількість працівників середньої кваліфікації.

Маючи життєвий досвід, стаж виробничої і суспільної роботи, їх охоче брали на роботу в органи прокуратури, міліцію, суди. Однак, завдання і специфіка роботи вимагали, від працівників наявності вищої юридичної освіти. Тому випускники юридичних шкіл, приходячи на роботу, як правило, змушені були поступати у заочні юридичні вузи і навчатись там ще 5–6 років [2, с. 96].

Стояло також питання щодо підготовки юристів для міністерств, відомств, апарату місцевих Рад. Однак ці органи, як і органи прокуратури та суду, пред'являли до спеціалістів-юристів високі вимоги, яким молоді випускники не завжди відповідали.

На якості підготовки останніх позначились і наявні недоліки у кваліфікації викладачів, недостатня кількість навчальної та наукової літератури [2, с. 97].

Підвищені вимоги до організації підготовки спеціалістів, що були поставлені перед вищою школою, знайшли своє відображення у постанові Ради Міністрів ССРСР і ЦК КПСС від 30 серпня 1954 р. «Про покращення підготовки, розподілу і використання спеціалістів із вищою та середньою освітою».

Заходи, окреслені у постанові, були основою програми подальшого розвитку вищої юридичної освіти УРСР, що була здійснена у наступні роки. У юридичних вузах, згідно цієї постанови, було запроваджено єдину спеціальність «правознавство» і затверджено новий навчальний план, спрямований на підвищення рівня загальнонаукових і загальноюридичних знань випускників. Водночас навчальний план передбачав можливість отримання і додаткових спеціальних звань з одного з напрямків юриспруденції [2, с. 99]. Варто підкреслити, що такий широкий спектр підготовки юристів-спеціалістів означав, що кожен випускник юридичного вузу повинен бути підготовленим до будь-якої роботи юридичного спрямування.

Для впорядкування мережі юридичних закладів було поставлено завдання: створити центр юридичної освіти у кожній союзній респуб-

ліці, у кожному великому економічному районі, наблизити підготовку юристів до місця їх майбутньої роботи, розгорнути наукові дослідження у сфері держави і права з урахуванням потреб державного і правового будівництва у республіках.

Вагоме значення мала для цього перебудова та організація юридичної освіти у вузах. Дослідники стверджують, що заходи з впорядкування вищої юридичної освіти, проведені у 1954–1955 рр., створили умови і для подальшого розвитку юридичної освіти [2, с. 96–99].

Висновки. Отже, незважаючи на кадрову політику з боку партії – політику недовіри до місцевої інтелігенції, ідеологічний тиск щодо професорсько-викладацького складу та студентів, репресії та терор, у стінах юридичних навчальних закладів, сформувались висококваліфіковані викладацькі колективи, які надавали якісну професійну підготовку студентам.

Зрозуміло, що перелічені вище процеси гальмували розвиток вищої освіти в Україні. Проте, заходи, які були передбачені у постановвах ЦК ВКП (б) стали вагомим кроком уперед у формуванні й розвитку юридичної освіти та заклали правові основи для її подальшого росту та функціонування.

1. Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 304 с.

2. Курицын В.М. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / В.М. Курицын, А.Ф. Шебанов. – М.: Наука, 1976. – 239 с.

3. Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Осмоловська. – Донецьк, 2004. – 23 с.

4. Гуз А.М. Еволюція шкільної правової освіти України у другій половині XIX–XX ст. / А.М. Гуз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/evoluciya%20wkilnoi.pdf

5. Мироненко О.М. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / О.М. Мироненко, І.Б. Усенко. – К., 2001. – 220 с.

6. Штейнгле О.Ф. Освітньо-культурний рівень владної верхівки Радянської України (1945–1953 рр.) / О.Ф. Штейнгле. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://www.nbuvi.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2010_XXVIII/shteynle.pdf

7. Львівський університет / В.П. Чугайов, С. А. Макачук та ін. – Львів: Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1986. – 148 с.

8. Герегова С.В. Розвиток вищої освіти у західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) / С.В. Герегова, Т.В. Марусик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/1997/3/9.pd/>

9. Тищик Б. Историчний огляд. Юридичний факультет / Б. Тищик, І. Бойко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.lnu.edu.ua/about/history/>

10. Шемшученко Ю.С. Вибране / Ю.С. Шемшученко. – К.: «Юридична думка», 2005. – 592 с.

Скакун М.И. Организационно-правовые основы формирования и становления системы юридического образования в УССР (20-ые – середина 50-х гг. XX ст.).

На основе исторических документов и фактов, в первую очередь постановлений ЦК ВКП(б), исследуются закономерности формирования и функционирования системы юридического образования в УССР (20-ые, – середина 50-х гг. XX ст.).

Ключевые слова: юридическое образование, советская система образования, высшая школа, университеты, тоталитарная система.

Skakun M.I. Organizational and legal basis for the formation and development of Law education in Ukrainian SSR (20 – mid 1950-ies).

The formation and functioning of Law education in the Ukrainian SSR in 1920 – mid 1950-ies on the basis of the historical documents, especially resolutions of the Central Committee of the All-Russian Communist Party of Bolsheviks, are researched.

Key words: legal education, soviet system of education, higher school, universities, totalitarian system.

Стаття надійшла 21 січня 2013 р.

МІЖНАРОДНЕ, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.53

Т.С. Подорожна

ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЙ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Присвячено розгляду питань, пов'язаних з методологією конституційного права, а саме зі способами застосування порівняльного методу в дослідженні явищ конституційно-правової дійсності.

Ключові слова: конституція, методологія, порівняльне правознавство, конституційний процес.

Постановка проблеми. Наявність конституції – обов'язкова ознака сучасної держави. Значення основного закону для благополучного функціонування сучасної цивілізації настільки велике, що вже сам факт його прийняття (безвідносно до змісту) може бути оцінений як крок до демократичної організації суспільства, оскільки будь-яка конституція передбачає обмеження (самообмеження) державної влади, створення можливостей саморегуляції суспільних інститутів та закладів [1, с. 24].

Виклад основних положень. Вимога всезагальності пізнання конституції викликає потребу розкриття її особливостей. Загалом її слід охарактеризувати як продукт історії; як результат політичної боротьби, що відображає співвідношення політичних сил у суспільстві; як найважливіший загальносоціальний регулятор суспільних відносин, правовий обмежувач державної влади на користь свободи людини, правовий документ, що має найвищу юридичну силу; як основний закон, що закріплює положення й організацію державної влади та її взаємовідносини з людиною. Перелік подібних характеристик можна продовжити. Всі вони становлять зміст категорії конституційного права «конституція» і відображаються в різних визначеннях цього феномена. Хоча для конституційної галузі юридичної науки найвагомішими є втілені у визначеннях правові аспекти змісту цієї категорії, які і становлять квінтесенцію теорії конституції [2, с. 11].

Усі конституційно-правові явища, процеси, що пізнаються, неодмінно відображаються єдиними поняттями, що не виключає

вживання різних термінів для їх найменування, наприклад, «державний устрій», «національно-державний устрій», «територіальна організація державної влади» або «громадянство», «підданство». Це впливає з вимоги об'єктивності, яка висувається до понять та категорій. Разом з тим поняття і категорії конституційного права об'єктивуються у визначеннях, які коротко чи розгорнуто характеризують будь-яку зі сторін явища, що відображається в понятті, або розкривають всі його сторони. Тут використовується логічний прийом, що дає змогу сформулювати критерії відмінності дефінованого об'єкта вивчення, відображеного в понятті, розв'язати питання про «специфікацію» такого об'єкта [3, с. 11].

Хоча питання про поняття, зміст конституції та її ознаки досліджуються вже упродовж трьох століть з часів появи перших конституцій, проте вони, безумовно, щодо актуальності належать до далеко не вичерпаних і найбільш складних у теорії держави і права. Нині чи не одне із найактуальніших питань у правовому просторі – це тлумачення Конституції України, на що правознавці звертають особливу увагу. Зокрема, В. Копейчиков вважає, що правильне тлумачення норм та принципів Конституції України є одним із головних завдань правової науки і практики [4, с. 61–68]. Ю. Тодика акцентує увагу на тому, що перед науковцями постає завдання допомагати реформуванню всього конституційного законодавства з урахуванням норм нової Конституції України і нових політико-правових реалій, аналізуючи ефективність дії конституційних приписів у різних сферах соціальної практики; чимало статей Основного Закону потребує тлумачення на науковому ґрунті [5, с. 164].

Конституційне право, «основне» за своєю природою, закладає понятійний фундамент усіх інших галузей права. Всі терміни, що використовуються в конституційному законодавстві, можуть і повинні сприйматися цивільним, сімейним, житловим, фінансовим, адміністративним, кримінальним, процесуальним та іншими галузями. Враховуючи, що Конституція та конституційні закони мають найвищу юридичну силу, їхні дефініції при тлумаченні можуть розповсюджувати свою дію на відповідні терміни нижчестоячих правових актів. Проте, як зазначає В. Крусс, «конституційний текст незалежно від його національних модифікацій не може бути до такої міри розгорнутим (широким): у нього особливе, основоположне значення» [6, с. 201]. Незважаючи на його «величність», він не позбавлений невиправданого дублювання правових норм. Повторення правових приписів має місце не тільки на

локальному рівні, а й, як це не прикро, на конституційному. Як зазначає з цього приводу Б. Ебзеев, «незважаючи на широту нормативного змісту, Конституція не представляє собою всеохоплюючого акта, який відрізнявся б завершеністю або системною закінченістю, бо регулює, причому нерідко в достатньо загальних рисах, лише найважливіші сфери суспільних відносин. У ній можливі явні і скриті пробіли, в принципі неминучі в будь-якій Конституції, а також дійсні або вдавані протиріччя» [7, с. 5–6]. А ці протиріччя, власне, позначаються на усіх нормативно-правових актах, що мають меншу юридичну силу.

Отже, можна стверджувати, що правові норми, як правило, «мігрують» за низхідною, тобто з акта вищої юридичної сили до акта нижчої юридичної обов'язковості. Дублювання як антиномія створює безліч правил з одного питання. Разом з тим воно має і певні особливості. При дублюванні в одних випадках текст і смисл норми збігаються, в інших – буквального текстуального викладення немає – збігаються лише формули норм.

Перший різновид дублювання можна назвати простим, другий – смисловим дублюванням, бо логічне правило відносної тотожності твердить: «Думки, що мають один і той же зміст, повинні вважатися тотожними» [8, с. 148]. Проілюструємо зазначене вище. Простим повторенням буде буквальне викладення статті 21 (сторони і зміст трудового договору) Кодексу законів про працю України з аналогічною нормою статті 43 Конституції України.

У цьому аспекті слід нагадати, що відповідно до частини 1 статті 8 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України. Чи означає це заборону на різне визначення понять?

Системне тлумачення Конституції дає змогу зробити висновок про те, що вказана вимога відповідності законів поширюється тільки на їхній зміст (але не обов'язково на форму). Зазначене стосується всіх включених у закон приписів, зокрема, законодавчих дефініцій. Тому при розміщенні їх у тексті нормативно-правового акта допускається конкретизація і словесна зміна формулювання при збереженні змісту та обсягу поняття, що визначається.

Нормативно-правові акти, що приймаються на основі Конституції, на нашу думку, не повинні суперечити їй не тільки будучи викладеними на папері, а й у дійсності, тобто передбачається однакова реалізація закономірностей, що виражають одну і ту ж норму права. Однозначність у реалізації можлива лише за умови однозначного

розуміння і тлумачення, що досягається шляхом використання в усій системі законодавства єдиної термінології і однозначності визначення одного і того ж терміна. Тому на противагу Л. Воеводіну можна стверджувати, що конституційна вимога відповідності законів Конституції України є більш широкою, і її слід вважати виконаною, якщо вживані у цих законах терміни виражають одне і те ж та визначаються однозначно.

Так, відповідно до Конституції України, «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» (частина 5 статті 55), «ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення» (частина 2 статті 58), «ніхто не може бути вдвічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те ж саме правопорушення» (частина 1 статті 61), виключно законами визначаються «засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них» (пункт 22 частини 1 статті 92), «Президент України може бути усунений з поста ... у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» (частина 1 статті 111).

Зрозуміло, що без чіткого та однозначного визначення понять «протиправне посягання», «правопорушення», «злочин», «адміністративне правопорушення», «дисциплінарне правопорушення» тощо, ці конституційні норми мало чого варті.

Звідси випливає, що визначаючи в нормативно-правовому акті будь-яке поняття, яке міститься в конституції, можна лише частково змінити формулювання, обов'язково зберігаючи зміст поняття.

Розглядаючи питання про відповідність законів конституції, слід керуватися рішеннями Конституційного Суду України як єдиного органу, що має право тлумачити норми Конституції України (пункт 4 статті 13 Закону України «Про Конституційний Суд України») та відповідність їй усіх інших законів держави. Зокрема, на думку В. Скоморохи, – як «наукового центру конституційно-правової думки» [9, с. 9]. Остання характеристика, що має місце в юридичних джерелах, спирається на важливість досліджень науковців для практики тлумачення, оскільки деякі юридичні терміни, які не мають нормативного визначення (наприклад, законодавство, закон, правовий акт), піддаються аналізу із залученням наукових досліджень теоретиків права (так звані доктринальні дефініції).

Оскільки тлумачення Конституції України є офіційним і обов'язковим для всіх представницьких, виконавчих і судових органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян, а також їхніх об'єднань, а рішення про відповідність або невідповідність нормативно-правового акта Конституції України діє безпосередньо і не потребує підтвердження іншими органами і посадовими особами, то певною юридичною силою володіють і дефініції, дані Конституційним Судом України як пояснення тих чи інших термінів, на основі яких повністю чи в якійсь частині здійснювалося тлумачення нормативно-правового акта.

Оскільки дефініції, дані Конституційним Судом України, є офіційними і мають таку ж юридичну силу, як і законодавчі, тлумачення положень відповідних нормативно-правових актів повинно здійснюватися з їх обов'язковим використанням і в порядку, передбаченому для законодавчих дефініцій.

До цього ще слід, на нашу думку, додати, що при побудові понятійного апарату в конституційному праві важливе значення має саме перша фраза, перше речення статті. Адже воно задає тему, яка розкривається подальшими компонентами єдності. Наприклад, стаття 61 Конституції України стверджує: «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (частина 1). За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (частина 2)». Зрозуміло, що друга частина без першої не буде діяти. Аналогічно побудовані й інші статті (наприклад, статті 55, 62, 65, 67 Конституції України).

Норми Конституції спрямовані на регулювання складних, всеохоплюючих суспільних відносин, а її формат безмежний, тому і норми досить лаконічні, абстрактні та всезагальні. Термінологія конституційного права має доволі жорстку інтерпретаційну прив'язку до дуже абстрактних наукових понять (право, обов'язок, свобода, права держави, соціальна держава, демократична держава, право на судовий захист тощо).

Ці поняття характеризуються і в науці, і в практиці як дискусійні, тобто такі, що не мають з точки зору формальної логіки жорстко визначеного змісту й обсягу. Їхній зміст тісно прив'язаний до науки та конкретного періоду розвитку держави. Тому, на нашу думку, визначення таких понять є не законодавчими дефініціями, а доктринальними.

Переважна відсутність законодавчих дефініцій в Конституції (Основному законі) України можна пояснити її особливим положенням у системі законодавства.

По-перше, її відрізняє від інших нормативно-правових актів високий за рівнем узагальнення предмет правового регулювання, найвища юридична сила, особливі функції (організаційна, політична, стабілізаційна). Саме тому, що конституція – це високо абстрактний і, як правило, відносно невеликий за обсягом нормативно-правовий акт, визначення (дефініції) в ньому доцільно вводити значно рідше, ніж у кодексах та поточному законодавстві.

По-друге, текстуальне вираження конституційних норм відрізняється певною стислістю. Ще Наполеон писав, що конституція повинна бути короткою і невизначеною. Це пояснюється низкою факторів: детальною розробкою наукою і практикою конституційних понять, історичним досвідом становлення конституційних стандартів, необхідністю без протиріч відображати суспільний устрій. З огляду на це, розвиток смислу конституції і додаткові пояснення не виключаються, а передбачаються вже з моменту її створення. Необхідність додаткового пояснення положень Основного закону запрограмована. Доктринальні норми – це норми загального характеру, які першочергово були сформульовані в теорії конституційного права, оскільки саме вона створює нові концепції. Так, зокрема Т. Шутак, відносить доктринальні норми до розряду дефінітивних, тобто таких, які встановлюють правило поведінки, що не отримало достатньо чіткого виразу. «Доктринальні дефінітивні норми посилюють нормативний характер конституції. Вони мають імперативний характер» [10, с. 1083] – стверджує вчена. Але, на нашу думку, за своїм великим обсягом вони не зможуть бути розміщені в тексті Основного закону, а отже, не будуть володіти усіма ознаками законодавчих дефініцій. Саме тому використання в тексті конституції законодавчих визначень не є доцільним.

По-третє, в тексті Конституції України містяться положення про регулювання окремих конституційно-правових положень конкретними нормативно-правовими актами. Ця обставина знімає необхідність використовувати визначення в тексті конституції, оскільки останні можуть знайти відображення в інших конституційних законах та галузевому законодавстві.

Так, якщо в Конституції України присутня коротка вказівка, що надзвичайний стан може вводитися за наявності обставин і в порядку, встановленому Законом України «Про правовий режим надзвичайного

стану», який складається із 34 статей, що регулюють відповідні суспільні відносини, то одну з них можна присвятити визначенню згаданого поняття (стаття 1 названого закону). Тому немає потреби включати дефініцію надзвичайного стану в Основний закон, оскільки конституція відсилає нас до конкретного закону.

Отже, конституція закріплює і регулює тільки головні, принципові суспільні відносини, що є основою для розвитку інших нормативно-правових актів та галузей права. Вона в концентрованому вигляді виражає не будь-які, а життєві інтереси різних соціально-політичних сил суспільства. З цього випливає, що конституція – такий основний закон, який має особливий об'єкт регулювання. Звідси мінімальність прямих дефініцій, оскільки вони захарашують текст і, як правило, не сумісні зі святковістю, деяким піднесенням стилю конструювання конституційних норм. Можна навести лише поодинокі випадки існування прямих дефініцій у тексті Конституції України. Наприклад, стаття 75: «Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України». Ця норма закріплює поняття українського парламенту та його основні ознаки. Її існування зумовлюється необхідністю чіткого й однозначного визначення одного з основних понять конституційного права.

Також прикладом може бути стаття 140: «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (дається визначення територіальної громади).

Проте в юридичних джерелах існують деякі міркування стосовно того, що конституційні дефініції не слід сприймати як дещо особливе в понятійному арсеналі конституційної мови, хоча їм властиве певна функціональна своєрідність. Значення дефініцій не зводиться до розкриття конституційно важливих явищ та феноменів: вони також, хоча б «субсидіарним» чином, беруть участь у правовому впливі і регулюванні, забезпечують досягнення мети законодавчих настанов. З іншого боку, всі інші елементи конституційного тексту і конституційної мови (вони ж – засоби юридичної техніки) також відмічені дефінітивними ознаками та несуть дефінітивний тягар [6, с. 205]. Але тут слід зазначити, що в чистому вигляді законодавчі дефініції не присутні в конституції, на відміну від інших законів. Терміни, що позначають поняття в конституції, як правило, не мають спеціального

характеру, на відміну від того, що спостерігаємо в інших законах, оскільки основний закон звернений до всіх громадян, має загальнокультурний характер, розглядається як особливе досягнення народу, потребує всезагальної поваги. Отже, можна говорити про наявність так званих непрямих дефініцій, замість яких виступає контекст або набір аксіом.

Як формалізовані теоретичні уявлення про конституційно-правові явища і процеси, визначення відповідних понять у конституційному законодавстві статичні. За змістом вони бідніші, ніж самі поняття. Один об'єкт може мати багато визначень, що розкривають різні сторони поняття, але відобразити все багатство змісту останнього, розкрити всі його зв'язки і відношення вони не можуть і тому завжди відносні.

Такою є діалектика співвідношення понять та їхніх визначень [2, с. 11] в конституційному праві.

Проте слід відзначити одну зі специфічних рис понять і категорій конституційного права. Це поєднання в них теоретичної, формально-юридичної і політико-соціальної характеристик суспільних явищ, що віддзеркалюється у їхніх визначеннях. Наприклад, дефініція поняття «вибори» виступає як спосіб формування органів державної влади і місцевого самоврядування, одного з виявів ставлення до народного представництва, форм безпосередньої демократії, засобів реалізації політичних прав громадян та їх гарантій, елементів політичного процесу, форм політичної боротьби тощо.

Кожна зі сторін характеристики цього поняття, відображена у відповідному визначенні, тяжіє до тієї чи іншої теоретичної побудови науки конституційного права – до конституційного статусу органів державної влади, що формуються шляхом виборів, до теорії народного представництва і теорії прямої демократії, до конституційного статусу громадянина, принципів виборності, політичного плюралізму та низки інших [6, с. 11–12].

Висновок. Отже, можна стверджувати, що для конституції у зв'язку з її недостатньою конкретністю та положеннями, які допускають різні інтерпретації, тлумачення має дуже важливе значення, порівняно з іншими актами, які більш деталізовані. Відповідність акта чи його окремого положення Конституції України може бути встановлена лише шляхом аналізу тексту акта (його елементів як засобів юридичної техніки), який перевіряється, і тексту Конституції України при їх зіставленні. І в цьому аспекті велику роль відіграють законодавчі дефіні-

ції понять, що містяться в нормативно-правових актах, на які робиться посилання у Основному законі.

1. Овсепян Ж.И. Развитие научных представлений о понятии и сущности конституции / Ж.И. Овсепян // Известия вузов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 24–36.

2. Богданова Н.А. Понятия науки конституционного права: опыт аналитического и синтетического подходов к построению их системы / Н.А. Богданова // Вестник Московского ун-та. Серия 11. Право. – 1999. – № 5. – С. 3–22.

3. Горский Д.П. Определение. Логико-методические проблемы / Д.П. Горский. – М.: Мысль, 1974. – 311 с.

4. Копейчиков В.В. Теоретичні і практичні питання тлумачення Конституції / В.В. Копейчиков // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7. – С. 61–68.

5. Тодика Ю.М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія і практика: монографія / Ю.М. Тодика. – Х.: Факт, 2001. – 328 с.

6. Крусс В.И. Конституционная топология и дефинитивная трансгрессия правовых смыслов: теория и практика // Материалы Междунар. «круглого стола» (Черновцы, 21–23 сентября 2006 года) / под ред. проф. В.М. Баранова, проф. П.С. Пацуриковского, Г.О. Матюшкина. – Н. Новгород: Нижегород. исслед. научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. – С. 199–223.

7. Эбзеев Б.С. Толкование Конституции Конституционным Судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б.С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 5–8.

8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1976. – 720 с.

9. Скомороха В. Конституційний Суд України: досвід і проблеми / В. Скомороха // Право України. – 1999. – № 1. – С. 8–13.

10. Шутак Т.Г. Система финансово-правовых дефиниций в Конституции Швейцарии / Т.Г. Шутак // Материалы Междунар. «круглого стола» (Черновцы, 21–23 сентября 2006 года) / под ред. проф. В.М. Баранова, проф. П.С. Пацуриковского, Г.О. Матюшкина. – Н. Новгород: Нижегород. исслед. научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. – С. 1081–1091.

Подорожня Т.С. Особенности дефиниций в конституционном праве.

Посвящена рассмотрению вопросов, связанных с методологией конституционного права, а именно со способами применения сравнительного метода в исследовании явлений конституционно-правовой действительности.

Ключевые слова: конституція, методологія, сравнительное правоведение, конституционный процесс.

Podorozhna T.S. The Peculiarities of Definitions in Constitutional Law.

The article deals with the issues related to the methodology of constitutional law, namely, the methods of application of the comparative method in the study of the phenomena of constitutional and legal validity.

Key words: constitution, methodology, comparative law, constitutional process.

Стаття надійшла 1 жовтня 2012 р.

УДК 341:578.828

М.В. Тарас

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДЕЙ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ/СНІДОМ*

Проаналізовано особливості застосування принципів та норм міжнародного права у заходах боротьби з епідемією ВІЛ/СНІДу. Наголошується на тому, що пропаганда та захист прав людини є одним із основних засобів ефективної протидії ВІЛ/СНІДу та необхідності подальшого вдосконалення норм міжнародного права у сфері захисту прав людей, які живуть з ВІЛ/СНІДОМ.

Ключові слова: міжнародне право захисту прав людини, ВІЛ/СНІД, права ЛЖВС.

Постановка проблеми. Проблема міжнародно-правового захисту людей, які живуть з ВІЛ/СНІДОМ (далі – ЛЖВС) залишається актуальною протягом усієї історії боротьби з цією хворобою. Захист прав ЛЖВС має значення не лише для них самих і членів їх сімей, уразли-

* До ВІЛ-позитивних та хворих на СНІД осіб найчастіше застосовують термін «люди, які живуть з ВІЛ/СНІДОМ». Часто скорочено його ще позначають «ЛЖВС», «ЛЖС» або «ЛЖВ». Останнім часом також використовують термін «люди, які живуть позитивно». Але оскільки саме термін «люди, які живуть з ВІЛ/СНІДОМ» (з англ. people living with HIV/AIDS) переважно використовується в актах міжнародних організацій та західній правовій доктрині, то вважаємо за доцільне використовувати саме його. Див., наприклад: Декларація про прихильність справі боротьби з ВІЛ/СНІДОМ від 27.06.2001 р., Міжнародні керівні принципи з ВІЛ/СНІДу та прав людини 2002 р. (переглянуті) та ін.

вих до ВІЛ/СНІДу груп, а й для населення в цілому. Для забезпечення ефективної протидії ВІЛ/СНІДу всі особи, інфіковані ВІЛ, хворі на СНІД чи уразливі до ВІЛ/СНІДу, повинні мати реальні можливості реалізувати всі права людини. Тільки визнаючи ЛЖВС повноправними членами суспільства, можна розраховувати на досягнення певного результату в боротьбі з ВІЛ/СНІДом, а саме: скорочення числа ВІЛ-інфікованих осіб. Тому визнання того, що міжнародне право щодо захисту прав людини має пріоритетне значення у регулюванні відносин держава – ЛЖВС, де держава несе відповідальність за забезпечення прав і свобод ЛЖВС, стало переломним моментом у боротьбі з поширенням епідемії.

Стан дослідження. Вперше питання захисту прав ЛЖВС почали досліджувати західні вчені та практики, а тому саме їх наукові розробки домінують в науці міжнародного права. Ті чи інші аспекти захисту прав ЛЖВС висвітлено в працях Дж. Манна [1; 2], С. Граскін [2], Д. Тарантоли [2], Д. Паттерсона [3], Л. Лондон [3], М. Кірбі [4], П. Сігхарт [5], Ф. Відлжен [6], Дж. Уелш [7], О. Гбадамози [8], А. Скурбаті [9], М. Буроменського [10] та ін.

Мета пропонованої статті полягає в аналізі особливостей забезпечення реалізації прав ЛЖВС за допомогою міжнародного права захисту прав людини.

Виклад основних положень. Передусім слід наголосити на тому, що епідемія ВІЛ/СНІДу – це яскравий приклад взаємозв'язку між правами людини та здоров'ям. ЛЖВС, а також члени їх сімей піддаються дискримінації, незаконно позбавляються своїх соціальних, економічних і культурних прав. Заходи, здійснювані урядами у боротьбі з ВІЛ/СНІДОМ, повинні бути засновані на науці, а не на певних стереотипах та стигматизації.

У міру того, як прогресувала епідемія, стало очевидним, що міжнародне право захисту прав людини є актуальним не тільки для лікування ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД осіб, але й для розробки законодавства щодо недискримінації та забезпечення прав уразливих до ВІЛ/СНІДу груп населення, таких як: гомосексуалісти, трансгендерні особи, в'язні, працівники секторівлі, наркомани та ін.

Окрім того, міжнародне право захисту прав людини встановлює різні механізми, за допомогою яких міжнародне співтовариство може здійснювати контроль за внутрішньодержавною ситуацією у сфері дотримання прав осіб, в тому числі і ЛЖВС. Так, Джонатан Манн, перший директор Глобальної програми ВОЗ по боротьбі зі СНІДОМ,

зазначив, що міжнародне право захисту прав людини є тим механізмом, за допомогою якого можна притягти до відповідальності держави за порушення прав ЛЖВС [3].

Отже, основні права та свободи людини, закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактах прав людини 1966 р., Конвенції про права дитини 1989 р., Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенції про права інвалідів 2006 р. та ін., а також регіональних договорів з прав людини* повинні бути забезпечені державами-учасницями і стосовно ЛЖВС. Так, держави-учасниці Міжнародних пактів 1966 р. зобов'язуються в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цих Пактах прав усіма належними способами, в тому числі і вжиття законодавчих заходів, а також зобов'язуються гарантувати, що права здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини [11, 12]. Комісія ООН з прав людини (нині – Рада ООН з прав людини) неодноразово наголошувала на тому, що дискримінація на підставі ВІЛ/СНІДу забороняється нормами міжнародного права захисту прав людини, а термін «інша обставина» повинен включати і ВІЛ/СНІД [13; 14].

Абстрактний характер положень міжнародних договорів з прав людини зумовлює необхідність їх тлумачення стосовно захисту прав ЛЖВС. З цієї причини, договірні органи доповнюють міжнародні договори з прав людини зауваженнями загального порядку, в яких зазначають, як положення цих договорів можуть застосовуватись щодо ВІЛ/СНІДу. І хоча формально зауваження загального порядку не є обов'язковими для виконання державами-учасницями, як, наприклад, договірні положення, вони можуть мати вагомий вплив на розробку законодавства щодо захисту прав ЛЖВС [6, с. 49].

Прикладами зауважень загального порядку є: Зауваження загального порядку № 14 до МПЕСКП (право на найвищий досяжний

* Американська конвенція з прав людини 1969 р., Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Африканська хартія прав людини і народів 1986 р. тощо.

рівень здоров'я), Зауваження загального порядку № 24 до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (жінки і здоров'я), Зауваження загального порядку № 3 до Конвенції про права дитини (ВІЛ/СНІД та права дитини).

Так, відповідно до Зауваження загального порядку № 3 до КПД, уряди повинні поважати та захищати права дітей, наприклад, утримуючись від запровадження обов'язкового тестування дітей на ВІЛ/СНІД, тим самим поважаючи їх право на особисту недоторканність і недоторканність приватного життя, а також зобов'язані забезпечити захист дітей від проведення фармацевтичними компаніями над ними різних медичних дослідів [15].

Варто зазначити, що не лише міжнародне право захисту прав людини має вплив на вироблення концепції захисту прав ЛЖВС.

Так, проблемам ВІЛ/СНІДу присвячені деякі конвенції та рекомендації МОП, наприклад ті, що стосуються дискримінації у сфері праці та зайнятості, припинення трудових відносин, захисту приватного життя робітників, а також безпеки та гігієни праці тощо.

Іншим прикладом, є те, що на Конференції міністрів СОТ, що відбулася у листопаді 2001 р. в Давосі, держави-учасниці заявили про те, що положення Угоди про торговельні аспекти прав на інтелектуальну власність 1994 р. слід інтерпретувати і у світлі забезпечення охорони суспільного здоров'я та дозволено урядам не брати до уваги патентні права, якщо це необхідно для прийняття надзвичайних заходів у відповідь, наприклад, при боротьбі з епідемією ВІЛ/СНІДу [16].

Серед визнаних і забезпечених на міжнародному рівні прав людини, які піддаються обмеженням у ЛЖВС, можна віднести наступні: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на найвищий можливий рівень здоров'я, право на повагу і захист своєї честі та гідності, право на освіту, право на працю, право на шлюб та створення сім'ї, право на свободу пересування, право шукати притулку та користуватися цим притулком, право на соціальний захист, свобода від катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження, право на рівний доступ до правосуддя, право на участь у культурному житті, право користуватися результатами науково-технічного прогресу та ін.*

* Цей перелік впливає із судової практики держав.

З метою тлумачення норм міжнародних договорів з прав людини в контексті ВІЛ/СНІДу*, було проведено три міжнародні консультації в Женеві у 1989, 1996 і 2002 рр. відповідно, результатом яких стало опублікування в 1998 р. Міжнародних керівних принципів з ВІЛ/СНІДу і прав людини та перегляд у 2002 р. керівного принципу 6 про доступ ЛЖВС до профілактики, лікування, догляду та підтримки.

Перша Міжнародна консультація зі СНІДу і прав людини була організована Комісією з прав людини ООН та ВООЗ і проходила в Женеві 26–28 липня 1989 р. У доповіді першої консультації пропонувалося розробити керівні принципи з метою сприяння дотримання урядами міжнародних стандартів, що стосуються забезпечення прав людини у сфері розробки законодавства та політики щодо ЛЖВС [17]. Про необхідність прийняття керівних принципів стосовно застосування принципів і норм міжнародного права в галузі прав людини при здійсненні заходів з протидії ВІЛ/СНІДу зазначалося і в рекомендації, що містилася в доповіді Генерального секретаря КПЛ на її п'ятдесят першій сесії. Зокрема було наголошено на тому, що розробка таких керівних положень або принципів могла б забезпечити створення міжнародного механізму для обговорення міркувань із питань захисту прав ЛЖВС на національному, регіональному та міжнародному рівнях з тим, щоб прийти до більш широкого розуміння складного взаємозв'язку між необхідністю боротьби з ВІЛ/СНІДом з точки зору суспільної охорони здоров'я та з точки зору захисту прав людини. Зокрема, уряди могли б використовувати керівні принципи, які чітко вказують на способи застосування норм міжнародного права в галузі прав людини щодо ВІЛ/СНІДу та конкретні заходи, які слід прийняти як у сфері законодавства, так і на практиці [18]. У 1996 р. на Другій міжнародній консультації, організованій ЮНЕЙДС та Управлінням Верховного комісара з прав людини, в якій брали участь експерти в галузі прав людини, представники національних програм боротьби

* Необхідність у тлумаченні норм міжнародних договорів з прав людини в контексті ВІЛ/СНІДу зумовлена тим, що майже всі вони були прийняті ще до появи ВІЛ/СНІДу, а тому не містять згадки про це захворювання. Що ж стосується існуючих міжнародних актів, спеціально присвячених питанням ВІЛ/СНІДу, то вони носять виключно рекомендаційний характер і є лише орієнтирами для вдосконалення національного законодавства і правозастосовної практики держав.

зі СНІДом, ЛЖВС, а також неурядових організацій, прийнято Керівні принципи з ВІЛ/СНІДу та прав людини.

Згодом у резолюціях від 1999 і 2001 рр. КПЛ звернулася до держав із проханням повідомити про заходи, вжиті ними для реалізації цих принципів [19; 20], та інструменти, які мали на меті допомогти органам державної влади в здійсненні ними керівних принципів у межах їх компетенції [21].

Відповідно до Керівних принципів державам слід переглянути і реформувати законодавство в галузі суспільної охорони здоров'я з метою забезпечення адекватного вирішення питання охорони здоров'я населення, що виникають у зв'язку з поширенням ВІЛ/СНІДу, з тим, щоб його положення, які застосовуються до випадково переданих хвороб, не використовувались неправильним чином до ВІЛ/СНІДу та щоб воно відповідало міжнародним зобов'язанням держав у галузі прав людини.

Для цього Керівні принципи розбиті на три частини:

I. Керівні принципи для держав, які передбачають практичні заходи, що повинні здійснюватися в сфері права, адміністративної політики і практики, мають бути спрямованими на захист прав людини і досягнення цілей охорони суспільного здоров'я у зв'язку з епідемією ВІЛ/СНІДу;

II. Рекомендації щодо поширення та реалізації цих Керівних принципів;

III. Міжнародні зобов'язання зі захисту прав людини у зв'язку з епідемією ВІЛ/СНІДу, які описують принципи прав людини, що лежать в основі позитивних заходів у протидії ВІЛ/СНІДу [22, с. 13–14].

Відзначимо, що принципи міжнародного права захисту прав людини дозволяють державам застосовувати обмеження на певні особисті свободи, але тільки там, де держава може встановити, що такі обмеження:

передбачені і здійснюються згідно закону, тобто у відповідності з конкретним законодавством, яке є доступним, яким і точним;

засновані на законних інтересах, які визначені в документах, що гарантують права людини;

пропорційні цим інтересам, мають на увазі найменше порушення та утискання прав та фактично тягнуть за собою відстоювання законних інтересів в демократичному суспільстві [5].

Наприклад, Керівні принципи передбачають обставини, за яких законодавство в галузі охорони здоров'я уповноважує фахівців у сфері

охорони здоров'я інформувати сексуальних партнерів своїх пацієнтів про ВІЛ-статус пацієнта [23]. Вимагаючи суворої правової регламентації процедури для будь-якого обмеження прав інфікованих людей, Керівні принципи відображають положення концепції раціональної охорони здоров'я* для запобігання дискримінації ЛЖВС [4; 1217-8].

У результаті прийняття Керівних принципів було розширено об'єм зобов'язань на міжнародному, регіональному та національному рівнях, спрямованих на забезпечення більш повної реалізації всіх прав людини у світлі ВІЛ/СНІДу, включаючи розширення доступу до послуг у сфері охорони здоров'я для ЛЖВС. Ключовими в цьому відношенні є Декларація про прихильність справі боротьби з ВІЛ/СНІДом [24]; Цілі в сфері людського розвитку, прийняті в Декларації тисячоліття [25]; Загальний коментар 14 Комітету з економічних, соціальних та культурних прав [26] і резолюція Комісії з прав людини, що стосується права на максимально досяжний рівень здоров'я і доступу до лікування [27]. У контексті такого розвитку подій Верховний комісар з прав людини та Виконавчий директор ЮНЕЙДС прийняли рішення про скликання третьої Міжнародної консультації з ВІЛ/СНІДу та прав людини в цілях перегляду керівного принципу 6, що стосувався доступу ЛЖВС до профілактики, лікування, догляду та підтримки, з метою врахування сучасного стану розвитку міжнародного права захисту прав людини та науково-технічного розвитку суспільства.

На додаток до цих міжнародних документів з прав ЛЖВС всі держави-члени ООН прийняли в червні 2001 р. вже згадувану Декларацію про прихильність справі боротьби з ВІЛ/СНІДом, в якій вони взяли на себе зобов'язання розширити заходи боротьби з ВІЛ/СНІДом з урахуванням прав людини. У Декларації зазначено, що повна реалізація прав та основних свобод людини є найважливішим елементом глобальних дій у відповідь на пандемію ВІЛ/СНІДу. Вона також встановлює конкретні, обмежені у часі заходи для урядів для забезпечення дотримання прав людини у сфері освіти, спадкування, працевлаштування, охорони здоров'я, соціальних та медичних послуг, інформації та правового захисту [28]. І хоча держави юридично не зобов'язані виконувати положення декларації, щорічний огляд Генеральної Асамблеї ООН прогресу держав у виконанні цих зобов'язань та інструменти моніторингу, розроблені для оцінки виконання її положень, є потуж-

* Авт. переклад з англ. терміна «public health rationale».

ним інструментом стимулювання урядів до дій у сфері захисту прав ЛЖВС.

Висновки. Із зазначеного вище стає очевидним, що міжнародні акти рекомендаційного характеру найбільш повно відтворюють сучасну концепцію захисту прав ЛЖВС, яка ґрунтується на універсальних міжнародних договорах у сфері захисту прав людини та відображає особливості застосування норм міжнародного права у контексті проблеми захисту прав ЛЖВС.

Тобто, міжнародне право у сфері захисту прав людини є чи не єдиним інструментом, який допомагає державам адекватно реагувати на виклики епідемії ВІЛ/СНІДу, створюючи певні рамки, в межах яких вони можуть встановити відповідне законодавство і практику щодо захисту прав ЛЖВС, поєднуючи в них цілі суспільної охорони здоров'я і прав людини.

1. Mann J. Human Rights and AIDS: The Future of the Pandemic. In: Mann J et al (eds). *Health and Human Rights: A Reader*. New York: Routledge, 1999, at 216.

2. Sofia Gruskin, Jonathan Mann, Daniel Tarantola *Perspective Responding to HIV/AIDS: A Historical Perspective* // *Health and Human Rights, An International Journal* Volume 2, No 4, pp. 5-8. – Available at: <http://www.hhrjournal.org/archives/vol2-no4.php>.

3. David Patterson & Leslie London *International law, human rights and HIV/AIDS* // *Bulletin of the World Health Organization* 2002, 80 (12). – P. 964–969.

4. Kirby M. *Human rights and the HIV paradox* // *Lancet* 1996;348:1217-8.

5. P. Sieghart *AIDS and Human Rights: A UK Perspective* // *British Medical Association Foundation for AIDS*, London, 1989. – P. 12–25.

6. Frans Viljoen *The Obligation of Governments in a Time of HIV and AIDS* // *A Review of the International Centre for the Legal Protection of Human Rights*, *Interights Bulletin*, 2004, Volume 15 No 2. – P. 47–50.

7. James Welsh *HIV/AIDS and Human Rights* // *A Review of the International Centre for the Legal Protection of Human Rights*, *Interights Bulletin*, 2004, Volume 15 No 2. – P. 45–46.

8. Olaide A. Gbadamosi Esq *HIV/AIDS, HUMAN RIGHTS AND LAW* // *Network for Justice and Democracy*, 2005, p. 228.

9. Скурбаті А. *Захист прав людей, уражених ВІЛ/СНІДом: міжнародні стандарти прав людини / А. Скурбаті // Виклик та подолання: ВІЛ/СНІД та права людини в Україні.* – К., 2008. – С. 11–16.

10. Захист ВІЛ-інфікованих осіб в суді. Науково-практичний посібник для суддів / за ред. проф. М.В. Буроменського. – К., 2009. – 110 с.

11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

13. UN Commission on Human Rights Resolution 1996/44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www1.umn.edu/humanrts/UN/Resolutions96.html>.

14. Resolution 1995/21 of the Sub-Commission on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities // Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=440.

15. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 3, (2003) HIV/AIDS and the Rights of the Child, para 23 // Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(symbol\)/CRC.GC.2003.3.En?OpenDocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(symbol)/CRC.GC.2003.3.En?OpenDocument).

16. Declaration on the TRIPS agreement and public health. Declaration of the Fourth Ministerial Conference in Doha, Qatar, adopted 14 November 2001 / Офіційний веб-сайт СОТ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_e.htm.

17. Report of an International Consultation on AIDS and Human Rights, Geneva, 26 to 28 July 1989 (HR/PUB/90/2).

18. Report of the Secretary-General on international and domestic measures taken to protect human rights and prevent discrimination in the context of HIV/AIDS, Geneva, 22 December 1994 (E/CN.4/1995/45), para 135 // Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/82b067cfb1def1858025670d003babdb?Opendocument>.

19. United Nations High Commissioner for Human Rights. The protection of human rights in the context of human immunodeficiency virus (HIV) and acquired immune deficiency syndrome (AIDS). Commission on Human Rights resolution 1999/49. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 1999 (E/CN.4/RES/1999/49) // Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=4660.

20. United Nations High Commissioner for Human Rights. The protection of human rights in the context of human immunodeficiency virus (HIV) and acquired immune deficiency syndrome (AIDS). Commission on Human Rights resolution 2001/51. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2001 (E/CN.4/RES/2001/51) // Офіційний веб-сайт УВКПЛ.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=4840.

21. UNAIDS and Inter-Parliamentary Union. Handbook for legislators on HIV/AIDS, law and human rights. Geneva: UNAIDS, 1999.

22. Международные принципы по ВИЧ/СПИДу и правам человека (Объединенный вариант 2006 г.), ЮНЭЙДС, 2006 г. – С. 115.

23. Second International Consultation on HIV/AIDS and Human Rights (Geneva, 23-25 September 1996). Report of the Secretary-General (E/CN.4/1997/37). Geneva: United Nations, 1997. // Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/2ada6b9912ba46ed802566880051eacf?OpenDocument>.

24. Декларация о приверженности делу борьбы с ВИЧ/СПИДом, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, резолюция A/RES/S-26/2 (27 июня 2001 года) // Офіційний веб-сайт ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/434/86/PDF/N0143486.pdf?OpenElement>.

25. Декларация тысячелетия, принятая Организацией Объединенных Наций, резолюция 55.2 (8 сентября 2000 г.), A/RES/55/2 // Офіційний веб-сайт ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/559/53/PDF/N0055953.pdf?OpenElement>.

26. Общий комментарий 14: право на наивысший достижимый уровень здоровья. Принят 11 мая 2000 г. Документ ООН E/C, 12/2000/4 / Офіційний веб-сайт ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G00/439/36/PDF/G0043936.pdf?OpenElement>.

27. The right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Commission on Human Rights, resolution E/CN.4/RES/2002/31 (22/04/2002) / Офіційний веб-сайт УВКПЛ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=4900.

28. Декларация о приверженности делу борьбы с ВИЧ/СПИДом, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, резолюция A/RES/S-26/2 (27 июня 2001 года) / Офіційний веб-сайт ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/434/86/PDF/N0143486.pdf?OpenElement>.

Тарас М.В. Роль международного права в сфере защиты прав людей, которые живут с ВИЧ/СПИДом.

Проанализированы особенности применения принципов и норм международного права в мероприятиях по борьбе с эпидемией ВИЧ/СПИДа. Подчеркивается, что пропаганда и защита прав человека является одним из основных способов эффективного противодействия ВИЧ/СПИДу и необходимости дальнейшего совершенствования норм международного права в области защиты прав людей, которые живут с ВИЧ/СПИДом.

Ключевые слова: *международное право защиты прав человека, ВИЧ/СПИД, права ЛЖВС.*

Taras M.V. The role of International Human Rights Law for people living with HIV/AIDS.

The features of application of principles and norms of international law in measures of struggle with HIV/AIDS are analyzed. It is stressed that the promotion and protection of human rights is one of the fundamental means of effective combating HIV/AIDS and the necessity for further improvement of international human rights law for people living with HIV/AIDS.

Key words: *International Human Rights Law, HIV/AIDS, the rights of PLWHA.*

Стаття надійшла 31 січня 2013 р.

УДК 341.7:725.15

А.П. Шуміленко

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕДОТОРКАННІСТЬ ПРИМІЩЕНЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ

Досліджено основні сучасні теоретичні проблеми, що стосуються забезпечення недоторканності приміщень дипломатичних представництв, та відповідна практика держав. Особливу увагу також приділено аналізу практики держав стосовно надання дипломатичного притулку.

Ключові слова: *іммунітети дипломатичних представництв, недоторканність приміщень, дипломатичний притулок, тимчасове сховище, бест.*

Постановка проблеми. Однією з тривожних тенденцій розвитку права зовнішніх зносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття стало виняткове загострення проблеми забезпечення недоторканності приміщень закордонних органів зовнішніх зносин акредитуючих держав на території відповідних держав перебування. Передусім йдеться про дипломатичні представництва (посольства та місії). Історія міжнародних відносин містить значну кількість прикладів ситуацій, коли очевидна неспроможність або ж відверте небажання конкретних держав перебування вживати відповідних заходів призводили до серйозного порушення ними їхніх зобов'язань за *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р.* [1] (далі – Віденська конвенція 1961 р.)

щодо забезпечення недоторканності приміщень іноземних посольств та місій на їх території. Як нам видається, яскравими прикладами таких ситуацій можна вважати численні минулорічні, а також нещодавні інциденти, що стосувалися порушення недоторканності приміщень дипломатичних представництв Сирії у Лондоні, Відні, Римі, Каїрі, Афінах, Варшаві, Празі та інших містах [2, с. 2–5].

Стан дослідження. Формуванню об'єктивного уявлення про теоретичні, а також практичні аспекти проблеми забезпечення недоторканності приміщень дипломатичних представництв держав сприяють наукові праці таких дослідників, як: Е. Денза [3, с. 112–148; 4, с. 135–179] та Ю.Г. Дьомін [5, с. 35–64, 183–193], В.Г. Кардашев [6], Д.Б. Левін [7, с. 59–82], П. Порчіно [8], В.М. Репецький [9, с. 189–195] та К.К. Сандровський [10, с. 140–145], Е. Сатоу [11, с. 109–115] та ін. Слід підкреслити, що у вітчизняній науковій літературі аналізу відповідної доктрини та практики держав стосовно виконання ними зобов'язань, визначених ст. 22 Віденської конвенції 1961 р., присвячено дуже мало уваги.

Метою статті є здійснення аналізу теоретичних та практичних аспектів проблеми забезпечення недоторканності приміщень іноземних дипломатичних представництв на території держав перебування, а також правомірності надання дипломатичного притулку в приміщеннях посольств та місій.

Виклад основних положень. Недоторканність приміщень – це один із найважливіших імунітетів посольств та місій іноземних держав на території держави перебування, що забезпечує нормальне функціонування зазначених закордонних органів зовнішніх зносин акредитованих держав. Як справедливо наголошує Ю.Г. Дьомін, Віденська конвенція 1961 р. не встановлює жодних обмежень стосовно розмірів приміщень дипломатичного представництва та кількості будівель, що використовуються як його *«приміщення»* [5, с. 35] (*будинки або їх частини, що використовуються для цілей представництва, включаючи резиденцію глави представництва, кому б не належало право власності на них, включаючи обслуговуючу відповідний будинок або його частину земельну ділянку* (ст. 1(і) Віденської конвенції 1961 р.) [1, с. 98, 147]). Натомість, з урахуванням функціональної теорії обґрунтування привілеїв та імунітетів у п. 3 ст. 41 Віденської конвенції 1961 р., було встановлено наступне правило: *«Приміщення представництва не повинні використовуватися в цілях, несумісних з функціями представництва, передбаченими цією Конвенцією, або іншими нормами загального*

міжнародного права, або ж будь-якими спеціальними угодами, діючими між акредитуючою державою і державою перебування» [1, с. 120, 159].

Оскільки недоторканність приміщень дипломатичного представництва історично спочатку розглядалася саме як природне продовження імунітету особистої недоторканності посла [9, с. 190] (у практиці держав спочатку не розмежовувалися особиста резиденція посла і приміщення дипломатичного представництва [3, с. 221]), тому не дивно, що заборона представникам владних органів держави перебування заходить до приміщень представництва без згоди його глави (ст. 22(1) Віденської конвенції 1961 р. [1, с. 106, 152]) має сьогодні абсолютний характер. Із цієї норми дипломатичного права немає жодних винятків – вона має бути виконана навіть у випадку пожежі в приміщеннях дипломатичного представництва або їх захоплення терористами [5, с. 43; 18, с. 191]. Якщо глава дипломатичного представництва відсутній або з певних причин фізично позбавлений можливості вирішити зазначене питання, держава перебування повинна звернутися із відповідним запитом стосовно згоди або до тимчасового повіреного у справах, або ж до уряду акредитуючої держави. Зокрема, 1980 р. вступ представників владних органів Гватемали у приміщення посольства Іспанії на прохання (з дозволу) інших членів його персоналу призвів до серйозного конфлікту і розірвання дипломатичних відносин між цими двома державами [12, с. 866–868; 5, с. 43]. З іншого боку, як зауважує Ю.Г. Дьомін, форс-мажорні обставини (приміром, захоплення приміщень посольства чи місії терористами) за загальним міжнародним правом можна розглядати як єдиний виняток із визначеного ст. 22(1) Віденської конвенції 1961 р. правила [5, с. 44]. Зокрема, здійснена у квітні 1997 р. спецпідрозділами Перу без відома і дозволу уряду Японії операція зі звільнення 480 осіб, захоплених у заручники у грудні 1996 р. під час прийому в резиденції японського посла в Перу, була сприйнята Прем'єр-міністром Японії з розумінням та вдячністю [5, с. 45].

Оскільки представники місцевих владних органів не можуть увійти до приміщень представництва без згоди його глави, фактично виключається будь-яка можливість здійснення таких примусових дій, як обшук, арешт, реквізиція і виконавчі дії [5, с. 45] (п. 3 ст. 22 Віденської конвенції 1961 р. [1, с. 108, 152]).

З огляду на положення ст. 22(2) Віденської конвенції 1961 р., «на державі перебування лежить спеціальний обов'язок вживати всіх належних заходів для захисту приміщень представництва від усякого

вторгнення або заподіяння шкоди та для запобігання всякому порушенню спокою представництва або образі його гідності» [1, с. 108, 152] зі сторони як місцевих органів влади, так і приватних осіб. Зокрема, яскравим прикладом порушення зобов'язань держави перебування за ст. 22(2) Віденської конвенції 1961 р. є організація 1989 р. (під час інтервенції США в Панамі) польотів американських військових літаків над приміщеннями представництва Ватикану, щоб змусити екс-президента Панами Мануеля Норьєгу, який отримав у них притулок, їх залишити [5, с. 46].

Стосовно обов'язку держави перебування забезпечити захист посольства (місії) іноземної держави від посягань приватних осіб, на думку Ю.Г. Дьоміна, він містить два компоненти: 1) організацію місцевими владними органами (у разі потреби) фізичної охорони дипломатичного представництва та припинення будь-яких нападів, проникнень та інших посягань; 2) проведення відповідного ґрунтового розслідування, покарання винних осіб та забезпечення компенсації завданої шкоди [5, с. 47] (у випадку фактичного порушення недоторканості приміщень дипломатичного представництва).

Необхідно звернути увагу на той факт, що окремі аспекти практичного забезпечення фізичної охорони приміщень визначеного іноземного посольства або місії держава перебування повинна мати на увазі ще на стадії початкового пошуку приміщень для їх розташування, особливо у разі, коли акредитуюча держава звертається до держави перебування з проханням посилити захист приміщень її дипломатичного представництва (зокрема, якщо цього вимагають положення окремих нормативно-правових актів акредитуючої держави).

Положення *Інструкції про порядок забезпечення комплексної безпеки дипломатичних установ України за кордоном 1995 р.* [13] передбачають, що метою встановлення основних вимог комплексної безпеки дипломатичних представництв України за кордоном є: «1.1.1. запобігання несанкціонованому проникненню сторонніх осіб (особливо осіб, озброєних вогнепальною зброєю та вибуховими пристроями) на територію та в приміщення Установ (паркани, укріплені брами, тамбури, сигналізація, системи допуску); 1.1.2. запобігання диверсійно-терористичним акціям проти Установ шляхом використання вогнепальної та легкої артилерійської зброї, а також поштових каналів та транспортних засобів, споряджених вибуховими пристроями (приміщення для розпакування пошти, розміщення важливих спеціальних приміщень Установ); 1.1.3. забезпечення функціонування життєво

важливих систем Установ в умовах надзвичайного стану (сховища для персоналу та обладнання, запаси продуктів харчування та життєзабезпечення, системи аварійного електроживлення); 1.1.4. запобігання витоку інформації з обмеженим доступом по технічних каналах (мовна та візуальна інформація, обробка, передавання та зберігання інформації в технічних системах) [13, с. 429–430].

Держава перебування зобов'язана (у випадку порушення недоторканності приміщень дипломатичного представництва приватними особами) забезпечити, по-перше, проведення розслідування випадків відповідних посягань; а також здійснення покарання винних у скоєнні відповідних посягань осіб [5, с. 50]; та, по-друге, відшкодування шкоди [5, с. 51], завданої відповідними посяганнями, що мали місце (особливо з вини держави перебування). Приклад забезпечення реалізації першої складової зазначених зобов'язань держави перебування слід шукати у положеннях *Закону про захист іноземних посадових осіб і офіційних гостей США 1972 р.* (ч. 22/d Глави II Розділу 22/1115 (6:120)) [5, с. 51]; а другої – у положеннях *федерального бюджету Німеччини* (Стаття «Виняткові відшкодування», що передбачає компенсацію на основі принципу взаємності збитків, завданих демонстрантами іноземним посольствам у ФРН) [5, с. 52].

Як стверджує Е. Денза, у сучасній практиці держав спостерігається дуже сильна тенденція до обов'язкової виплати державою перебування компенсації акредитуєчій державі у будь-якому випадку [4, с. 166], особливо, коли перша: а) сама організувала (або спровокувала) порушення недоторканності приміщень приватними особами; б) не виявила необхідної пильності з метою запобігання відповідним порушенням; а також в) не покарала осіб, винних у порушенні недоторканності відповідних приміщень [5, с. 53].

У дипломатичній практиці держав траплялися також і випадки, коли порушення державою перебування недоторканності приміщень посольства (або місії) акредитуєчій державі було результатом дій передусім останньої з них. Приміром, одностороннє рішення акредитуєчій держави щодо зміни характеру її закордонного органу зовнішніх зносин здатне призвести до дипломатичного казусу. Яскравим прикладом такої ситуації є події, що мали місце у відносинах між Францією, Китайською Республікою (Тайвань), Китайською Народною Республікою (КНР) та ЮНЕСКО 1966 р. Зокрема, після офіційного визнання урядом Франції у січні 1964 р. уряду КНР посольство Китайської Республіки (яке раніше представляло в Парижі інтереси китайського

націоналістичного уряду Тайваню) оголосило, що перетвориться на постійне представництво при ЮНЕСКО, де воно на той час ще офіційно представляло весь Китай. Тим не менше, уряд Франції вимагав передачі приміщень посольства представникам нещодавно визнаного уряду КНР та запропонував надати представництву при ЮНЕСКО нові приміщення. Оскільки на запропоновані державою перебування варіанти представники Китайської Республіки ніяк не погоджувалися, після звернення, що надійшло від МЗС Франції, 12 березня 1966 р. поліцейські підрозділи держави перебування захопили приміщення посольства та без будь-яких інцидентів передали його представництву пекінського уряду. Наслідком таких дій стали рішучі протести на адресу французького уряду зі сторони глави тайванського посольства, а також Генерального директора ЮНЕСКО. Тим не менше, більшість спеціалістів кваліфікували дії французьких органів влади як законні (правомірні).

Оскільки Франція відмовилася визнати націоналістичний уряд, це автоматично позбавило його представництво права займати відповідні приміщення, що належали китайській державі [14, с. 740]. Більше того, владні органи Франції несли відповідальність за забезпечення збереження та передачі законному представникові визнаного уряду КНР власності китайської держави. З іншого боку, пропозиції представництву Китайської Республіки (Тайваню) при ЮНЕСКО стосовно його забезпечення адекватними новими приміщеннями є яскравим свідченням того, що уряд Франції намагався сумлінно виконувати його зобов'язання, визначені ст. 18 Угоди про штаб-квартиру ЮНЕСКО 1954 р. [15, с. 90–91].

Як відзначають Е. Денза, Ю.Г. Дьомін, а також В.М. Репецький, сучасні дипломатичні теорія та практика, на жаль, не дають однозначної відповіді на питання про *межі недоторканності приміщень дипломатичних представництв* [3, с. 126; 5, с. 55; 9, с. 193]. А питання *щодо обмеження недоторканності приміщень посольств або місць іноземних держав на території держави перебування* на практиці найчастіше постає з приводу неправомірності *надання дипломатичного притулку* у таких приміщеннях. Відмінність дипломатичного притулку від політичного (або ж територіального) притулку полягає у тому, що перший надається особі виключно у приміщеннях іноземних дипломатичних представництв на території держави перебування, а другий передбачає надання дозволу на в'їзд і перебування на території держави притулку іноземцю, який на території держави його громадянської

приналежності (або його постійного місця проживання) зазнавав переслідувань за політичні переконання, а також його невислання у відповідну державу [16, с. 327; 17, с. 494–495].

К.К. Сандровський та Ю.Г. Дьомін зауважують, що загальне міжнародне право не містить наразі норм, які б безпосередньо дозволяли використовувати приміщення іноземних дипломатичних представництв для переховування осіб, яких розшукують владні органи держави перебування, і в принципі відкидає правомірність дипломатичного притулку, оскільки така практика суперечить положенням ст. 3 Віденської конвенції 1961 р., адже є несумісною з функціями дипломатичних представництв [10, с. 144; 5, с. 184]. Варто зауважити, що в окремих випадках надання дипломатичного притулку можна кваліфікувати як порушення положень п. 1 та 3 ст. 41 Віденської конвенції 1961 р. («Без шкоди для їх привілеїв та імунітетів усі особи, які користуються такими привілеями та імунітетами, зобов'язані поважати закони і постанови держави перебування. Вони також зобов'язані не втручатись у внутрішні справи цієї держави» (п. 1) і «Приміщення ... не повинні використовуватися в цілях, несумісних з функціями представництва, передбаченими ... Конвенцією, ... іншими нормами загального міжнародного права, або ж будь-якими спеціальними угодами, діючими між акредитуючою державою і державою перебування» (п. 3)) [1, с. 120, 159].

Тим не менше, хоча універсальних міжнародних договорів з питань надання дипломатичного притулку не існує, можливість та загальні правила застосування цієї практики детально регламентують регіональні багатосторонні договори держав Латинської Америки (треті держави можуть застосовувати відповідну модель поведінки на основі звичаєвих норм міжнародного права). Наприклад: *Конвенція про притулок*, підписана 20 лютого 1928 р. у Гавані [18] (далі – Конвенція 1928 р.); *Конвенція про політичний притулок*, підписана 26 грудня 1933 р. у Монтевідео [19] (далі – Конвенція 1933 р.); *Договір про політичний притулок та сховище*, підписаний 4 серпня 1939 р. у Монтевідео [20] (далі – Договір 1939 р.); а також *Конвенція про дипломатичний притулок*, підписана 28 березня 1954 р. у Каракасі [21] (далі – Конвенція 1954 р.).

Зокрема, на підставі зазначених договорів дипломатичний притулок можна надавати виключно особам, переслідуваним за політичні погляди (ст. 2 Конвенції 1928 р. [18, с. 2414], ст. 1 Конвенції 1933 р. [19, с. 609–610], ст. 2 та 3 Договору 1939 р. [20, с. 406–407], ст. 1 та 3

Конвенції 1954 р. [21, с. 105–106]). Кваліфікація підстав надання притулку, характеру злочину, а також конкретних мотивів переслідування здійснюється тією державою, що надає притулок (ст. 2 Конвенції 1933 р. [19, с. 610], ст. 3, 11 Договору 1939 р. [20, с. 407, 409], ст. 4 Конвенції 1954 р. [21, с. 106]). При цьому визначено обов'язок дипломатичного представництва акредитуючої держави стосовно невідкладного повідомлення компетентним органам держави перебування про надання дипломатичного притулку (ст. 2 Конвенції 1928 р. [18, с. 2414], ст. 4 Договору 1939 р. [20, с. 407] та ст. 8 Конвенції 1954 р. [21, с. 106]). Надання дипломатичного притулку здійснюється, головним чином, з гуманітарних міркувань і лише на певний час (ст. 2 Конвенції 1928 р. [18, с. 2414], а також ст. 3 Конвенції 1933 р. [19, с. 610] та ст. 5 Конвенції 1954 р. [21, с. 106]). Надання дипломатичного притулку є правом, а не обов'язком держави (ст. 5 Конвенції 1954 р. [21, с. 105]). Потрібно наголосити на тому, що акредитуюча держава, дипломатичне представництво якої надало притулок, повинна забезпечити умови, за яких особа, якій було надано притулок, своїми діями жодним чином не порушувала би суспільний порядок, встановлений у державі перебування (ст. 2 Конвенції 1928 р. [18, с. 2415] та ст. 11 Договору 1939 р. [20, с. 409]).

Аналіз відповідної практики держав дозволяє, на нашу думку, виділити наступні різновиди практики надання дипломатичного притулку: 1) надання безпосередньо дипломатичного притулку: наприклад, після перевороту в Чилі у вересні 1973 р. в іноземних посольствах дипломатичний притулок отримали близько п'яти тисяч чилійських громадян [5, с. 188]; 2) надання тимчасового сховища (англ. «temporary refuge», рос. «временное укрытие»): саме «тимчасове сховище» (в очікуванні результатів слідства), як наголошував Держдепартамент США 15 вересня 1980 р., було надано 23 травня 1980 р. у посольстві США в Кабулі (Афганістан) радянському солдату, який прагнув отримати політичний притулок [22, с. 1069; 5, с. 186]; 3) надання статусу «гостя посольства» або ж «гостя посла»: зокрема, як наголошував посол Норвегії в Баку (Азербайджан), саме цей статус було надано 17 жовтня 2003 р. двом громадянам Азербайджану, які нібито навіть і не просили політичного притулку [5, с. 190]; 4) надання бесту («засноване на старовинному звичаї право притулку (недоторканності) в Ірані на території священних і недоторканих місць (наприклад, мечеті, будинки вищих духовних осіб, іноземні посольства), звідки людину, що її переслідує влада, не можна взяти силою» [23, с. 95]).

Як відзначає Е. Сатоу, у XIX ст. в Персії (назва Ірану до 1935 р.) близько 300 дружин шаха звернулися до британського посольства з проханням про надання їм бесту на знак протесту проти рішення шаха одружитися на доньці садівника, яка була сестрою однієї з дружин шаха; британський міністр провів усі необхідні приготування стосовно забезпечення їх поселення та харчування, але шах погодився на вимоги своїх дружин ще до їх переїзду [11, с. 114–115; 3, с. 118; 5, с. 191].

Висновки. Таким чином, аналіз доктрини міжнародного права, а також відповідної практики держав дозволяє зробити наступні висновки:

1) визначена положеннями ст. 22(1) Віденської конвенції 1961 р. заборона представникам владних органів держави перебування заходити до приміщень дипломатичного представництва іноземної держави без згоди його глави втрачає сьогодні свій абсолютний характер;

2) незалежно від того, наскільки саме поведінка держави перебування вплинула на ті події, що призвели до порушення недоторканності приміщень іноземних посольств або місій на її території приватними особами, держава перебування сьогодні у будь-якому випадку схилиться саме до обов'язкової виплати компенсації відповідній акредитуєчій державі;

3) станом на сьогодні найвірогіднішою законною підставою для обмеження державою перебування недоторканності приміщень іноземних посольств або місій на її території є порушення акредитуєчими державами їх зобов'язань за п. 1, 3 ст. 41 Віденської конвенції 1961 р.

1. Vienna Convention on Diplomatic Relations. Done at Vienna, on 18 April 1961 // United Nations Treaty Series (UNTS). – 1965. – Vol. 500. – № 7310. – P. 96–126, 146–161.

2. UN Doc. A/67/126/Add.1. – 28 September 2012. Consideration of effective measures to enhance the protection, security and safety of diplomatic and consular missions and representatives. Report of the Secretary-General.

3. Denza E. Diplomatic Law. A Commentary to the Vienna Convention on Diplomatic Relations / Eileen Denza; 2–nd edition. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 444 p.

4. Denza E. Diplomatic Law. A Commentary to the Vienna Convention on Diplomatic Relations / Eileen Denza; 3-d edition. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 556 p.

5. Демин Ю.Г. Статус дипломатических представительств и их персонала: учеб. пособие / Ю.Г. Демин. – 2-е изд., доп. – М.: Междунар. отношения, 2010. – 224 с.
6. Кардашев В.Г. Неприкосновенность помещения дипломатического представительства и ее гарантии в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / В.Г. Кардашев – М., 1986. – 172 с.
7. Левин Д.Б. О неприкосновенности дипломатических представителей и их персонала / Д.Б. Левин. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. – 110 с.
8. Porcino P. Toward Codification of Diplomatic Asylum [notes] / Peter Porcino // *New York University Journal of International Law and Politics*. – 1976. – Vol. 8. – Issue 3. – P. 435–456.
9. Репецкий В.М. Дипломатичне і консульське право / В.М. Репецкий: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 372 с.
10. Сандровский К.К. Право внешних сношений: учебник для студентов, обучающихся по специальности «Международное право» / К.К. Сандровский. – К.: Вища школа, 1986. – 328 с.
11. *Satow's Guide to Diplomatic Practice*. 5-th Edition / Edited by Lord Gore-Booth and Desmond Pakenham. – London, New-York: Longman, 1979. – 544 p.
12. *Revue générale du droit international publique*. – 1980. – Т. 84(3).
13. Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення комплексної безпеки дипломатичних установ України за кордоном: Наказ Міністерства закордонних справ України від 11.07.1995 р. № 1041 // Право зовнішніх зносин. Збірник документів; упор. Ю.В. Алданов, І.М. Забара, В.І. Резніченко. – К.: Видавничий дім «Промінь», 2003. – С. 429–434.
14. *Revue générale du droit international publique*. – 1966. – Т. 70(2).
15. Абашидзе А.Х. Право внешних сношений: учеб. пособие / А.Х. Абашидзе, М.В. Фёдоров. – М.: Междунар. отношения, 2009. – 384 с.
16. Дипломатический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – Т. I (А–И). – М.: Изд-во «Наука», 1984. – 422 с.
17. Дипломатический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – Т. III (С–Я). – М.: Изд-во «Наука», 1986. – 750 с.
18. *Convention on Asylum*. Adopted at Habana, February 20, 1928 / *International Legislation: A Collection of the Texts of Multipartite International Instruments of General Interest beginning with the Covenant of the League of Nations*. Edited by Hudson M. O. Volume IV (1928–1929). Numbers 186–229. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1931. – P. 2412–2415.
19. *Convention on Political Asylum*. Signed at Montevideo, December 26, 1933 / *International Legislation: A Collection of the Texts of Multipartite International Instruments of General Interest beginning with the Covenant of the League of Nations*. Edited by Hudson M. O., Bacon R. E. Volume VI (1932–1934).

Numbers 304–401. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1937. – P. 607–612.

20. Treaty on Political Asylum and Refuge. Signed at Montevideo, August 4, 1939 / International Legislation: A Collection of the Texts of Multipartite International Instruments of General Interest beginning with the Covenant of the League of Nations. Edited by Hudson M. O., Sohn L. B. Volume VIII (1938–1941). Numbers 506–610. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1949. – P. 404–411.

21. Convention on Diplomatic Asylum. Concluded at Caracas on 28 March 1954 / United Nations Treaty Series (UNTS). – 1986. – Vol. 1438. – № 24377. – P. 105–108.

22. Revue générale du droit international publique. – 1980. – Т. 84(4).

23. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1975. – 775 с.

Шумиленко А.П. К вопросу о неприкосновенности помещений дипломатических представительств.

Исследуются основные современные теоретические проблемы, связанные с обеспечением неприкосновенности помещений дипломатических представительств, а также соответствующая практика государств. Отдельное внимание уделено анализу практики государств по предоставлению дипломатического убежища.

Ключевые слова: иммунитеты дипломатических представительств, неприкосновенность помещений, дипломатическое убежище, временное укрытие, бест.

Shumilenko A.P. To the Question of Inviolability of Diplomatic Missions' Premises.

The article contains the research of the main contemporary theoretical problems concerning the inviolability of diplomatic missions' premises and the research of the relevant practice of states. A separate attention is also paid to the analysis of the practice of granting of diplomatic asylum.

Key words: immunities of diplomatic missions, inviolability of premises, diplomatic asylum, temporary refuge, bast.

Стаття надійшла 25 березня 2013 р.

ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ, НОТАРІАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347(477)»08/19»(075)

І.Й. Бойко

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Охарактеризовано історико-правові умови впливу римського приватного права на регулювання цивільних відносин на українських землях (IX–XX ст.). Значну увагу зосереджено на аналізі рецепції римського права у джерелах права на українських землях, зокрема, у Руській правді, Литовських статутах, Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Зібранні малоросійських прав 1807 р. Акцентовано увагу на впливі окремих положень та ідей римського приватного права під час кодифікації українського радянського цивільного права.

Ключові слова: *римське приватне право, цивільні відносини, джерела права.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної вітчизняної науки зумовлює підвищення інтересу до проблематики генезису правової системи, інститутів та галузей права України. Зокрема, останнім часом зріс інтерес до історії ролі та значення впливу римського приватного права для розвитку правового регулювання цивільних відносин на українських землях (IX–XX ст.). Сьогодні відбувається трансформація українського права, зумовлена відтворенням традицій романо-германської правової сім'ї, яка сформована на рецепції римського приватного права. У процесі історичного розвитку українське право зазнавало сприятливого впливу римського приватного права, хоча при цьому збереглися його національні особливості. Історичне походження і розвиток українського права традиційно пов'язані з римською правовою доктриною, що, зокрема, виявилось у Руській правді, Литовських статутах, «Правах, за якими судиться малоросійський народ» та інших пам'ятках українського права.

Стан дослідження. Питання, пов'язані з визначенням впливу римського приватного права для розвитку правового регулювання

цивільних відносин в Україні, завжди привертала до себе увагу. Цій проблемі певною мірою присвячені праці вчених-юристів О.А. Підпригори, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Є.М. Орача, Б.Й. Тищика, П.П. Захарченка, П.П. Музиченка та ін., у яких ґрунтовно досліджені деякі питання, що стосувалися значення впливу римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Мета цієї статті полягає у дослідженні проблем впливу римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Виклад основних положень. Римське право посідає особливе місце в історії розвитку правових систем людства. Вже давно не існує Давньоримської держави, немає практичного застосування її права, проте інтерес до нього ніколи не зникав. Завдяки вдосконаленню його правових положень, конструкцій, прогресивним правовим ідеям та засадам воно мало позитивний вплив на розвиток правових систем багатьох держав Європи, зокрема України. Українська правова система належить до романо-германського типу правової системи, яка сформувалася під впливом саме римського права. Цінність римського права полягає в тому, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права України, ґрунтується на ідеях, засадах та визначеннях, які були розроблені римською класичною юриспруденцією. Наприклад, такі поняття як договір, зобов'язання, правила, інтерес, збитки, компенсація були досконало опрацьовані ще в Стародавньому Римі.

Римське приватне право є своєрідною історико-правовою пам'яткою, вивчення якої дає можливість зрозуміти походження і сутність більшості правових засад та інститутів України та інших сучасних правових систем тих держав, які зазнавали впливу римського права. Історичне значення римського права для України зумовлено тим, що протягом тривалого часу воно у класичному та греко-римському (візантійському) варіанті впливало на формування і розвиток українського права і продовжує впливати на формування концепції приватного права України у сучасних умовах. На думку О.А. Підпригори та Є.О. Харитонова, «довершеність системи римського права, що ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення» [3, с. 3].

Ці спроби, що отримали у сукупності назву «рецепція римського права», стали одним із найпереконливіших доказів того, що воно й через багато сотень років після падіння Римської імперії зберігало свою значущість і практичну цінність, внаслідок чого стало базовим «материнським правом для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської системи права [2, с. 4].

Як відомо, рецепція римського приватного права розпочалася у XI–XII ст. й охопила практично всю тогочасну Європу. У науці римського приватного права вчені-правознавці визначають два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну). Пряма рецепція римського права передбачає запозичення римських правових ідей і правових рішень із першоджерел; опосередкована (похідна) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, а й через ті системи права, де рецепція відбулася раніше. Опосередкована рецепція характерна для колишніх європейських країн, котрі в зв'язку з певними обставинами виявилися на узбіччі загальних тенденцій розвитку європейського законодавства, що творилося внаслідок поєднання засад римських та національних. Цілком слушно зауважив професор Е. Харитонов, що для визнання можливості рецепції римського приватного права в Україні, її типу і наслідків необхідно з'ясувати, до якого виду цивілізації належить українська культура. На українські землі римське право поширювалося двома шляхами: східним і західним. Східний шлях визначався через візантійське (канонічне) право («Номоканон») і через переробки світського (державного) права («Еклога», «Прохірон»), а західний – через магдебурзьке (німецьке) право. Рецепція римського права на українських землях відбувалася опосередковано і виключати або абсолютизувати той чи інший шлях його поширення не можна. Це був синтез правових положень, які позитивно впливали на розвиток руського (староукраїнського) права.

У період раннього Середньовіччя Україна упродовж декількох століть була самостійною державою (Київська Русь), її загальна і правова культура були зорієнтовані на східноєвропейську цивілізацію, тобто візантійську. У IX ст. Київська Русь мала розвинуті відносини з Візантією, коли було укладено кілька русько-візантійських договорів, що мали за мету поповнення та регламентацію порушеної війною 860 р. русько-візантійської торгівлі [1, с. 36–71]. У «Повісті минулих літ» збереглися тексти чотирьох русько-візантійських договорів 907–971 рр., які містять норми міжнародного, кримінального та міжнародного приватного права, що регулювали спадкування після смерті русів,

котрі знаходилися на службі у візантійського імператора. У цих договорах є посилення як на норми візантійського права, так і «закони руські», що свідчить про взаємні контакти цих правових систем у той період. Прийняття Християнства як державної релігії у 988 р. сприяло впливу на Київську Русь високорозвиненої візантійської культури, яка зазнала в X–XI ст. нового ренесансу. Прийняття Християнства означало не лише політичне й культурне зближення з Візантією, як і вибір майбутнього типу цивілізації [4, с. 18]. Найімовірніше, в Україні вплив римського права мав відбуватися за візантійським типом та на основі візантійських джерел права («Номоканон», «Еклога»).

У XII–XIII ст. склалися такі історичні умови, завдяки котрим Україна могла відійти від східноєвропейської та наблизитися до західноєвропейської цивілізації. Власне, такий процес мав місце. З утворенням Галицько-Волинської держави, особливо за короля Данила Галицького вдалося встановити і розвинути тісні контакти з Європою. У галузі політики спробу західної переорієнтації було зроблено галицько-волинським князем Данилом Галицьким, який вів активну боротьбу з золотоординським ярмом, захищаючи своїми володіннями Європу від агресії Золотої Орди. Зусилля Данила Галицького належним чином були оцінені у католицькому світі і це сприяло визнанню української державності Західною Європою. Виявом міжнародного авторитету Галицько-Волинської держави було коронування князя Данила Галицького у 1253 р. Ця подія засвідчила європейську орієнтацію зовнішньої політики Галицько-Волинської держави.

З 1253 р. західноєвропейський вплив на Галицько-Волинську державу та її правову систему суттєво посилювався. Трансформація Галицько-Волинської держави з князівства у королівство означала її приєднання на рівних правах до західноєвропейської спільноти держав і певну інтегрованість у західноєвропейські правові системи. Безперечно, цей крок Риму був радше політичним, аніж правовим, оскільки Європі потрібен був захист від Золотої Орди, а Галицько-Волинська держава мала виконувати роль своєрідного щита. Так чи інакше, але це мало місце, і Галицько-Волинська держава набула західноєвропейської моделі організації влади – Королівства, з усіма впливаючими з цього принципами й особливостями.

Українські землі, які були складовою частиною і Польського королівства, і Великого князівства Литовського, безсумнівно, зазнавали європейського впливу. Проте існували відмінності. На українських землях в складі Польського королівства, зокрема, вплив західної

традиції права був відчутнішим, аніж на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Це пояснюється тим, що політична і правова системи Польського королівства безпосередньо формувалися під впливом західної політичної традиції та традиції права. Наголошено, що галицькі українці в умовах перебування у складі Польського королівства, завдяки дотриманню власних історичних, культурних, державно-правових традицій та етнічних інтересів, зуміли зберегти себе від знищення. Галицькі українці, особливо в селах, керувалися українським звичаєвим правом, їм вдалося вирішити складну проблему поєднання своїх і запозичених правових елементів, що вберегло тогочасну українську правову культуру. Інша ситуація виникла на українських землях у складі Великого князівства Литовського, в яких сформувалася своєрідна правова культура, відмінна від західної. Приєднання Галичини до Польського королівства змушувало українців при звичаюватися до системи управління, що існувала на Заході Європи. Польське королівство часто було посередником у культурних зв'язках руського (українського) народу з народами західноєвропейських країн, відіграло роль моста між Україною і «справжнім Заходом» – території, через яку в Україну поширювалися ідеї гуманізму та реформації. Вплив цих зв'язків зумовлювався тими прогресивними гуманістичними й освітніми тенденціями, які знаменували розквіт епохи Відродження в тогочасній Європі. Галичина стала одним з перших регіонів України, що зазнала впливу європейських традицій в умовах Середньовіччя.

Вплив римського приватного права на розвиток цивільного права простежується упродовж X–XIX ст. У першому писаному і основному джерелі права Київської Русь «Руській Правді» є чимало положень, які мають безсумнівну подібність до положень римського приватного права у його візантійській інтерпретації, а це засвідчує факт запозичення певної кількості норм та інститутів візантійського законодавства. Так, наприклад, ст. XXI «Руської Правди» передбачає: «Якщо кредитор буде вимагати своїх грошей з боржника, а останній заперечує, то позивач-кредитор закликає свідків. Якщо вони запрягнуться у справедливості його вимог, хто дав позикку, бере свої гроші і ще три гривні на додачу». Порівнюючи речове та зобов'язальне право за «Руської Правдою» з римським (візантійським) правом, варто звернути увагу на подібність деяких рішень. Насамперед, необхідно зазначити наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому,

й іншому випадку є земля. Разом з тим, в «Руській Правді» відносини власності урегульовано не так детально.

Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів. Ще більш цікавим, на думку Є. Харитонова і О. Харитонової, є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей «права Юстиніана» стосовно визначення видів спадкування за законом тощо [4, с. 22].

Помітнішим і ширшим був вплив римського приватного права на цивільне законодавство пізніших часів. Насамперед це стосується Литовських статутів, котрі замінили «Руську Правду». Так, Статут 1566 р. структурою та багатьма положеннями схожий до Дигестів і Кодексу Юстиніана. Подібність стає ще більш помітною при ознайомленні з положеннями про вільне розпорядження маєтностями, сервітутними правами, нормами про купівлю-продаж, позику, заставу та ін. Як правильно стверджують Є. Харитонов і О. Харитонова, у цьому випадку вже маємо справу з достатньо вираженою рецепцією римського права у формі сприйняття, головним чином, норм і правил останнього, адекватних до місцевих умов. Ще більше позначилось римське право на Литовському статуті 1588 р., в якому детально врегульовано приватну власність на землю, яка могла належати як поміщикам, так і селянам. Значну увагу приділено також договірному праву, цивільно-правовим деліктам. На відміну від давньоруського права, що досить широко допускало застосування усної форми укладення договору, статут 1588 р. встановлював як загальне правило дотримання письмової форми угод. Крім того, в деяких випадках передбачалася реєстрація угоди в суді, укладення її у присутності свідків та ін. Досить детально було врегульовано окремі види договорів [4, с. 23]. Укладачі Литовських статутів, ефективно рецепціуючи римське право, передбачили у них такий вид речового права як сервітути. Як відомо, джерелами Литовських статутів були «Руська Правда», поточне литовське законодавство і судова практика, положення римського, німецького, польського, а також звичаєвого права Литви, Польщі й України. Якщо німецьке та польське право того часу формувалося під значним впливом римського права, то можна вести мову й про рецепцію римського приватного права в Україні XIV–XVI ст. Ця рецепція мала особливості, оскільки здійснювалася через посередництво давньоруського права, а воно, як уже згадувалося, зазнало певного впливу візантійського (опосередковано – римського) права, та через німецьке й польське право, що зазнали впливу римського значно раніше.

Створення Української Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорізького) симулювало розвиток права як важливої її ознаки. У ході національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. за звільнення з-під влади Речі Посполитої і створення своєї держави сформувалася власна правова система. Після укладення українсько-московського договору 1654 р., західна орієнтація України зменшилася, а Україну нерідко розглядали як частину Московського царства, такою, що значною мірою належить Сходу. Суспільне і господарське життя у Козацько-Гетьманській державі регулювалося нормами звичаєвого права, Литовськими статутами, діяли окремі збірники магдебурзького права, нормативні акти гетьманського уряду (універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти, листи). Ці джерела права були різними за походженням, за змістом і формою, часто суперечили одне одному, деякі джерела були значною мірою застарілими або дублювалися. Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права Козацько-Гетьманської держави. Однією з найвідоміших кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Під час складання «Прав...» кодифікаційною комісією було використано Литовський статут, римські та німецькі джерела, польське законодавство, українське звичаєве право і судову практику. У 1743 р. комісія підписала у Глухові і передала у Сенат на затвердження проект кодексу, але він не був затверджений, оскільки не відповідав політиці царського уряду, передбачав право на політичне самовизначення, мав деяку відмінність від тогочасного російського законодавства, досконалу юридичну техніку, тому не отримав затвердження, хоча фактично застосовувався у судах Гетьманщини під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ, аж до поширення російської системи законодавства. Вплив римського приватного права на зміст «Прав, за якими судиться малоросійський народ» виявився у розділах про володіння, право власності й сервітути, в правовому режимі рухомих та нерухомих речей, первісних і похідних способах набуття власності, захисті права власності шляхом віндикаційного позову, в положеннях зобов'язального права. Значний вплив римського приватного права простежується у «Зібранні малоросійських прав» 1807 р.

Після буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії і утворення Української СРР, засади розвитку права, всі правові рішення визначала радянська доктрина. Перші роки радянської влади в Україні характерні скасування існуючої системи майнових відносин та регу-

люючої їх системи права, відмовою від приватної власності. Рецепція римського приватного права була заборонена, «вождь світового пролетаріату» В. Ленін наголошував, що нова влада не визнає нічого приватного; все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним.

У ході кодифікації цивільного законодавства УРСР була можливість використання цивільних кодексів європейських країн у формі зразків законодавчих рішень. Проте і ця можливість була перекрита вказівками В. Леніна про необхідність боротися з політикою пристосування до Європи, створити нове цивільне право, нове ставлення до цивільних угод та ін. Такі ж вказівки й зауваження були дані стосовно Цивільного кодексу РРФСР 1922 р. Підготовка Цивільного кодексу УРСР здійснювалася в тих самих умовах і в той самий час, отож вони були орієнтиром і для тих, хто готував проект ЦК УРСР. Незважаючи на все це, перший Цивільний кодекс УРСР, регулюючи відносини в суспільстві, яке заперечувало існування приватного права в принципі, водночас у деяких своїх статтях все-таки відображав вплив «буржуазного» приватного законодавства, зрештою, як і російський. В одному зі своїх виступів Голова Верховного суду РРФСР П. Стучка зазначав: «По суті, наш Цивільний кодекс є не що інше, як ті форми буржуазного цивільного права, створені близько двох тисяч років тому». Але це було наслідком прихованого впливу римського приватного права, використання досконалих положень та конструкцій, відомих з римського приватного права [2, с. 30].

Вплив окремих положень та ідей римського приватного права спостерігався й під час другої кодифікації українського радянського цивільного права в 1961–1963 рр.

На початку 90-х років ХХ ст. відбувся поступовий поворот у ставленні вітчизняних цивілістів до римського права – від негативного до позитивного, тобто більш виваженого, аналітичного. З'являються публікації, присвячені іншим системам права власності, нові підходи до оцінки відносин власності. А Празький 1989 р. колоквиум «Загальноєвропейський дім – уявлення і перспективи» започаткував дослідження у галузі міжнародного приватного права й публічного права в СРСР та ін. Нові дослідження і підходи вимагали сучасної методології досліджень, модерного мислення, що зумовило звернення до теоретичних надбань європейської цивілізації в галузі права. Виникла потреба методологічного розроблення ідеї про необхідність звернення до загальнолюдських цінностей, і це засвідчило про початок орієнтації на рецепцію надбань попередніх цивілізацій, зокрема на рецепцію римського приватного права.

Після проголошення 24 серпня 1991 р. України як незалежної держави, постало питання про формування власної національної правової системи. Україна, використовуючи історичний досвід державотворення і правотворення, розбудовуючи власну державу, зберігаючи добросусідські відносини з народами колишнього Союзу РСР, поступово стала інтегруватися в європейську спільноту як її повноправний член. У прийнятих законах та інших нормативно-правових актах Україна повертається до гуманістичних та правових загальнолюдських цінностей: правового забезпечення суверенітету особи, встановлення гарантій її прав; зрівняння правового становища особи й держави; створення умов, за котрих особа може вільно розпоряджатися своїми правами, крім випадків, прямо передбачених у законі. Спостерігається часткова, проте вже не латентна, рецепція та вплив римського приватного права на розвиток сучасного, зокрема цивільного права України. Це виявляється у визнанні права приватної власності й розширенні кола речових прав та прав учасників договірних відносин, їхньої приватної ініціативи, вільного розсуду під час укладання договорів тощо.

Відповідь на низку інших концептуальних запитань дало прийняття Цивільного кодексу України (2003 р.). Вчені-правники справедливо зазначають, що новий Цивільний кодекс став найповнішим виявом захисту прав осіб – і фізичних і юридичних осіб, охопив правове регулювання всіх майнових ринкових відносин, у тому числі пов'язаних з підприємництвом.

Висновок. Відчувається, що авторів Цивільного кодексу України привабила романо-германська правова система, до якої наближена українська сучасна правова система, хоч вона має певні особливості. Творці Цивільного кодексу України вивчали й інші діючі цивільні кодекси західноєвропейських держав і використали все цінне, що увійшло до скарбниці світової цивілістики. Зрозуміла також доцільність використання ідей та модернізованих положень римського приватного права, що є першоджерелом більшості західних кодифікацій.

1. Карышковский П.О. Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе / П.О. Карышковский // Византийский временник. – 1953. – Т. 6. – С. 36–71.

2. Орач Є.М. Римське приватне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2012. – 392 с.

3. Підпригора О.А. Римське право / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

4. Харитонов Є.О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць / редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.), та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Оdesa, 2009. – С. 18–23.

Бойко И.И. Влияние римского частного права на развитие правового регулирования гражданских отношений в Украине.

Охарактеризованы историко-правовые условия влияния римского частного права на регулирование гражданских отношений на украинских землях (IX–XX вв.). Значительное внимание сосредоточено на анализе рецепции римского права в источниках права на украинских землях, в частности, в Русской правде, Литовских уставах, Правах, по которым судится малороссийский народ 1743 г., Собрании малороссийских прав 1807 г. Акцентируется внимание на влиянии отдельных положений и идей римского частного права при кодификации украинского советского гражданского права.

Ключевые слова: римское частное право, гражданские отношения, источники права.

Boyko I.Y. The influence of Roman private law in the development of legal regulation of civil relations in Ukraine.

The article describes the historical and legal conditions influence of Roman private law to regulate civil relations in the Ukrainian lands (IX–XX). Much attention is focused on the analysis of the reception of Roman law in the legal sources on Ukrainian lands, particularly in n Truth, Lithuanian statute, law, which is suing Little people in 1743, a collection of Little rights in 1807 points out that the impact of individual policies and ideas of Roman private law during the codification of the Ukrainian Soviet civil law.

Key words: Roman private law, civil relations, sources of law.

Стаття надійшла 4 березня 2013 р.

УДК 347.135.224(477) ББК 67.76

М.С. Долинська

ГЕНЕЗИС НОТАРІАТУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Йдеться про цивільне законодавство Київської Русі. Здійснено аналіз «Руської правди» як свідоцтва зародження нотаріату в Україні та охарактеризовано укладення договорів та порядок спадкування за законом та за заповітом.

Ключові слова: звичаєве право, договори Русі з Візантією, «Руська правда», спадщина, заповіт.

Постановка проблеми. Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі. Недостатньо вивченими залишилися процеси зародження нотаріату в Україні, питання впливу древньо-руського права на формування нормативно-правової бази нотаріату в Україні.

Упродовж подальшої історії розвитку держави і права України органи, покликані виконувати нотаріальні функції, були і залишаються складовою її правової системи, адже повноваження нотаріату об'єктивно необхідні і затребувані суспільством. Поступовий розвиток нотаріальної діяльності зумовлювався зростанням економічного потенціалу, а відтак і цивільного обороту, розширенням кола об'єктів та суб'єктів приватної власності [1, с. 3].

Метою дослідження є: виявити основні джерела права Київської Русі, які містили нотаріальні норми; провести аналіз норм «Руської правди» щодо укладення договорів та порядок спадкування за законом та за заповітом.

Стан дослідження. Питання історії нотаріату в Україні досліджували багатьма вітчизняними вченими. Слід відзначити праці науковців: Ю. Заїки, Є. Рябокопя, Є. Харитонова, С. Фурси та Є. Фурси, Л. Буркацького, З. Ромовської, М. Дякович, І. Жилінкової, С. Благовісного, О. Зайцева, О. Кухарєва, В. Комарова та В. Баранкової, Р. Кочер'янца, В. Черниша, І. Черемних, Л. Ясінської, І. Бойка, Б. Тищика, Б. Грекова, С. Юшкова, А. Яковліва, В. Васильченко, О. Дзери, І. Неліна, Т. Курило, Л. Білецького, М. Владимирського-Буданова, Р. Лашченка, Ф. Леонтовича, М. Максимейка, М. Д. Чубатого, а також інших науковців. У працях названих науковців висвітлювалися здебільшого галузеві проблеми, йдеться про зародження цивільного законодавства Київської Русі.

Виклад основних положень. Найпершим джерелом права в кожній державі, як зокрема і в Україні, було звичаєве право, яке сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі. В період становлення Русі основним джерелом формування правових норм були старовинні звичаї (у тому числі торговельні) слов'янських племен, які об'єдналися у перші ранньофеодальні держави-князівства, а також князівська судова практика.

Свідченням цього є тексти договорів Русі з Візантією (X ст.), що містять норми візантійського і руського торгового права («статут», «закон руський»), церковні статути X–XI ст.ст., що регулювали шлюбно-сімейні відносини, юрисдикцію церковних судів [2].

Первинною формою закону в давньоруському праві були договори, які мали назви: мир, правда, ряд. Договори укладалися між окремими особами, сільськими громадами, між територіями або Київською Руссю з іншими державами [3, с. 51].

Посилання на Руський закон в русько-візантійських договорах 907, 911, 945, 971 років є першим документальним свідченням існування звичаєвого права на Русі, в основі якого був звичай нормативного характеру міста Києва та навколишніх земель. Руський закон виявляється як добре опрацьоване, само-бутнє законодавства, яке карає за злочини проти власності, яке знає тестаменти (заповіти). Система українського права відповідає вже розвинутому суспільству, що є свідченням того, що в Україні-Русі законодавство вже існувало до «Руської правди» [4].

С. Юшков, Б. Греков вважали, що «Закон руський» являв собою систему права, що склалася в основних центрах Русі, оскільки значних відмінностей між такими окремими центрами не було, то, відповідно, тут могла виникнути єдина система руського права [5, с. 85; 6, с. 122–124], яка передувала «Руській правді».

На думку дослідника історії українського права Володимира Шагіло, у Київській Русі звичаєве право проявлялося у декількох формах: в юридичних символах (наприклад, до символів належить рукобиття на знак здійснення угоди купівлі-продажу); в численних юридичних прислів'ях (наприклад «Що ухвалить старший город, на тім мусять стати пригороди»); у кодифікованому збірнику «Руська правда» [7, с. 31].

Основна частина звичаєвого права вказаного періоду була використана в історичній пам'ятці писаного права – «Руській правді». Слушною вважається думка О. Яворської про те, що в зазначеному першому кодифікованому акті українців звичаєве право було не тільки санкціоноване (узаконене), а й доповнено нормативними приписами держави [8].

«Руська правда» не тільки розкриває процес становлення права, але й сама є визначною пам'яткою права Київської Русі. Норми «Руської правди» закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя і майно панівного класу.

Давньою редакцією «Руської правди» є її Коротка редакція, яка відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право періоду становлення феодального ладу. Значного застосування на Русі одержала «Просторова правда», як збірник

розвинутого феодалного права. Третя редакція «Руської правди» – Скорочена – це перероблення одного зі списків «Просторової правди», зумовлену потребами централізованої держави. Датують її складання XV століттям.

На думку Андрія Яковліва, «Руську правду» склав невідомий автор, великий знавець тодішнього права не лише українського, а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але безперечно містила в собі норми діючого права [9].

Норми Руської правди стосуються основних моментів кримінального права, а норми речового та зобов'язального права викладаються лише як винятки. Тому більшість цивільно-правових відносин у XI–XII ст. і надалі регулювалися нормами звичаєвого права.

Центральне місце серед норм цивільно-правового характеру в «Руській правді» посідають норми, що регулюють питання власності й володіння. Хоча в в тексті «Руської Правди» не було самого терміна для означення права власності, проте право власності і право володіння розрізнялися. Суб'єктами права власності були князі, князівські й земські бояри, дружинники, духовенство, купці, ремісники, смерди, закупи тощо. Об'єктами права власності були земля, худоба, одяг, зброя, знаряддя праці тощо [3, с. 51].

Форми земельної власності в добу Київської Русі були різноманітні: князівський домен, боярська і монастирська вотчини, земля громади тощо. З аналізу норм статей 13, 14 Короткої Правди випливає, що «Руська правда» розрізняла право власності і право володіння, оскільки вони визначали порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи.

Згідно з нормами звичаєвого права та «Руської правди», а також відповідно до судових рішень, способами набуття права власності на землю були: володіння, давність володіння, успадкування та дарування [10, с. 10].

Зобов'язання за часів Київської Русі формувалися в усній формі, причому використовувались різні символічні форми: так звані метки, могоричі, рукобиття, зв'язування рук та ін.

У «Руській правді» згадується про зобов'язання за договорами. Так, у статтях 54, 55 «Просторової правди» передбачено, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягти за собою майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні за відомих обставин право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи).

Договори в «Руській правді» називалися «ряди», уклалися, як правило, на торзі усно і в присутності свідків або митника, а про письмові договори в даній пам'ятці права не згадується. Однак при укладенні деяких договорів вже Руська Правда вимагала присутності свідків (послухів). Так, для визнання договору купівлі-продажу холопа дійсним, необхідна присутність при його укладенні свідків і самого холопа. Серед відомих дослідників історії права цього періоду ніхто не наполягав на необхідності для визнання договору дійсним укладення письмових актів.

Нормами «Руської правди» також регулювалися договори купівлі-продажу, договори міни, договори особистого найму. Тут передусім визначено порядок купівлі-продажу челядина, порядок установалення добросовісного придбання речі. Якщо продавець збував річ, яка йому не належала, то угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків.

Відповідно до змісту статті 37 Поширеної правди «Якщо ж (хтось) купив на торгу що-небудь крадене, (а саме) коня, одяг чи худобу, то хай приведе двох вільних людей чи митника; якщо не знає, у кого купив крадене, то ці свідки повинні присягнути на його користь, а позивачу забрати свою знайдену річ, а з тим, що пропало з нею, нехай розпрощається, відповідач же нехай роз прощається зі своїми грошима.» [11, с. 44].

К. Неволін, спираючись на цю статтю, вважав, що будь-який договір купівлі-продажу дійсний лише тоді, коли він укладений у присутності двох свідків або митником [12, с. 46]. Своєю чергою, М. Владимірський-Буданов, спростовуючи попередню думку, вказує, що в згаданій статті йдеться лише про купівлю-продаж крадених речей чи таких, на які продавець не має права власності [13, с. 47–48]. Однак з метою запобігання невігідних наслідків, пов'язаних із купівлею крадених речей (втрата грошей, переданих продавцю за ці речі), цілком природно, що кожен прагнув купити річ у присутності свідків чи митника. У разі виникнення претензій покупець вказував на продавця, і його показання підтверджувались двома свідками або одним митником.

Отже, вони в такому випадку виконували нотаріальну функцію, тобто посвідчували факт купівлі речей. Принагідно відзначимо, що митниками за часів Київської Русі були державні чиновники, що призначалися вищими органами влади [14, с. 10–12].

Деякі дослідники, зокрема М. Владимирський-Буданов, вважають, що купівля-продаж коней також здійснювалась при свідках чи в присутності митника [13, с. 48].

Особливе значення мав договір щодо продажу себе в рабство. У цьому випадку договір обов'язково укладався перед послухами (ст. 110 «Просторової правди»).

Підтвердженням факту зародження нотаріату в державі є положення про порядок спадкування (засновані на звичаєвому праву), передбачені в договорі Русі з Візантією 911 року. Аналізуючи норми вказаного договору, слід зазначити, що тодішнє законодавство розрізняло спадщину як за заповітом, так і за законом, які згодом увійшли у Просторову редакцію «Руської правди» (ст.ст. 90–106). Так, відповідно до пункту 13 договору, зазначено, якщо руський, що знаходиться на службі в Греції у Грецького царя помре, не заповівши свого майна, а своїх (родичів) у нього (в Греції) не буде, то нехай повернуть його майно найближчим родичам на Русі. Якщо ж він складе заповіт, то нехай той, кому (він) написав (розпорядження) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його [11, с. 27].

Спершу за законом спадкували лише сини – батьківський двір неподільно переходив до молодшого сина, а решта майна розподілялась порівну (ст. 100 «Просторової правди»), притому сини були зобов'язані видати заміж сестер із приданим (ст. 95 «Просторової правди»). За договором 911 року за відсутності синів спадкували брати померлого.

Встановлювалися два види спадкування: для бояр та для смердів. Майно смерда, який не залишив після себе синів, переходило до князя. Заміжні дочки смерда спадщини не отримували, а незаміжні отримували лише частину майна, яка становила її посагом при одруженні. Однак, стосовно бояр і дружинників передбачався виняток – їхня спадщина за відсутності синів могла переходити і до дочок (ст. 91 «Просторової правди»). У цьому, зокрема, виявився принцип феодалного права як права-привілею. Пізніше положення ст. 91 «Просторової правди» були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників.

Успадковувати власність можна було як за заповітом, так і за законом. За Руською правдою спадкувати могли лише діти, народжені в законному шлюбі. Діти ж наложниці, після смерті свого батька і пана не одержували спадщини, проте разом з матір'ю ставали вільними.

Заповіт укладався переважно усно. Письмова форма вживалася рідко [15, с. 33]. Питання про те, якою ж була у цей період форма заповітів, не ставилось в історико-юридичній науці. Вважалося, що грамотність не була поширеним явищем, відтак природно, що письмова форма заповіту не була обов'язковою, особливо в XI ст. [5, с. 459]. До нас дійшли лише дві духовниці – Климента і Антонія Римлянина 1147 р. [16, с. 203] і два заповіти князя Володимира Васильковича Волинського [17, с. 40]. Однак у першому випадку спадкодавцями були монахи, а у другому – князь. Письмових відомостей про спадкування звичайних обивателів не було.

Відповідно до ст. 100 «Просторової правди» батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина, хоча у західноєвропейському феодальному праві в більшості випадків переваги надавалися старшому синові. Дочки, за наявності синів у спадкодавця – спадкоємцями батьків не вважалися, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду.

Так, у ст.ст. 93, 95 «Просторової правди» є норми, в яких наголошувалося, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину. Це відповідало загальній тенденції – в більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, у відповідності з яким спадкувати могли тільки сини.

У «Руській правді» відсутні норми, які б регулювали повернення приданого померлої невістки, якщо в неї не було дітей. На думку І.Й. Бойка, ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким придане поверталось родині померлої [15, с. 33].

З іншого боку, за «Руською правдою», становище жінки-дружини, матері було в окремих випадках вищим, ніж чоловіка. Дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала на чолі сім'ї та до досягнення повноліття спадкоємцями розпоряджалася їх спадщиною. Дружина-вдова отримувала частину майна «на прожиття», якою розпоряджалась на власний розсуд, але заповідати її могла лише своїм дітям, розподіляючи розміри часток за власним бажанням. Правові норми надавали матері право «дітям волі не давати», виховувати їх у дусі моралі, що панувала в давньоруському суспільстві.

За відсутності заповіту матері, її частку отримував за законом той з дітей, на чиему дворі знаходилося її майно і при кому матір проживала. Якщо мати-вдова вдруге виходила заміж, то призначався опікун над майном неповнолітніх спадкоємців з найближчих родичів,

у тому числі вітчим. Майно передавалось опікуну при свідках; за виконання своїх обов'язків опікун мав право користуватись доходами з майна опікуваних, а в разі втрати частини спадщини відшкодовував збитки спадкоємцям.

Ми погоджуємося з думкою М.Д. Чубатого щодо значення «Руської правди» в історії нашого права, «що вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правничої системи, що панувала в Київській державі» [18, с. 459].

Висновок. Аналізуючи процес становлення нотаріату в українському праві, можна стверджувати, що його генезис було започатковано в Київській Русі. Подальший його розвиток продовжено за часів Литовсько-Руської держави, який базується на підвалинах, закладених Руською Правдою і звичаєвим правом, а також під впливом польського, німецького права, а також рецепційованого римського та візантійського права.

1. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Е. Ясінська // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 20.

2. Максимова Н.А. Судебная практика как источник гражданского права / Н.А. Максимова // Адвокатская практика. – 2003. – № 4.

3. Історія українського права: посібник / [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.

4. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Ч. 1. – Вид. 111 / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947.

5. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С.В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – 544 с.

6. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.

7. Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1(2).

8. Яворська О.С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин / О.С. Яворська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=149

9. Андрій Яковлів. Українське право. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Litopys.org.ua/cultur/cult15.htm.

10. Бачур В.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині ХІХ ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В.С. Бачур // Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004.

11. Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навчальний посібник / Гуз А.М.; упор. і наукові коментарі А.М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – 72 с.

12. Неволин К.А. История российских гражданских законов: в 3 т. / К.А. Неволин. – СПб., 1845. – СПб., 1912. – Т. 2. – Кн. 2.

13. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 4-е. – Вып. 1. – СПб.: К. Оглоблин, 1889. – 249 с.

14. Кольбенко А.В. Історико-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А.В. Кольбенко. – Львів, 1997. – 20 с.

15. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – 348 с.

16. Момотов В.В. Формирование русского средневекового права в ІХ–ХІV вв. / В.В. Момотов. – М.: Зерцало-М, 2003. – 416 с.

17. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посібник / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.

18. Чубатий М.Д. «Руська правда» (з «Огляду історії українського права» / М.Д. Чубатий // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська правда; упор.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 454–459.

Долинская М.С. Генезис нотариата в Киевской Руси.

Идет речь о гражданском законодательстве Киевской Руси. Осуществлен анализ «Русской правды» как свидетельства зарождения нотариата в Украине и охарактеризованы заключения договоров и порядок наследования по закону и по завещанию.

Ключевые слова: обычное право, договоры Руси с Византией, «Русская правда», наследство, завещание.

Dolynska M.S. Notary genesis in Kievan Rus.

The article deals with the civil law of Kievan Rus. The author analyzes «Russkaya Pravda» as evidence of the notary emergence in Ukraine and characterizes contracts making and the procedure of inheritance by law and by will.

Key words: customary law, treaties with Byzantium, «Russkaya pravda», inheritance, will.

Стаття надійшла 11 лютого 2013 р.

ВИКОРИСТАННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Розглядаються особливості використання юридичних конструкцій у цивільному законодавстві. Аналізуються юридичні конструкції цивільних правовідносин, цивільно-правового договору, цивільного правопорушення. На основі аналізу використання юридичних конструкцій у цивільному законодавстві пропонуються зміни в законодавство.

Ключові слова: юридична конструкція, цивільні правовідносини, цивільно-правовий договір, цивільне правопорушення.

Постановка проблеми. Галузевому законодавству відомо багато найрізноманітніших конструкцій, які вивчаються галузевими юридичними науками з огляду на свій предмет дослідження. Кількість конструкцій у законодавстві постійно зростає, тому розгляд питань, пов'язаних з сутністю, природою та значенням цього засобу творчої техніки, зокрема у цивільному законодавстві, набуває важливого значення. Будь-яка конструкція має специфіку, що обумовлена специфікою галузі права, в якій вона застосовується.

Стан дослідження. Окремі питання юридичних конструкцій досліджувались з позицій галузевих юридичних наук, зокрема, цивільного права (М.І. Брагинським, В.В. Вітрянським, Ш.В. Калабековим, В.В. Луць, В.В. Піляєвою та ін.). Основна увага у роботах цих авторів присвячена цивільно-правовому договору. Проте аналізу юридичних конструкцій саме як закріплених у законодавстві ідеальних узагальнюючих моделей структури правових явищ, створюваних для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності й визначеності законів та особливостям їх використання в цивільному законодавстві увага не приділялась, що й є метою даної статті.

Виклад основних положень. Юридична конструкція повинна відображати, насамперед, структурні елементи певних юридичних явищ. У ній повинна відображатися уся сукупність таких елементів, ураховуючи те, що відсутність хоча б одного з них, приведе до неповноти законодавства. Наприклад, право спрямоване на регулювання

суспільних відносин. Вони будуть врегульовані, якщо всі їх елементи (суб'єкти, об'єкти, дії, поведінка суб'єктів) знайдуть адекватне відображення у юридичній конструкції, за допомогою якої згодом будуть формуватися нормативно-правові приписи. Ось чому загальна юридична конструкція правовідносин складається з суб'єктів правовідносин, об'єктів правовідносин, суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків.

Юридична конструкція повинна відображати не тільки усю сукупність елементів правового явища, а й тип зв'язку між ними. Виявлення типу зв'язків між елементами (причинно-наслідкового або функціонального тощо) дозволяє встановити порядок їх розташування, розміщення стосовно один до другого. Юридична конструкція є відображенням певної послідовності елементів правового явища, що дає змогу логічно побудувати правовий матеріал, викласти його у певній послідовності, яка обумовлена типом зв'язку між елементами правового явища. Так, в юридичній конструкції цивільних правовідносин елементи розташовані у такому порядку: суб'єкти цивільних правовідносин, об'єкти цивільних правовідносин, цивільні права та обов'язки. У такій же послідовності здійснюється правова регламентація цивільних відносин у Цивільному кодексі України [1]. Також у ЦК України за порядком розташування елементів юридичної конструкції цивільно-правового договору (договір-факт, договір-правовідношення, договір-форма) побудована регламентація окремих видів цивільно-правових договорів. Отже, юридична конструкція є відображенням усіх елементів однорідних правових явищ у їх певній послідовності. А відтак вона є відображенням їх структури.

Єдина юридична конструкція може являти собою комплекс окремих конструкцій як її складових (елементів). Оскільки ж конструкція відображає елементи однорідних правових явищ, то і поняття, що їх відображають, будуть загальними за обсягом та абстрактними за змістом. У цьому плані можна говорити про «беззмістовність» конструкцій. Конкретним же змістом її наповнює законодавець залежно від потреб правового регулювання при створенні нормативно-правових приписів. Наприклад, конструювання відповідальності без вини у цивільному праві. Тут більш загальною конструкцією є конструкція загальних підстав цивільно-правової відповідальності, якими є шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок між першим і другим, вина.

Способами закріплення юридичних конструкцій у законодавстві є текстуальний, тобто безпосередній словесний вираз у тексті законів

змісту певної конструкції, та смисловий, коли зміст конструкції виводиться шляхом логічного аналізу відповідної сукупності нормативно-правових приписів. В останньому випадку юридична конструкція реконструюється в єдине ціле за її частинами, закріпленими в різних юридичних приписах.

Аналіз Цивільного кодексу України щодо використання в ньому юридичних конструкцій показав, що переважає їх смислове закріплення. Прикладом цього слугують конструкції цивільних правовідносин, цивільно-правових договорів, цивільно-правової відповідальності. Як приклад текстуального способу закріплення можна навести конструкцію цивільного зобов'язання, всі елементи якої словесно виражені у ст. 509 ЦК України. Водночас, певні юридичні конструкції можуть мати такі елементи, які також можна розглядати як самостійні юридичні конструкції. Наприклад, юридичні конструкції окремих цивільних договорів складаються з таких елементів, як договір-факт, договір-правовідношення, договір-форма. Своєю чергою, договір-правовідношення є також юридичною конструкцією. І якщо юридичні конструкції цивільно-правових договорів загалом мають смисловий спосіб закріплення, то їх елементи – договір-правовідношення як самостійна конструкція – закріплюються текстуально.

Конструкція цивільних правовідносин. Юридична конструкція цивільних правовідносин є моделлю їх структури. Для її характеристики важливими є теоретичні положення про цивільні правовідносини, розроблені наукою цивільного права. Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві ознаки і правових відносин загалом, і галузевих цивільно-правових зокрема.

Елементами цивільного правовідношення є суб'єкт і об'єкт, а також суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок (зміст). Вони відображаються в юридичній конструкції цивільних правовідносин, хоча кожен з них може бути представлений як окрема модель.

Аналіз ЦК України на предмет використання в ньому юридичної конструкції цивільних правовідносин показав, що вона включає: 1) суб'єкт – фізичні особи (в тому числі фізична особа-підприємець, опікун та піклувальник – підрозділ 1 Розділу 2 ЦК України), юридичні особи (підрозділ 2 Розділу 2 ЦК України), держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади (підрозділ 3 Розділу 2 ЦК України); 2) об'єкт – речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага (Розділ 3 ЦК України); 3) зміст – суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки

(суб'єктивні права – Книга 2 ЦК України; низка суб'єктивних юридичних обов'язків, закріплена у статтях ЦК України – ч. 2 ст. 286, ч. 3 ст. 286, ст. 298 тощо).

Конструкція цивільно-правового договору. Договір – одна з центральних категорій цивільного права. Аналізуючи ЦК України з приводу використання в ньому юридичної конструкції договору, зазначимо, що вона є основною в цивільному праві. Елементами договору є договір-факт, договір-правовідношення, договір-форма. За ЦК України договір – це підстава виникнення правовідносин, тобто юридичний факт, що лежить в основі зобов'язання і відповідно до ст. 11 ЦК України є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. У цьому значенні згідно зі ст. 626 ЦК України договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Договір як правовідношення складається з таких елементів: відповідний суб'єктний склад правовідношення, його об'єкт (певні матеріальні й нематеріальні блага та дії) і зміст (сукупність суб'єктивних прав та обов'язків сторін) [2, с. 5].

Договір як форма розглядається як документ, у якому фіксуються умови договору, права та обов'язки сторін.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що юридична конструкція договору є моделлю його елементів (договору-факту, договору-правовідношення, договору-форми). Вона є складною, оскільки включає окремі моделі елементів договору. Загалом загальну договірну конструкцію можна представити як складну модель, що відображає суб'єктивний склад договору, його умови (предмет, строк, ціну тощо), права та обов'язки сторін договірних відносин, форму договору.

На основі цієї конструкції формуються конструкції окремих видів договорів, які звичайно ж мають свої особливості.

Зі змісту статей кодексу, що регулюють договірні відносини, важко однозначно виокремити договори, які є юридичними фактами, та договори – правовідношення. Окремі договори формуються через зобов'язання однієї сторони вчинити на користь іншої певні дії (наприклад, договори купівлі-продажу, роздрібною купівлі-продажу, поставки, міни, дарування та ін.). Для цього використовується конструкція договору-правовідношення. Частина договорів формується загальними фразами (як приклад, ст. 908 ЦК України – «перевезення вантажу, пасажирів, багажу, пошти здійснюється за договором перевезення»), а в наступних статтях з використанням конструкції договору-

правовідношення формулюються конкретні види договорів перевезення). У ряді статей (§ 4 гл. 58 «Найм будівлі або іншої капітальної споруди», § 5 гл. 58 «Найм (оренда) транспортного засобу») для формулювання змісту договорів зазначена конструкція не використовується. Такі ж зауваження стосуються § 3 гл. 66 «Спеціальні види зберігання» (ст. 971 «Договір про надання індивідуального банківського сейфа, що не охороняється банком», ст. 973 «Зберігання речей у гардеробі організації») та ст. 1102 «Загальні положення про розрахунки із застосуванням розрахункових чеків». Очевидно, на нашу думку, слід було б в окремій статті дати перелік відповідних договорів і вказати, що до них застосовуються загальні положення про відповідні види договорів. У зв'язку з цим доцільно окремо вказати на різновиди договору купівлі-продажу і викласти статтю у такій редакції:

Стаття «Види договору купівлі-продажу»:

1. Видами договору купівлі-продажу є роздрібна купівля-продаж, продаж товару за зразками, продаж товарів з використанням автоматів, договір найму-продажу, поставка, контракція сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, міна.

2. До цих договорів застосовуються загальні положення про купівлю-продаж або інші договори, елементи яких містяться у договорі, якщо інше не встановлено договором або законом та не суперечить суті зобов'язання.

3. Законом можуть бути передбачені особливості укладення та виконання окремих видів договорів».

Подібним чином можуть бути сформульовані й інші статті. Наприклад, можна доповнити ст. 759 «Договір найму» ч. 3 у такій редакції: «Різновидом договору найму є договір прокату, договір найму (оренди) земельної ділянки, договір найму будівлі або іншої капітальної споруди, найм (оренда) транспортного засобу, лізинг. Загальні положення про найм поширюються на ці види договорів».

Стосовно конструкції договору як правовідношення, то у ЦК України є статті, в яких вказано предмет договору (наприклад, ст.ст. 656, 760, 788, 798, 807, 812, 980, 1030, 1078, 1116 ЦК України), права, обов'язки та відповідальність сторін, вказівки на сторони договору (наприклад, ст.ст. 720, 733, 746, 813, 818, 829, 838, 984, 1032, 1033, 1034, 1079, 1117 ЦК України). Система прав та обов'язків сторін – це зміст конкретного цивільного правовідношення. У самому договорі закріплено конкретну вольову модель того правовідношення, що виникає у відповідності із законом на підставі договору.

В окремих статтях ЦК України є вказівка на форму договорів. На нашу думку, слід доповнити статтю 181 ЦК України «Нерухомі та рухомі речі» ч. 3 у наступній редакції: «Договори купівлі-продажу, найму нерухомого майна, договори про передачу нерухомого майна під виплату ренти укладаються в письмовій формі, підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації».

Договір може вчинятися усно або письмово. Сторони мають право обирати форму договору, якщо інше не встановлено законом. Якщо в законі не вказано на необхідність укладення договору в певній формі, то застосовуються загальні правила про форму правочину та договору (ст.ст. 205–210, 639 ЦК України).

Отже, конструкція договору в цивільному праві – це модель, яка відображає елементи договору (договору-факту, договору-правовідношення, договору-форми). З використанням цієї конструкції сформовані нормативно-правові приписи, що містяться у главах 52–77 ЦК України.

Юридична конструкція цивільного правопорушення. Цивільне правопорушення є підставою цивільно-правової відповідальності (штраф, пеня) та застосування заходів захисту порушеного права (тобто відновлення порушених прав), хоча ці заходи можуть застосовуватися на підставі об'єктивно-протиправного діяння (тобто при відсутності вини). Юридична конструкція цивільного правопорушення включає об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону. Об'єкт – суспільні правовідносини, що регулюються цивільним правом. Суб'єкт – правопорушник; крім нього безпосереднім заподіювачем шкоди може бути й інша особа.

Об'єктивна сторона – шкода, заподіяна правопорушенням; протиправність поведінки правопорушника; причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою. Суб'єктивна сторона – вина правопорушника, яка в окремих випадках опосередкована іншими суб'єктивними обставинами (ціль, мета, емоції та ін.).

У випадках, передбачених законом або договором, відповідальність настає при неповному (урізаному) складі правопорушення. У деяких випадках вина не вважається необхідною умовою відповідальності (наприклад, відповідальність за завдану моральну шкоду настає незалежно від вини органу державної влади, органу влади АР Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її заподіяла – ст. 1167 ЦК України). Питання про можливість відповідальності без вини є предметом дискусій учених-юристів і поки що остаточно не вирішено.

В юридичній літературі також іноді пропонується вважати можливим притягнення до відповідальності за відсутності збитків і відповідно причинного зв'язку (як приклад, стягнення неустойки).

Доказ наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою, якої зазнала потерпіла сторона, є обов'язком кредитора (потерпілого). У зв'язку з тим, що цивільним правом для притягнення до цивільної відповідальності допускається неповний склад правопорушення, встановлення причинного зв'язку є необхідним лише у випадках, коли така шкода дійсно заподіяна. Зазначається, що якщо нема шкоди, немає необхідності доказувати існування причинного зв'язку [3, с. 100].

Критерій, за допомогою якого встановлюється юридично значимий причинний зв'язок, фактично залежить від такої суб'єктивної умови, як вина. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків [4, с. 216]. Відсутність вини доказується особою, яка порушила зобов'язання. Отже, у цивільному праві, на відміну від кримінального, діє припущення (презумпція) вини правопорушника. Особа визнається невинною, якщо за такого ступеня обачності і чутливості, які від неї вимагались відповідно до характеру зобов'язання, вона вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання. Відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання, адже потерпілий не може знати, до яких заходів вдавався правопорушник, щоб виконати зобов'язання, і які психічні процеси відбувалися. Право порушника доказувати свою невинність не позбавляє потерпілого права давати суду свої докази вини боржника.

Юридична конструкція відповідальності без вини полягає в тому, що ст.ст. 900, 950, 1187 ЦК України передбачають можливість притягнення до відповідальності за випадкове заподіяння шкоди на законних або договірних підставах. Принцип генерального делікту проголошує, що будь-яка заподіяна суб'єкту цивільних правовідносин шкода повинна бути відшкодована і що майнова права та інтереси потерпілого навіть у разі заподіяння шкоди невинними діями (бездіяльністю) правопорушника не повинні бути ущемлені. У договірних правовідносинах відповідальність незалежно від вини також може бути передбачена домовленістю сторін (ст. 614 ЦК України).

Отже, юридична конструкція складу цивільного правопорушення включає об'єкт правопорушення (ст. 1 ЦК України), суб'єкт правопорушення (ст.ст. 2, 33, 52, 96, Глава 11 ЦК України), об'єктивну сто-

рону (ст.ст. 22, 23, 610, 623, 624 ЦК України) та суб'єктивну сторону правопорушення (статті 614, 1172, 1174 ЦК України).

Висновки. У кожній галузі права є стійкі конструкції, стан і розробка яких є основним показником досконалості даної галузі, рівня її розвитку. У цивільному праві це, окрім розглянутих нами, юридичні конструкції права власності, права інтелектуальної власності, конструкції речових прав, особистих немайнових прав, конструкції фізичної особи та юридичної особи тощо, які потребують окремого теоретичного аналізу. Подальший детальний аналіз юридичних конструкцій у цивільному праві дозволить підвищити ефективність теоретичної та техніко-правової сторони правозастосовної діяльності, ефективніше здійснювати теоретичні дослідження в цій галузі.

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року зі змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

2. Договірне право: конспект лекцій / І.В. Жилінкова, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатеева та ін.; за заг. ред. І.В. Жилінкової, В.І. Борисової. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – 116 с.

3. Цивільне право України: Академічний курс: підручник: У двох томах / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. Загальна частина. – 520 с.

4. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве / Г.К. Матвеев. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1955. – 306 с.

Дутко А.О. Использование юридических конструкций в гражданском законодательстве.

Рассматриваются особенности использования юридических конструкций в гражданском законодательстве. Анализируются юридические конструкции гражданских правоотношений, гражданско-правового договора, гражданского правонарушения. На основе анализа использования юридических конструкций в гражданском законодательстве предлагаются изменения в законодательство.

Ключевые слова: юридическая конструкция, гражданские правоотношения, гражданско-правовой договор, гражданское правонарушение.

Dutko A.O. The use of legal structures in civil law.

The article deals with the peculiarities of the legal structures usage in civil law. The legal structure of civil relations, civil contract, civil offense are analyzed by the author. Changes in the legislation are proposed on the basis of the analyses of the legal structures usage in civil law.

Key words: legal structure, civil and legal relations, civil contract, civil offense.

Стаття надійшла 17 березня 2013 р.

ЩОДО ЗАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЗАКОНОДАВСТВА В ГАЛУЗІ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ НАФТОПРОДУКТАМИ

Розглянуто загальні проблеми законодавства в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами. Визначено особливості та недоліки правового регулювання якості нафтопродуктів та цінової політики. Зроблено висновки щодо необхідності та основних напрямків комплексного реформування законодавства в досліджуваній галузі суспільних відносин.

Ключові слова: роздрібна торгівля нафтопродуктами, законодавство, проблеми законодавства, суспільні інтереси, державна політика.

Постановка проблеми. На етапі становлення моделі інноваційного механізму господарювання взагалі та комплексного реформування ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами зокрема, значно актуалізується роль державного регулювання господарської діяльності. Успіх зазначених трансформацій безпосередньо залежить від оптимізації та вдосконалення господарського законодавства, яке на думку доктора юридичних наук В.В. Лаптева, є «найважливішою формою та юридичною основою державного регулювання економіки» [1, с. 8].

Незважаючи на пильну увагу науковців до сфери роздрібної торгівлі нафтопродуктами в Україні, наукові розробки, присвячені комплексному дослідженню системних проблем законодавства в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами, практично відсутні.

Стан дослідження. Зазначена проблематика досліджена у наукових працях таких закордонних і вітчизняних науковців, як О. Дашківська, В. Добровольська, А. Дронова, Г. Калетнік, Н. Познякова, О. Прутська, П. Топільницький, Г. Трипольська, М. Дорожкіна та ін. Проте вони лише побічно розглядають питання щодо правового регулювання окремих галузей роздрібної торгівлі нафтопродуктами. Звертає на себе увагу й здебільше економічна спрямованість зазначених наукових праць.

З урахуванням вищезазначеного, **метою** статті є спроба систематизувати та дослідити загальні проблеми законодавства в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами.

Виклад основних положень. Виняткова значимість законодавства у досліджуваній галузі зумовлена здатністю законодавства до

формування «сприятливого ґрунту» для легітимного розвитку ринку роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами.

Подібна точка зору має багатьох прихильників. До речі, аналізуючи правову систему України, М.В. Цвік та О.В. Петришин зазначають, що саме від якості нормативно-правового забезпечення економічних відносин, від їх сучасності й доцільності залежить досягнення поставленої мети, перетворення господарського механізму на ефективну і гнучку систему управління [2, с. 568].

На жаль, висловлювання авторитетного представника вітчизняної науки господарського права Г.Л. Знаменського, згідно з яким сучасний стан господарського законодавства «...не може забезпечити логічно завершеного регулювання ні в одній зі сфер господарювання» [3, с. 38], цілком характерний і для сфери роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами.

На сьогодні поза увагою вітчизняного законодавця залишилося завдання органічного поєднання приватно-правових (ринкових) інтересів нафтотрейдерів (у тому числі власників мереж АЗС) з публічно-правовими інтересами суспільства на ринку роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами. Відсутність дієвих спроб вирішення зазначеної проблеми унеможливило досягнення «суспільного господарського порядку», в якому, на думку Г.Л. Знаменського, міститься не інакше як «... ключ, за допомогою якого можна розкрити сутність і специфіку господарсько-правового регулювання» [4, с. 50].

На думку авторитетного засновника вітчизняної школи господарського права В.К. Мамутова, реалізація «суспільного господарського порядку» можлива саме лише внаслідок створення умов «гармонійного поєднання» публічно-правового (державного) і приватно-правового (ринкового) регулювання суспільних відносин [5, с. 3].

Реформування законодавства в галузі роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами, у контексті зазначених вимог, органічно поєднується із загальновизнаною господарсько-правовою доктриною «відповідності положень законодавства розумному балансу між справедливістю, доцільністю та стабільністю» [3, с. 39].

Більше того, ефективність реформування правового регулювання відносин у галузі роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами безпосередньо залежить від ступеня врахування господарсько-правової специфіки цих правовідносин. Подібна точка зору ґрунтується на загальновизнаній ідеї необхідності синтезу економічного сенсу та правової форми в положеннях господарського законодавства [6, с. 48].

Факт ефективного розвитку нафторинку вкрай важливий як для його безпосередніх учасників, так і для суспільства загалом. Публічний інтерес останнього кризь «призму» приватних інтересів учасників цих правовідносин зумовлює гостру необхідність суворого державного контролю ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами.

Так, звертаючи увагу на господарсько-правовий порядок, професор О.А. Беяневич справедливо підкреслює необхідність установлення для господарських правовідносин підвищеного ступеня імперативності. На її думку, «...для господарського права важливим є не просто забезпечення поєднання публічних і приватних інтересів, а створення таких правових механізмів, які б дозволяли захистити приватний інтерес окремого – економічно слабкішого – суб'єкта від приватного інтересу того суб'єкта, який, наприклад, завдяки своєму монопольному становищу на ринку, схильний до зловживання ним» [7, с. 348]. Погоджуючись з такою точкою зору, зазначимо, що загальногосподарський інтерес у галузі обігу нафтопродуктів, перетворюючись на вимоги законодавства, що його регулює, вимагає від його учасників безумовного підпорядкування нормативно-правовим приписам. В іншому випадку, до зазначених суб'єктів застосовуються правоохоронні заходи. При цьому досить обґрунтована позиція німецького професора Р. Кніпера щодо неприйнятності ринкової економіки без стабільних правових рамок[8].

Заслуговує на увагу й проблема надмірної заурегульованості господарських відносин, у тому числі в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами, про що переконливо свідчать висновки Держкомпідприємництва України, сформульовані на підставі результатів опитування підприємств у липні 2008 р. Згідно з зазначеним публічним анкетуванням, до числа основних проблем, що заважають розвитку бізнесу в Україні, 19% респондентів віднесли надмірну кількість регуляторних актів щодо ведення бізнесу [9]. Зазначена тенденція явно суперечить принципу «...відповідності форм і рівня державного регулювання господарських відносин реальним потребам і вимогам ринку, досягнення в регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян і держави», проголошеному Наказом Президента України від 01.06.2005 р. № 901/2005 «Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регуляторної політики» [10].

На жаль, незважаючи на анулювання дії близько 66 технічних умов на бензин автомобільний, паливо дизельне та їх компоненти (тільки один Наказ Мінекономрозвитку України від 15.03.2012 р.

№ 327 анулював близько 37 технічних умов), ринок роздрібною торгівлі нафтопродуктами продовжує регулювати вражаючий «масив» нормативно-правих актів, Держстандартів України (ДСТУ) та технічних умов, у тому числі й колізійних. Зокрема, специфіка регламентування ринку роздрібною торгівлі нафтопродуктами в Україні полягає в одночасному існуванні двох стандартів якості нафтопродуктів, а саме ДСТУ 4063-2001 (що є аналогом Євро-2) і ДСТУ 4839-2007 (що відповідає Євро-4, -5).

У контексті надмірної заурегульованості ринку роздрібною торгівлі нафтопродуктами слід погодитися з позицією українських дослідників О.П. Крайник та О.С. Барвінської, згідно з якою рівень регуляторної політики визначається взагалі не кількістю, а «...якістю нормативно-правових актів, що приймаються компетентними органами» [11, с. 254].

Парадоксально, що зазначений феномен надмірної кількості нормативно-правових актів у досліджуваній галузі господарських відносин має місце на фоні декларативності окремих правових норм і виявляється в їх неконкретних правостановлювальних властивостях. Характерним прикладом останньої проблеми є законодавча невизначеність поняття «роздрібна торгівля нафтопродуктами», а також поверхнєве регулювання матеріальної відповідальності власників АЗС у випадку реалізації продукції неналежної якості.

Проблематичним аспектом сучасного механізму правового регулювання досліджуваної сфери суспільних відносин є невизначеність правових основ формування відповідної державної політики та «ілюзорність» правого підґрунтя у вирішенні питань стабілізації індикаторів ринку роздрібною торгівлі нафтопродуктами (передусім ціна та якість).

Певною ілюзорністю (декларативністю) характеризується сфера нормативно-правової регламентації стимулювання, а головне публічної звітності інтенсифікації ринку біопального.

Враховуючи європейський досвід розвитку біопального, слід зазначити, що вирішення питання щодо його стимулювання не може обмежуватися лише нормативно-правовим декларуванням зазначеного завдання. Вкрай важливо встановити на законодавчому рівні імперативність публічного звітування стосовно формування необхідних передумов успішного розвитку ринку альтернативного пального.

Серйозне занепокоєння викликає факт прогресуючого зростання рівня правопорушень, пов'язаних з обігом неякісних і фальсифікова-

них нафтопродуктів. Так, за даними експертів, частка контрабандного та фальсифікованого моторного палива в загальному обсязі національного обігу роздрібної реалізації автомобільних нафтопродуктів складає від 20 до 30% [12]. Сучасні спроби законодавця вирішити зазначену проблему, в тому числі шляхом переймання європейського досвіду, обов'язкового маркування нафтопродуктів спеціальною хімічною речовиною (нафтомаркером або євромаркером), незавершені. Так, ще з кінця 2010 року у ВРУ було зареєстровано проект Закону України від 17.12.2010 р. № 7484 «Про впорядкування обігу нафтопродуктів» (сучасна редакція назви «Про маркування підакцизних нафтопродуктів маркерами акцизного податку»), яким передбачалося обов'язкове маркування підакцизних нафтопродуктів. До цього часу зазначений нормативно-правовий акт, з урахування пропозицій Президента України, перебуває в стадії доопрацювання.

На окрему увагу заслуговує і необхідність вирішення проблеми поширеності колізій правових норм, спрямованих на регулювання ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами (взаємні невідповідності норм).

Так, акцентуючи увагу на важливості прийняття закону України Закону України від 14.01.2000 р. № 1391-XIV «Про альтернативні види палива» (далі Закон України № 1391) [13], все ж зазначимо, що низка його положень вступає в протиріччя з чинними нормативно-правовими приписами.

Наприклад, передбачений статтею 9 Закону України № 1391 13[119] захід стимулювання виробництва та споживання альтернативних видів палива у формі надання субсидій, дотацій, податкових, кредитних та інших пільг вступає в колізію з конституційними та бюджетними положеннями.

Зокрема, на відміну від статті 9 Закону України № 1391 [13] частиною 2 статті 95 Конституції України [14] встановлено, що «виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків». Більше того, цим законом не деталізується механізм здійснення бюджетного стимулювання зазначеної галузі інноваційної діяльності та не визначається необхідність відповідних бюджетних приписів, що в корні суперечить положенням частини 1 та 2 статті 23 Бюджетного кодексу України [15].

Проблематичним також є факт відсутності спеціального господарсько-правового акта, спрямованого на комплексне галузеве регу-

лювання ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами, з урахуванням його господарсько-правової специфіки.

Дослідження сучасного стану законодавства в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами дозволяє виокремити такі проблеми правового регулювання зазначеної сфери господарських відносин:

- відсутність спеціального господарсько-правового акта, спрямованого на комплексне галузеве регулювання ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами, з урахуванням його господарсько-правової специфіки. Це значно ускладнює вживання загальноправового принципу пріоритету спеціального закону перед законом загальним – *lex specialis derogat generali*. Ця проблема особливо загострюється в галузі судового захисту прав користувачів послуг АЗС;

- вкрай низька ефективність нормативно-правового механізму стабілізації цінних та якісних показників ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами;

- наявність «правових вакуумів» у регулюванні окремих сфер (груп суспільних відносин) ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами;

- висока (надмірна) нормативно-правова зарегульованість ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами взагалі, а також відносин у галузі виробництва та споживання нафтопродуктів зокрема (критично велика кількість чинних нормативно-правових актів);

- поширеність колізій правових норм (взаємні невідповідності норм);

- декларативність (неконкретність) правових норм, у тому числі тих, що стосуються впровадження на ринок роздрібної торгівлі біопального та його стимулювання; призначення технічного засобу для роботи на альтернативному виді палива; гармонізації національного законодавства в галузі виробництва та використання біопального із законодавством Європейського Союзу без жодних рекомендацій щодо досягнення цього завдання (пункт 2 Указу Президента № 1094/2003); відповідальності власників АЗС у разі реалізації продукції неналежної якості;

- неякісне законодавче визначення легальних дефініцій, у тому числі «обіг нафтопродуктів» та «контроль за ціноутворенням»;

- нестабільність законодавства та його постійні зміни;

- введенні в дію нормативно-правових актів без спеціальних досліджень і попереднього врахування реального економічного стану ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами й паливно-енергетичної сфери взагалі.

Зазначені проблеми правового регулювання роздрібної торгівлі нафтопродуктами зумовлюють гостру необхідність його вдосконалення. Проте процедура вдосконалення сучасного законодавства в досліджуваній галузі господарювання не обов'язково повинна асоціюватися з виникненням значної кількості нових норм або окремих законів (нормативно-правових актів). Більш прийнятний інший підхід удосконалення чинного законодавства в галузі роздрібної торгівлі нафтопродуктами, що спрямований на врахування наступних вимог:

- запропоновані (прийняті) правові норми повинні органічно поєднуватися з чинним законодавством у галузі регулювання ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами та бути спрямовані на його інтенсифікацію;

- розробка та подальше прийняття нових законодавчих ініціатив у галузі забезпечення ефективного функціонування ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами повинні здійснювати поетапно та за умови органічного поєднання публічних інтересів суспільства з приватними інтересами нафтотрейдерів;

- будь-які реформи в галузі нормативно-правового забезпечення роздрібної торгівлі нафтопродуктами повинні враховувати доктринальний пріоритет урахування «публічного (суспільного) господарського порядку» [16, с. 31–32].

Висновок. Таким чином, проведене дослідження функціонування ринку роздрібної торгівлі нафтопродуктами підтвердило гостру необхідність комплексного реформування законодавств, що його регламентує. Слід вважати, що запропоновані напрями вдосконалення чинного законодавства можуть позитивно позначитися не тільки на галузі обігу нафтопродуктів у роздрібній мережі, а й на механізм господарювання в цілому.

1. Лаптев В.В. Предпринимательское (хозяйственное) право и реальный сектор экономики / В.В. Лаптев; Российская акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Инфотропик Медиа, 2010. – 88 с.

2. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 728 с.

3. Знаменский Г.Л. Новый этап в развитии хозяйственного законодательства Украины / Г.Л. Знаменский // Хозяйственное законодательство Украины: практика применения и перспективы развития в контексте европейского

выбора: сб. науч. тр. / НАН Украины; Ин-т экономико-правовых исследований; редкол.: В.К. Мамутов (отв. ред.) и др. – Донецк: Юго-Восток; ЛГД, 2005. – С. 37–41.

4. Знаменский Г.Л. Хозяйственное законодательство Украины. Формирование и перспективы развития / Г.Л. Знаменский. – К.: Наукова думка, 1996. – 63 с.

5. Мамутов В.К. Развитие хозяйственного законодательства и хозяйственно-правовой мысли в суверенной Украине: науч. доклад / В.К. Мамутов // Ин-т экономико-правовых исследований НАН Украины. – Донецк, 2004. – 40 с.

6. Коростей В. Господарське законодавство – основа ефективної економіки / В. Коростей // Право України. – 2005. – № 8. – С. 48–52.

7. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія / О.А. Беляневич. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

8. Книпер Рольф. Некоторые замечания по поводу уже осуществленных и еще не достигнутых целей гражданского права / Рольф Книпер. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis-legal-reform.org>.

9. Щодо вивчення реального стану справ та вироблення рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, спрямованих на усунення елементів репресивності в сфері розвитку та підтримки малого бізнесу: Лист Держкомпідприємництва України від 12.03.2008 р. № 2018 // Офіційний веб-сайт Держкомпідприємництва України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua>.

10. Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регуляторної політики: Наказ Президента України від 01.06.2005 р. №901/2005 // Офіційний вісник України від 17.06.2005 — 2005 р., № 22, стор. 18, стаття 1193, код акту 32596/2005.

11. Крайник О.П. Модифікація регуляторного механізму розвитку підприємництва / О.П. Крайник, О.С. Барвінська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» (Серія Менеджмент). – 2009. – № 657. – С. 252–258.

12. Про маркування підкацизних нафтопродуктів маркерами акцизного податку: Пояснювальна записка до проекту Закону України від 17.12.2010 р. № 7484. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

13. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 р. № 1391-XIV // Відомості Верховної Ради України від 24.03.2000 р. № 12, стаття 94.

14. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. –1996. – № 30. – Ст.141. – (Зі змін. та допов.).

15. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України від 24.12.2010 р. – 2010. – № 50–51. – Стор. 1778. – Стаття 572.

16. Хахулин В.В. Субъекты предпринимательства в системе субъектов хозяйствования / В.В. Хахулин, В.И. Марков // Научные труды. – Выпуск 3. –

В 3 т. / Российская академия юридических наук. – М.: Юристъ. – 2003. – Т. 1. – С. 914–919.

Морозов Г.В. Об общих проблемах законодательства в сфере розничной торговли нефтепродуктами.

Рассмотрены основные проблемы законодательства в сфере розничной торговли нефтепродуктами. Определены особенности и недостатки правового регулирования качества нефтепродуктов и ценовой политики. Сформулированы выводы относительно необходимости и основных направлений комплексного реформирования законодательства в исследуемой сфере общественных отношений.

Ключевые слова: *розничная торговля нефтепродуктами, законодательство, проблемы законодательства, общественные интересы, государственная политика*

Morozov G.V. The general issues of legislation in the sphere of oil products retail trade.

The author analyzed the problems of legislation in the sphere of oil products retail trade. Specific features and legal regulation shortcomings of oil products quality and price policy are examined. The conclusions on main features of law reform in the investigated sphere of social relations are made.

Key words: *retail trade of oil products, legislation, issues of legislation, social interests, public policy.*

Стаття надійшла 28 травня 2013 р.

УДК 347.73

Д.П. Ротар

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ

Розглядаються основні правові засади фінансової відповідальності бюджетних установ, зокрема основні особливості бюджетно-правової відповідальності бюджетних організацій. Здійснено аналіз чинного бюджетного законодавства, що регулює зазначену сферу правовідносин.

Ключові слова: *бюджетна установа, фінансово-правова відповідальність, бюджетно-правова відповідальність, фінансово-правовий інститут.*

Постановка проблеми. Особливу роль у забезпеченні ефективної фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядуван-

ня в Україні відіграє юридична відповідальність. Так, у зв'язку із прийняттям значної кількості фінансово-правових норм, формуванням та становленням сучасного фінансового законодавства, трансформаційних процесів та оновленого виразу зазнають всі інститути фінансового права. Більше того, зазначені зміни обумовили становлення ряду оновлених фінансово-правових інститутів, серед яких інститути «фінансово-правової відповідальності», «бюджетних установ», «бюджетно-правової відповідальності» тощо. Тому, на нашу думку, актуальність досліджуваної теми обумовлює, насамперед, сучасна сутність правового інституту фінансової відповідальності, який на сьогодні перебуває на етапі розвитку, а отже, потребує активних наукових досліджень.

Стан дослідження. Варто зазначити, що хоча нині у чинному законодавстві України чітко не закріплено безпосередньо поняття «фінансова відповідальність», про її наявність свідчить тлумачення окремих норм законодавства. Натомість, у науці фінансового права, фінансово-правову відповідальність розглядають як самостійний вид юридичної відповідальності, а в системі фінансового права як окремих правовий інститут науковці виділяють інститут фінансово-правової відповідальності [1]. Так, в юридичній літературі на питання фінансово-правової відповідальності звертали увагу такі вчені-юристи як: Л.К. Воронова, А.Й. Іванський, М.П. Кучерявенко, О.П. Орлюк, Н.Ю. Пришва, Л.А. Савченко, В.Д. Чернадчук, Н.Я. Якимчук та інші. Але, на нашу думку, питанням юридичної відповідальності організацій, що наділені фінансово-правовим статусом бюджетної установи, не приділено належної уваги.

Метою цієї статті є аналіз правових засад фінансово-правової відповідальності бюджетних установ, а також висвітлення основних проблемних питань сучасного законодавства, що регулює особливості юридичної відповідальності бюджетних установ за порушення ними бюджетного законодавства.

Виклад основних положень. Насамперед, варто зазначити, що в загальній теорії права юридична відповідальність часто розглядається як засіб державного примусу, або більше того, отождоюється з покаранням. Проте, юридичну відповідальність не можна зводити до державного примусу, оскільки вона не лише пов'язана з правом та державним примусом, але є різновидом більш широкого поняття – соціальної відповідальності. Тому, можна визнати, що юридична відповідальність це загальносоціальне явище. А юридична відповідальність – це передбачені законом вид та міра державно-владного (приму-

сового) зізнання особою втрат, благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення. Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є вчинені або вчинювані правопорушення у разі встановлення його складу.

Фінансова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що виникає у зв'язку зі вчиненням правопорушення у сфері фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування та полягає в обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати позбавлень майнового характеру, пов'язаних із застосуванням до нього фінансових санкцій [2, с. 77–79]. Фінансово-правова відповідальність – це міра державного осуду, яка виявляється у нормативному та забезпеченому державним примусом у фінансовому праві обов'язку суб'єктів фінансового правопорушення зазнавати заходів державного примусу у вигляді фінансових санкцій за вчинене ними правопорушення у сфері публічної фінансової діяльності [3, с. 194]. Проте, оскільки фінансово-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка, своєю чергою, також поділяється на види, що безумовно наділені специфікою відповідної підгалузі (інституту) фінансового права (зокрема: бюджетно-правова, податково-правова, валютно-правова, банківсько-правова відповідальність тощо), варто визнати складний комплексний характер інституту фінансово-правової відповідальності. Також необхідно зазначити і те, що бюджетні установи є суб'єктами фінансового права, тобто такими, що наділені спеціальним фінансово-правовим статусом, правове регулювання якого забезпечується насамперед нормами бюджетного права, а тому, відповідно, правовий інститут бюджетної установи слід розглядати як окремий інститут бюджетного права [4, с. 55–59]. Щодо зазначених положень, передусім необхідно зауважити на тому, що в зв'язку із розвитком бюджетного законодавства, зокрема прийняттям Бюджетного кодексу України (далі – БК) бюджетно-правова відповідальність набуває особливої актуальності, не лише як вид фінансово-правової відповідальності, що є наслідком відповідних бюджетних правопорушень, але і як інститут бюджетно-правової відповідальності – що є інститутом бюджетного права як підгалузі фінансового права.

Важливо також звернути увагу на те, що якщо фактичною підставою фінансово-правової відповідальності є правопорушення, то правовою (нормативною) підставою відповідальності є санкція норми права. Оскільки фінансова відповідальність – це забезпечене публічним примусом настання негативних юридичних наслідків, які встанов-

лені фінансово-правовою нормою (санкцією) [5] за порушення встановленого законодавством порядку мобілізації, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів коштів. Так, нормативна санкція є основною істотною підставою притягнення та настання юридичної відповідальності. Але, на жаль, вітчизняне бюджетне законодавство не містить як чіткого переліку санкцій за кожен передбачений вид правопорушення в бюджетній сфері, так і вичерпного переліку органів, що уповноважені накладати фінансово-правові санкції за відповідні порушення законодавства. Проте, в чинному БК України закріплено право уповноважених суб'єктів (органів) на застосування фінансової відповідальності за окремі види бюджетних правопорушень. Так, у БК України як бюджетно-правові санкції виступають відповідні статті щодо заходів впливу та їх застосування за порушення бюджетного законодавства [6, ст.ст. 117, 118]. Варто зазначити, що хоча БК України і не містить окремого, або, більше того, вичерпного переліку заходів впливу за порушення бюджетними установами бюджетного законодавства, з існуючих його положень можна виділити основні санкції, які застосовуються безпосередньо до бюджетних установ як суб'єктів бюджетного права та учасників бюджетних правовідносин. Зокрема, за порушення бюджетного законодавства до бюджетних установ як суб'єктів юридичної відповідальності застосовують такі види бюджетно-правових санкцій: 1) попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства з вимогою усунення відповідного порушення; 2) зупинення операцій з бюджетними коштами; 3) призупинення бюджетних асигнувань; 4) зменшення бюджетних асигнувань; 5) повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету. Варто також звернути увагу і на відсильний характер переліку бюджетно-правових санкцій, який міститься в БК України, але, разом з тим, визнати, що відсильний характер зазначеної норми має досить чіткі межі. Зокрема, за порушення бюджетного законодавства можуть застосовуватись «інші заходи впливу, які можуть бути визначені законом про Державний бюджет України...» [6, п. 8, ст. 117].

Щодо попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства з вимогою усунення відповідного порушення як окремого заходу впливу, варто зазначити, що така санкція, як правило, не має каральних наслідків. Так, дана санкція, будучи превентивною, попереджувальною, може застосовуватись у всіх випадках виявлення правопорушень бюджетного законодавства, які, зокрема, мають бути усунені в строк до 30 календарних днів [6, п. 8, ст. 117]. Натомість, така

санкція як зупинення операцій з бюджетними коштами застосовується саме з метою покарання, зокрема за включення недостовірних даних або порушення встановлених термінів подання (або неподання) бюджетних запитів; взяття бюджетних зобов'язань без відповідних бюджетних асигнувань або з перевищенням бюджетних повноважень; нецільове використання бюджетних коштів тощо. Варто зазначити, що в БК України даному заходу впливу на суб'єкта, що порушив бюджетно-правову норму, присвячено окрему статтю. А саме: згідно ст. 120 БК України зупинення операцій з бюджетними коштами полягає у зупиненні будь-яких операцій із здійснення платежів з рахунку порушника бюджетного законодавства. Такий захід застосовується на строк до 30 днів у межах поточного бюджетного періоду, якщо інше не передбачено законом [6, ст. 120].

Наступною мірою бюджетної відповідальності є призупинення бюджетних асигнувань. Уповноважені органи застосовують даний вид фінансово-правової відповідальності з каральною метою, зокрема, у випадках: взяття зобов'язань без відповідних бюджетних асигнувань або з перевищенням встановлених законодавством повноважень; порушення законодавчих вимог при здійсненні попередньої оплати за товари, роботи та послуги; здійснення платежів без реєстрації бюджетних зобов'язань, за відсутності підтверджувальних документів чи при включенні до таких документів недостовірної інформації тощо. Порядок застосування даної санкції встановлено наказом Міністерства фінансів України, згідно з яким призупинення бюджетних асигнувань передбачає припинення повноважень на взяття бюджетного зобов'язання на відповідну суму на строк від одного до трьох місяців у межах поточного бюджетного періоду шляхом внесення змін до розпису бюджету (кошторису) [7, п. 2].

Стосовно зменшення бюджетних асигнувань варто зазначити, що такий захід впливу застосовується як відновлювальний засіб, і лише за наступне: нецільове використання бюджетних коштів; здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень, або з їх перевищенням; здійснення видатків на утримання бюджетної установи одночасно з різних бюджетів. Зазначена санкція передбачає позбавлення повноважень на взяття бюджетного зобов'язання на відповідну суму на строк до завершення поточного бюджетного періоду шляхом внесення змін до розпису бюджету (кошторису) та у разі необхідності з подальшим внесенням змін до Закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет)

у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [6, п. 4, ст. 117]. Як правовідновлювальний засіб застосовується також і повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету. Тобто, як захід впливу за порушення бюджетного законодавства застосовують дану фінансово-правову санкцію, насамперед за нецільове використання бюджетних коштів, і лише щодо субвенцій та коштів, наданих одержувачам бюджетних коштів [6, п. 5, ст. 117; 8].

Важливим вбачається визначити і те, що за відповідне бюджетне правопорушення в статтях БК України передбачено декілька видів санкцій.

Наприклад, за «здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням...» передбачені такі види санкції як:

- 1) зупинення операцій з бюджетними коштами;
- 2) призупинення бюджетних асигнувань;
- 3) зменшення бюджетних асигнувань.

З іншого боку, необхідно зауважити на тому, що серед встановлених у БК України порушень бюджетного законодавства є й такі, які прямо не забезпечені відповідною бюджетно-правовою санкцією, зокрема, за включення до складу спеціального фонду бюджету надходжень з джерел, не віднесених до таких або за порушення встановлених вимог щодо застосування бюджетної класифікації в ст. 117 БК України (а саме, в статті, в якій визначені «заходи впливу за порушення бюджетного законодавства») не присвячено жодного пункту, і як наслідок, відповідні бюджетні правопорушення залишаються санкціонально не забезпеченими, а отже, символічними. Так, на нашу думку, дані та інші прогалини бюджетного законодавства потребують додаткового та якісного правового врегулювання, оскільки саме санкція забезпечує реальність юридичної відповідальності.

Іншим суттєвим недоліком чинного бюджетного законодавства є те, що в положеннях БК України відсутнє законодавче визначення поняття «бюджетна відповідальність». Так, ст. 121 БК України «Відповідальність за порушення бюджетного законодавства» не встановлено безпосередньо визначення бюджетної відповідальності, натомість, закріплені відповідні відсильні норми, а саме: згідно ст. 121 ч. 1 БК України «посадові особи, з вини яких допущено порушення бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з законом» [6, п. 1 ст. 121]. Тут насамперед варто звернути увагу на те, що єдина стаття БК

України, яка встановлює засади безпосередньо відповідальності за порушення бюджетного законодавства виділяє лише таких суб'єктів як «посадові особи».

Проте, як відомо, посадові особи це насамперед фізичні особи, але зі спеціальним правовим статусом, зокрема розпорядники бюджетних коштів – бюджетні установи в особі їх керівників, окремі одержувачі бюджетних коштів тощо, у свою чергу, бюджетні установи – це відповідні публічні органи та створені ними організації [6, п. 12, ст. 2], тобто насамперед юридичні особи. Разом із тим, бюджетні установи як юридичні особи також є суб'єктами юридичної відповідальності як фінансово-бюджетно-правової, так і інших галузей права, зокрема суб'єктами цивільно-правової відповідальності [9, ст. 2]. Оскільки на сьогодні бюджетні установи є активними учасниками у сфері здійснення фінансової діяльності, в зв'язку з чим вступають як у фінансово-бюджетно-правові відносини, так і у відносини, що регулюються іншими галузями права, в тому числі й галузями приватного права, зокрема цивільного, на нашу думку, дані положення повинні бути чітко врегульовані чинним законодавством. Щодо безпосередньо БК України як основного нормативно-правового акта, що встановлює основні засади бюджетної відповідальності, варто зазначити, що нині його норми досить вузько регулюють дану сферу правовідносин. А тому, на нашу думку, зміст БК України вимагає доповнень, відповідних змін та тлумачень, що, своєю чергою, повинно обумовити процес вдосконалення бюджетного законодавства. Зокрема, конкретизація та відповідне розширення необхідні в сфері визначення меж кола суб'єктів бюджетної відповідальності, оскільки такими можуть бути не лише посадові особи.

Суттєвих доповнень потребує законодавчий перелік санкцій, що застосовують у випадку порушення бюджетного законодавства, вдосконаленого правового забезпечення також, зокрема, потребують і відсильні правові норми, що регулюють засади бюджетної відповідальності тощо.

Висновки. У зв'язку з сучасними тенденціями розвитку фінансового права як галузі права в цілому, якісного становлення, розвитку та вдосконалення потребують як безпосередньо інститут фінансово-правової відповідальності, так і його субінститути, зокрема субінститут бюджетно-правової відповідальності.

Останній, своєю чергою, вимагає відповідного законодавчого забезпечення, яке б враховувало всі особливості сучасних реалій та

особливості правових статусів всіх учасників даних правовідносин, зокрема і бюджетних установ.

1. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність: теоретичний аналіз / А.Й. Іванський. – О.: Юридична література, 2008. – 504 с.
2. Музика О.А. Фінансове право: навч. посібник. – 2-е вид., доп. і перероб. / О.А. Музика. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 260 с.
3. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс: підручник / О.П. Орлюк. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 808 с.
4. Ротар Д.П. Інститут бюджетної установи як елемент системи фінансового права / Д.П. Ротар // Юридична Україна. – 2010. – № 9. – С. 55–59.
5. Фінансові санкції за законодавством України / відп. ред. В.С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 416 с.
6. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 151. – 17 серпня.
7. Про затвердження Порядку призупинення бюджетних асигнувань: Наказ Міністерства фінансів України від 15 травня 2002 року № 519.
8. Про затвердження Порядку повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету в разі їх нецільового використання: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. № 1163.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 167–169.

Ротар Д.П. Правовые основы финансово-правовой ответственности бюджетных учреждений.

Рассматриваются основные правовые аспекты финансовой ответственности бюджетных учреждений, в частности основные особенности бюджетно-правовой ответственности бюджетных организаций. Проведен анализ действующего бюджетного законодательства, регулирующего данную сферу правоотношений.

Ключевые слова: бюджетное учреждение, финансово-правовая ответственность, бюджетно-правовая ответственность, финансово-правовой институт.

Rotar D.P. Legal principles of finance and legal amenability of state-financed institutions.

The article deals with the main legal aspects of finance amenability of state-financed institutions, particularly the main features of budgetary and legal amenability of state-financed organizations. The effective budgetary legislation controlling this area of legal relationship is analyzed.

Key words: state-financed institution, finance and legal amenability, budgetary and legal amenability, finance and legal institution.

Стаття надійшла 13 лютого 2013 р.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕГУЛЯТОР ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Аналізуються історико-правові аспекти застосування звичаїв у регулюванні цивільних відносин, можливість та допустимість їх урахування поряд з іншими соціальними регуляторами.

Ключові слова: *звичай, звичаєве право, правовий звичай, звичаї ділового обороту.*

Постановка проблеми. Цивільні відносини регулюються не тільки актами законодавства, а й іншими соціальними регуляторами, вагоме місце серед яких посідає звичаєве право. Сутність звичаєвого права, його вплив на регулювання цивільних відносин – явища малодосліджені. Приклади уніфікації та кодифікації звичаїв знаходимо у міжнародній купівлі-продажу товарів, морському, біржовому праві. Дослідження понять «звичай», «правовий звичай», «звичаєве право» та їх регуляторний вплив на цивільні відносини є актуальними з огляду на можливість та допустимість їх застосування у поєднанні з іншими соціальними регуляторами та урахуванні у правозастосувальній діяльності.

Виклад основних положень. Нормами ст. 7 Цивільного кодексу України (далі ЦКУ) [1] передбачено, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. У цій же статті наведене таке визначення звичаю: звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. У науковій літературі оперують поняттями «правовий звичай», «звичаєве право». Дослідник звичаєвого цивільного права українців М.В. Гримич відзначає, що народне звичаєве право і право культурне являють собою два уклади юридичних уявлень, типово відмінних один від одного, і тому будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії є невдячною справою [2, с. 10]. За висловом С. Дністрянського, звичай не має тієї сили, що нею наділене державне право, але все-таки має дуже життєву внутрішню силу, оскільки носить на собі авторитарну марку народу [3, с. 38]. О. Огоновський зазначав, що звичаєм називаємо тривалість практики, звідси і назва цієї категорії права – звичаєве. Звичаєве

право опирається на правнім почутті народу [4, с. 25]. Д.І. Мейєр визначав звичаєве право як юридичний стан, що розкривається через неоднократне й одинакове застосування. Звичай, за його ж висловом, настільки могутній у юридичному повсякденні, що, напевне, виведе із застосування закон, спрямований проти його застосування [5, с. 55–56]. Г.Ф. Шершеневич звичаєве право визначав як юридичні норми, що склалися силою побутових відносин, незалежно від верховної влади і набули у свідомості суспільства обов'язкового значення. Для визнання звичаєвого права джерелом права, на його думку, необхідними є наступні умови: 1) звичай має бути заснованим на усвідомленні його необхідності як правила поведінки, на переконанні, що слід чинити саме так, а не інакше, в інтересах співжиття; 2) неодноразовість його застосування [6, с. 46–50].

Звичаєве право зазвичай визначається як сукупність обов'язкових до виконання звичаїв внаслідок санкціонування їх державою. Але звичай, санкціонований державою, є правовим звичаєм – юридичною нормою. Сукупність таких правових звичаїв (юридичних норм) не може бути охарактеризована як звичаєве право. Санкціоновані звичаї, набувши характеру юридичної норми, не можуть становити якоїсь цілісної системи, оскільки такі правові звичаї (юридичні норми) належать до різних галузей юридичного права. Характеризуючи звичаєве право як юридичні норми, можна дійти хибного висновку про існування в рамках права юридичного окремої складової – права звичаєвого. Тому звичаєве право – це сукупність усталених через їх багаторазове застосування у практиці повсякденного життя, загальноприйнятих, неписаних правил поведінки, що забезпечуються моральними устоями, національними традиціями, соціальною зрілістю суспільства загалом.

У науковій літературі радянського періоду питання про значення звичаєвого права практично не досліджувалися, у підручниках зазначалося, що звичаєве право в СРСР великої ролі не відіграє, посідає скромне місце [7, с. 52–55]. У більш пізніх виданнях навчальної літератури звичаєве право не розглядалося взагалі.

У багатьох нормах Кодексу торговельного мореплавства України [8] (далі – КТМУ) міститься відсилання до звичаїв як правил поведінки. Наприклад, у нормі ст. 78 КТМУ зазначено, що начальник морського порту видає зведення звичаїв порту. Про застосування звичаїв йдеться у ст.ст. 71, 146, 148, 149, 160 КТМУ та інших. У Законі України від 2 грудня 1997 р. «Про торгово-промислові палати в Україні» [9] зазначено, що одним із завдань торгово-промислових палат є сприяння

розвитку торгових та інших чесних звичаїв у підприємницькій діяльності (ст. 3 Закону). Торгово-промислова палата України засвідчує торговельні та портові звичаї, прийняті в Україні (ч. 3 ст. 14 Закону). Посилання на торгові та інші чесні звичаї міститься і в Законі України від 11 січня 2001 р. «Про захист економічної конкуренції» (ст.ст. 6, 8, 13) [10].

Сучасні дослідження звичаєвого права в цивілістичній науці звичай епізодичні, пов'язані з дослідженням джерел цивільного права України. Звичаєве право як один із соціальних регуляторів цивільних відносин аналізує З.В. Ромовська [11, с. 74–82]. Звичаї як джерела договірних права досліджує С.М. Бервено (переважно з посиланням на Правила ІНКОТЕРМС) [12 с. 74–77]. На думку В.Л. Яроцького, звичай (у значенні звичаєвої норми), з точки зору його місця в механізмі правового регулювання приватноправової сфери, підлягає розгляду як універсальний ненормативний регулятор [13, с. 39]. У підручниках та коментарях до Цивільного кодексу обмежуються загальними зауваженнями щодо можливості регулювання цивільних відносин звичаєм. Не заперечуючи базового, основоположного місця юридичного права в системі соціальних регуляторів цивільних відносин, юридичного права як цінного соціального досягнення, все ж не можна фетишизувати його вплив на суспільні відносини, визначаючи тим самим визнавати фактичну монополію держави у сфері правового регулювання загалом. Новий якісний етап розвитку людського суспільства, виражений у прагненні до демократизації усіх його сфер, визнання людини найвищою соціальною цінністю, вимагає нового бачення й у цивілістичній науці, формування нового, якісно вищого рівня праворозуміння. У рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. [14] зазначено, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Поняття «правовий звичай», яке в теорії права розглядається як самостійна, окрема форма (джерело) права, нічим не відрізняється від норми права, зафіксованої в нормативних актах. Таке поняття слугує лише вказівкою на походження норми права – вона з'явилася завдяки існуванню звичаю. З моменту фіксації звичаю в нормативному акті він не перестає бути звичаєм, а, зафіксований у нормі, набуває всіх ознак, притаманних правовій нормі. Тому звичай є джерелом права в розумінні походження, народження права. Формою ж є нормативний акт,

у якому зафіксований звичай вже як загальнообов'язкове правило поведінки. Правовий звичай як правова норма не встановлюється публічною владою, а лише фіксується нею. Поява такої норми, котру іменують правовим звичаєм, зумовлена практикою життя, на яку мають вплив різні чинники: культурні, моральні, економічні тощо. Тому певною мірою поняття «правовий звичай» і «правова норма» тотожні. Тотожне застосування таких понять є орієнтиром на походження норми – вона «народжується» зі звичаю.

Прикладом кодифікації звичаєвого права є «Руська правда». У цій історичній пам'ятці писаного права українців звичаєве право було не лише санкціоноване (узаконене), а й доповнене нормативними приписами держави. Наприклад, у Франції – країні кодифікованого цивільного права – звичай були абсолютно різноманітними в різних провінціях, департаментах і містах. Французькі королі здавна робили спроби провести уніфікацію і кодифікацію звичаїв, що зрештою і привело до прийняття Кодексу Наполеона. У Німеччині звичаєве право визнане джерелом права поряд із законами. За своєю силою звичаєве право рівне закону і тому звичай, що діє на території усєї країни, у принципі, може відмінити закон.

Співставляти «силу» юридичного права і звичаєвого права принаймі некоректно. Це різні явища, що мають власне коріння, походження, а тому і власну «силу». Юридичне право забезпечується примусовою силою держави. Звичаєве право – духом народу, його традиціями, менталітетом. А тому надзвичайно актуальною є проблема відповідності духу писаного права національній культурі, традиціям, менталітету народу. Правові норми не повинні йти врозрід зокрема з існуючими звичаями у суспільстві.

Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Класичним прикладом такої фіксації, який наводиться в цивілістичній літературі, є Правила ІНКОТЕРМС. Міжнародна торговельна палата збрала і витлумачила звичаї ділового обороту, які вживають у зовнішній торгівлі [15, с. 39–80]. ІНКОТЕРМС має за мету встановити ряд міжнародних правил, що мають факультативний характер щодо тлумачення найважливіших термінів, які застосовують в договорах купівлі-продажу у зовнішній торгівлі. У 1994 р. були опубліковані і введені в дію два зведення норм уніфікованого контрактного права – Принципи міжнародних комерційних контрактів (принципи УНІДРУА) і Принципи європейського контрактного права [16]. Зазначені документи розроблені не як міжнародні конвенції чи модельні закони, а як

правила, що застосовуються сторонами міжнародних контрактних відносин за їх волевиявленням. У ст. 9 Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [17] зазначено, що сторони пов'язані будь-яким звичаєм, щодо якого вони домовилися, і практикою, яку вони встановили у своїх взаємних відносинах. За відсутності домовленості про інше вважається, що сторони мали на увазі застосування до їх договору або до його укладення звичаю, про який вони знали або повинні були знати і який у міжнародній торгівлі широко відомий, такий, що його постійно дотримуються сторони в договорах даного роду у відповідній сфері торгівлі. Таким чином, Конвенція допускає застосування звичаю за умови, якщо сторони знали або повинні були знати про звичай.

Звичаям ділового обороту надається особлива увага. У ст. 7 ЦКУ окремо зазначено, що цивільні відносини регулюються, зокрема, звичаєм ділового обороту. У ЦКУ поняття «звичаї ділового обороту» вживається в нормах багатьох статей. Зокрема, відповідно до норми ст. 526 ЦКУ, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов чи вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Видається, що у наведеній статті законодавець не виправдано обмежує можливість застосування звичаїв при виконанні зобов'язання лише звичаями ділового обороту, а не звичаями загалом. У нормі наступної статті зазначено, що боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Про врахування звичаїв ділового обороту йдеться у нормах ст.ст. 529, 531, 532, 538, 613, 627, 630, 654, 682 ЦКУ та інших. Практично можна вести мову про врахування звичаїв, зокрема, звичаїв ділового обороту, при тлумаченні оцінювальних понять, таких як розумний строк, вимоги, що звичайно ставляться тощо.

За Цивільним кодексом РФ (ст. 5), значення джерела права надається виключно звичаєм ділового обороту. За цією ж статтею звичаєм ділового обороту визнається правило поведінки, що склалося і широко застосовується в будь-якій сфері підприємницької діяльності, не передбачене законодавством, незалежно від того, чи зафіксоване воно в будь-якому документі. Такий законодавчий підхід дозволяє російським цивілістам стверджувати, що звичай – це додаткове джерело права; звичай, за загальним правилом, не вважається джерелом цивільно-

правових норм, норми наділені ознаками загальності та обов'язковості, а російські суди при вирішенні спорів застосовувати звичаї не зобов'язані (ст. 10 ЦПК РСФСР, ст.ст. 5 і 11 АПК РФ), а отже, такі не можна вважати ні загальними, ні обов'язковими [18, с. 17–19; 19, с. 50].

У повсякденній практиці трапляються різні види звичаїв, як і різними є їх «забезпечувальна» сила у моральних устоях, традиціях, душі народу. Чинячи за звичаєм, ми фактично сприймаємо таке правило поведінки на віру, адже абсолютно неможливо встановити ні джерела походження звичаю, ні навіть факту його неодноразового використання. Певною мірою звичай сприймається без аналізу його походження, як знання, яке дане нам ззовні і яке стало нашим переконанням, що діяти слід саме так, відповідно до звичаю. Звичайно, що недотримання звичаїв у повсякденному житті не тягне якихось примусових засобів впливу на особу, але можливий моральний осуд з боку інших інколи може бути більш значущим для моральної, освіченої, культурної особи, ніж засоби правового примусу.

Звичай не має конкретних меж дії в часі, просторі чи за колом осіб. Історична, етнологічна науки можуть досліджувати лише приблизно ареали зародження, розповсюдження, усталеності того чи іншого звичаю, приблизні часові параметри його зародження. Зокрема, М.В. Гримич зазначає, що при аналізі договірно-зобов'язальних відносин в українському традиційному суспільстві виявлено низку закономірностей. Для договірних і договірно-зобов'язальних відносин характерні такі спільні риси: 1) угода («умова») укладалася переважно усно, збільшення в другій половині XIX ст. числа письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, причому в деяких місцевостях за свідків були не лише приватні особи, а й офіційні; 3) обов'язковим для більшості угод було її закріплення через могорич; 4) при розірванні угоди існували санкції проти винної сторони [2, с. 334].

У судовій практиці суддя при вирішенні конкретної справи може апелювати до існуючого в даній місцевості звичаю, опираючись на норми ст. 7 ЦКУ.

Застосування звичаю можливе у разі існування прогалини в праві. У такому випадку знання і застосування звичаїв суддею допоможе у правильному вирішенні справи. Єдиною межею застосування звичаю, як регулятора цивільних відносин, є норма ч. 2 ст. 7 ЦКУ: звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства,

у цивільних відносинах не застосовується. Наразі у судовій практиці відсутні рішення з посиланням на звичай. Є кілька чинників, що пояснюють такий стан речей.

По-перше, законодавче визнання звичаю регулятором цивільних відносин відбулося порівняно недавно, і потрібен певний час для «освоєння» такого правового підходу.

По-друге, застосування звичаю як регулятора цивільних відносин вимагає високої не лише правової, а й загальної культури усіх учасників суспільного життя.

Третя група причин пов'язана з правовою проблематикою, а саме процесуального аспекту. Адже норми цивільного процесуального права «неадаптовані» до нових підходів правового регулювання цивільних (приватних) відносин сторін.

Норми ст. 8 ЦПКУ – законодавство, відповідно до якого суд вирішує справу, – приписують: суд вирішує справи відповідно до Конституції, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; суд застосовує інші нормативно-правові акти; якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Тобто, цивільні процесуальні норми приписують суду при вирішенні конкретної справи керуватися виключно положеннями матеріального права або ж виходити із загальних засад і змісту законодавства.

Отже, специфіка регулювання цивільних (приватних) відносин сторін не лише юридичним правом, а й правом договірним, статутним, звичаєвим не знаходить адекватного відображення у цивільному процесуальному праві. У цьому специфіка цивільних (приватних) відносин, а відтак і розглядя цивільних справ.

Стосовно звичаю, на який посилаються сторони в підтвердження своєї позиції чи спростування позиції іншої сторони процесу, суд не зобов'язаний знати звичай. Тягар доказування його існування та застосування у конкретних відносинах має покладатися на сторону, яка покликається на звичай, але суд не може нехтувати звичаєм, не враховувати його.

Висновок. Формування судової практики на нових правових засадах робить ще тільки перші кроки. Практичне ж застосування звичаю як регулятора цивільних відносин у судовій практиці наразі є можливим лише в тому випадку, якщо сторони прямо обумовили

можливість його застосування, наприклад, у договорі. Сторона, яка покликатиметься на таке положення, зобов'язана довести наявність такого звичаю.

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
3. Дністрянський С. Звичаєве право – Асоціальні зв'язки / Станіслав Дністрянський // Часопись правнича і економічна. – Львів, 1902. – Т. ІV–V.
4. Огоновський О. Систем Австрійського права приватного / Олександр Огоновський. – Львів, 1897. – 287 с.
5. Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. / Д.И. Мейер. – [По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902 г.]. – М.: Статут, 2000. – Ч. 1. – 2000. – 831 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.
7. Див., напр.: Вильнянский С.И. Лекции по советскому гражданскому праву / С.И. Вильнянский. – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1958. – 340 с.
8. Кодекс торговельного мореплавства України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47–50. – Ст. 349.
9. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 2 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 13. – Ст. 52.
10. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.
11. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс: підручник / Зорислава Ромовська. – К.: Атіка, 2005. – 560 с. – С. 74–82.
12. Бервено С.М. Проблеми договірної права України: монографія / С.М. Бервено. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 392 с. Цитована праця. – С. 74–77.
13. Яроцький В.Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції): монографія / В.Л. Яроцький. – Харків: Право, 2006. – 544 с.
14. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. Справа № 1-33/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
15. Международные договоры и обычаи: сб. нормативных актов. – Львов: Каменяр, 1993. – 192 с. – С. 39–80.
16. Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2004 / пер. с англ. А.С. Комарова. – М.: Статут, 2006. – 735 с.

17. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий / [М.М. Богуславский, Н.Г. Вилкова и др.]. – М.: Юрид. лит., 1994. – 320 с.

18. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Ч. 1 / [под ред. О.Н. Садикова]. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Юридическая фирма КОНТРАКТ-ИНФРА-М, 1998. – 799 с. – С. 17–19; Белов В.А. Цитована праця. – С. 50.

19. Белов В.А. Гражданское право: общая и особенная части: учебник / В.А. Белов. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960 с.; Grimich M. Цитована праця. – С. 334.

Яворская А.С. Обычное право как социальный регулятор гражданских отношений.

Анализируются историко-правовые аспекты применения обычаев в регулировании гражданских отношений, возможность и допустимость их учета наряду с другими социальными регуляторами.

Ключевые слова: *обычай, обычное право, правовой обычай, обычай делового оборота.*

Yavorska O.S. Common law as social regulator of civil relations.

The article deals with historical and legal aspects of custom's application in the sphere of civil relations' regulation, possibility and admissibility of taking them into consideration along with other social regulators.

Key words: *custom, common law, legal custom, customs of business activity.*

Стаття надійшла 22 лютого 2013 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 340.12:351.74

О.І. Гарасимів

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглядається одна з найактуальніших проблем у дослідженні відповідальності працівників органів внутрішніх справ України – проблема дисциплінарної відповідальності співробітників міліції. Увага акцентується на науковому і практичному обґрунтуванні даного виду відповідальності. Запропоновано деякі ідеї щодо дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ як різновиду юридичної відповідальності.

Ключові слова: працівник органів внутрішніх справ, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, підстави дисциплінарної відповідальності, дисциплінарне покарання працівника міліції, дисциплінарне стягнення.

Постановка проблеми. Проблема юридичної відповідальності працівника органів внутрішніх справ корелюється з необхідністю реформування як всієї правоохоронної системи України, так і системи органів внутрішніх справ. Базою даного реформування повинно стати вироблення нових підходів до юридичної відповідальності працівника міліції, зокрема дисциплінарної.

Метою статті є постановка фундаментальної проблеми видів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ, а саме дисциплінарної відповідальності співробітників міліції.

Виклад основних положень. Дисциплінарна відповідальність осіб рядового та начальницького складу настає у випадку вчинення дисциплінарних проступків. Особи рядового і начальницького складу, яких в установленому законодавством порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або матеріальної відповідальності, водночас можуть нести і дисциплінарну відповідальність згідно з Дисциплінарним Статутом органів внутрішніх справ України [1].

Особи рядового і начальницького складу не несуть дисциплінарної відповідальності в разі, якщо шкода завдана правомірними діями внаслідок сумлінного виконання наказу начальника або виправданого за конкретних умов службового ризику.

«Дисциплінарна відповідальність, – обґрунтовано зазначає С.О. Комаров, – настає лише у випадку порушення правил поведінки, встановлених різними установами, положеннями, правилами. Загальна дисциплінарна відповідальність устанавлюється в Кодексі законів про працю, правилах внутрішнього трудового розпорядку, а спеціальна – в дисциплінарних статутах і передбачена для окремих категорій працівників, які займають виборні посади, посадових осіб, інших окремих категорій працівників» [2, с. 360].

Відповідно, дисциплінарна відповідальність працівників органів системи Міністерства внутрішніх справ України регулюється Кодексом законів про працю України (глава X) [3], Законом України «Про державну службу» [4], Законом України «Про міліцію» [5], Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ [1]. Так, ст. 14 Закону України «Про державну службу» визначає: «Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює» [4]. У ст. 25 Закону України «Про міліцію» вказано: «Працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність» [5]. Статтею п'ятою Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ встановлено: «За вчинення дисциплінарних проступків особи рядового і начальницького складу несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Статутом» [1].

Юридична категорія «дисциплінарна відповідальність» охоплює два неподільні поняття: «дисципліна» та «відповідальність». Термін «дисципліна» в науковій літературі трактується по-різному. Дехто з дослідників у поняття «дисциплінарна» виключає, з одного боку, форму суспільного зв'язку між людьми в процесі сумісної праці. З іншого – підпорядкування усіх працівників загальному порядку праці, дотримання ними встановлених правил поведінки під час трудового процесу. О.Є. Пашерстник, наприклад, з цього приводу зазначає, що під дисципліною необхідно розуміти не лише «підпорядкування, але

й активну участь у виробництві, активну боротьбу за поліпшення організації праці, за підвищення її продуктивності». А.О. Банакін розглядає поняття трудової дисципліни у вузькому й широкому вимірі. На його думку, розуміння дисципліни у першому випадку «означає обов'язок кожного працювати, суворо дотримуючись правил трудового розпорядку, встановленого на підприємствах, у господарствах, установах», у широкому сенсі дисципліна праці – це форма суспільного зв'язку між людьми в процесі сумісної праці [6, с. 14]. Є.Г. Неїдзе характеризує трудову дисципліну як історичну категорію, сутність якої суттєво змінюється залежно від зміни суспільно-економічних умов [7, с. 4]. У зв'язку з тим, що будь-яка суспільна формація не може існувати без трудової діяльності, сумісної праці, організованості і порядку, К. Маркс свого часу відмічав: «Діяльність по нагляду й управлінню обов'язково виникає повсюди, де безпосередній процес виробництва має вигляд суспільно-комбінованого процесу, а не являє роз'єднану працю самостійних виробників» [8, с. 422]. Д.О. Гавриленко пише: «Під дисципліною, як правило, розуміють не лише суспільний зв'язок, але й норми, приписи, правила та дисциплінарну поведінку. Будь-яке суспільство як соціальна система потребує певної організації суспільних відносин, їх упорядкування, юридичної діяльності членів суспільства, узгодженості результатів їх дій. Упорядкування, урегульованість суспільних відносин досягаються шляхом встановлення певних норм, що виражають систему цінностей суспільства, класу, соціальної групи. Політичні, правові, моральні, етичні, естетичні норми виступають щодо особистості, соціальної групи, суспільства в якості відповідних ціннісних орієнтирів, які регулюють діяльність людей, організують її в певному напрямку» [9, с. 12–13]. В.Н. Толкунова і К.Н. Гусов доводять, що під дисципліною праці необхідно розуміти «сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників та адміністрації, визначають заходи заохочення за успіхи в праці та відповідальність за винне невиконання цих обов'язків» [10, с. 282]. З точки зору В.М. Чхиквадзе, сутність державної дисципліни полягає насамперед в дотриманні порядку діяльності, у точному виконанні приписів законодавства стосовно прав і обов'язків державних органів та зайнятих в них працівників. М.С. Строгович підкреслює тісний зв'язок законності з державною дисципліною, розглядає останню як особливу форму виявлення законності в різних сферах діяльності органів, установ та підприємств [11, с. 20]. С.С. Алексєєв виокремлює державну дисципліну

у широкому вимірі як «суворе дотримання встановлених державою обов'язків усіма державними і суспільними організаціями та громадянами», у вузькому – як «суворе дотримання обов'язків з боку органів держави та посадових осіб» [12, с. 121]. В.М. Корельський вважає, що державна дисципліна по суті являє організаційне підпорядкування керівній державній волі (владі). Іншими словами, її можна охарактеризувати як субординаційний зв'язок, що утворюється між державою (її компетентними органами) та іншими суб'єктами права в процесі здійснення завдань та функцій держави. В.В. Цветков та О.І. Щербак відмічають, що у сфері державного управління дисципліна виступає як соціально-політична і організаційно-правова категорія. Її змістом є об'єктивно обумовлений, врегульований нормами порядок у відносинах, що встановлюються в процесі управлінської діяльності. В.М. Манохін, розкриваючи зміст дисципліни, підкреслює, що вона полягає у точному й неухильному виконанні державними організаціями, працівниками та службовцями, громадськими організаціями і громадянами встановлених державою правил та конкретних приписів у процесі практичного здійснення державних завдань і функцій. Дану точку зору підтримує О. С. Луньов: «Державна дисципліна означає підкорення порядком і правилам, встановленим повноваженими органами держави, правилам і порядком, заснованим на законності» [13, с. 229].

Недоліком викладених позицій вчених щодо суті і змісту дисципліни є нечіткість наданих ними понять даного соціально-правового феномена. В них фрагментарно фіксуються зв'язки та відносини дисципліни з іншими явищами суспільно-державного життя: з законністю і правопорядком, з самодисципліною працівників, з принципами організації та діяльності державного апарата; виокремлюється роль державної дисципліни у вирішенні завдань, що стоять перед суспільством та державою; ставиться питання про коло суб'єктів дисципліни.

На наш погляд, основними, суттєвими ознаками дисципліни слід вважати наступне: а) вона має об'єктивний характер – виникає з необхідності упорядковувати сумісну діяльність учасників суспільних відносин; б) виявляється як у системі встановлених правових приписів, так і у фактичному їх виконанні учасниками суспільних відносин; в) відбиває встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників правовідносин у будь-якому інституційно-організаційному утворенні.

Синтезування цих ознак дозволяє визначити поняття дисципліни як встановленого нормами права порядку взаємовідносин учасників

суспільних відносин, що визначає процедурні елементи реалізації останніми своїх прав та виконання ними ж обов'язків у процесі сумісної діяльності в тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Відповідно, трудова дисципліна – це встановлений нормами права порядок взаємовідносин суб'єктів трудових правовідносин під час реалізації, виконання ними своїх функціонально-посадових прав і обов'язків на тому чи іншому підприємстві, установі, організації.

Як складна категорія, «дисципліна» в процесі дослідження передбачає інтеграцію та диференціація охоплюваних нею елементів. Одним з таких невід'ємних елементів є службова дисципліна в діяльності органів внутрішніх справ України. Юридична природа цього різновиду дисципліни багато в чому зумовлюється низкою своєрідних для органів внутрішніх справ особливостей. Характер, специфіка цих особливостей визначається, передусім правовим статусом працівників органів внутрішніх справ та соціальною сутністю функціонування цих органів не тільки як найбільш важливої складової національної правоохоронної системи, але й невід'ємного структурного елемента механізму державного апарату.

Вищенаведені аспекти функціонування органів внутрішніх справ і правового статусу їх особового складу, які в кінцевому рахунку визначають юридичну природу та особливості службової дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ України, дозволяють окреслити наступні методично й практично важливі узагальнення.

По-перше, в системі суспільних відносин службова дисципліна працівників органів внутрішніх справ посідає особливе місце. Вона введена з метою підвищення відповідальності осіб рядового і начальницького складу, а тому характеризується високою динамічністю та міцністю зв'язків.

По-друге, у зв'язку з характером завдань, що виконуються органами і підрозділами внутрішніх справ, специфікою їх правового становища та статусу осіб рядового і начальницького складу дисципліна в ОВС має свої відмінності.

Особливості службової дисципліни органів внутрішніх справ вимагають від усіх працівників високої дисциплінованості, свідомості, точності, організованості, мужності й самовідваги під час виконання посадових обов'язків.

По-третє, працівники органів внутрішніх справ виконують вигоди службової дисципліни у межах чітко визначеного правового поля, яке становить сукупність правових норм, що регулюють поведінку

особового складу служб та підрозділів у процесі виконання ними завдань щодо охорони громадського порядку.

По-четверте, службову дисципліну в діяльності органів внутрішніх справ необхідно розглядати у суб'єктивному та об'єктивному аспектах. У суб'єктивному сенсі службову дисципліну осіб рядового та начальницького складу треба розуміти як установлені правовими нормами порядок здійснення ними функціональних прав і обов'язків, а також застосування до них заходів заохочення за зразкове виконання й притягнення до відповідальності за невиконання обов'язків та обмежень. У суб'єктивному сенсі службова дисципліна має вираз у фактичній поведінці працівників і полягає в оціненні рівня додержання нормативних приписів. Іншими словами, службова дисципліна працівників органів внутрішніх справ в суб'єктивному сенсі виражається у відповідності чи невідповідності їх поведінки встановленим правовим вимогам.

По-п'яте, зміст службової дисципліни в органах внутрішніх справ безпосередньо пов'язаний з поняттям державної служби, оскільки виконання службових (посадових) обов'язків власне й визначає її сутність. Зв'язок державної служби та службової дисципліни як в об'єктивному, так і суб'єктивному сенсі, найбільш виявляється через обов'язки й права, якими наділяється конкретний працівник. Сукупність цих прав та обов'язків становить правовий статус державного службовця підрозділів внутрішніх справ, а їх чітке й своєчасне виконання визначає зміст службової дисципліни.

По-шосте, службова дисципліна в органах внутрішніх справ України базується на принципі єдиноначальності. Єдиноначальність у цій системі органів має вираз у тому, що в одній особі повновладного керівника сконцентровані майже всі функції управління. Він виступає організатором підбору, розстановки й виховання кадрів, несе персональну відповідальність за стан дисципліни та законності у діяльності підпорядкованого органу чи підрозділу.

По-сьоме, специфічною ознакою службової дисципліни в ОВС є вимога неухильного додержання правил військової ввічливості, суворого додержання установленної форми одягу та віддання честі.

Висновки. Зроблені щодо юридичної природи та особливостей службової дисципліни в органах внутрішніх справ узагальнення дозволяють визначити поняття цього соціально-правового явища, як такого свідомого і внутрішньо сприйнятого працівниками ОВС правового режиму проходження державної служби, який безпосередньо

полягає у правильній реалізації наданих прав, точному виконанні покладених обов'язків, а також неухильному дотриманні нормативно встановлених загальних і спеціальних обмежень.

1. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України від 22.02.2006 р. [Електронний ресурс]: CD-версія «Инфо-диск», 2008. – № 12. – декаб.

2. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М.: Юрайт, 1998. – 360 с.

3. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

4. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

5. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

6. Бакакин А.О. О трудовой дисциплине в социалистическом обществе / А.О. Бакакин. – Иваново, 1955. – С. 14.

7. Неидзе Е.Г. Сущность и методы регулирования дисциплины труда в СССР / Е.Г. Неидзе. – Тбилиси, 1964. – С. 4.

8. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс: в 30 т. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 25. – С. 422.

9. Гавриленко Д.А. Государственная дисциплина: сущность, функции, значение / Д.А. Гавриленко; под ред. А.П. Шергина. – М.: Наука и техника, 1988. – С. 12-13.

10. Толкунова В.Н. Трудовое право России: учебное пособие / В.Н. Толкунова, К.Н. Гусов. – М.: Юрист, 1996. – 282 с.

11. Строгович М.С. Основные вопросы советской социалистической законности / М.С. Строгович. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 20.

12. Алексеев С.С. Проблемы теории права / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – 268 с.

13. Лунев А.Е. Теоретические проблемы государственного управления / А.Е. Лунев. – М.: Юрид. лит., 1974. – 229 с.

Гарасимив А.И. Дисциплинарная ответственность сотрудников органов внутренних дел Украины.

Рассматривается одна из наиболее актуальных проблем в исследовании ответственности работников органов внутренних дел Украины – проблема дисциплинарной ответственности сотрудников милиции. Внимание акцентируется на научном и практическом обосновании данного вида ответственности. Предложены некоторые идеи по дисциплинарной ответственности работников органов внутренних дел как разновидности юридической ответственности.

Ключевые слова: *сотрудник органов внутренних дел, юридическая ответственность, дисциплинарная ответственность, основания дисциплинарной ответственности, дисциплинарное наказание сотрудника милиции, дисциплинарное взыскание.*

Harasymiv O.I. Discipline liability of law enforcement workers of Ukraine.

Article is devoted to the formulation of one of the most urgent problems in the study of the law enforcement workers liability, namely the problem of police officers discipline . The purpose of this paper is to emphasize both scientific and practical grounds of this type of liability. The author gives some ideas on law enforcement officers discipline liability as a kind of legal liability.

Key words: *law enforcement officers, legal liability, disciplinary responsibility, reasons for disciplinary responsibility , disciplinary punishment of a police officer, disciplinary chastisement.*

Стаття надійшла 6 листопада 2012 р.

УДК 342.9

**О.М. Григоришин,
А.Ю. Суходольський**

ЕТАПИ ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ ПРО НАКЛАДЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ

На підставі аналізу чинного адміністративного законодавства та юридичної літератури дається авторське викладення та обґрунтування видів та змісту етапів завершальної стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення – виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, адміністративне стягнення, виконання постанов, адміністративне провадження, стадія, етап.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах адміністративна відповідальність є інструментом, за допомогою якого здійснюється коригування поведінки окремих членів суспільства, з метою досягнення максимального рівня організації та впорядкованості відносин у суспільстві. Однією з важливих умов дієвості адміністративно-деліктних відносин, які виникають з приводу будь-яких правопорушень, є ефективний механізм реалізації адміністративних стягнень. Проблема

визначення особливостей правового регулювання стадії виконання постанов про накладення адміністративних стягнень, зокрема класифікації її структурних елементів належить до найважливіших у науці адміністративного права та адміністративного процесу.

Метою статті є аналіз доктрини адміністративного права та чинного законодавства з метою виведення авторської класифікації етапів стадії виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.

Стан дослідження. В юридичній літературі можна зустріти досить велику кількість досліджень, які розкривають різноманітні аспекти стадії виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. Підґрунтям для написання цієї наукової статті стали теоретичні роботи та фахові публікації таких вчених як Ю.П. Битяка, М.Ю. Веселова, В.М. Гаращука, С.С. Гнатюка, В.В. Головка, Т.О. Гуржія, Е.Ф. Демського, О.Ю. Дрозда, О.С. Захарової, Р.А. Калюжного, Ю.М. Козлова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, М.Я. Масленникова, М.П. Паригіна, О.О. Погрібного, Л.Л. Попова, Ю.М. Старилова, О.В. Терехова та ін. Багато положень, які стосуються зазначеної тематики, є загальноприйнятими, навіть догматичними, але деякі теоретичні питання є приводом для диспуту. Один з таких аспектів – визначення внутрішньої структури стадії виконання постанов. Аналіз теоретичних досліджень свідчить, що єдиної думки щодо кількості та розподілу етапів виконання постанов дотепер не сформовано.

Виклад основних положень. Виконання постанови про накладення адміністративного стягнення – завершальна стадія провадження у справах про адміністративні правопорушення. Її суть полягає у практичній реалізації адміністративного стягнення, яке призначене правопорушникові постановою. Від того, як послідовно реалізовано постанову про адміністративне стягнення, наскільки завершено відповідну справу, значною мірою залежать рівень ефективності боротьби з адміністративними правопорушеннями, їх попередження, результативність виховання громадян у дусі точного і неухильного дотримання законів [1, с. 98].

Адміністративно-процесуальна діяльність конкретизується і об'єктивується в межах конкретних адміністративних проваджень. Саме вони є структурними складовими окремих видів адміністративного процесу [2]. Провадження – це вид адміністративного процесу, який об'єднує послідовно вчинювані уповноваженим суб'єктом проце-

суальні дії щодо розгляду та вирішення індивідуальних справ. Провадження з розгляду конкретної індивідуальної справи є первинним елементом системи адміністративного процесу. Кожне таке провадження, як зазначає О.В. Кузьменко, – своєрідна «цеглина» у фундаменті адміністративного процесу [3, с. 19; 27].

Що стосується виконання постанов у справах про накладення адміністративних стягнень, то цей процес фактично відбувається у межах окремих проваджень, до основи яких покладено певний вид стягнення. Відтак, згідно з КУпАП (глави 26–32), виконання постанов можна поділити на вісім самостійних видів проваджень. Треба зазначити, що глава 33 КУпАП передбачає провадження з виконання постанови в частині відшкодування майнової шкоди (що не є видом адміністративного стягнення), але зазначені питання вирішуються переважно в порядку цивільного судочинства [4, с. 663].

Більшість авторів розглядають адміністративне провадження як нормативно врегульований порядок здійснення процесуальних дій [5, с. 73; 6, с. 277; 7, с. 116]. О.В. Кузьменко з приводу проваджень у виконанні постанов має наступну позицію: «Кожен з цих параграфів (йдеться про глави КУпАП, які регламентують порядок виконання постанов з кожного виду стягнень)* має найменування «провадження у виконанні постанови про...». Однак, по суті, у них йдеться про стадії адміністративного провадження» [8, с. 129].

Отже, провадження з виконання постанови про накладення певного виду стягнення – це нормативно врегульований порядок, який об'єднує послідовно вчинювані уповноваженим суб'єктом (суб'єктами) процесуальні дії, щодо практичної реалізації адміністративного стягнення, призначеного правопорушнику юрисдикційним органом (посадовою особою). Кожне провадження регламентується правовими нормами, які розташовані у відповідних главах КУпАП. Особливістю зазначених норм є те, що більшість з них є бланкетними, а відтак значний обсяг процесуальних дій регламентується низкою інших нормативно-правових актів. Таким чином, провадження з виконання постанови є частиною, видом завершальної стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення – «виконання постанов про накладення адміністративних стягнень».

Кожна стадія має свої етапи, наповнені діями. Етапи – це сукупність послідовних процесуальних дій, сполучених єдиною проміжною

* Примітка автора.

метою на певному етапі конкретного адміністративного провадження [3, с. 19; 7, с. 115]. Кожний етап, своєю чергою, складається з низки послідовно здійснюваних конкретних дій. Згідно з цим, структура провадження в справах про адміністративні правопорушення є чотирьох-рівневою: дії – етап – стадія – провадження у цілому [8, с. 255]. На стадії виконання, крім спеціальної задачі, виконуються також проміжні завдання, послідовна реалізація яких забезпечує досягнення цілей, котрі стоять перед зазначеною стадією.

Аналіз існуючих теоретичних поглядів щодо кількості та розподілу етапів стадії виконання постанов свідчить, що єдиної думки з цього питання нині не сформовано. Більшість вчених-адміністративістів виконання постанови розподіляють на два етапи: а) звернення постанови до виконання; б) безпосереднє виконання [3, с. 24; 8, с. 266–267; 9, с. 230; 10; 11]. С.С. Гнатюк у зазначені етапи додатково вкладає такий зміст: а) звернення постанови до виконання: прийняття постанови про накладення адміністративного стягнення до виконання безпосереднім виконавцем, вирішення питань, пов'язаних з виконанням постанови; б) безпосереднє виконання або передача матеріалів для примусового виконання: проведення виконавчих дій відповідно до виду накладеного адміністративного стягнення; контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови [12, с. 15; 13, с. 104–106]. О.С. Захарова, як і попередні автори, зазначену стадію у загальних рисах поділяє на два етапи [14, с. 716], але надалі, під час більш детального розгляду змісту виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення, крім звернення та виконання, говорить ще про завершення провадження. «Провадження з виконання постанови про призначення адміністративного покарання завершується, коли виконання проведене повністю. У цьому випадку орган, посадова особа повертає постанову з позначкою про виконане адміністративне покарання суб'єктові, що виніс постанову [14, с. 736]» (цитата наведена з урахуванням вимог законодавства РФ)*.

Однак наведений варіант поділу стадії виконання постанов на два етапи підтримують не всі дослідники. Наприклад, Е.Ф. Демський зазначену стадію поділяє на такі три етапи: а) звернення рішення (постанови) до виконання; б) безпосереднє виконання; в) повернення виконання [7, с. 129]. В процесі дослідження Л.В. Кінчене дійшла висновку, що виконання постанов у справах про адміністративні правопо-

* Примітка автора.

рушення включає п'ять взаємопов'язаних етапів: а) порушення виконавчого провадження; б) доведення постанови до відома порушника; у) звернення постанови про накладення стягнення до виконання; г) безпосереднє виконання постанови; д) завершення справи [15, с. 12]. Подібні погляди щодо етапів виконання постанов також має М.П. Паригін [16].

Доречно виникає питання: як можна говорити про врегульований на державному рівні у сфері державного управління процес, визначення дій, етапів, стадій якого віддане на відкуп дослідників чи виконавців? Отже, процесуальні дії мають бути зафіксовані в нормативному порядку. Інша річ, що в окремих видах проваджень законодавець не визнає за доцільне чітко окреслювати обсяг, межі, перелік та назву стадій. В таких випадках їх виділення є дійсно специфічним результатом узагальнення чинних у тій чи іншій сфері правил [7, с. 126].

Отже, для з'ясування цього питання проаналізуємо першоджерело – КУпАП. Визначеність двох етапів: звернення постанови до виконання та безпосереднє виконання не викликає жодного сумніву. На це вказує зміст статей 299 «Звернення постанови до виконання», 300 «Порядок виконання постанови про накладення адміністративного стягнення», 304 «Вирішення питань, зв'язаних з виконанням постанови», 306 «Порядок виконання постанови про винесення попередження», 312 «Виконання постанови про оплатне вилучення предмета» і т. ін.

Початковим етапом провадження з виконання адміністративного стягнення є звернення постанови до виконання. Зміст цього етапу полягає у скеруванні юрисдикційним органом винесеної постанови до органу (посадової особи) – виконавця (ст. 299 КУпАП). На відміну від вироків судів, які за загальним правилом підлягають виконанню лише після закінчення строку касаційного оскарження, постанови про накладення стягнень набирають чинності негайно. Л.В. Кінчене вважає, що у тому випадку, коли на орган, що виніс постанову у справі, законом покладається обов'язок щодо її виконання, етап звернення постанови до виконання відсутній. Не виділяється даний етап і при виконання стягнень у вигляді попередження, а також штрафу, який стягується на місці вчинення правопорушення [15, с. 13]. Не можна цілком погодитися з цією позицією, адже однією з особливостей адміністративного провадження є його оперативність. Вважаємо, що у зазначених випадках етап звернення постанови до виконання також наявний, хоча й відбувається формально.

Е.Ф. Демський до змісту звернення постанови до виконання включає наступні дії: 1) своєчасне вручення (надсилання) правопорушникові копії постанови про накладення адміністративного стягнення; 2) роз'яснення правопорушникові порядку та умов виконання постанови; 3) своєчасне надсилання постанови органу-виконавцю; 4) здійснення контролю за виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення та вирішення інших питань – відстрочка виконання, припинення виконання, давність виконання постанови тощо [7, с. 472]. Цілком підтримуємо наведену позицію. Треба зазначити, що відповідно до законодавства, виконання цих дій належить до компетенції одного й того ж суб'єкта – органу (посадової особи), який виніс постанову про накладення адміністративного стягнення.

За загальним правилом, постанова підлягає виконанню з моменту її винесення (ч. 1 ст. 299 КУпАП). Але за наявності обставин, що роблять неможливим виконання постанови про накладення адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту чи виправних робіт або ускладнюють їх виконання (наприклад, хвороба правопорушника, сімейні питання, питання, пов'язані з працевлаштуванням тощо), орган (посадова особа), який виніс постанову, може її виконання відстрочити строком до одного місяця.

Аналогічно вирішується державним виконавцем питання щодо відстрочки виконання постанови про накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу.

Законодавець передбачає обставини (ст. 302 КУпАП), з настанням яких, орган (посадова особа), який виніс постанову про накладення адміністративного стягнення, припиняє її виконання, а разом з тим – й провадження з виконання постанови.

До них належать:

1) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення;

2) скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність за даний проступок;

3) смерть особи, щодо якої винесено постанову про накладення адміністративного стягнення.

До речі, деякі автори відстрочку та припинення виконання називають факультативними задачами, які можуть виникати під час реалізації стадії виконання постанов [17, с. 94].

Постанова повинна бути звернута до виконання протягом трьох місяців з дня її винесення. Якщо постанова за цей час не була звернута

до виконання, то вона не підлягає виконанню (ст. 303 КУпАП). У разі зупинення виконання постанови у зв'язку з оскарженням чи опротестуванням або відстрочки виконання постанови перебіг строку давності зупиняється до розгляду скарги чи протесту або до закінчення строку відстрочки.

Залежно від конкретного виду адміністративного стягнення провадження з виконання постанови мають певні особливості. Постанова про винесення попередження вважається виконаною з моменту її оголошення правопорушнику органом (посадовою особою), який виніс постанову. Постанова про накладення штрафу вважається виконаною з моменту фактичної сплати штрафу. У разі несплати штрафу в термін, передбачений ст. 307 КУпАП, постанова про накладення штрафу надсилається до відділу Державної виконавчої служби за місцем проживання правопорушника або за місцем знаходження його майна для примусового виконання. Постанова про оплатне вилучення предмета вважається виконаною з моменту вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, його реалізації в установлену порядку та поверненні колишньому власникові суми, вирученої від реалізації предмета з відрахуванням витрат, пов'язаних з проведенням виконавчих дій. Постанова про конфіскацію предмета, грошей вважається виконаною з моменту вилучення для конфіскації предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, реалізації та передачі цього предмета у власність держави чи знищення предмета в установленому порядку. Постанова про позбавлення спеціального права вважається виконаною з моменту фактичного вилучення посвідчення на право керування транспортними засобами. Постанова про застосування виправних робіт вважається виконаною з часу фактичного закінчення строку відбування стягнення за місцем постійного працевлаштування правопорушника. Постанова про застосування адміністративного арешту вважається виконаною після фактичного відбування адміністративного арешту в місцях, що їх визначають органи внутрішніх справ.

Деякі глави, які регламентують провадження з виконання постанов, містять пряму вказівку про закінчення провадження з виконання постанови. Наприклад, ст. 310 КУпАП «Закінчення провадження по виконанню постанови про накладення штрафу» встановлює, що постанова про накладення штрафу, за якою стягнення штрафу проведено повністю, з відміткою про виконання, повертається органу (посадо-

вій особі), який виніс постанову. Ст. 316 КУпАП «Закінчення провадження по виконанню постанови про конфіскацію предмета, грошей» встановлює, що постанова про конфіскацію предмета, грошей з відміткою про виконання повертається до суду, який виніс постанову.

Отже, з наведеного можна говорити про те, що у цих видах провадження законодавець чітко окреслює самостійний завершальний етап виконання постанов, а саме: закінчення провадження з виконання постанови.

У провадженнях за іншими видами стягнення цей етап однозначно законодавчо не визначено, але ми вважаємо, що він таки присутній. Наприклад, на це побічно вказує ч. 2 ст. 321 КУпАП – після закінчення призначеного строку позбавлення спеціального права особі, щодо якої застосовано вказане адміністративне стягнення, повертаються вилучені в неї документи відповідно до чинного законодавства. Вилучене посвідчення водія транспортного засобу повертається особі, яку було позбавлено права керування транспортними засобами, після успішного складання нею в ДАІ МВС іспитів для отримання права керування. Фактично навіть після завершення призначеного строку позбавлення права керування особа не має права керувати транспортним засобом до моменту успішного складання в установленому порядку іспитів та отримання назад посвідчення водія. Зі змісту абзацу 4 ч. 1 ст. 321-3 КУпАП (на власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем відбування порушником громадських робіт покладається: ведення обліку та інформування органів, що відають виконанням даного стягнення, про кількість відпрацьованих порушником годин) також впливає натяк на логічне закінчення виконання цього виду стягнення.

У разі, коли є орган-виконавець (посадова особа), то дії по закінченню провадження з виконання постанови полягають в тому, щоб зробити відмітку в копії постанови і направити її юрисдикційному органу (посадовій особі) або представити іншу інформацію, що свідчить про виконання стягнення.

Останній залучає документи до матеріалів справи про адміністративне правопорушення. Коли ж юрисдикційний орган (посадова особа) виконує і функцію приведення рішення до виконання, то дані дії полягають у здійсненні напису на постанові про виконання стягнення.

У межах правовідносин, які складаються з приводу виконання постанов можуть виникати ситуації, коли за різних обставин постано-

ви про накладення адміністративних стягнень іноді скасовуються з припиненням провадження у справі про адміністративне правопорушення. Але такі постанови до часу їх скасування нерідко виявляються повністю або частково виконаними. Тому виникає необхідність відшкодування громадянам матеріальної і моральної шкоди у зв'язку з неправильним притяганням до адміністративної відповідальності. Зазначені правовідносини російський науковець М.Я. Масленников розглядає як повернення (дослівно російською мовою «поворот») виконання постанов про накладення адміністративних стягнень [18, с. 185–193], що можна вважати необов'язковим, але окремим етапом у стадії виконання постанов.

Основи законодавства про адміністративні правопорушення чітко не визначають порядку розв'язання питань, пов'язаних з поверненням виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. Стаття 296 КУпАП визначає лише, що скасування постанови із закриттям справи про адміністративне правопорушення тягне за собою повернення стягнених грошових сум, оплатно вилучених і конфіскованих предметів, а також скасування інших обмежень, зв'язаних з цією постановою.

У разі неможливості повернення предмета повертається його вартість. Відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконним накладенням адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту або виправних робіт, провадиться в порядку, встановленому законом.

Інструкція з оформлення працівниками ДАІ МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху (п. 2.22) до того ж додає, що у разі скасування постанови в справі про адміністративне правопорушення внаслідок її неправомірного винесення за даним фактом проводиться службова перевірка. Стосовно винної посадової особи відповідно до положень Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» вживаються заходи дисциплінарного впливу, відомості про які додаються до матеріалів перевірки [19].

Висновки. Вважаємо, що стадія виконання постанов про накладення адміністративних стягнень поділяється на чотири етапи:

- а) звернення постанови до виконання;
- б) безпосереднє виконання;
- в) закінчення провадження з виконання постанови;
- г) повернення виконання.

Перших три етапи є обов'язковими, а останній – може мати місце лише за певних обставин (необов'язковий).

Саме чітке законодавче регламентування процедурно-процесуального порядку реалізації норм права є необхідною умовою для об'єктивного та неупередженого застосування цих норм, особливо якщо їх положення передбачають звуження наданих громадянину державою прав, застосування заходів матеріального впливу, в тому числі й накладання адміністративних стягнень.

1. Веселов М.Ю. Правовий механізм забезпечення виконання адміністративних штрафів: недоліки та шляхи удосконалення / М.Ю. Веселов // Наука і правоохорона. – 2009. – № 3 (5). – С. 98–104.

2. Гнатюк С.С. Провадження у справах про адміністративні проступки у структурі адміністративно-деліктного процесу / С.С. Гнатюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць. – Х., 2011. – № 4 (55). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnvuv/2011_55/55/32.pdf.

3. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.07 / О.В. Кузьменко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 32 с.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар / [Р.А. Калюжний, А.Т. Козлюк, О.О. Погрібний та ін.]. – Видання третє. – К.: Алерта; КН; ЦУЛ, 2010. – 684 с.

5. Административное право: учебник / под ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. – М.: Юрист, 2000. – 728 с.

6. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

7. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посібник / Е.Ф. Демський. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.

8. Кузьменко О.В. Адміністративно-процесуальне право України: підручник / О.В. Кузьменко, Т.О. Гуржій; за ред. О.В. Кузьменко. – К.: Атіка, 2007. – 416 с.

9. Адміністративне право: підручник / [Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гарашук, В.В. Богущький та ін.]; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – Х.: Право, 2010. – 624 с.

10. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Т.О. Коломощ. – К.: Істина, 2009. – 480 с.

11. Дрозд О.Ю. Стадії провадження у справах про адміністративні проступки / О.Ю. Дрозд // Держава та регіони. Серія: Право: науково-виробничий журнал. – 2012. – № 1. – С. 32–36.

12. Гнатюк С.С. Стадії провадження у справах про адміністративні проступки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 / С.С. Гнатюк; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2010. – 18 с.

13. Гнатюк С.С. Виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення: проблеми правового регулювання / С.С. Гнатюк // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – Вип. 3. – С. 100–110.

14. Общее административное право: учебник / под ред. Ю.Н. Старикова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2007. – 848 с.

15. Кинчене Л.В. Исполнение органами внутренних дел постановлений о наложении административных взысканий: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук: спец. 12.00.02 / Л.В. Кинчене. – М., 1999. – 20 с.

16. Парыгин Н.П. Исполнение постановлений об административных взысканиях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Н.П. Парыгин. – Свердловск, 1991. – 210 с.

17. Головкин В.В. О понятии и содержании стадии исполнения постановления о назначении административного наказания / В.В. Головкин, О.В. Терехов // Вестник Южно-Уральского Государственного университета: Серия «Право». – 2005. – № 8 (48). – С. 91–101.

18. Масленников М.Я. Административно-юрисдикционный процесс. Сущность и актуальные вопросы правоприменения по делам об административных правонарушениях / М.Я. Масленников. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та. – 1990. – 209 с.

Григорішин А.Н., Суходольський А.Ю. Етапи виконання постановлень о наложєнні адміністративних взысканий.

На основанні аналізу діючого адміністративного законодавства і юридическої літератури дається авторське изложение і обоснованіє видів і содержанія етапов завершаючої стадії производства по делам об адміністративних правонарушениях – виконання постановлений о наложєнні адміністративних взысканий.

Ключевые слова: административное правонарушение, административное взыскание, выполнение постановлений, административное производство, стадия, этап.

Grigorishin O.M., Sukhodolski A.Yu. Stages of decisions implementation about the imposition of administrative sanctions.

On the basis of the analysis of the current administrative law and legal literature the author presents and justifies the kinds and the content of the final stage of proceedings in cases of administrative offences – execution of decisions about imposition of administrative sanctions.

Key words: administrative offence, administrative sanctions, implementation of regulations, administrative proceedings, the stage.

Стаття надійшла 3 квітня 2012 р.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

Порушуються питання методології дослідження поняття та змісту громадської безпеки на залізничному транспорті України та її забезпечення органами внутрішніх справ на транспорті.

Ключові слова: *громадська безпека, залізничний транспорт, органи внутрішніх справ на транспорті, органи залізничного транспорту, взаємодія.*

Постановка проблеми. Становлення правової держави є суперечливим процесом. Поряд з відчутними досягненнями в демократизації суспільного життя, лібералізації економіки, розвиток країни характеризується наявністю деструктивних явищ, що суттєво гальмують здійснення соціально-економічних реформ, ставлять під загрозу законні права та інтереси громадян, суспільства, держави. Тому не випадково підвищена увага сучасної науки до проблеми забезпечення громадської безпеки.

Особливо це стосується транспортного комплексу держави. Пошук шляхів вирішення існуючого протиріччя між очікуваним суспільством станом захищеності та його реальним здійсненням є одним з основних завдань юридичної науки.

Стан дослідження. Різні аспекти забезпечення громадської безпеки висвітлювались у роботах українських та зарубіжних вчених-адміністративістів зокрема: К. Белікова, О. Бандурки, Д. Бахраха, С. Гусарова, Є. Додіна, В. Колпакова, Р. Калюжного, М. Коваліва, А. Комзюка, В. Кудрявцева, В. Ліпкана, П. Мельника, Н. Нижник, В. Ортинського, О. Остапенка, В. Полякова, П. Ярмак та ін.

Однак динамічні зміни у сучасному транспортному комплексі, пов'язані з розвитком нових технологій, викликають необхідність комплексного аналізу питань громадської безпеки з позиції юридичної науки.

Метою даної статті є вироблення теоретичних підходів до визначення методологічних засад дослідження поняття та змісту громадської безпеки на залізничному транспорті України.

Виклад основних положень. Складно-структурований характер проблеми забезпечення громадської безпеки проявляється в різних за змістом понятійних категоріях, розробка яких передбачає як диференційований, так і інтеграційний підхід на основі комплексного використання даних філософії, права, історії, соціології та інших галузей наукових знань як теоретико-методологічної основи пізнання. У вивченні проблеми забезпечення безпеки важливий гносеологічний аспект, в рамках якого можливо здійснити інтерпретацію поняття безпеки як загальнонаукової, так і правової категорії на основі історіографічного підходу до аналізу основних етапів розвитку поняття «безпека» в структурі наукового знання та в системі галузей права. Загальнонаукове поняття «безпека» відображає ознаки, характерні для всієї структури суспільних відносин і може розглядатися щодо різних соціальних систем як необхідного елементами їх збереження, функціонування та розвитку.

З розвитком і ускладненням суспільних відносин загальнонаукове поняття «безпека» стало відображати виникаючі соціальні новели шляхом диференціації власного змісту, що проявляється в розвитку конкретних і разом з тим самостійних видів безпеки: особи, громадської, інформаційної, економічної, національної тощо.

В єдиній структурі наукового знання поняття «безпека», як загальнонаукова категорія, використовується в якості методологічного прийому наукового мислення та служить джерелом розробки прикладних аспектів поняття: «особиста безпека», «громадська безпека» тощо.

Загальнонаукове поняття «безпека» має як науково-абстрактне (теоретико-методологічне), так і конкретно-історичне (прикладне) значення, яке проявляється відповідно у формуванні окремої й наділеною самостійним змістом теорії безпеки та в конструюванні багаторівневих систем забезпечення безпеки особи, суспільства та держави.

У трактуванні змісту поняття «громадська безпека» доцільно виходити з наступного ряду принципів міркувань: поняття «громадська безпека», будучи похідним від загальнонаукового (родового) поняття «безпека», відображає головну його змістовну сторону – рівень захищеності особи, суспільства та держави; має конкретно-історичний зміст, який визначається характером посягань на громадську безпеку; має збірний характер, відображаючи різні аспекти його розгляду (економічна, енергетична, техногенна та інша безпека).

Громадська безпека на залізничному транспорті являє собою систему суспільних відносин, заснованих на суворому дотриманні та

виконанні встановлених державою спеціальних організаційно-технічних правил функціонування об'єктів виробничо-технологічного комплексу залізничного транспорту з метою охорони життя, здоров'я людей, майна в процесі перевезень і пов'язаних з ними послуг, недопущення руйнування або пошкодження об'єктів і споруд залізничного транспорту або настання інших тяжких наслідків, які можуть виникнути при експлуатації залізниць країни.

Громадський порядок на залізничному транспорті являє собою сукупність регульованих нормами права й іншими соціальними нормами суспільних відносин, що складаються в процесі життєдіяльності об'єктів виробничо-технологічного комплексу залізничного транспорту, спрямованих на підтримання особистої безпеки громадян, суспільного спокою в процесі перевезень і пов'язаних з ними послуг, забезпечення умов для функціонування залізничного транспорту як складової частини транспортної системи держави.

В Україні основним недоліком існуючої системи забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті залишається нерозвиненість її функціональних елементів. З безлічі функцій і повноважень численних органів різних гілок влади навряд чи набереться десяток функцій, що відповідають дійсно функціональним компонентам системи. Відсутня в прямій постановці головна функція – аналізу та оцінки реальних і потенційних загроз життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави в різних сферах безпеки.

Особливість національної системи забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті полягає в тому, що вона є громіздкою за багатьма функціональними напрямками. Для прийняття швидких і нестандартних рішень у сфері забезпечення безпеки передбачено створення ряду міжвідомчих рівнів, якими виступають різні міжвідомчі комісії при уряді та главі держави (на національному рівні та відповідні структури на обласному рівні), і саме в цьому вбачаються резерви для реорганізації та реформування системи.

Розгляд суб'єктів забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті у вигляді системи дає унікальну можливість побачити всі складові елементи безпеки особи, суспільства та держави в цілому, досліджувати зв'язки між елементами загальної системи, змодельовувати складні процеси забезпечення громадської безпеки, спрогнозувати можливі стани системи, а також допомагає виробити необхідні рекомендації органам державної влади, відзначаючи при цьому, що особливе місце в цій системі для залізничного транспорту займають

відповідні органи, наділені Законом України від 4 липня 1996 р. № 273/96-ВР «Про залізничний транспорт» певними повноваженнями в зазначеній сфері [1].

Органи залізничного транспорту, будучи нижчою ланкою системи забезпечення громадської безпеки, покликані на місцях забезпечувати захищеність і створювати необхідні умови життєдіяльності громадян на об'єктах транспортної інфраструктури на своїх ділянках обслуговування.

Одночасно, згідно Закону України «Про транспорт», органи транспорту покликані забезпечувати самостійне вирішення питань безпеки, а законодавчо закріплена модель організації роботи залізничного транспорту не передбачає можливості підміни органів управління залізничним транспортом іншими [2].

Організаційна структура системи забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті являє собою засновану на поділі компетенції та функцій, об'єднану за допомогою комунікаційних зв'язків сукупність суб'єктів управління. Вона відображає механізм їх взаємодії, оптимальність побудови і функціонування, забезпечує завершеність управлінського циклу.

Складний характер забезпечення громадської безпеки передбачає не тільки відповідну організаційну структуру, але й адекватну їй систему суб'єктів управління, наділених необхідними, зокрема адміністративними, технологічними та іншими повноваженнями. Суб'єктами забезпечення громадської безпеки України є: держава, органи залізничного транспорту та внутрішніх справ, правоохоронні органи, громадські та інші організації.

В умовах сучасного правового поля поняття «громадська безпека» в більшості випадків представляється в адміністративно-правовому аспекті, а забезпечення громадської безпеки пов'язується з установленням та реалізацією правових гарантій захищеності прав особи, суспільства і держави, що характерно для забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті.

Розвиток організаційно-правових форм і методів забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті здійснювався послідовно в три етапи, які доцільно назвати – жандармський, радянський і пострадянський. При деяких відмінностях вказані етапи мають ряд схожих ознак, що виражаються в багаторічному стабільному використанні лінійного принципу оперативного обслуговування об'єктів залізничного транспорту та традиційних засобів і методів здійснення

службової діяльності з охорони громадської безпеки, які з плином часу практично не змінилися.

Органи внутрішніх справ на транспорті є специфічним ланкою у загальнодержавній системі забезпечення особистої та громадської безпеки, завдання яких у розглядуваній сфері багато в чому визначають особливості функціонування виробничо-технічного комплексу залізничного транспорту.

Вони головним чином скеровані на захист життя, здоров'я, законних прав і інтересів учасників перевізного процесу від протиправних посягань, діяльності з попередження та припинення злочинів, адміністративних правопорушень, організації та здійсненні інших заходів, віднесених до компетенції органів внутрішніх справ, спрямованих на зміцнення громадської безпеки та правопорядку на об'єктах транспортного комплексу держави.

Організаційні основи діяльності органів внутрішніх справ з забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті являють собою практичну реалізацію органами виконавчої влади України комплексу заходів правового, організаційно-управлінського, матеріально-технічного, морально-психологічного характеру, спрямованих на створення та функціонування оптимальної структури лінійних органів внутрішніх справ, підбір, навчання, виховання, розстановку кваліфікованих кадрів, які виконують завдання з підтримання правопорядку на транспорті.

Комплексний підхід до формування організаційних основ забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті припускає своєчасне реагування служб і підрозділів органів внутрішніх справ на зміни оперативної обстановки на ділянках обслуговування, засноване на високій мобільності та злагодженості дій територіальних і транспортних органів внутрішніх справ, органів залізничного транспорту та інших правоохоронних органів [3].

Взаємодія органів внутрішніх справ і органів залізничного транспорту базується на відомих нормативних актах. Однак Інструкції про порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, залізницями України і підприємствами залізничного транспорту під час виявлення крадіжок вантажу та реагування на заяви і повідомлення про такі правопорушення та Порядок взаємодії підрозділів відомчої воєнізованої охорони на залізничному транспорті та лінійних підрозділів транспортної міліції регулюють тільки загальні аспекти забезпечення громадської безпеки відповідно до визначеної компетенції [4;5].

Проте впровадження нових технологій, в першу чергу, значне збільшення швидкості руху поїздів, передбачає вдосконалення практики використання сил і засобів органів внутрішніх справ на транспорті, взаємодії з органами залізничного транспорту. Викликає необхідність розробки нових, оптимальних форм стимулювання службової діяльності співробітників міліції, оснащення підрозділів органів внутрішніх справ на транспорті новітніми науково-технічними засобами підтримання правопорядку, створення надійної правової, фінансової та навчально-методичної основи для якісного добору, розстановки, навчання та виховання кваліфікованих кадрів, здатних ефективно здійснювати професійні завдання в сфері громадської безпеки.

Органи залізничного транспорту, які забезпечують громадську безпеку, в зарубіжних країнах є частиною механізму держави. Існування та розвиток системи органів залізничного транспорту зарубіжних країн пов'язане, насамперед, з формами державного устрою цих держав. Саме поняття «орган управління», що позначає в законодавстві цих країн організацію і діяльність транспортних установ, безпосередньо вказує на один із головних критеріїв їх відмежування від інших державних органів: виробничий характер, підпорядкованість центральній владі у сфері забезпечення громадської безпеки.

Інший критерій – це певні формальні гарантії організаційної та функціональної самостійності, до яких насамперед належать: статус органу залізничного транспорту як корпорації публічного права, право встановлювати свій бюджет і певний ступінь управлінської самостійності, наприклад, право нормотворчості в межах своєї компетенції. До зазначених гарантій також належить й організаційна відособленість від інших ланок державного апарату, яка виражається в безпосередньому зв'язку з населенням.

З методологічної точки зору, представляється доцільним вивчення досвіду функціонування системи забезпечення громадської безпеки США, оскільки саме там після закінчення другої світової війни (1939–1945 рр.) найбільш активно відбувався процес реорганізації системи громадської безпеки.

Американська модель системи забезпечення громадської безпеки складається з двох рівнів: загальнодержавного і територіального. Основу всієї системи становлять правоохоронні органи штатів, графств, округів, а також частини національної гвардії, дислоковані на території штату. При цьому на всіх рівнях діють численні добровільні організації, такі як Американська національна організація Червоного

Хреста, громадянська служба повітряного патрулювання, Армія спасіння, організація «Американські добровольці» тощо.

Особливостями американської системи забезпечення громадської безпеки є її децентралізація й високий ступінь ефективності.

Не маючи на рівні Федерації спеціальних підрозділів для забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті, в США створюються такого роду підрозділи в поліцейських структурах штатів, графств, округів [6].

У Великій Британії забезпечення громадської безпеки здійснюється у межах транспортної системи держави, однак у різних організаційних формах для кожної транспортної територіальної підсистеми. Існування окремих транспортних підсистем пов'язано з тим, що в рамках унітарної держави історично склалися чотири регіональні транспортні структури, які мають свої особливості: Англія, Уельс, Шотландія та Північна Ірландія. Забезпечення громадської безпеки здійснюється у межах адміністративно-територіальних одиниць: у графствах, містаграфствах, міських і сільських округах, парафіях.

З наявністю системи транспортного управління пов'язаний розподіл органів забезпечення громадської безпеки. Як правило, це два рівні, на кожному з яких існує свій перелік завдань. У кількісному відношенні чисельність сил першого рівня значно менше другого. Сили першого рівня концентрують свої зусилля в основному на вирішенні загальнонаціональних проблем, ведуть боротьбу з найбільш серйозними інцидентами, оскільки вони краще оснащені. В організаційному відношенні до складу сил першого рівня входять спеціальні підрозділи. Сили другого рівня вирішують поточні проблеми, це транспортні органи охорони правопорядку. У Великобританії на початку 90-х років дійшли висновку про необхідність створення спеціальних патрульних поліцейських сил, які мають спеціальну ліцензію на ведення операцій і знаходяться під управлінням поліцейських сил першого рівня [7].

У Німеччині кожен суб'єкт Федерації – Земля – має власний закон про поліцію, що враховує її конкретні особливості. Поліція землі складається з поліції громадської безпеки, кримінальної, транспортної поліції та підрозділів, які охороняють громадський порядок при масових заходах і надзвичайних ситуаціях (поліція готовності). У функції земельної поліції (у тому числі транспортної) входить розслідування кримінальних злочинів, забезпечення громадської безпеки та громадського порядку, безпеки дорожнього руху, профілактика правопорушень [8].

Для правоохоронної системи України слід використовувати прийнятний в розвинених демократичних державах підхід до організації забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті, який заснований на взаємодії спеціалізованих підрозділів поліції (міліції) з органами залізничного транспорту та недержавних суб'єктів правоохоронної діяльності, створених органами управління на залізничному транспорті.

Висновки. Для підвищення ефективності нормативно-правового регулювання громадської безпеки на залізничному транспорті України на рівні законотворчої діяльності потрібно реалізувати наступні заходи: завершити оформлення відомчої нормативно-правової бази з питань забезпечення громадської безпеки, зокрема щодо безпеки особи в межах загальної системи безпеки руху; провести загальну та видову систематизацію чинних відомчих нормативних правових актів Державної адміністрації залізничного транспорту України Міністерства інфраструктури України, Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України у сфері забезпечення громадської безпеки; розробити механізми координації, планування і прогнозування розвитку відомчого законодавства щодо забезпечення громадської безпеки на об'єктах залізничної інфраструктури у контексті впровадження нових технологічних процесів перевезень; ввести в юридичну практику елементи модельного нормативно-правового регулювання з питань забезпечення громадської безпеки та безпеки громадян на об'єктах національної транспортної системи.

1. Про залізничної транспорт: Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 40. – Ст. 183.

2. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.

3. Статут патрульно-постової служби міліції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

4. Інструкції про порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, залізницями України і підприємствами залізничного транспорту під час виявлення крадіжок вантажу та реагування на заяви і повідомлення про такі правопорушення: Затверджено наказом МВС України, Міністерства транспорту та зв'язку України від 03.08.2010 № 404/624.

5. Порядок взаємодії підрозділів відомчої воєнізованої охорони на залізничному транспорті та лінійних підрозділів транспортної міліції регулюють тільки загальні аспекти забезпечення громадської безпеки відповідно до

визначеної компетенції. Затверджено наказом Міністерства транспорту та зв'язку України, МВС України, від 09.06.2010 № 350/236.

6. Report Suspicious Activity. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dhs.gov/how-do-i/report-suspicious-activity>

7. Службы разведки и безопасности Великобритании. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sec4u.ru/text/4-new-com/371/index.shtml>

8. Manfred Fisher. Службы охраны: развитие и состояние безопасности в Германии / Manfred Fisher. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.safework.ru/loenc?navigator&spack>

Дытюк В.З. Нормативно-правовые аспекты усовершенствования обеспечения общественной безопасности на железнодорожном транспорте.

Затрагиваются вопросы методологии исследования понятия и содержания общественной безопасности на железнодорожном транспорте Украины и ее обеспечение органами внутренних дел на транспорте.

Ключевые слова: *общественная безопасность, железнодорожный транспорт, органы внутренних дел на транспорте, органы железнодорожно-го транспорта, взаимодействие.*

Dytyuk V.Z. Legal aspects of improving public safety in the railway transport.

The article addresses the issues of the methodology of the study the concept and content of public security in the railway transport of Ukraine and its provision with bodies of internal Affairs in transport.

Key words: *social security, railway transport, Internal Affairs bodies of railway transport, Bodies of railway transport, interaction.*

Стаття надійшла 27 травня 2013 р.

УДК 355.58

Є.В. Кобко

**ПРИНЦИП МОРАЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ**

Розглянуто питання особливого режиму діяльності органів державної влади і управління. Зокрема йдеться про принцип моральності в сфері забезпечення техногенної безпеки.

Ключові слова: *техногенна безпека, принцип моральності, особливий режим.*

Постановка проблеми. В умовах високого динамізму соціальних перетворень актуальними є питання, що пов'язані з ескалацією надзвичайних ситуацій. Населення України, на жаль, не забезпечено від ризику надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, які можуть зумовити людські втрати і заподіяти значні матеріальні збитки. Усвідомлюючи значущість цієї ескалації, а також причин і умов, що сприяють цьому, суб'єктом законодавчої ініціативи 2 жовтня 2012 року було прийнято довгоочікуваний Кодекс цивільного захисту України [1].

Стан дослідження. Теоретичною основою дослідження управління та діяльності органів внутрішніх справ в особливих умовах широко висвітлено в працях таких вчених: О.М. Бандурки, В.М. Плішкіна, О.В. Кузьменко, А.Г. Чубенка та інших. Разом із тим, на даний час не склалося єдності думок щодо проблеми правової природи принципів реалізації адміністративно-правових заходів протидії надзвичайним ситуаціям техногенного характеру.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи, що так званий «людський фактор» посідає визначальне місце в діяльності органів техногенної безпеки, метою написання статті є розгляд принципів суб'єктів такої діяльності, оскільки саме вони виступають керівними ідеями, відповідними засадами, які покладені в основу людської діяльності.

Завданнями роботи є аналіз точок зору вчених з приводу впровадження принципів діяльності суб'єктів цивільного захисту; обґрунтування важливості поєднання норм права та норм моралі; вироблення пропозицій до суб'єкта законодавчої ініціативи щодо включення в Кодекс цивільного захисту принципу моральності як визначальної, стратегічної засади.

Виклад основних положень. У науці досі не вироблено єдиного загальноприйнятого визначення поняття «принцип цивільного захисту». В той же час, в ст. 7 Кодексу цивільного захисту лише перераховуються засади такої діяльності, а дефініція терміна «принцип» досі відсутня [1].

За Великим тлумачним словником сучасної української мови за редакцією В.Т. Бусела «засада – основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь. Вихідне, головне положення, принцип [2, с. 234]».

У цьому контексті вважаємо за доцільне статтю 7 вищезазначеного закону доповнити таким змістом: «принципами цивільного захис-

ту є закріплені в цьому Кодексі переважно імперативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм цивільного захисту, виражають сутність, завдання, побудову та напрями подальшого розвитку інституту цивільного захисту як особливої системи державної діяльності».

В ст. 7 Кодексу цивільного захисту вказано, що «цивільний захист здійснюється за такими основними принципами: 1) гарантування та забезпечення державою конституційного права громадян на захист їх життя, здоров'я та власності; 2) комплексного підходу до вирішення завдань цивільного захисту; 3) пріоритетності завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян; 4) максимально можливого, економічно обґрунтованого зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій; 5) централізації управління, єдиноначальності, підпорядкованості, статутної дисципліни «Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, аварійно-рятувальних служб»; 6) гласності, прозорості, вільного отримання та поширення публічної інформації про стан цивільного захисту, крім обмежень, встановлених законом; 7) добровільності у разі залучення громадян до здійснення заходів цивільного захисту, пов'язаних з ризиком для їх життя і здоров'я; 8) відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за дотриманням вимог законодавства з питань цивільного захисту; 9) виправданого ризику та відповідальності керівників сил цивільного захисту за забезпечення безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт» [1].

За своєю суттю, дані засади цивільного захисту кореспондуються із загальними засадами права, що знайшли своє закріплення в Конституції України.

Таким чином, у сфері надзвичайних ситуацій техногенного характеру щодо осіб, на які покладено управлінські функції, діють як загальноправові, так і галузеві принципи. При цьому всі названі принципи перебувають у відносинах доповнюваності, а головною властивістю їх системи є тісний взаємозв'язок.

Разом з тим, суттєвим є той момент, що всі принципи формуються на основі моральних вимог суспільства. Мораль є визначальною під час створення права. Етика – це наука про мораль, яка впливає на всі сторони життя людини. Цей вплив – позитивний, оскільки змушує аналізувати свої вчинки, брати на себе відповідальність за них, самоудосконалюватися. Але для моралі характерно, як правило, відсутність текстуального закріплення, надання більшого значення внутрішнім

мотивам і цілям для їх моральної оцінки, забезпечення авторитетів суспільства. Мораль більш динамічна, а право не встигає розвиватися за моральними нормами. Саме тому існують прогалини та огріхи в законодавстві, оскільки право більш статичне та потребує певного часу на закріплення нового уявлення світу в нормах права.

Намагання людей поводити себе гідно в різних ситуаціях походить із глибини вікової історії людства. Воно зафіксоване в античних письмових документах і, цілком зрозуміло, існувало до появи писемності. Про це можна прочитати в античних творах, зокрема в «Одісеї» Гомера, почути в давньоруських билинах і староукраїнських думках, у скандинавських сагах.

У філософії та етиці є традиційним розглядати мораль як форми чи властивості людської свідомості. Термін «етика» був введений давньогрецьким філософом Арістотелем. Як філософська наука етика виникає в результаті поділу діяльності людини на духовно-теоретичну і матеріально-практичну. Тому ще в стародавні часи етику було прийнято відносити до «практичної філософії». Проте ті ж самі практичні моральні проблеми, які виникали перед людиною в житті, етика вимушена була осмислювати і теоретично.

У свій час мораль виникла як елемент релігійних вчень. В різних частинах Землі мораль формувалась на основі тієї чи іншої релігійної системи: в Європі це була християнська релігія, на Сході – буддизм, іслам та інші релігії. Досвід людства, який ґрунтується на почуттях здорового глузду, увібрав в себе етичні вимоги, які сформувались в різних релігійних системах, практиці людства і зробив їх регулятором суспільних відносин. В результаті мораль виступає як продукт реального суспільного життя людини, його повсякденної практичної поведінки. Найбільш стійкими є моральні норми, які пройшли випробування практикою. Істинні моральні цінності спираються на загальнолюдські принципи свободи, справедливості й гуманізму.

Необхідно відзначити, що практичними і теоретичними моральними проблемами займається також юридична наука і практика. Адже мораль є одним з джерел формування права. Норми права утворюють основу діяльності державних органів і посадових осіб, що виконують функцію цивільного захисту.

Проте їх одних недостатньо для її вираження, потрібні ще й інші соціальні норми. Серед таких норм велику роль у сфері забезпечення техногенної безпеки відіграють норми моралі. У даній галузі існують не тільки правові відносини. Точніше сказати, діяльність у сфері

забезпечення техногенної безпеки не завжди містить суто процедурні відносини, що регламентуються тільки законом.

Єдність норм закону і норм моралі цієї галузі полягає в тому, що вони мають загальну нормативну природу, входять до єдиної системи соціальних норм і є їх різновидністю. Вони формуються в рамках одного суспільства, і не вступають у протиріччя, оскільки мають однакові цілі та завдання. І ті, й інші настільки співпадають, що частина моральних норм, як вже відзначалось, закріплена в нормах права.

В той же час необхідно вказати й на їх відмінність. Норми закону в галузі техногенної безпеки встановлюються державою і є загальнообов'язковими, тобто носять імперативний характер. Норми моралі є продуктом суспільної свідомості, які виникли в процесі людської діяльності, але не з волі законодавця. До того ж їх недотримання, за винятком тих, що закріплені в законі, не тягне відповідних юридичних наслідків (санкцій).

Нехтування з боку влади загальноприйнятими нормами моралі призвело у свій час до масових порушень прав і свобод людини в країнах комуністичного режиму, до геноциду окремих народів і націй, до голодоморів, революційного терору і збройних конфліктів. Мораль революції виправдовує застосування насильницьких дій включно до терору. Прогрес суспільства в існуючих ворожих умовах без насильницьких дій неможливий. Для виправдання терору в другій половині XIX ст. розробляється своєрідний моральний кодекс честі, в якому вчинене зло врівноважується готовністю пожити власним життям.

Історія підтвердила нежиттєвість і аморальність норм, які виправдовують зло і насильство. Режими, що брали за основу своєї політики покарання прав і свобод особи, утиск людини, не витримали випробування часом і були зруйновані.

Слід наголосити на значенні моральної культури в умовах кризового стану суспільства, в умовах реформування державного апарату, зокрема, системи органів цивільного захисту тощо. В цих умовах зростає необхідність залучення до роботи найбільш морально вихованих, надійних та стійких духом осіб. Це зумовлено тим, що в стані реформування українського суспільства певні надії покладаються саме на органи, що ведуть процес, на відданих своїй справі фахівців, які вміють поступитися особистим інтересом заради загального блага. Моральна культура – це один із аспектів загальної культури, її складовий елемент, який свідчить про рівень духовного розвитку особи, ступінь готовності до цивілізованого співіснування.

Однак не виключається ситуація, коли право і мораль по-різному ставляться до відповідальності за ті чи інші дії. Адже в одному випадку закон не передбачає юридичної відповідальності, а лише моральний вплив. В іншому навпаки – юридична відповідальність прямо зазначена в законі.

Розкриваючись у реальних діях та вчинках, в яких втілюються їх прагнення, цілі, внутрішні потреби й інтереси, моральна культура підвищує особистість. Вона виступає як стимул, внутрішній регулятор значимої діяльності людини, стає матеріальною основою, фактором прогресу. Моральна культура є загальнолюдською моральною цінністю, тому що її вимоги мають загальне і необхідне для людства значення.

Практично всі принципи, що закріплені у Кодексі цивільного захисту, реально діють та засновані на моральних принципах, що відображають етичну суть належного в даному виді діяльності. В адміністративній діяльності щодо ситуацій техногенного характеру, зв'язок права і моралі надзвичайно плідний. Глибокий моральний зміст процесуально-правових приписів підсилюватиме їх авторитет, а тому і регулюючий вплив.

Висновки. Підводячи підсумки, вважаємо за доцільне внести такі пропозиції.

Статтю 7 Кодексу цивільного захисту доповнити таким змістом: «принципами цивільного захисту є закріплені в цьому Кодексі переважно імперативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм цивільного захисту, виражають сутність, завдання, побудову та напрями подальшого розвитку інституту цивільного захисту як особливої системи державної діяльності».

Відзначимо, що мораль посідає визначальне місце у діяльності суб'єктів, які виконують функції цивільного захисту. Динаміка зміни та розвитку моральних інституцій впливає на реформування правових норм.

Діяльність суб'єктів цивільного захисту є одним з особливих видів людської діяльності, і, як відомо, детально регламентована законодавством. Панування правової форми регулювання зовсім не означає, що мораль як форма суспільної свідомості, витиснута з його норм. Усяка діяльність оцінюється мораллю з погляду виконання єдиного для усіх людей і безлічі приватних ситуацій закону – норми, принципу, ідеалу, що виступають як моральні критерії. Це означає, що завдання будь-якої діяльності, в тому числі і діяльності суб'єктів, які забезпечують реалізацію функцій цивільного захисту, а також способи і мето-

ди щодо досягнення цих завдань, завжди оцінюються мораллю з позицій справедливості, гуманності і добра.

Сьогодні вже неможливо уявити ситуацію, окреслену святим Августином, який прагнув до зникнення права і створення суспільства, заснованого винятково на християнському милосерді і любові. Звичайно ж, це ідеальна форма Всесвіту, але зараз дуже складно уявити собі таку реальність. Саме тому в Україні вже діють Кодекс етики бібліотекаря, Кодекс професійної етики судді та інші. Отже, цілком виправданим буде створення якщо не Кодексу етики суб'єктів цивільного захисту, то окремої глави в Кодексі цивільного захисту – «Етика цивільного захисту». Така глава буде являти собою сукупність етичних правил професійної поведінки осіб, які реалізують на всіх рівнях функцію цивільного захисту. Дана пропозиція до законодавця має на меті підтримання високого рівня професійної діяльності, престижу, соціальної цінності кожної з професій, встановлення до неї довіри.

А тому, на нашу думку, систему принципів цивільного захисту варто доповнити ще однією засадою, яка мала б назву «засада моральності». Даний принцип був би не лише постійним нагадуванням його суб'єктам про їх високу роль у суспільстві, а й слугував нормативним підтвердженням необхідності й надалі керуватися ідеалами добра і справедливості.

Відповідно до цього, принципи цивільного захисту можна визначити як морально-правові. У зв'язку з цим, ціннісне значення даних засад полягає у тому, що всі принципи цивільного захисту формуються заздалегідь і «проживають» довгий шлях від формування у свідомості суб'єкта законодавчої ініціативи до формулювання і закріплення у законодавчих актах. В умовах сьогодення моральні норми мають знаходити своє закріплення в праві, оскільки на його основі будується і система правового виховання правозастосувача. Але треба завжди пам'ятати, що норми, яку б назву вони не мали, не замінять людині совість. Вимоги морального закону найскладніші, оскільки проходять через все життя з самого дитинства та залежать від внутрішньої напруги власного «Я».

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

2. Кодекс цивільного захисту України: Кодекс від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 89. – Ст. 3589.

Кобко Е.В. Принцип нравственности в сфере техногенной безопасности.

Рассматриваются вопросы особого режима деятельности органов государственной власти и управления. В частности идет речь о принципе нравственности в сфере техногенной безопасности

Ключевые слова: техногенная безопасность, принцип нравственности, особый режим.

Kobco E.V. Principle of morality in the field of technogenic safety.

The article is devoted to a special regime of state authority bodies and control bodies activity. In particular, the principle of morality in the sphere of securiting technogenic safety is discussed.

Key words: technogenic safety, principle of morality, particular treatment.

Стаття надійшла 5 лютого 2013 р.

УДК 342.95

М.В. Ковалів

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

Наводяться особливості адміністративно-правового статусу прокуратури в Україні. Розглядається діяльність органів прокуратури, яка спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку й має своїм завданням захист від неправомірних посягань.

Ключові слова: прокуратура, адміністративно-правовий статус, права і свободи людини і громадянина, законність, нагляд.

Постановка проблеми. Важливу роль у державному механізмі нашої держави відіграють органи прокуратури, які виступають одним з елементів у механізмі захисту Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, впливають не лише на стан законності та забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина, а й на політичну й економічну ситуацію в країні.

Для сумлінного виконання своїх конституційних функцій прокуратура повинна мати відповідний рівень незалежності. Водночас її діяльність не може бути поза контролем і поза сферою юридичної відповідальності. Крім судового контролю за дотриманням законності в діяльності прокуратури (через розгляд справ, порушених з ініціативи прокуратури, перевірку законності дій прокурорів за зверненнями фі-

зичних та юридичних осіб тощо), логічним є контроль за нею з боку законодавчої та виконавчої влади у вигляді здійснення певних нормативно-правових та організаційно-кадрових заходів.

Стан дослідження. Концептуальні основи проблеми діяльності органів прокуратури досліджували провідні науковці: Р. Бараннік, Г. Васильєв, Л. Грицаєнко, О. Задніпровський, В. Корж, М. Косюта, І. Озерський, М. Потєбенько, В. Сухонос, О. Тюріна, П. Шумський та інші.

В. Сухонос зокрема зазначає, що прокуратура України, здійснюючи нагляд за додержанням законів у державі, сприяє підвищенню ефективності боротьби з правопорушеннями в різних сферах життєдіяльності країни. Особливу увагу органи прокуратури приділяють нагляду за дотриманням законів у сфері економіки та попередженню економічної злочинності [1, с. 50].

Метою статті є висвітлення питань адміністративно-правового статусу прокуратури в Україні.

Виклад основних положень. Сьогодні дієвий механізм органів прокуратури є одним з важливих чинників законності та правопорядку, сприяє реалізації принципу верховенства права, утвердженню та забезпеченню прав і свобод людини.

Правовою основою організації і діяльності органів прокуратури є Конституція України [2], Закон України «Про прокуратуру» [3], кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, адміністративне, кримінально-виконавче, господарсько-процесуальне законодавство та інші закони України, а також визнані Україною відповідні міжнародні договори й угоди.

Діяльність органів прокуратури спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку й має своїм завданням захист від неправомірних посягань на:

- 1) закріплені Конституцією України незалежність держави, суспільний і державний лад, політичну та економічну системи, права національних груп і територіальних утворень;
- 2) гарантовані Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічні, політичні, особисті права й свободи людини та громадянина;
- 3) основи демократичного устрою державної влади, правовий статус місцевих рад, органів самоорганізації населення.

Пріоритетним напрямом діяльності прокуратури є захист прав і свобод людини. Для цього прокуратура має обмежити неправомірну

дію певного кола державних органів і посадових осіб передбаченими законом засобами.

Органи прокуратури захищають у межах своєї компетенції права й свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від раси, національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак.

Оскільки в Україні визнається й діє принцип верховенства права та функціонування прокуратури як державного інституту, діяльність її посадових осіб підпорядкована тільки нормативно-правовим актам.

Неправомірні рішення, дії чи бездіяльність прокурорів можуть бути оскаржені в судовому порядку. Суд не може відмовити в правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважає, що її права й свободи порушено чи порушуються, створено перепони для їх реалізації чи мають місце утиски прав і свобод, у тому числі з боку органів прокуратури.

У Законі України «Про прокуратуру» закріплено принципи організації та діяльності прокуратури, де зазначено, що органи прокуратури України:

1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням прокурорів нижчого рівня вищому;

2) здійснюють свої повноваження на основі додержання Конституції України та чинних на території нашої держави законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;

3) захищають у межах своєї компетенції права й свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

4) вживають заходів щодо усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

5) діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

Здійснюючи нагляд за виконанням законів, органи прокуратури вживають заходів щодо усунення порушень закону, поновлення порушених прав і притягнення в установленому законом порядку до відпо-

відальності осіб, які допустили ці порушення, виходячи з єдності мети й завдань, що стоять перед прокуратурою.

Слово «прокуратура» походить від латинського слова *procurare* – «піклуватися», «забезпечувати», «управляти» [4, с. 159].

Суворо підпорядкованість органів прокуратури по вертикалі, яка ґрунтується на принципі централізації прокурорської системи, є не лише фактором виконавської дисципліни, але й гарантує, що будь-який акт прокуратури має відповідати закону, наказам Генерального прокурора. Для скасування незаконного, необґрунтованого рішення, що його прийняв прокурор нижчого рівня, відповідному керівникові органу прокуратури надано право одноособово розв'язувати це питання.

Незалежність прокуратури означає, що всі прокурори здійснюють свої повноваження незалежно від органів державної влади й самоорганізації населення, політичних партій і громадських об'єднань.

Для ефективного виконання прокуратурою правозахисної ролі законодавством передбачено гарантії незалежності та повноваження, що значно відрізняють її від інших правоохоронних органів. Втручання органів державної влади, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій та їх представників у діяльність прокуратури з нагляду за додержанням законів або з розслідування діянь, що містять ознаки злочину, заборонено.

Вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися прийняття неправомірного рішення тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Звернення представників влади, інших посадових осіб до прокурора з приводу конкретних справ і матеріалів, що перебувають у провадженні прокуратури, не можуть містити будь-яких вказівок або вимог щодо результатів їх вирішення.

У механізмі державної влади прокуратура виступає відносно самостійним інститутом і безпосередньо не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з ними, особливо з останньою.

Проблема визначення місця прокуратури в системі поділу влади особливо гостро дискутується у теорії. У центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених періодично постають питання щодо статусу органів прокуратури, місця прокуратури в системі органів держави, функції прокуратури, а також інші проблеми, які стосуються прокурорської діяльності.

Пов'язано це з тим, що в Конституції України не визначено місце прокуратури в системі органів державної влади, що створює загрозу порушення принципу поділу державної влади. У зв'язку з необхідністю реформування прокуратури в Україні зростає гострота цих дискусій.

Дехто наполягає на тому, що прокуратура повинна перебувати при законодавчій владі, вона є її уповноваженим органом. Яких-небудь організаційно-правових механізмів, що зв'язують законодавчу владу й прокуратуру, вони не називають, а, власне кажучи, як основний аргумент наводять приналежність прокуратурі за її правовою природою функції нагляду за додержанням законів від імені Верховної Ради України, хоча це не передбачено Конституцією України. Тому, на сьогодні відсутні підстави для віднесення прокуратури до законодавчої гілки влади і визнання її спеціальним органом з реалізації функції парламентського нагляду за виконанням законів.

Адміністративно-владний характер повноважень прокурора з нагляду за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах і при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи людини, певною мірою сприяє формуванню у деяких вчених і практиків поглядів на прокуратуру як орган виконавчої влади.

Зазначені функції прокуратури пов'язані з тим, що прокурор є суб'єктом кримінального переслідування. При їх здійсненні прокурор безпосередньо не займається забезпеченням виконання законів і підзаконних нормативних актів, не управляє державними справами, не приймає з цією метою управлінських рішень владного характеру, тобто не має ніякої адміністративної влади.

Прокурорській діяльності не властива жодна характерна ознака виконавчої влади і тому прокуратура не може бути віднесена до виконавчої влади.

В Україні прокуратура не може належати й до судової влади. Конституція України встановлює, що правосуддя здійснюється тільки судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124).

Проте у юридичній літературі наявна точка зору, прихильники якої обґрунтовують ідею про те, що прокуратура належить до судової влади, оскільки забезпечує реалізацію відповідних функцій

судової влади, які поза прокурорською діяльністю залишилися б деклараціями.

Отже, прокуратура є незалежним органом у системі судової влади, на яку в сфері кримінального процесу покладаються: кримінальне переслідування в досудовому провадженні та підтримання державного обвинувачення в суді; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність та досудове слідство; нагляд за додержанням законів органами та установами, які виконують судові рішення, а також застосовують заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян.

Проте, така ідея не тільки не ґрунтується на чинному законодавстві та положенні принципу поділу влади, а й прямо суперечить їм. Виходячи із функціонального навантаження прокуратури, вона не може бути підсистемою у системі судової влади. Включення в систему судової влади прокуратури як органу кримінального переслідування в будь-якій його формі – розслідування злочинів, підтримання обвинувачення в суді – зовсім неприпустимо, оскільки несумісне з формуванням правової держави.

Крім того, у теорії судова влада розуміється як система спеціальних органів держави – судів, які розв'язують у суспільстві в особливій процесуальній формі соціальні конфлікти правового характеру.

Зважаючи на це, жоден інший державний орган, окрім суду, не може здійснювати судову владу, а відтак, бути її носієм.

Справді, прокуратура не здійснює ані правосуддя, ані нагляду за законністю діяльності судів. Кінцевою метою участі прокурора в розгляді судом конкретних справ є забезпечення прав і законних інтересів окремих осіб, а також інтересів держави.

Поділ влади у державі – це не механічне розмежування повноважень різних державних органів. Необхідно кожному з них надати право конституційного контролю над іншими органами, щоб жодна галузь влади не могла підкорити собі інші або переступити межі їхньої діяльності. До того ж, усі органи влади мають діяти в умовах взаємного співробітництва, забезпечуваного системою «стримувань і противаг». Ця система зумовлена практичною потребою таким чином організувати функціонування органів влади, щоб вони могли виступати стосовно один одного як цілком самостійні та рівноправні.

Можливість існування поряд із законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади ще й контрольно-наглядовою гілкою державної

влади як четвертої досліджували В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, М.В. Цвік, В.С. Чіркін та інші вчені, які до носіїв цієї влади відносять вищі органи держави, незалежні в здійсненні своїх функцій, організаційно відокремлені, наділені специфічними повноваженнями й сферою їхнього застосування.

В.С. Чіркін умовно виділяє чотири види здійснення контрольно-наглядової влади: контроль за конституційністю законів та інших актів (конституційні суди, комітети конституційного нагляду, конституційні ради), нагляд за додержанням законів (прокуратура), контроль за додержанням прав людини (омбудсмени, народні правозахисники), фінансовий контроль (рахункові палати, генеральні контролери, генеральні аудитори).

Органи контрольно-наглядової влади структурно не входять у жодну з конституційно визначених гілок влади і діють самостійно. До таких органів в Україні можна віднести прокуратуру, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату. Органи контрольно-наглядової влади мають специфічні правові форми і методи контролю (нагляду) в окремих сферах діяльності законодавчої, виконавчої й судової гілок державної влади та ставлять за мету не допустити перевищення іншою гілкою влади своїх повноважень.

У радянській і пострадянській юридичній літературі висловлені різноманітні погляди щодо місця прокуратури в системі державного механізму. Вони зводяться до наступного:

1) прокуратура повинна бути включена в судову гілку влади і її основною функцією повинно стати здійснення обвинувальної влади в державі;

2) прокуратура не повинна належати ні до виконавчої, ні до судової влади, а має бути органом ВР України, щоб реально забезпечувати законність;

3) враховуючи статус Президента, котрий визнається гарантом Основного Закону, прав і свобод громадянина, було б логічно конструювати прокуратуру як структуру президентської влади, яка здійснює від його імені нагляд за виконанням законів і указів Президента України в державі;

4) діяльність прокуратури має особливий, самостійний характер державної влади, що діє на основі притаманних цьому органу принципів і повноважень.

Визначаючи місце прокуратури в системі органів державної влади, вважаємо, що вона є самостійним державним органом та

не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з усіма гілками влади, особливо з останньою.

Висновки. Таким чином, прокуратура, не входячи в жодну з існуючих гілок державної влади, є її самостійним органом. Вона виконує в державному механізмі особливу роль, зумовлену історичними традиціями, рівнем розвитку, функціонуванням правових інститутів виконання ними своїх правоохоронних завдань. Прокуратура є одним зі спеціальних суб'єктів конституційно-правових відносин, які діють від імені держави, мають суспільно необхідні та законодавчо регламентовані цілі, завдання, функції, повноваження та засоби їх реалізації.

1. Сухонос В.В. Взаємодія органів прокуратури і банківських установ України з метою запобігання злочинності / В.В. Сухонос // Вісник прокуратури. – 2011. – С. 50–53.

2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Офіційний вісник України від 1 жовтня 2010 р. – № 72/1 (Спеціальний випуск). – Ст. 15.

3. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 53. - Ст. 793.

4. Прокуратура // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) [та ін.]; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 159.

Ковалив М.В. Административно-правовой статус прокуратуры в Украине.

Приведены особенности административно-правового статуса прокуратуры в Украине. Рассматривается деятельность органов прокуратуры, которая направлена на утверждение верховенства закона, укрепление правопорядка и имеет своей задачей защиту от правонарушений посягательств.

Ключевые слова: прокуратура, административно-правовой статус, права и свободы человека и гражданина, законность, надзор.

Kovaliv M.V. Administrative and legal status of the prosecution in Ukraine.

The article reveals features of administrative and legal status of the prosecution in Ukraine. An activity of public prosecutors bodies, which aims are to enforce the establishment of the rule of law, strengthening of the rule of law and protection from unlawful encroachment are described.

Key words: public prosecutor's office, administrative and legal status, rights and freedoms of a person and a citizen, legality, supervision.

Стаття надійшла 23 січня 2013 року

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМІВ

Розглядається нормативно-правове забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів. Проаналізовано систему чинного виборчого законодавства та проблеми адміністративно-правового захисту виборчих прав громадян України.

Ключові слова: вибори, референдуми, нормативно-правове забезпечення, охорона громадського порядку, адміністративно-правовий захист.

Постановка проблеми. Становлення виборчої системи в Україні пов'язано з процесом безперервного вдосконалення виборчого права, яке не можна розглядати виключно у політичній площині. Ступінь готовності суспільства до реалізації конкретних виборчих механізмів фіксує не стільки рівень політичної культури суспільства, або невідповідність реального законодавства ідеальній нормативній моделі істинно демократичного суспільства, скільки рееструє неприйняття, відторгнення конкретних нормативних установлень окремими соціальними групами, що знаходить свій вираз у порушеннях громадського порядку під час підготовки та проведення виборів і референдумів.

Стан дослідження. Загальним теоретичним аспектам нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку присвятили свої дослідження такі відомі в Україні науковці, як: В.Б. Авер'янов, М.І. Ануфрієв М.В. Афанасьєва, І.Л. Бородін, А.В. Войцеховський Є.В. Додін, С.В. Кальченко, М.І. Козюбра, М.В. Ковалів, М.Й. Корнієнко, В.В. Кравченко, С. В. Лінецький, М.І. Мельник, О.М. Пасенюк, А.М. Ришелюк, В.І. Олефір, О.І. Остапенко В.М. Плішкін, Х.П. Ярмакі та інші.

Метою даної статті є дослідження нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів.

Виклад основних положень. Формування виборних органів влади має забезпечувати належне представництво та захист прав та інтересів українського народу, до яких преамбула Конституції України відносить громадян всіх національностей. Процедура виборів має бути адекватною рівню правової та політичної культури суспільства, а також відображати традиції української політичної дійсності. Тільки тоді результати виборів відповідатимуть дійсному волевиявленню виборців, а діяльність виборних органів буде максимально ефективною.

Забезпечити найбільш оптимальні виборчі механізми має пердусім право. Саме від якості та змісту норм, що містяться у виборчому законодавстві, залежить практична реалізація положень ст. 5 Конституції, відповідно до яких єдиним джерелом державної влади в нашій країні є народ України, що неможливо реалізувати без належного забезпечення громадського порядку [1].

У зазначеному контексті нормативно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів в Україні становить систему чинного виборчого законодавства яка складається з чотирьох груп законодавчих актів:

- 1) Конституція України;
- 2) система спеціальних Законів України про вибори: «Про вибори народних депутатів України»; «Про вибори Президента України»; «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»; «Про Центральну виборчу комісію»; «Про Державний реєстр виборців»; «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»;
- 3) нормативно-правові акти конституційного законодавства – Закони України: «Про громадянство України», «Про об'єднання громадян», «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації» та ін.;
- 4) положення нормативних актів суміжних галузей, що регулюють виборчий процес: норми адміністративного, трудового, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального, фінансового, господарського, митного, інформаційного, сімейного, екологічного законодавства, законодавства про зв'язок та ін.

Нормативно-правове регулювання виборів неможливо відокремити від адміністративно-правового захисту учасників виборів і референдумів через систему забезпечення охорони громадського порядку.

Проблема адміністративно-правового захисту виборчих прав громадян належить до числа найбільш гострих для української дійсності. Це обумовлено тим, що чинне законодавство не тільки не створює повноцінних механізмів запобігання можливих фальсифікацій під час проведення виборів, але і породжує правову незахищеність громадянина, наділеного як активним, так і пасивним виборчим правом. Про це, на думку В. Плукара, свідчить те, що з кожним роком зростає кількість розглянутих судами загальної юрисдикції справ, пов'язаних з порушеннями законодавства про вибори і референдуми [2, с. 38].

Не знижується і кількість адміністративних правопорушень, які зазіхають на виборчі права громадян України, а проведене С. Бурдою опитування членів окружної та дільничних виборчих комісій показало, що більшість учасників виборів стикалися з такими правопорушеннями [3, с. 187–194].

Водночас стан громадського порядку під час проведення виборів і референдумів в Україні постійно перебуває в центрі уваги преси, широко обговорюється в усіх засобах масової інформації, викликаючи значний суспільний резонанс.

Громадський порядок під час виборів і референдумів, згідно міжнародних стандартів проведення виборів, став юридичним інститутом нового формату, який найбільш точно відображає особливості виборчої системи та чутливо реагує на тенденції її розвитку. Охорона громадського порядку під час виборів і референдумів здійснюється у формі адміністративної юрисдикції.

При цьому, як підкреслює Ю. Шемшученко, вчені дотримуються думки, що відносини щодо виборчої діяльності не існують поза адміністративними правовідносинами, тому розглядати охорону громадського порядку під час проведення виборів і референдумів окремо від адміністративно-правового захисту учасників виборчого процесу неможливо [4, с. 329].

На основі викладеного можна визначити такі складові охорони громадського порядку під час проведення виборів, як процесуальна діяльність із забезпечення та здійснення правозастосування та матеріально-правова (технічна) діяльність з обслуговування правозастосування. Загальновизнано, що існують принаймні два види правової поведінки – правомірна поведінка і правопорушення.

Перша з них реалізує положення правових норм, є суспільно корисною, а отже, схвалюється державою.

Друга – повна, цілковита протилежність правомірній поведінці, що є суспільно шкідливою.

Порівнюючи викладене зі станом справ у сфері охорони громадського порядку, регульованій виборчим правом, можемо дійти наступного висновку: одним із найважливіших завдань на шляху зміцнення й розвитку демократії в Україні є протидія порушенням громадського порядку.

Охорона громадського порядку під час виборів і референдумів в Україні як сфера діяльності має свою специфіку, свої особливості й своє правове поле. Цей вид адміністративної діяльності (включаючи адміністративний процес) має жорстку урегульованість, яка полягає у тому, що прийняття норм, які регулюють провадження у сфері виборчої діяльності, належить до виняткової компетенції держави. У зв'язку з тим, що в державному управлінні застосовуються типові й унікальні елементи, то універсальні елементи повинні підлягати більш повному й однаковому регулюванню у зв'язку з їх широким і систематичним застосуванням. Застосування унікальних елементів вимагає творчого підходу. Але якщо недоцільно піддавати правому регулюванню самі елементи, то способи, процедури, межі їх застосування повинні регулюватися.

У процесі порушення громадського порядку розглядається юридичний факт, який має саме адміністративно-правовий характер, тобто пов'язаний із порушенням норм права та зумовлюється відповідним правовим режимом.

Правовий режим передбачає декілька елементів, а саме: закріплені в законодавстві права, обов'язки й відповідальність, система заходів, які використовуються для досягнення поставлених завдань, система правового впливу, що формується залежно від специфіки прийомів регулювання і його механізму.

Крім перерахованого вище, в поняття правового режиму варто включити завдання, принципи і мету державного управління в тій або іншій нестандартній ситуації, гарантії реалізації прав суб'єктів виборчого процесу і повноважень державних органів, застосовувані процедури [5, с. 44].

Охорона громадського порядку під час виборів і референдумів в Україні має свій особливий правовий режим, зумовлений наступними елементами.

По-перше, охорона громадського порядку має свої специфічні завдання, зумовлені законом та скеровані на забезпечення реалізації

виборчих прав громадян, що здійснюється з використанням адміністративно-правових засобів.

По-друге, саме охорона громадського порядку є тією сферою, в якій здійснюється діяльність уповноважених органів виконавчої влади та деяких інших державних органів, які не входять до системи виконавчої влади (виборчі комісії та суди, інститути громадського суспільства), а особливістю завдань є те, що всі вони пов'язані з забезпеченням виборчих прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу, які гарантовані Конституцією України, міжнародними зобов'язаннями, взятими державою при вступі до Ради Європи.

По-третє, відносини, які становлять громадський порядок щодо прав та законних інтересів учасників виборчого процесу, не є тотожними як за своїм фактичним, так і юридичним змістом відносинам, які вже існують між його сторонами щодо конкретного рішення, дій або бездіяльності і є сферою виникнення спірної взаємодії, врегулювання якої вимагає наявності спеціальних процесуальних правовідносин щодо розв'язання спорів.

Здійснюючи охорону громадського порядку під час виборів і референдумів, правоохоронні органи керуються різними законодавчими та підзаконними актами, що у своїй сукупності складають нормативну основу правового регулювання їхньої діяльності.

За соціальною значущістю система нормативно-правових актів репрезентована таким способом: Конституція – закони – укази Президента – підзаконні акти загального характеру – відомчі нормативні акти [6, с. 120].

Найважливіше місце серед них посідає Конституція України. Відповідно до статті 116 вищий орган виконавчої влади держави «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю» [1], тобто охорону громадського порядку держава вважає одним із головних завдань.

Основний Закон держави встановлює лише загальні правові положення, що регламентують охорону громадського порядку в країні, які згодом деталізуються в інших нормативно-правових актах, як наприклад, в Указах Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 р. «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» та від 16 жовтня 2009 р. № 832/2009 «Про забезпечення реалізації конституційних виборчих прав громадян України, прозо-

рості та відкритості виборчого процесу на чергових виборах Президента України».

У відповідності до статті 102 Конституції України Президент України як Глава держави і гарант Конституції, прав і свобод людини та громадянина в необхідних випадках видає укази, розпорядження, зокрема і в галузі охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, які мають обов'язкову силу на території України.

Важливими є укази Президента України щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина, особистої безпеки громадян, спрямування зусиль правоохоронних органів на протидію найбільш небезпечним посяганням на особу, її власність та громадський порядок, зокрема укази Президента України від 18 лютого 2002 р. № 143 «Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку охорони прав і свобод громадян», від 19 липня 2005 р. № 1119/2005 «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності» від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», від 6 квітня 2011 р. «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України».

Відповідно до Указу Президента України 12 січня 2011 р. № 24/2011 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи», Кабінету Міністрів України були поставлені завдання вдосконалення виборчої системи та вжиття необхідних заходів для наближення правових засад діяльності правоохоронних органів до європейських стандартів, посилення демократичного контролю.

Законами України, указами Президента України регулюються лише найбільш значущі, найважливіші аспекти діяльності правоохоронних органів у сфері охорони громадського порядку, оскільки за своєю природою ці нормативні правові акти впливають на соціальні відносини загального характеру.

Однак широта суспільних відносин, у яких бере участь міліція, викликає насущну потребу поглиблення та деталізації правового регулювання зазначеної діяльності, що здійснюється за допомогою видання актів, іменованих підзаконними.

Особливості актів, які відрізняють їх від законів, зводяться до того, що вони приймаються органами або представниками влади, обраними або утвореними іншими органами; регулюють другорядні

суспільні відносини, розвиваючи, конкретизуючи та деталізуючи закони; втрачають юридичну чинність у випадку суперечностей або невідповідності законові; приймаються як колегіально, так і одноосібно уповноваженими посадовими особами державних органів; приймаються в менш суворому і деталізованому порядку.

При цьому, варто враховувати, що недоліки загальнорегулятивних законів часто відтворюються в спеціальних законодавчих і підзаконних актах.

Істотне значення для правоохоронних органів, зокрема під час проведення виборів і референдумів, мають постанови Кабінету Міністрів України, що забезпечують виконання Конституції України, законів, указів та розпоряджень Президента України, регламентують застосування заходів з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки.

Постанова є основною адміністративно-правовою формою юридично-владної, що організує діяльність колегіальних органів і посадових осіб у межах їх компетенції як у зовнішній, так і у внутрішній сферах управління.

Постанови уряду, що регулюють діяльність Міністерства внутрішніх справ України, можна розділити щодо дії загального характеру, наприклад постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1991 р. № 59 «Про порядок і умови державного обов'язкового особистого страхування осіб рядового, начальницького та вільнонайманого складу органів і підрозділів внутрішніх справ» регламентує порядок державного обов'язкового страхування рядового і начальницького складу правоохоронних органів та вузько направленої дії. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767 було затверджено план заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р., що передбачає здійснення комплексу заходів, пов'язаних з забезпеченням охорони громадського порядку.

Велику роль у правовому регулюванні охорони громадського порядку відіграють нормативні акти МВС України, які приймаються у формі наказу, розпорядження або доручення, протокольного рішення, плану.

Висновки. Нормативно-правове забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів виступає як специфічний різновид правового регулювання, підпорядковується загальносоціаль-

ним закономірностям, які відображають об'єктивні зв'язки, що існують між системою права, яка визначає державно-управлінські відносини, та іншими соціальними системами – політичною, економічною, культурною.

На сучасному етапі розвитку держави нормативно-правове забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів визначається сукупністю норм права, що знайшли своє вираження у формально визначених джерелах права, які відображають закономірності суспільного розвитку та спрямовані на регулювання й охорону суспільних відносин у виборчій сфері.

1. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

2. Плукар В.В. Адміністративне провадження у справах про оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій під час проведення виборів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / В.В. Плукар. – Львів. 2010. – 232 с.

3. Бурда С.Я. Основи адміністративно-правового захисту учасників виборів і референдумів в Україні / С.Я. Бурда. – Львів: «Добра справа», 2011. – 236 с.

4. Шемшученко Ю.С. Комісія / Ю.С. Шемшученко [Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: Українська енциклопедія. – Т. 4. – 2002. – С. 329.

5. Тихий В.П. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого або референдного права / В.П. Тихий, М.І. Мельник. Верховний суд України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/08>

6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – 5-е вид. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

Крыжановский А.С. Нормативно-правовое обеспечение деятельности правоохранительных органов Украины в сфере охраны общественно-го порядка во время проведения выборов и референдумов.

Рассматривается нормативно-правовое обеспечение деятельности правоохранительных органов Украины в сфере охраны общественного порядка во время проведения выборов и референдумов. Проанализирована система действующего избирательного законодательства и проблемы административно-правовой защиты избирательных прав граждан Украины.

Ключевые слова: выборы, референдумы, нормативно-правовое обеспечение, охрана общественного порядка, административно-правовая защита.

Kryzhanovsky A.S. Normative-Legal support of the activity of the law enforcement bodies of Ukraine in the sphere of public order safety during the elections and referendums.

Article considers the legal support of the law enforcement bodies of Ukraine in the field of public order during the elections and referendums. The system of the current electoral legislation and administrative issues and legal protection of electoral rights of citizens of Ukraine are analyzed in the article.

Key words: elections, referend, normative-legal support, protection of the public order, administrative and legal protection.

Стаття надійшла 27 лютого 2013 року

УДК 352:342.95

А.Р. Лещух

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІКТІВ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Досліджується організація функціонування федеральної та місцевої систем профілактики правопорушень за законодавством Російської Федерації. Підкреслюється, що важливою умовою щодо нормативного та організаційного забезпечення профілактики на місцевому рівні є закріплення у нормативних актах різного рівня завдань, функцій та повноважень усіх суб'єктів системи профілактики (включаючи людей) та ефективного використання цього інструментарію.

Ключові слова: профілактика правопорушень, система профілактики, організаційне та нормативне забезпечення.

Постановка проблеми. Світова та вітчизняна практика свідчить, що нормативне та організаційне забезпечення заходів профілактики правопорушень на місцевому рівні залежить, насамперед, від чіткого визначення організаційно-функціональних чинників цілісної структурованої системи, де визначені правові засоби та способи, які слід використовувати у превентивній діяльності суб'єктів профілактики. Серед опитаних 360 осіб, які працюють в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування України, за доцільність використання позитивного зарубіжного досвіду щодо профілактики адміністратив-

них правопорушень ствердно відповіли 35% респондентів. До 20% опитаних вказали на те, що «зарубіжний досвід не охоплює життєдіяльності суспільства з урахуванням особливостей», а на необхідність використання національного досвіду, який більше пристосований до реалій сьогодення, засвідчив 31% опитаних. У зв'язку з цим виникає потреба дослідження та аналізу не лише вітчизняного, але й закордонного досвіду у зазначеній сфері для удосконалення української моделі профілактики деліктів на місцевому рівні.

Стан дослідження. Питання профілактики адміністративних правопорушень на місцевому рівні досліджувались у вітчизняній та закордонній юридичній науці, як правило, без врахування комплексного підходу, доволі фрагментарно або лише в рамках загальної адміністративно-правової проблематики. Окремі науково-теоретичні дослідження, що стосуються адміністративно-процесуальних норм та відносин у цій сфері, низку інших практичних та теоретичних проблем у різний час було розглянуто у працях вітчизняних та закордонних представників різних напрямків правових наук, насамперед: Г.А. Аванесова, В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, А.І. Долгової, А.П. Закалюка, А.П. Клошниченка, Л.В. Коваля, А.Т. Комзюка, В.М. Кудрявцева, О.Є. Кутафіна, А.Р. Лещуха, О.І. Остапенка, В.І. Ремньова, В.І. Фадєєва, Ю.С. Шемшученка та ін.

Мета дослідження. У контексті сказаного видається необхідним зосередити увагу в дослідженні на позитивних досягненнях системи профілактики деліктів на місцевому рівні у РФ.

Виклад основних положень. Просвітителі XVIII століття Беккарія та Монтеск'є сформулювали положення, згідно з яким хороший законодавець повинен турбуватися не стільки про покарання за злочин, скільки про те, щоб їм запобігти, насамперед, шляхом покращення звичаїв, Вольтер акцентував на тому, що запобігання правопорушень має бути істинним змістом юстиції цивілізованого суспільства.

Загальновідомо, що діяльність із попередження правопорушень, як частина єдиної політики держави, є першочерговим завданням попереджувального впливу на делікти, що покладається насамперед на органи державної влади та місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції у сфері профілактики протиправних діянь на підвідомчій території.

Правову основу системи профілактики правопорушень у Російській Федерації (надалі – РФ) становлять Конституція, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, федера-

льні конституційні закони та інші федеральні закони, нормативні правові акти Президента та Уряду РФ, нормативні правові акти федеральних органів виконавчої влади, а також нормативні правові акти суб'єктів РФ і нормативні правові акти органів місцевого самоврядування, що регулюють питання у сфері профілактики правопорушень.

Відповідно до Кодексу Російської Федерації про адміністративні правопорушення (стаття 1.2) [1] завданнями законодавства про адміністративні правопорушення є захист особи, охорона прав і свобод людини і громадянина, охорона здоров'я громадян, санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, захист суспільної моралі, охорона навколишнього середовища, встановленого порядку здійснення державної влади, громадського порядку та громадської безпеки, власності, захист законних економічних інтересів фізичних і юридичних осіб, суспільства і держави від адміністративних правопорушень, а також попередження адміністративних правопорушень.

Також, на відміну від України, Федеральним законом «Про загальні принципи організації місцевого самоуправління в РФ» від 06.10.2003 № 131-ФЗ [2] (прийнятий Державною Думою Федеральної Ради 16.09.2003) окремо не закріплено повноважень органів місцевого самоуправління у сфері профілактики адміністративних правопорушень.

Однак, у разі створення у поселенні муніципальних органів у справах молоді, останні стають елементом системи профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх (у відповідності з Федеральним законом від 24 червня 1999 р. № 120-ФЗ «Про основи системи профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх». Згідно зі ст. 17 Закону органи у справах молоді в межах своєї компетенції: а) беруть участь у розробці та реалізації цільових програм з профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх; б) здійснюють організаційно-методичне забезпечення і координацію діяльності з профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх, що знаходяться в їхньому віданні соціальних установ, клубів та інших установ; в) сприяють дитячим і молодіжним громадським об'єднанням, соціальним установам, фондам та іншим установам і організаціям, діяльність яких пов'язана із здійсненням заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх; г) беруть участь у порядку, встановленому законодавством РФ і законодавством суб'єктів РФ, у фінансовій підтримці на конкурсній основі громадських об'єднань, що здійснюють заходи з профілактики бездоглядності і правопору-

шень неповнолітніх; д) беруть участь в організації відпочинку, дозвілля та зайнятості неповнолітніх.

Далі, 15 жовтня 2002 р. Законодавчим Зборами Краснодарського краю у Державну Думу Федеральних Зборів РФ було внесено проект Федерального закону «Про участь громадян РФ в охороні громадського порядку», що передбачав такі форми участі громадян в охороні громадського порядку:

1) індивідуальна участь (безпосередня реалізація громадянами своїх прав на захист від протиправних посягань; сприяння органам внутрішніх справ у поширенні правових знань та проведенні профілактичної роботи з попередження правопорушень; позаштатна співпраця громадян з органами внутрішніх справ; участь у діяльності громадського пункту охорони порядку; надання іншої допомоги органам внутрішніх справ у формах, не заборонених законодавством);

2) колективна участь (членство або участь в діяльності громадських об'єднань, статутні цілі яких передбачають надання сприяння органам внутрішніх справ; робота у складі народної дружини).

На жаль, 16 вересня 2005 р. цей законопроект Державною Думою було відхилено, і на даний час положення про участь населення в діяльності добровільних формувань населення з охорони громадського порядку в поселеннях приймаються на рівні поселень або муніципальних районів (наприклад, в Республіці Хакасія, Костромській, Новгородській, Омській, Челябінській областях, Ханті-Мансійському АО тощо).

Суб'єктами системи профілактики правопорушень в РФ, відповідно до проекту Федерального закону «Про основи системи профілактики правопорушень в Російській Федерації» [3], розробленого МВС РФ та внесеного на розгляд законодавчого органу Урядом РФ (Ст. 8), є: 1) федеральні органи державної влади, органи державної влади суб'єктів РФ, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, а також підпорядковані їм установи, організації, служби, які здійснюють в межах своєї компетенції в установленому порядку профілактику правопорушень; 2) юридичні особи, що беруть участь у системі профілактики правопорушень за узгодженими з органами державної влади та органами місцевого самоврядування напрямками профілактичної роботи або за власною ініціативою в межах і формах, визначених законодавством у сфері профілактики правопорушень відповідно до компетенції та статутними завданнями; 3) фізичні особи, які беруть участь у системі профілактики правопорушень в межах і формах, визначених

законодавством у сфері профілактики правопорушень. Створення суб'єктів системи профілактики, не встановлених федеральними законами не допускається.

Організація функціонування федеральної та місцевої систем профілактики правопорушень передбачена, зокрема, статтею 17 законопроекту: Уряд РФ організовує реалізацію державної політики у сфері профілактики правопорушень, визначає критерії оцінки ефективності діяльності з профілактики правопорушень для всіх суб'єктів системи профілактики правопорушень. З метою забезпечення узгодженого функціонування та взаємодії суб'єктів системи профілактики формується Урядова комісія з профілактики правопорушень, завданням якої є координація діяльності суб'єктів системи профілактики правопорушень та реалізації державної політики в галузі забезпечення функціонування системи профілактики правопорушень. Комісія здійснює контроль за діяльністю федеральних органів виконавчої влади, які в межах своїх повноважень і у визначеному законом порядку беруть участь у функціонуванні системи профілактики правопорушень, створюють відомчі комісії з профілактики правопорушень та організують діяльність відповідних комісій з профілактики правопорушень в підвідомчих органах та організаціях, приймають і реалізують відомчі програми з профілактики правопорушень.

У суб'єктах Російської Федерації створюються міжвідомчі комісії з профілактики правопорушень – постійно діючі колегіальні органи, які визначають основні завдання та напрямки діяльності суб'єктів системи профілактики правопорушень і здійснюють координацію їх діяльності на території суб'єкта Російської Федерації. Органи місцевого самоврядування формують комісії, які беруть участь у функціонуванні системи профілактики правопорушень. Уповноважені посадові особи організацій та установ здійснюють профілактичну діяльність в цих організаціях. Участь громадян у профілактиці правопорушень здійснюється самостійно або спільно з іншими громадянами відповідно до федеральних законів, а також нормативними правовими актами суб'єктів Російської Федерації і нормативними правовими актами органів місцевого самоврядування.

Органи, організації, посадові особи, які виявили процеси, явища, обставини та ситуації, що сприяють вчиненню правопорушень, інформують про це орган, установу, організацію, до компетенції яких входить усунення (мінімізація, нейтралізація) криміногенного впливу зазначених факторів. Урядова комісія з профілактики правопорушень

виробляє концепції вирішення стратегічних питань профілактики правопорушень.

Функціонування системи профілактики правопорушень здійснюється на основі довгострокових цільових та відомчих цільових програм, які приймаються у відповідності з концепціями рішень стратегічних питань профілактики правопорушень в рамках виробленої державної політики в галузі забезпечення функціонування системи профілактики правопорушень. У цих програмах визначається система (комплекс) заходів профілактики правопорушень за допомогою визначення цілей, завдань, строків та етапів реалізації програмних заходів, їх виконавців, обсягів та джерел фінансування, очікуваних кінцевих результатів, змісту програмних заходів, організації виконання та контролю за ходом її реалізації, оцінки результатів. Суб'єкти системи профілактики правопорушень, що приймають програми профілактики правопорушень, забезпечують їх фінансування та здійснюють контроль за їх реалізацією.

Таким чином, Міністерство внутрішніх справ РФ пропонує, в основному, відновити державну систему профілактики правопорушень, що існувала до середини 90-х років минулого століття.

Запропонований проект Федерального закону «Про основи системи профілактики правопорушень в РФ» передбачає появу в Росії трьох видів заходів щодо профілактики правопорушень: загальні, індивідуальні та віктимологічні.

Проект федерального закону, окрім ідеологічно-виховних заходів, пропонує також заходи індивідуальної профілактики, які застосовуватимуться щодо громадянина, від якого слід очікувати вчинення правопорушення. Цим проектом також передбачена можливість застосування примусових заходів медичного характеру та виховного впливу, що встановлюються судом, за рішенням суду буде встановлюватися й адміністративний нагляд.

Підставою для вжиття таких заходів можуть бути повідомлення фізичних та юридичних осіб, повідомлення в ЗМІ, матеріали, що надійшли з держорганів і органів місцевого самоврядування, а також рішення судів.

Міністерство внутрішніх справ РФ – не перший правоохоронний орган, який прагне отримати такі повноваження, минулого року ФСБ була наділена правом виносити офіційні, обов'язкові для виконання громадянами застереження про неприпустимість дій, які створюють умови для вчинення злочинів.

З одного боку, профілактика злочинів спрямована насамперед на захист громадян, і силові відомства обіцяють, що не допустять обмеження прав і свобод при здійсненні своїх попереджувальних повноважень.

З іншого боку, спостерігається тенденція, згідно з якою правоохоронні структури, до яких до того ж у суспільства існує величезна кількість претензій в частині їх законслухняності, наділяються все більшою кількістю повноважень.

Чи необхідна в РФ у запропонованому варіанті профілактика правопорушень можна судити за результатами опитування, проведеними «Право.Ру»: «вважають її грамотною та хорошим почином» – 525 осіб (15%); «необхідною» (на даний момент ситуація зі злочинністю така, що потрібно користуватися будь-якими рецептами боротьби з нею) – 623 (18%); «так, але тільки якщо в системі МВС для профілактичної роботи з'являться грамотні та адекватні люди, які пройшли спеціальне навчання» – 982 (28%); «ні» (вона не допоможе, а лише стане додатковим приводом для корупції в правоохоронних органах і відродить доносительство) – 740 (21%); «ні, це шкідлива ідея» (ніхто ще не придумав, як виявити потенційних злочинців, до того ж, ця ідея порушує презумпцію невинності) – 641 (18%) [4].

Варто зазначити, що вивчення законодавства і практики боротьби з правопорушеннями у РФ, запозичення у цієї країни позитивного досвіду щодо нормотворчості у сфері профілактики є нагальною потребою для України, яка, до того ж також прагне стати повноправним учасником Європейського Союзу та влитися у світову спільноту.

Адже, яким детальним би не був чинний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» чи інші законодавчі акти, що визначають відповідні профілактичні функції і повноваження органів місцевого самоврядування, багато проблемних питань в означеній сфері залишаються невирішеними (закріплення форм безпосередньої участі громадян у виконанні завдань та функцій місцевого самоврядування у відповідній сфері, взаємовідносин органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з відповідними органами державної влади та їх посадовими особами, а також форм взаємодії територіальних громад, співробітництва у реалізації спільних проектів та програм у сфері попередження правопорушень тощо).

Тому, загальнодержавна українська Концепція національної правової системи повинна, серед інших питань, передбачати закріплення: принципів, змісту, структури, форм та засобів профілактики

адміністративних деліктів з урахуванням позитивних результатів нормотворчості та практики закордонних країн у цій сфері.

1. Див.: Комментарий к Кодексу Российской Федерации об Административных правонарушениях (постатейный) с практическими разъяснениями официальных органов и постатейными материалами / А.Б. Борисов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Книжный мир, 2011. – 880 с.

2. Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации: Федеральный закон от 6 октября 2003 г. № 131-ФЗ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norm-load.ru/SNiP/Data1/54index.htm>.

3. Об основах системы профилактики правонарушений в Российской Федерации: проект федерального закона, разработан МВД России в соответствии с поручением от 3 июля 2010 г. № СИ-П4-4450. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: mvd.ru/userfiles/pfz_profilaktika.doc.

4. Нужна ли в нашей стране профилактика правонарушений? – опрос справочно-правовой системы по федеральному и региональным законодательствам России «Право.Ру». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.ru/voting104>

Лещух А.Р. Организационные основы функционирования системы профилактики деликтов на местном уровне по законодательству Российской Федерации об административных правонарушениях.

Исследуется организация функционирования федеральной и местной систем профилактики правонарушений по законодательству Российской Федерации. Подчеркивается, что важным условием относительно нормативного и организационного обеспечения профилактики на местном уровне является закрепление в нормативных актах разного уровня задач, функций и полномочий всех субъектов системы профилактики (включая людей) и использования этого инструментария.

Ключевые слова: профилактика правонарушений, система профилактики, организационное и нормативное обеспечение.

Leshchukch A.R. Organizational foundations of the functioning of the system preventing tort at the local level under the Russian Federation legislation concerning administrative offences.

Organization functioning of the federal and local systems of the crime prevention under the Russian Federation legislation are considered in the article. It's pointed up that the most essential measures of organizational and regulatory support of crime prevention at the local level is a fixing in normative acts different levels of assignments, functions and powers of all entities of the prevention system (including people) and effective use of this tools.

Key words: crime prevention, prevention system, organizational and regulatory support.

Стаття надійшла 1 квітня 2013 р.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ІНСПЕКЦІЇ ЯК ПОЗИВАЧІ В АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВАХ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗМЕНШИТИ БЮДЖЕТНІ АСИГНУВАННЯ

Розглянуто проблеми участі органів Державної фінансової інспекції в адміністративному судочинстві як позивачів у справах про зобов'язання головного розпорядника (Міністерства фінансів, місцевого фінансового органу) зменшити бюджетні асигнування порушнику бюджетного законодавства. Проаналізовано судову практику, виявлено неоднакове застосування адміністративними судами норм законодавства, запропоновано зміни до підзаконних нормативно-правових актів та Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні».

Ключові слова: органи Державної фінансової інспекції, зменшення бюджетних асигнувань, позивач, адміністративний суд, порушення бюджетного законодавства.

Постановка проблеми. Бюджетний кодекс України (далі – БК України) передбачає систему заходів впливу за порушення бюджетного законодавства. Ці заходи (попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства з вимогою щодо усунення порушення, зменшення бюджетних асигнувань, повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, зупинення дії рішення про місцевий бюджет, безспірне вилучення коштів з місцевих бюджетів, зменшення обсягу трансфертів місцевим бюджетам на відповідну суму, зупинення операцій з бюджетними коштами та призупинення бюджетних асигнувань) хоча й характеризуються неоднаковим ступенем ефективності впливу на правопорушника, різним змістовним наповненням (штрафними та «правопоновлювальними» [1, с. 16] елементами), проте сприяють попередженню порушень бюджетного законодавства. Якщо ж бюджетне правопорушення виявлено, але до порушника не застосовано відповідні заходи впливу, то це зумовлюватиме поширення протиправних діянь у бюджетній сфері.

Існують випадки, коли органи Державної фінансової інспекції (далі – Держфінінспекції) виявляють нецільове використання коштів розпорядниками чи інші правопорушення, однак уповноваженими суб'єктами рішення про зменшення бюджетних асигнувань порушнику

не приймаються. Тому для дотримання принципу невідворотності відповідальності важливим є визначення на підставі аналізу нормативно-правових актів законних способів змусити порушника зазнати невідгідних наслідків у вигляді зменшення бюджетних асигнувань, у тому числі й за допомогою звернення органів Держфінінспекції до адміністративного суду.

Стан дослідження. Окремі процесуальні аспекти зменшення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів у разі вчинення ними порушень бюджетного законодавства, у тому числі й проблеми реалізації органами Держфінінспекції своїх повноважень як учасників відповідних бюджетно-деліктних відносин, були предметом досліджень В.І. Антипова, О.П. Гетьманець, Е.С. Дмитренко, А.Й. Іванського, О.А. Музики-Стефанчук, Ю.О. Ровинського, Л.А. Савченко, І.А. Сікорської, В.Д. Чернадчука, Н.Я. Якимчук. Проте аналізу ролі та місця органів Держфінінспекції у процесі застосування такого заходу впливу як зменшення бюджетних асигнувань здійснено не було.

Метою цієї статті є виявлення проблем правового забезпечення участі органів Держфінінспекції як позивачів в адміністративних справах про зобов'язання зменшити бюджетні асигнування, а також надання пропозицій щодо вирішення таких проблем.

Виклад основних положень. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 117 БК України зменшення бюджетних асигнувань передбачає позбавлення повноважень на взяття бюджетного зобов'язання на відповідну суму на строк до завершення поточного бюджетного періоду шляхом внесення змін до розпису бюджету (кошторису) та у разі необхідності з подальшим внесенням змін до Закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет) у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Найбільш поширеним порушенням бюджетного законодавства, яке зумовлює застосування цього заходу впливу, є нецільове використання бюджетних коштів розпорядниками таких коштів.

Крім того, зменшення бюджетних асигнувань застосовується у разі здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, здійснення видатків на утримання бюджетної установи одночасно з різних бюджетів всупереч БК України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Процесуальні особливості застосування цього заходу впливу передбачений Порядком зменшення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів (далі – Порядок), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 255 [2].

Відповідно до цього нормативно-правового акта підставою для зменшення бюджетних асигнувань є протокол про порушення бюджетного законодавства або акт ревізії (в якому зафіксовано факт вчинення розпорядником бюджетних коштів у поточному чи минулих роках одного з порушень бюджетного законодавства), які складаються органом, уповноваженим здійснювати контроль за дотриманням бюджетного законодавства.

Основними суб'єктами, уповноваженими здійснювати такий контроль, вважаються органи Держфінінспекції України. Рішення ж про зменшення бюджетних асигнувань головному розпоряднику коштів державного бюджету приймає Міністр фінансів України, головному розпоряднику коштів місцевого бюджету – керівник місцевого фінансового органу, розпоряднику бюджетних коштів нижчого рівня – головний розпорядник коштів відповідного бюджету.

Таким чином, порушення бюджетного законодавства виявляють одні суб'єкти владних повноважень, а заходи впливу застосовують інші. Така ситуація зумовлює достатньо поширені випадки, коли місцеві фінансові органи чи головні розпорядники бюджетних коштів не реагують на виявлені органами Держфінінспекції порушення і всупереч нормативно-правовим приписам необгрунтовано не приймають рішення про зменшення бюджетних асигнувань порушникам бюджетного законодавства. Чинні нормативно-правові акти не містять чіткого алгоритму дій органів Держфінінспекції у таких випадках, що, своєю чергою, зумовлює неоднозначність судової практики адміністративних судів щодо можливості участі органів Держфінінспекції як позивачів з вимогою зобов'язати відповідного суб'єкта владних повноважень прийняти рішення щодо зменшення бюджетних асигнувань.

Більшість адміністративних судів приймають до розгляду позовні заяви органів Держфінінспекції, в яких є вимоги про зобов'язання вчинити певні дії (зменшити бюджетні асигнування відповідним розпорядникам) головним розпорядником бюджетних коштів чи місцевим фінансовим органом. Так, Сумським окружним адміністративним судом було прийнято до розгляду позов Контрольно-ревізійного управління в Сумській області до фінансового управління Білопільської районної державної адміністрації. Позовні вимоги були обгрунтовані

наступними обставинами. За наслідками ревізії, проведеної Контрольно-ревізійним управлінням в Сумській області бюджету м. Білопілья, було складено акт № 08-10-03/4 від 03.03.09 р., яким засвідчено порушення бюджетного законодавства, що виявилось у нецільовому використанні коштів місцевого бюджету. Враховуючи, що Білопільська міська рада є головним розпорядником коштів місцевого бюджету, позивач звернувся з листом до фінансового управління Білопільської районної державної адміністрації з проханням зменшити Білопільській міській раді бюджетні асигнування на суму коштів, використаних не за цільовим призначенням. Однак, відповідач не надав відповіді на лист та своїх зобов'язань щодо зменшення бюджетних асигнувань не виконав. Тому позивач просить визнати протиправною бездіяльність фінансового управління Білопільської райдержадміністрації в частині неприйняття рішення про зменшення бюджетних асигнувань розпоряднику бюджетних коштів та зобов'язати відповідача прийняти рішення про зменшення бюджетних асигнувань розпоряднику коштів – Білопільській міській раді на суму 423242,32 грн. [3].

Ця справа переглядалася судами апеляційної та касаційної інстанції (позовні вимоги задоволені не були), однак і окружний адміністративний суд, і апеляційний адміністративний суд, і Вищий адміністративний суд України [4], прийнявши справу до розгляду по суті, визнали правомірність звернення органу Держфінінспекції з відповідним адміністративним позовом.

Органи Держфінінспекції зверталися до адміністративних судів з вимогами зобов'язати головних розпорядників (місцевих фінансових органів) зменшити бюджетні асигнування, і такі вимоги були задоволені рішеннями Донецького окружного адміністративного суду (постанова від 18 грудня 2012 року в справі № 2а/0570/15753/2012) [5], Львівського окружного адміністративного суду (постанова від 1 листопада 2011 року у справі № 2а-6491/11/1370) [6], Херсонського окружного адміністративного суду (постанова від 23 січня 2012 року у справі № 2-а-3435/11/2170) [7].

У цих рішеннях право на звернення до суду органів Держфінінспекції обґрунтовується статтею 2 («Головні завдання органу державного фінансового контролю») та п. 10 статті 10 («Права органу державного фінансового контролю») Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» (у попередній редакції – «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»).

На застосуванні тих же норм ґрунтуються рішення адміністративних судів, якими відмовлено у задоволенні позовних вимог, та в яких відзначено, що звернення органів Держфінінспекції з відповідними позовами слід розцінювати як обрання ними способу захисту порушеного права, який не відповідає способам, визначеним законом. У постанові від 4 березня 2013 року у справі № 2а-904/10/2470 Чернівецький окружний адміністративний суд відзначив, що у разі неприйняття місцевим фінансовим органом рішення про зменшення бюджетних асигнувань, державна контрольно-ревізійна служба може прийняти рішення про повторне зупинення операцій з бюджетними коштами. Проте ні підзаконними, ні законодавчими актами державна контрольно-ревізійна служба не наділена повноваженнями звертатися до суду з вимогою про зобов'язання місцевого фінансового органу зменшити бюджетні асигнування розпоряднику бюджетних коштів [8].

Про невірно обраний спосіб захисту порушених прав у випадку звернення органу Держфінінспекції з позовом про зобов'язання виконати вимогу про усунення порушень (зменшити бюджетні асигнування) відзначено в ухвалі Житомирського апеляційного адміністративного суду від 7 лютого 2013 року у справі № 0670/12089/11 [9].

Таке ж твердження наведено й у судових рішеннях за позовом Контрольно-ревізійного управління в Чернівецькій області до Чернівецької обласної державної адміністрації, Управління з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи Чернівецької обласної державної адміністрації про визнання незаконними дій та зобов'язання вчинити певні дії (зменшити бюджетні асигнування). Зокрема, суд першої інстанції відзначив, що п. 8 ст. 10 Закону «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» (назва чинна на момент виникнення спірних відносин) визначено підстави, з яких контрольно-ревізійна служба має право звертатися до суду, а саме у разі, якщо підконтрольною установою не забезпечено виконання вимог щодо усунення виявлених ревізією порушень законодавства з питань збереження і використання активів. Отже, способом захисту порушеного права держави в контексті зазначеної норми Закону є звернення органу Контрольно-ревізійної служби до суду в інтересах держави з відповідним позовом до особи, яка безпідставно отримала та використала державні активи (кошти). Зобов'язання ж відповідача виконати вимоги, викладені у відповідному листі позивача, в судовому порядку не буде способом захисту порушеного права [10]. Цю позицію підтримав і Львівський апеляційний адміністратив-

ний суд, і Вищий адміністративний суд України. Так, колегія суддів Вищого адміністративного суду України вказала, що відповідно до вимог ст. 15 «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» Чернівецька обласна державна адміністрація зобов'язана виконати вимоги позивача, викладені в листі від 21.07.2008, тому зобов'язання відповідача виконати ці вимоги в судовому порядку не є способом захисту порушеного права, як не є способом захисту порушеного права, наприклад, зобов'язання платника податків сплачувати податки, зобов'язання страхувальника зареєструватися у відповідному Фонді соціального страхування тощо, оскільки такі дії відповідні особи зобов'язані вчинити на підставі закону і за їх невиконання законодавством визначено певні види відповідальності [11].

Таким чином, адміністративні суди, розглядаючи позови органів Держфінінспекції про зобов'язання відповідача зменшити бюджетні асигнування, займають протилежні позиції щодо можливості захисту інтересів держави у цьому випадку за допомогою відповідного звернення до адміністративного суду. Однією з причин такої ситуації є недосконалість норм, що регулюють діяльність органів державного фінансового контролю щодо усунення порушень бюджетного законодавства.

Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» орган державного фінансового контролю (Держфінінспекцію), крім безпосереднього проведення державного фінансового аудиту, перевірок державних закупівель та інспектування, зобов'язує вживати в установленому порядку заходів до усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства та притягнення до відповідальності винних осіб (п. 3 ч. 1 ст. 8 Закону), а також здійснювати контроль за усуненням виявлених недоліків і порушень (п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону). У випадку виявлення відповідного порушення бюджетного законодавства (визначених пунктами 24, 29 і 38 статті 116 БК України), органи Держфінінспекції для вжиття заходів щодо усунення таких порушень подають до Міністерства фінансів (місцевого фінансового органу, головного розпорядника коштів відповідного бюджету) протокол про порушення бюджетного законодавства або копію акта ревізії для прийняття рішення про зменшення бюджетних асигнувань.

Для контролю за усуненням виявлених недоліків і порушень п. 9 Порядку передбачає, що рішення про зменшення бюджетних асигнувань доводиться до відома контрольного органу, за документами якого

прийнято таке рішення, протягом двох робочих днів з дати прийняття такого рішення. У разі неприйняття рішення про зменшення бюджетних асигнувань про це письмово інформується відповідний контрольний орган з обґрунтуванням причин протягом зазначеного строку. Подальших дій контрольного органу Порядок не передбачає, тобто, відсутня пряма вказівка на можливість звернення до суду чи іншого уповноваженого суб'єкта як реакція на неприйняття відповідного рішення.

Отже, норми Порядку не можуть вважатися підставою для звернення органу Держфінінспекції до адміністративного суду з оскарженням відмови прийняти рішення (неприйняття рішення) про зменшення бюджетних асигнувань.

Однозначної відповіді про можливість органам Держфінінспекції бути позивачем у цих справах не дає й тлумачення п. 10 ст. 10 та ч. 2 ст. 15 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні». Органу державного фінансового контролю надається право звертатися до суду в інтересах держави, якщо підконтрольною установою не забезпечено виконання вимог щодо усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства з питань збереження і використання активів (п. 10 ст. 10 Закону). Законні вимоги службових осіб органу державного фінансового контролю є обов'язковими для виконання службовими особами об'єктів, що контролюються (п. 10 ст. 10 Закону).

У цих нормах ідеться, передусім, про можливість звернення до суду, якщо були не виконані вимоги органів Держфінінспекції службовими особами об'єктів, що контролюються (підконтрольними установами).

Вимоги ж не виконують шляхом неприйняття рішення про зменшення бюджетних асигнувань інші суб'єкти владних повноважень (Міністерство фінансів, місцевий фінансовий орган, головний розпорядник), які у спірних відносинах не можуть вважатися для конкретного органу Держфінінспекції підконтрольними установами. Тому формально органи Держфінінспекції на підставі лише п. 10 ст. 10 та ч. 2 ст. 15 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» не можуть звертатися до адміністративного суду з позовом до суб'єкта владних повноважень, щодо якого не проводились заходи фінансового контролю, і який не зменшив бюджетних асигнувань порушнику бюджетного законодавства.

Таким чином, складається ситуація, коли головний розпорядник (Міністерство фінансів, місцевий фінансовий орган) не реагує на подані органом Держфінінспекції матеріали про вчинене порушення бюджетного законодавства, а відповідний суб'єкт державного фінансового контролю не може примусити відреагувати на правопорушення за допомогою судового рішення. Це зумовлює уникнення від відповідальності порушника бюджетного законодавства, а також не дозволяє органам Держфінінспекції виконувати законодавчо визначені функції щодо вжиття заходів до усунення виявлених фінансових порушень та щодо контролю за усуненням таких порушень.

З метою нейтралізації цих негативних чинників адміністративні суди розглядають позовні заяви з вимогами зобов'язати відповідного суб'єкта владних повноважень зменшити бюджетні асигнування. При цьому вони змушені «широко» тлумачити положення Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», беручи до уваги неоднозначність формулювання «якщо підконтрольною установою *не забезпечено* виконання вимог щодо усунення порушень» та зважаючи на необхідність виконання органами Держфінінспекції функції контролю за усуненням виявлених недоліків і порушень.

Висновки. Неоднозначність судової практики в адміністративних справах за позовами органів Держфінінспекції про зобов'язання суб'єкта владних повноважень зменшити порушнику бюджетні асигнування зумовлена відсутністю як на законодавчому, так і на підзаконному рівні чіткого механізму дій органів державного фінансового контролю у випадку неприйняття рішення уповноваженим органом про зменшення бюджетних асигнувань.

Для усунення такої неоднозначності доцільно викласти п. 10 ст. 10 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» у такій редакції: «Орган державного фінансового контролю надається право звертатися до суду в інтересах держави, якщо підконтрольною установою **чи іншим уповноваженим суб'єктом** не забезпечено виконання вимог щодо усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства з питань збереження і використання активів».

Також необхідно доповнити Порядок зменшення бюджетних асигнувань розпорядником бюджетних коштів пунктом 10 наступного змісту: «У разі неприйняття рішення про зменшення бюджетних

асигнувань контрольний орган має право звернутися в установленому порядку до суду з позовом про зобов'язання Мінфіну (місцевих фінансових органів, головних розпорядників) прийняти рішення про зменшення бюджетних асигнувань». Такі зміни усунуть певну невизначеність правового статусу органів Держфінінспекції як позивачів у справах про зобов'язання відповідачів зменшити порушникам бюджетного законодавства бюджетні асигнування та сприятимуть однаковому застосуванню норм права адміністративними судами.

1. Ровинський Ю.О. Фінансово-правовий примус в Україні: проблеми та перспективи розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю.О. Ровинський. – Запоріжжя, 2011. – 39 с.

2. Про затвердження Порядку зменшення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 255 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 20. – Ст. 832.

3. Постанова Сумського окружного адміністративного суду у справі № 2а-2886/10/1870 від 17 червня 2010 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 10542534. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10542534>.

4. Ухвала Вишого адміністративного суду України у справі К/9991/12841/11 від 25 вересня 2012 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 26166025. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26166025>.

5. Постанова Донецького окружного адміністративного суду у справі № 2а/0570/15753/2012 від 18 грудня 2012 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 28283167. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28283167>.

6. Постанова Львівського окружного адміністративного суду у справі № 2а-6491/11/1370 від 1 листопада 2011 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 29338128. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29338128>.

7. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду у справі № 2-а-3435/11/2170 від 23 січня 2012 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 21079962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21079962>.

8. Постанова Чернівецького окружного адміністративного суду у справі у справі № 2а-904/10/2470 від 4 березня 2013 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 29872181. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29872181>.

9. Ухвала Житомирського апеляційного адміністративного суду у справі № 0670/12089/11 від 7 лютого 2013 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 29244319. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29244319>.

10. Постанова господарського суду Чернівецької області у справі № 6/316 від 20 березня 2009 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 3465347. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3465347>.

11. Ухвала Вищого адміністративного суду України у справі К/9991/4627/11 від 22 травня 2012 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 24690877. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24690877>.

Назар Ю.С. Органы Государственной финансовой инспекции как истцы в административных делах об обязательстве уменьшить бюджетные ассигнования.

Рассмотрены проблемы участия органов Государственной финансовой инспекции в административном судопроизводстве как истцов по делам об обязательстве главного распорядителя (Министерства финансов, местного финансового органа) уменьшить бюджетные ассигнования нарушителю бюджетного законодательства. Проанализирована судебная практика, обнаружено неодинаковое применение административными судами норм законодательства, предложены изменения к подзаконным нормативно-правовым актам и Закону Украины «Об основных принципах осуществления государственного финансового контроля в Украине».

Ключевые слова: органы Государственной финансовой инспекции, уменьшения бюджетных ассигнований, истец, административный суд, нарушение бюджетного законодательства.

Nazar Y.S. Bodies of the State Financial Inspection as plaintiffs in the administrative affairs of commitments to reduce budget allocations.

The article deals with the participation of the State Financial Inspection in administrative proceedings as plaintiffs in cases of obligation main administrator (the Ministry of Finance, local financial institution) to reduce budgetary allocations violator budget legislation. Analysis of jurisprudence are made, also founded out the unequal application of administrative courts legislation and are proposed changes to the bylaws regulations and the Law of Ukraine «On the Fundamentals of the state financial control in Ukraine».

Key words: Bodies of the State Financial Inspection, reduction of budget allocations, the plaintiff, an administrative court, the violation of the budget legislature.

Стаття надійшла 10 квітня 2013 р.

МІСТО У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано поняття і сутність міста як категорії населених пунктів та його місця у системі територіального устрою України. Розглянуто запропоновані науковцями і державотворцями варіанти закріплення статусу міста за населеними пунктами та існуючі у зв'язку з цим проблеми.

Ключові слова: місто, населений пункт, територіальний устрій, населення, адміністративно-територіальна одиниця, влада.

Постановка проблеми. За роки незалежності України триває активний пошук оптимальної моделі побудови та функціонування її адміністративно-територіального устрою. Місто, як і інші населені пункти у його системі, не має чіткого теоретичного та законодавчого визначення. Міста є важливими політичними, економічними, промисловими, культурними, освітніми, науковими та інформаційними центрами. Однак на практиці міста часто не відповідають тій категорії, до якої вони належать. Крім того, за зразком радянської системи вони часто відокремлені від навколишніх територій, що не є виправданим з огляду на необхідність розробки спільних стратегій розвитку.

Стан дослідження. За останнє десятиліття було зроблено певні кроки у напрямку удосконалення правового регулювання населених пунктів в Україні. Зокрема, розроблено декілька законопроектів «Про територіальний устрій України».

Серед наукових досліджень територіального устрою, населених пунктів та міст зокрема, заслуговують на увагу роботи таких вітчизняних вчених як: І. Коліушка, В.С. Куйбіди, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор, Н.Р. Нижник, В.Ф. Погорілка, С.О. Сивоконь, В.М. Шкабаро, В.А. Яцюк та інших.

Разом з тим, невідповідне вимогам сучасності вивчення специфіки міст та інших населених пунктів, обумовленої їх соціальним, економічним, політичним, культурним, географічним чи іншим значенням зумовлює потребу дослідження теоретико-правових аспектів функціонування міст в Україні.

Мета статті – запропонувати вирішення окресленої проблеми у зв'язку з відсутністю єдиного загальноприйнятого теоретичного та

правового визначення міста та підстав надання населеним пунктам цього статусу.

Виклад основних положень. У науці та законодавстві нині не існує однозначності щодо визначення поняття «місто», як і інших категорій населених пунктів загалом. У теоретичному ж значенні категорія «місто» є неоднозначним і багатоплановим явищем. Як зазначав О. Шпенглер, народи, держави, політика і релігія, всі мистецтва, всі науки засновані на єдиному феномені людського існування, на місті [1, с. 92].

Історія людства, поява, розвиток та зникнення держав змінювало уявлення людей про місто, його устрій, масштаб, чисельність населення, сфери розвитку змінювалися із розвитком історії.

Сутність і соціальне призначення міста розглядали представники філософсько-правових поглядів ще в епоху античності. На європейському континенті теорії міст розвивались насамперед в античній Греції. У зв'язку з розвитком перших грецьких поселень, а пізніше багатьох колоній вздовж середземноморського узбережжя, філософи того часу розробляли питання ідеального устрою міст-держав. Найбільш відомими є праці Платона (427–347 рр. до н. е.) «Політика» і «Законои», в яких він намагається вирішити передусім суспільні проблеми. Зокрема, філософа цікавили питання найбільш прийнятних розмірів поселень, узагальнення певних функцій, вибору найкращих правителів, тощо. Погляди Платона згодом доповнює Арістотель (384–322 рр. до н. е.), який у своїй «Політиці» також розглядає найкращий устрій міста-держави, структуру населення відповідно до виду діяльності, оптимальну чисельність населення, вибір міської території та благоустрій поселення.

У цій праці він розмірковує про взаємозв'язок форми правління і організації життя міста [2, с. 15–17].

Навіть в Біблії міститься правило, відповідно до якого межі міста мають бути оточені сільськогосподарськими землями. Очевидно, для того, щоб здійснювати продовольче забезпечення мешканців міста [2, с. 13].

Епоха Відродження принесла своє бачення міста. У цей час більшість теоретиків розвивають концепцію створення «ідеального міста» шляхом досконалого влаштування усіх сторін його життєдіяльності. Зокрема, Л. Б. Альберті запропонував актуальні й на сьогоднішній день ідеї благоустрою міста. Ф. Сфорца розробив теорію зіркоподібного міста, а Леонардо да Вінчі вперше в історії створив генеральний

план цілої області. Проте більшість теорій «ідеального міста» не було реалізовано через їх абстрактність [2, с. 21–30].

Велике значення для розвитку теорій міста мають погляди утопістів. Саме вони першими свідомо стали розглядати устрій міст і систему всього розселення у взаємозв'язку з розвитком суспільства, досліджуючи міста не тільки як ансамблі будинків і вулиць, а насамперед як середовище для життя окремої людини і соціальних груп людей. Т. Мор, зокрема, у своєму романі про фантастичний острів, де панує взірцевий суспільний устрій, підняв питання про значення суспільного обслуговування та усупільнення низки функцій. Д. Верас, автор книги з історії видуманого народу – севарамбів, змалював устрій міст в умовах комунізму [2, с. 32–35].

У XIX ст. зароджуються теорії великого міста. Паралельно з ними існують погляди, що відкидають функціонування великих міст, а також міст взагалі.

Наприклад, Бісмарк відстоював ліквідацію великих міст, оскільки існування останніх загрожувало його політичній владі (великі міста не давали хороших солдатів). У другій половині XIX ст. містотеоретики констатували, що велике промислове місто в загальній системі розселення стало новим явищем, що розвивається. Ще в кінці XVIII ст. влада і магістрати мріяли про ріст міста, а вже через сто років це стало серйозною проблемою. З огляду на це, з'являються праці про місто майбутнього (Т. Френч), футуристичне місто, місто хмарочосів (Сант Еліа) [2, с. 53–64].

Разом з тим деякі автори надають перевагу малим містам і поселенням, а не містам-гігантам з ускладненим управлінням. Проте загальновідомо, що маленьке місто не може бути єдино можливим компонентом розселення, оскільки це суперечить умовам розміщення і розвитку виробничих сил і не відповідає об'єктивним потребам і можливостям людини [2, с. 87].

Щодо пояснення сутності міста сьогодні існує низка наукових теорій: кількісна (К.Бюрхер), політико-адміністративна (М.Ю. Шаповал), соціальна (М.П. Анциферов), економічна (В. Зомбарт, К. Маркс, Ф. Енгельс), предметно-матеріальна, емоційно-психологічна (Е. Гоурд) та універсальна (М. Вебер, Г.Дж. Берман) [3, с. 725–726].

Місто є об'єктом дослідження багатьох наук та навчальних дисциплін, зокрема, історії, географії, економіки, архітектури, екології, демографії, етнології, культурології, соціальної психології, філософії, соціології та юридичної науки [4, с. 41–49].

Енциклопедичний словник визначає місто як великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, в адміністративних установах тощо [5, с. 513]. Міста є центрами зосередження населення, не зв'язаного безпосередньо з сільським господарством. Для них характерна територіальна концентрація виробництва, підвищена густина заселення і компактність забудови. Місто тісно пов'язане з навколишнім районом, активно впливає на нього, є господарським і культурним, а здебільшого й адміністративним центром. При віднесенні населених пунктів до категорії міст законодавчі органи різних країн застосовують різні критерії й показники: чисельність населення, адміністративні функції, міські ознаки (рівень благоустрою) тощо [6, с. 34].

Заслуговує на увагу характеристика міста у філософському контексті – це соціально-економічне, культурне і адміністративно-територіальне утворення, що виникло історично при переході від первіснообщинного до рабовласницького ладу на основі суспільного поділу праці внаслідок промислового розвитку і концентрації продуктивних сил; одна з форм суспільного розселення, що є важливим наслідком людського прогресу [7, с. 388].

Відповідно до напрямів функціонування, місто – територіально-концентрована форма зосередження різних сфер (матеріальної та нематеріальної), галузей і видів діяльності, а отже, – головної продуктивної сили та стилю життя. В сучасному місті зосереджено основний інтелектуальний, промисловий, транспортний, культурний, управлінський та інший потенціал країни, сферу послуг (суб'єктно-об'єктний потенціал), матеріалізовано всі підсистеми суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, політичних, ідеологічних та ін.) [8, с. 435].

С.Є. Саханенко вважає, що місто – це об'єкт, для дослідження якого слід застосовувати системний підхід. На думку науковця, місто – це не тільки територія громадського розселення людей, що дає умови для використання праці, задоволення матеріальних і духовних потреб, але і складний об'єкт управління, соціальний та економічний розвиток якого регулюється організаційно-розпорядничими й економічними методами управління [4, с. 53].

Досліджуючи конституційно-правовий статус міста, своє формулювання цієї категорії населених пунктів запропонувала В.М. Шкабаро: «Місто – це населений пункт, що сформувався історично природним шляхом або створений за ініціативою держави, який, відповідно

до законодавства, віднесено до категорії міст, і в межах території якого на публічних засадах самоорганізується та функціонує міська територіальна громада, що має специфічну економічну, екологічну, технічну, соціально-культурну інфраструктуру, організацію політичного і суспільного життя та визначені та закріплені Конституцією, законами України та статутом територіальної громади міста, права щодо вирішення питань місцевого значення» [9]. У цьому випадку слушною є думка науковця про те, що міста можуть формуватися не тільки історично, а й штучно, зокрема, у зв'язку з відкриттям великого промислового підприємства, робітники якого і заселяють цей населений пункт (наприклад, м. Новояворівськ Яворівського району Львівської області).

Існує низка законопроектів, що мають за мету упорядкування існуючого територіального устрою України та регламентацію правового статусу населених пунктів нашої держави, зокрема і міст.

Автори проекту Закону «Про територіальний устрій України» від 14 квітня 2005 р. запропонували визначення міста з урахуванням наступних аспектів його функціонування: «Місто – це поселення з компактною забудовою та чисельністю населення не менше ніж 10 тисяч жителів, яке має розвинуту соціальну, комунальну, транспортну інфраструктуру, жителі якого у більшості своїй зайняті у промисловості, торгівлі, управлінні, сфері послуг, сфері культури» [10].

Подібне визначення міста можна знайти і в одному із найновіших законопроектів «Про територіальний устрій України» № 4182 від 10 березня 2009 р. У даному документі розкрито суть такої категорії, як місто-район: це місто, яке є економічним і культурним центром, має розвинену промисловість, комунальне господарство, значний житловий фонд, з кількістю населення понад 50 тисяч, або місто з кількістю населення менше 50 тисяч, якщо воно має важливе промислове, культурне, історичне значення, або включено до курортних зон і на його території розташовані санаторії, лікувальні та оздоровчі заклади, туристичні бази, інші заклади відпочинку (частина 2 статті 12) [11].

Інститутом громадянського суспільства було запропоновано свій варіант проекту закону «Про територіальний устрій України», який було зареєстровано у Верховній Раді України 2012 року. У цьому документі місто – це статус, якого може набути поселення з компактною забудовою, на території якого розташовані промислові і переробні підприємства, комунальні господарства, житловий фонд, мережа соціально-культурних закладів і підприємств, яке має розвинуту соціальну, комунальну і транспортну інфраструктуру та жителі якого у більшості

своїй зайняті в управлінській, промисловій, торговельній, соціально-культурній сферах та сфері послуг [12].

Враховуючи вищевикладене, хочеться запропонувати визначення міста, яке, на наш погляд, найбільш повно розкриває його характеристики – це населений пункт переважно з компактною забудовою, що має соціальну-побутову, соціально-культурну, житлово-комунальну, транспортну та господарську інфраструктуру, з чисельністю населення не менше 10 тисяч, і в межах якого функціонують місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування або їх територіальні підрозділи.

Місто має свої функції, що становлять основні напрями і види діяльності міської територіальної громади та її органів, які виражають суспільне та державне призначення цього населеного пункту та здійснюються з метою вирішення питань міського значення в інтересах міських жителів і з урахуванням загальнодержавних інтересів в межах Конституції та законів України. Функції міста проявляються у процесі діяльності територіальної громади міста та обраних нею органів міського самоврядування, а також діяльності підприємств, установ, організацій, які розташовані у місті. Це, зокрема: політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні тощо. Крім того, місту притаманні й окремі технологічні функції: нормотворча, інформаційна, бюджетно-фінансова, матеріально-технічна, функція планування, соціального контролю, територіальні та інші [9].

У довідково-енциклопедичній літературі можна зустріти такі поняття, як місто-супутник та місто-побратим. Місто-супутник – місто або селище міського типу, що розвивається поблизу більшого міста і тяжіє до нього, як до центру у виробничому, господарському й культурно-побутовому відношеннях. Основою для створення міст-супутників є промислові підприємства, наприклад установи, вищі навчальні заклади, які будуються поблизу великого центру або виносяться з нього в результаті реконструкції. Створення міста-супутника сприяє усуненню надмірної концентрації промисловості й населення у великому місті та впорядкуванню розвитку всієї очолюваної ним агломерації [6, с. 36]. Агломерація населених пунктів – скупчення населених пунктів, в основному міських, між якими існують тісні економічні, трудові та культурно-побутові зв'язки. Одна з найбільш розвинутих форм групового розселення, яка виникла і зростає на основі концентрації населення, у містах, насамперед у великих, що звичайно стають ядром агломерації. Наприклад, Київська, Харківська агломерації. Для

агломерації населених пунктів характерне територіальне зближення населених пунктів, значний розвиток трудових поїздок (т. зв. маятникова міграція) населення приміської зони у центральне місто [13, с. 55].

Місто-побратим – місто, що уклало з закордонним містом угоду про взаємну дружбу [14, с. 532].

Як зазначає В.С. Куйбіда, особливості кожного міста обумовлюються його розмірами, розміщенням виробничих сил, поділом праці, побутом місцевих жителів, структурою взаємозв'язків виробничої та невиробничої сфери. Розвиваючись як адміністративно-політичний, соціально-економічний, історико-культурний центр відповідної території, місто набуває характерних рис, що виділяють його з-поміж інших населених пунктів [15].

Сьогодні в Україні, крім декількох положень Конституції України, базовим нормативним актом, що регулює правовий статус міст, залишається положення «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР», затверджене указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 р. [16]. Це положення безумовно застаріло. Згідно з пунктом 13 статті 92 Конституції України територіальний устрій держави визначається виключно законами України, а інші пов'язані з цим питання віднесено до повноважень Верховної Ради України (пункт 29 частини 1 статті 85 Конституції України) [17].

До міських населених пунктів належать міста загальнодержавного (Київ, Севастополь), республіканського (в Автономній Республіці Крим), обласного та районного значення. В цілому в Україні станом на 1 січня 2013 р. 460 міст, із них міст загальнодержавного значення (спеціального статусу) – 2, міст республіканського значення – 11, міст обласного значення – 167, міст районного значення – 280. Для прикладу, у Львівській області нараховується 9 міст обласного значення і 35 – районного значення [18].

Міста республіканського і обласного значення розміщені нерівномірно: третина з них – у Донецькій (28), Луганській (14), Дніпропетровській областях (13). Лише одне місто обласного підпорядкування (це власне обласний центр) у Тернопільській області. Міста республіканського і обласного підпорядкування суттєво відрізняються за чисельністю населення [19, с. 166]. За даними Держкомстату України, сьогодні лише 95 міст обласного значення мають чисельність населення більше 50 тисяч осіб. Найменшими містами цієї групи населених

пунктів є Моршин (4 тисячі) Львівської області, Яремче (7 тисяч) та Болехів (10 тисяч) Івано-Франківської області, Чоп (8 тисяч) Закарпатської області, Ржищів (8 тисяч) Київської області, Теплодар (9 тисяч) Одеської області, Новодністровськ (10 тисяч) Чернівецької області, Жданівка (13 тисяч) Дніпропетровської області, Острог (14 тисяч) Рівненської області [18]. Варто зазначити, що із 180 міст спеціального статусу, обласного та республіканського в АРК значення, 86 мають у своєму складі інші населені пункти (міста районного значення, селища міського типу, сільські населені пункти), зокрема до складу 22 із них входять міста районного значення (у Донецькій області таких міст – 10, у Луганській – 7, у Львівській – 4, у Херсонській області та АРК по одному) [18].

Адміністративно-правовий статус «місто обласного значення» надавався у минулому населеним пунктам, які мали важливе для області господарське, промислове, культурне, рекреаційне, транспортне чи інше значення або значну чисельність населення (понад 50 тисяч осіб). Проте, сьогоднішнє становище більшості таких міст не відповідає наданому статусу. Тому очевидно, що є потреба у вдосконаленні адміністративно-правового регулювання цієї категорії населених пунктів.

Беручи до уваги те, що адміністративно-територіальний устрій країн світу не передбачає розподілу міст за їх статусом на міста обласного або районного значення, як це має місце в Україні, окремі вчені обґрунтовують ліквідацію цих ланок і в системі територіального устрою нашої держави [20, с. 47]. Спираючись на прогнозування і планування перспективного розвитку соціально-економічних територіальних систем різних ієрархічних рівнів, виділення міст ізольовано від територій адміністративних районів, на яких вони розташовані (навіть у тих випадках, коли ці міста виконують одночасно роль центрів цих районів), є недоцільним. Місто є фокусом території, на якій воно розташоване, має з прилеглою територією тісні господарсько-матеріальні, трудові, соціальні та інші зв'язки. Але, маючи особливий статус в адміністративно-територіальному поділі, місто живе за власною стратегією та програмами розвитку. Штучне відокремлення міст від навколишніх територій, навіть за рахунок надання їм вищого статусу, є не зовсім виправданим з огляду на необхідність розробки спільних стратегій розвитку [20, с. 52]. Разом з тим, існують пропозиції щодо надання деяким містам, які є найбільшими за кількістю жителів (як правило, не менше одного мільйона осіб) адміністративними, промисловими, науковими, фінансовими центрами України і які забезпечують надання

високоякісних соціальних послуг населенню кількох областей, статусу міст загальнодержавного значення [20, с. 62].

Закріплюючи законодавчо за населеним пунктом категорію «місто», слід брати до уваги такі їх характеристики:

- рівень підпорядкування;
- функціональне призначення;
- чисельність постійних мешканців;
- система розселення мешканців;
- наявність соціальної, економічної, комунальної інфраструктури;
- питома вага населення міста, що зайняте в економічній сфері.

До сучасних проблем у функціонуванні міст і систем населених пунктів в Україні належать: неузгодженість соціального, економічного, містобудівного та екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій; надмірна концентрація населення і виробництва у великих містах; уповільнений розвиток більшості середніх і малих міст; недостатній рівень розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури населених пунктів. Основною причиною цього є відсутність науково-обґрунтованої загальнодержавної стратегії розвитку та забудови міст, недосконалість їх правового регулювання [21, с. 22].

Основними принципами сталого розвитку міст вважаються: обмеження територіального розвитку міст; мінімальне споживання усіх видів ресурсів при забезпеченні соціального ефекту на основі комплексної оцінки умов розвитку міст; ефективне використання міських територій; максимальний рівень задоволення екологічного стану житлової забудови; створення ефективних методів управління та економічного стимулювання; створення єдиної системи планування і управління містобудівними процесами на рівні країни, регіону, міста [21, с. 66–67].

Європейська декларація прав міст передбачає, що жителі європейських міст беруть на себе зобов'язання домагатися забезпечення всім мешканцям рівних прав на:

- безпеку правову (місто має бути вільним від злочинності) й екологічну (на чисті від забруднення повітря, воду й землю, низький рівень шуму, охорону природи й природних ресурсів);
- працю (можливість отримати роботу й цим забезпечувати свою особисту фінансову самостійність);
- житло, якісну архітектуру, безпечний рух транспорту, охорону здоров'я, спорт, дозвілля;

- культуру (можливість займатися різними культурними і творчими видами діяльності);
- гармонійне життя, власне політичне життя;
- економічний розвиток (органи місцевої влади зобов'язані дбати про економічне зростання виробництва, торгівлі й послуг у місті);
- раціональне використання природних ресурсів;
- співпрацю між містами й фінансову забезпеченість;
- рівноправність усіх жителів незалежно від статі, віку релігії, матеріального й політичного становища, фізичних чи психічних особливостей [22].

Отже, місто – це великий споживач природних та матеріальних ресурсів, проте міська влада, за окремими винятками, не є власником чи розпорядником цих ресурсів, хоча дуже часто зобов'язана вкладати великі кошти у розбудову інфраструктури їх експлуатації, розвиток соціальної інфраструктури населених пунктів, де вони добуваються чи продукуються. Разом з тим, місто є центром тяжіння для інтелектуалів, у якому вони концентруються, постійно впливаючи на весь навколишній регіон. Одночасно місто є провідним продуцентом ідей, нових технологій, споживчих товарів, культурних цінностей. Таким чином, місто і його мешканці виступають організатором різних сторін суспільного та господарського життя певного регіону, реально навіть не маючи управлінських важелів для цього [23, с. 201–202].

Світовим співтовариством, у тому числі на європейському рівні, приділяється значна увага правовому забезпеченню статусу міста, міської демократії, організації влади на локальному рівні. Україна як урбанізована держава також потребує внутрішньодержавного законодавчого забезпечення й відповідних механізмів реалізації у цій сфері [24].

Висновки. Незважаючи на недосконалість правового регулювання населених пунктів, які мають статус міст в Україні, в ідеалі місто – це важливий політичний, економічний, культурний, освітній, науковий та інформаційний центр, часто метрополія, мегаполіс. З огляду на це, виникає необхідність забезпечення містам такого статусу, при якому місто – це насамперед його громада, постійні та тимчасові мешканці, продуценти і консументи, виробники матеріальних і творці духовних цінностей, електорат, повноправний господар у своєму домі. З метою забезпечення належного нормативно-правового регулювання населених пунктів, зокрема й міст, необхідно прийняти закони, що б регламентували їх правовий статус, зокрема «Про адміні-

стративно-правовий статус міста», «Про категорії міст в Україні», «Про надання містам спеціального статусу».

1. Шпенглер О. Закат Європы: очерки морфологи мировой истории: в 2 т. – М.: Мысль, 1998. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 606 с.
2. Груза Иржи. Теория города / Груза Иржи; [науч. ред. О.А. Швидковский]. – М.: Изд-во литературы по строительству, 1972. – 248 с.
3. Юридична енциклопедія: у 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – 792 с.
4. Саханенко С.Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування / С.Є. Саханенко. – Одеса: ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.
5. Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. / [редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред. УРЕ) та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – Т. 3. – 736 с.
6. Українська радянська енциклопедія: в 12 т. / [гол. ред. М.П. Бажан]. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – Т. 7. – 526 с.
7. Філософський словник / [за ред. В.І. Шинкарука]. – 2-ге вид. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1986. – 800 с.
8. Економічна енциклопедія: в 3 т. / [редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – Т. 2. – 848 с.
9. Шкабаро В.М. Конституційно-правовий статус міста в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В.М. Шкабаро. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://librar.org.ua>. – К., 2005.
10. Про територіальний устрій України: Проект Закону України від 14 квіт. 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 75. – С. 10–13.
11. Про територіальний устрій України: Проект Закону від 10 бер. 2009 р. № 4182 (ініціатор А.С. Грищенко). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34704
12. Про територіальний устрій України: Проект Закону, розроблений Інститутом громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua/www/?p=91>
13. Українська радянська енциклопедія: в 12 т. / [гол. ред. М.П. Бажан]. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 1. – 542 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [за ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
15. Куйбіда В.С. Конституційно-правові основи самоврядування в містах обласного значення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В.С. Куйбіда. – Х., 2000. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lawbook.by.ru/vak/aref/text/121.shtml>
16. Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від

12 берез. 1981 р. № 1654-Х. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1654-10>

17. Конституція України: Основний закон від 28 черв. 1996 р. № 254к // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

18. Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні станом на 1 січня 2013 року. Статистична інформація. Державна служба статистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

19. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі: монографія / М.С. Дністрянський. – Львів, 2000. – 310 с.

20. Адміністративно-територіальний устрій України: проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / [С.О. Сивоконь, В.А. Яцюк та ін.]; за заг. ред. В.Г. Яцуби. – К.: Секретаріат КМУ, 2003. – 322 с.

21. Ключниченко Є.Є. Управління містом: навч. посібник / Є.Є. Ключниченко. – К.: КНУБА, 2003. – 260 с.

22. Європейська хартія міст: Маніфест нової урбаністики від 29 травня 2008 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sites/new/dubensk/ua/4730.htm>

23. Трохимчук С.В. Шляхи трансформації владних структур великого міста на засадах демократії та ринкових відносин / С.В. Трохимчук // Управління великим містом: адміністрування та безпосередня демократія (проблеми теорії та практики): матер. II укр.-польс. наук.-практ. конф. (Львів, 4–5 груд. 2003 р.). – Львів: Добродійний громадський фонд ім. кн. Осмомисла, 2004. – С. 201–211.

24. Камінська Н.В. Правовий статус міста: національний та міжнародно-правовий аспект / Н.В. Камінська // Проблеми конституційного права й державного будівництва. – 2010. – № 110. – С. 46–56.

Павлович-Сенета Я.П. Город в системе территориального устройства Украины: теоретико-правовой аспект.

Проанализированы понятие и сущность города как категории населенных пунктов и его места в системе территориального устройства Украины. Рассмотрены предложенные учеными и представителями государства варианты закрепления статуса города за населенными пунктами и существующие в связи с этим проблемы.

Ключевые слова: город, населенный пункт, территориальное устройство, население, административно-территориальная единица, власть.

Pavlovich-Seneta Y.P. City in the system of territorial structure of Ukraine: theoretical and legal aspects.

The article discusses the concept and essence of the city as a category of settlements and its place in the system of territorial division of Ukraine. Offered to scholars and statesmen options for fixing the status of existing settlements and in connecting with this the problems are considered.

Key words: city, town, divisions, population, administrative unit, power.

Стаття надійшла 3 квітня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Проаналізовано основні теоретичні та практичні аспекти формування та оцінки рівня проблем, пов'язаних з обґрунтуванням особливості правоохоронної діяльності у сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки функціонування суб'єктів господарювання. Досліджено сутність правоохоронної діяльності та її ознаки, що дозволило сформулювати теоретичні передумови цього правового явища.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, недержавна правоохоронна діяльність, безпека функціонування, суб'єкти господарювання, адміністративно-правове забезпечення.

Постановка проблеми. Одне із центральних місць у різноманітній та багатоплановій діяльності держави займає виконання правоохоронними органами завдань щодо адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, охорони їх прав та законних інтересів, боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями.

За даними PricewaterhouseCoopers з Всесвітнього огляду економічних злочинів у 2011 році, загалом від економічних злочинів фінансові збитки України 2011 році склали від \$100 тис. до \$5 млн (47%). При цьому зазначається, що кожна п'ята особа, що вчинила шахрайство, покарання не понесла. У 20% випадків компанії не вживали проти шахраїв жодних заходів. Згідно з опитуванням, в Україні за 2011 рік 40% посадових економічних злочинів припало на вище керівництво, на керівників середньої ланки – 40%, і 20% на молодший склад компаній [1].

Стан дослідження. Варто відмітити, що розв'язанню проблем пошуку ефективних шляхів реалізації правоохоронної діяльності у сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, як окремого напрямку наукового пошуку, в науковій літературі недостатньо приділено уваги.

Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто в дослідженнях О. Бандурки, В. Білоуса, П. Городецького, В. Ковальської, В. Коваль-

ського, А. Куліша, А. Кучука, Т. Пікуля, А. Подоляка, О. Соколенко, Д. Фіолевського та ін.

Метою даної статті є визначення найактуальніших проблем взаємодії органів внутрішніх справ з службами безпеки суб'єктів господарювання у контексті забезпечення безпеки підприємства.

Виклад основних положень. Пріоритетними напрямками у протидії економічній злочинності на сьогодні є кардинальна зміна визначених соціальних, політичних, ідеологічних та економічних передумов у функціональній системі правоохоронних органів, на які, як однієї із функцій правоохоронної діяльності, покладаються обов'язки адміністративно-правового забезпечення безпеки діяльності суб'єктів господарювання.

Така функція держави, на думку багатьох фахівців як зарубіжної юридичної школи, так і вітчизняних учених-юристів, належить до однієї з головних у цивілізованому суспільстві. Цей різновид державної діяльності в юридичному аспекті отримав назву «правоохоронна діяльність», а установи, що її здійснюють – «правоохоронні органи». Кожній державі притаманна реалізація певних державних функцій, проте слід погодитися з тезою, що ідея про необхідність виокремлення в державному механізмі самостійної групи органів, які здійснюють правоохоронну діяльність, у літературних джерелах останніх років знайшла досить чітке оформлення. При цьому під правоохоронною, на нашу думку, розуміється така державна діяльність, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу. Широке тлумачення даного поняття подано в навчальному посібнику «Суд, правоохоронні та правозахисні органи України» за редакцією В. Ковальського, де правоохоронна діяльність визначається як державна правомірна діяльність, яка виявляється у впливі на поведінку людини або групи людей з боку уповноваженої державою посадової особи шляхом охорони права, відновлення порушеного права, припинення або розгляду порушення права, його виявлення або розслідування з обов'язковим додержанням встановлених у законі процедур для цієї діяльності [2, с. 48].

Однак, зміни, що відбуваються, в соціальному, політичному, економічному становищі країни, не дозволяють досить глибоко реформувати інститути демократії, в той час, як адміністративно-правове забезпечення безпеки суб'єктів господарювання є сьогодні об'єктом особливої уваги в діяльності держави і його органів, що знаходить своє закріплення в Конституції України. Конституція визначила юридичну

базу гарантій законності – усі державні органи, їх посадові особи, об'єднання громадян та інші суб'єкти права повинні діяти в межах Конституції та відповідно до законів України (ст. 6, 8); громадянам гарантується звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод; прокуратурі надано право здійснювати нагляд за дотриманням законів органами, які ведуть дізнання, досудове слідство та оперативно-розшукову діяльність (п. 3 ст. 121) [3].

Таким чином, в Україні почалося формування самостійної політики правової держави в усіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі щодо боротьби з економічною злочинністю, реформування в межах адміністративної реформи органів виконавчої влади, яким законодавчо надано відповідний правовий статус [4, с. 59].

Однією з ключових проблем у досліджуваному контексті залишається відсутність чіткого законодавчого визначення, побудови системи правоохоронних органів, принципів організації та діяльності, а також напрямів правоохоронної діяльності, форми їх взаємодії з недержавним сектором безпеки діяльності тощо.

Правоохоронна діяльність, на думку А. Подоляка, спрямована на запобігання виникненню умов і причин можливих та вчинених суспільно небезпечних явищ, припинення їх розвитку та ліквідацію наслідків [5].

Окремі вчені виділяють правоохоронні органи відповідно до основних функцій правоохоронної діяльності, тобто для виконання функцій щодо адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, існують конкретні органи, які відповідно і називаються правоохоронними. Так, О. Бандурка вважає, що правоохоронними органами прийнято називати функціонуючі в суспільстві та державі установи й організації, основним завданням яких є забезпечення законності, боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями [6, с. 41]. Отже, квінтесенція правоохоронної діяльності в сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання є гарантуванням системного, законодавчо врегульованого функціонування суспільних відносин, врегульованих національним правом.

Більшість правоохоронних органів належать до гілки виконавчої влади. У зв'язку з цим логічною виглядає точка зору російського дослідника П.Г. Городецького про доцільність розділення галузі адміністративного права на дві самостійні підгалузі, що регламентують діяльність управлінських і правоохоронних органів [7, с. 22].

Проте, на нашу думку, досить обмеженою є діяльність правоохоронних органів без управлінських правозастосовних елементів. Викликає сумнів і саме найменування, що вказує на їх приналежність державі. Якщо проводити розмежування правоохоронних органів за галузевою ознакою їх регулювання, то діяльність таких органів, як суд і прокуратура, повинні головним чином регулюватися нормами конституційного права. Усі інші суб'єкти адміністративно-правового забезпечення безпеки діяльності суб'єктів господарювання регламентуються у більшому або меншому обсязі нормами адміністративного права, хоча навіть в цьому випадку і суду, і прокуратурі властиві внутрішньоорганізаційні правовідносини.

Найвний і вищенаведений широкий підхід до визначення переліку правоохоронних органів не створює єдиної, цілісної картини відносно їх кола, як і щодо питання про необхідність їх найменування правоохоронними.

Поняття «правоохоронний орган» має споріднене значення з органами охорони громадського порядку, головна приналежність якої повинна полягати в охороні держави, суспільства і громадян, від яких би то не було посягань.

Відмінність правоохоронних органів від органів охорони громадського порядку полягає в їх функціях і завданнях діяльності, оскільки не всі правоохоронні органи займаються охороною громадського порядку. Так, діяльність судових органів, прокуратури, адвокатури, приватного нотаріату не можна розглядати як діяльність щодо охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки. Тому адвокатура і нотаріат розглядаються як органи, що надають юридичну допомогу, як органи за правовим забезпеченням і правовою допомогою, як неспеціалізовані правоохоронні органи.

При вирішенні питання приналежності тієї чи іншої інституції до числа правоохоронних органів переважна більшість вчених, як відмічає О.Л. Соколенко, дотримується суто лише позитивістського формально-правового підходу, використовуючи критерієм наявність чіткого законодавчого закріплення того, що певна інституція є правоохоронним органом [8, с. 700]. А це, на нашу думку, є не зовсім вірним. В основу віднесення того чи іншого державного органу до правоохоронного має слугувати не тільки норма закону, а й фактичний статус.

Правоохоронними органами у науці називають також міліцію [9], органи міліції [10], Міністерство внутрішніх справ України [11],

органи МВС [12] та органи внутрішніх справ [13]. Подібна неоднозначність зумовлена не стільки дискусійністю їх належності до числа правоохоронних органів, як неоднозначністю розуміння категорії органів внутрішніх справ. Наголосимо, що міліція на законодавчому рівні прямо не визначається як правоохоронний орган, однак, це цілком логічно витікає з її призначення та основних завдань. Зокрема відповідно до статей 1, 2 Закону України «Про міліцію» від 20.12.1990 р. [14] міліція уповноважена здійснювати захист прав громадян; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорону громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили тощо. Таким чином, слід констатувати, що міліція на сьогодні є не просто спеціалізованим правоохоронним органом, а правоохоронним органом загальної компетенції, діяльність якого охоплює різні напрямки й рівні правоохорони. При цьому, як видається, у контексті положень ч. 1 ст. 7 даного Закону України, більш коректно можна говорити саме про систему органів міліції (органів внутрішніх справ), очолювану Міністерством внутрішніх справ України, як про складову системи правоохоронних органів, на яку покладається основний тягар у адміністративно-правовому забезпеченні безпеки суб'єктів господарювання в сучасних умовах державотворення в Україні.

Відзначимо, що до числа правоохоронної діяльності можуть бути віднесені й інші органи державної влади (їх підрозділи), основним напрямком діяльності є охорона й захист засад конституційного ладу, в тому числі прав громадян, законності та правопорядку. При цьому, можна лише частково підтримати позицію В.В. Ковальської [15, с. 11], що встановлення конкретного переліку правоохоронних органів є недоцільним. Вважаємо, що зазначене не стільки є неможливим, скільки другорядним завданням порівняно з інституційним оформленням системи правоохоронних органів, виробленням чітких і беззаперечних критеріїв правоохоронних органів, визначенням засад їх взаємодії і розподілу правоохоронних повноважень.

На нашу думку, критерії віднесення тих або інших органів до числа правоохоронних у сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання слід шукати не в зовнішньому статусі цього органу і приналежності його до того або іншого відомства, а в їх повноваженнях, беручи за основу *функціонально-державний критерій*. Визначення усіх правоохоронних органів в якості такої дефініції вважаємо недоцільним, приймаючи за основу поняття «суб'єкт правоохоронної діяльності».

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження стосовно особливості правоохоронної діяльності у сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, відзначимо наступне:

1. Суб'єкти правоохоронної діяльності мають сукупність ознак, що дозволяють їх виділити з усієї сукупності суб'єктів правовідносин: 1) їм властиві функції державно-владного характеру; 2) вони можуть виконувати декілька або одну правоохоронну функцію (функцію правосуддя можуть здійснювати лише судові органи, а функції дізнання, слідства, нагляду можуть здійснювати органи внутрішніх справ, прокуратури, СБУ тощо); 3) реалізація механізму правоохорони відбувається не лише у разі здійснення правопорушення, але і у разі потреби його попередження (попереджувальну функцію виконує і служба безпеки підприємства, така правоохорона не припускає втручання в діяльність організацій, підприємств, установ, приватне життя громадян, але є важливим чинником стримування правопорушень); 4) правоохоронна діяльність повинна здійснюватися тільки на підставі закону і в передбаченій ним процесуальній формі як щодо виконання звичайних функцій, так і з притягнення до відповідальності правопорушників; 5) правоохоронна діяльність переважно здійснюється особами, що відповідають нормативно встановленим професійним вимогам; 6) правоохоронна діяльність здійснюється під контролем держави; 7) законом встановлюється можливість оскарження незаконних дій суб'єктів, що здійснюють правоохоронну діяльність.

Вищеназвані ознаки суб'єктів правоохоронної діяльності властиві не лише державним органам, але і суб'єктам господарської діяльності, які в обсязі чинного законодавства, в передбачених ним формах і методах діяльності, реалізують правоохоронні функції, які є головним відмінним чинником суб'єктів правоохоронної діяльності.

2. Для державних правоохоронних органів характерне виконання наступних функцій: конституційний контроль; правосуддя; здійснення адміністративної юрисдикції; виявлення і розслідування злочинів; оперативно-розшукова діяльність; прокурорський нагляд; виконання судових рішень і кримінальних покарань; попередження і припинення правопорушень; відомчий контроль; надання юридичної допомоги і захисту та ін.

3. Для суб'єктів господарської діяльності в ході забезпечення власної безпеки характерне виконання наступних правоохоронних функцій: розшук осіб (наприклад, в разі викрадення комерційних

таємниць, в разі невиконання боргових зобов'язань); здійснення окремих дій, схожих з оперативно-розшуковими заходами (наприклад, перевірка даних про особу, яка призначається на керівну посаду чи отримує допуск до роботи з конфіденційною чи таємною інформацією); охорона безпеки діяльності та майна власників підприємств та установ тощо.

4. На сьогодні відсутні механізми взаємодії правоохоронних органів та суб'єктів господарювання в частині визначення взаємовигідних напрямів попередження вчиненню правопорушень в економічній сфері.

5. Правоохоронна діяльність здійснюється суворо у рамках окреслених правом. Створення органів, що здійснюють правоохоронну діяльність або передача подібних функцій представникам громадськості допускається в умовах, передбачених правом з дотриманням відповідних процедур.

1. 80% економічних злочинів в Україні здійснює вище і середнє керівництво. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/legal_news/?id=9712

2. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: навч. посібник / шеф-ред. В. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 318 с. – С. 48.

3. Конституція України // Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 1996. – 116 с.

4. Білоус В.Т. Роль правового статусу правоохоронних органів у координації управління по боротьбі з економічною злочинністю / В.Т. Білоус // Науковий вісник Донецького інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 57–68. – С. 59.

5. Подоляка А. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи / Анатолій Подоляка // Журнал Верховної Ради України «ВІЧЕ». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1643/>

6. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України / О.М. Бандурка. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с. – С. 41.

7. Городецкий П.Г. Проблемы деятельности федеральной системы правоохранительных органов России: автореф. дис. докт. юрид. наук / П.Г. Городецкий. – М., 2001. – 41 с. – С. 22.

8. Соколенко О.Л. Види правоохоронних органів України / О.Л. Соколенко // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 699–705. – 700 с.

9. Кучук А.М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А.М. Кучук; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2007. – 20 с.

10. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Т.О. Пікуля; НАВС України. – К., 2004. – 20 с.

11. Судебные и правоохранительные органы Украины: учебник [для вузов МВД Украины] / А.М. Бандурка и др. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1999. – 350 с.

12. Фиолевский Д.П. Судебная власть и правоохранительная система Украины: учеб. пособие / Д.П. Фиолевский. – Донецк: Донеччина, 2003. – 272 с.

13. Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: монографія: у 2 ч. – Ч. 2 / А.М. Куліш. – Суми: Вид-во СумДУ, 2007. – 236 с.

14. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

15. Ковальська В.В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В.В. Ковальська; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2009. – 37 с. – С. 11.

Чистоклетов Л.Г. Особенности правоохранительной деятельности в сфере административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования.

Проанализированы основные теоретические и практические аспекты формирования и оценки уровня проблем, связанных с обоснованием особенности правоохранительной деятельности в сфере административно-правового обеспечения безопасности функционирования хозяйствующих субъектов. Исследована сущность правоохранительной деятельности и ее признаки, что позволило сформулировать теоретические предпосылки этого правового явления.

Ключевые слова: правоохранительная деятельность, негосударственная правоохранительная деятельность, безопасность функционирования, субъекты хозяйствования, административно-правовое обеспечение.

Chystoklyetov L.G. Features of law enforcement in the field of administrative and legal security of economic entities.

The basic theoretical and practical aspects of the formation and evaluation of problems related to peculiarities of law enforcement justification especially in administrative and legal security of economic entities are analysed. The essence of law enforcement and its features, which allowed formulating the theoretical background of this legal phenomenon is examined.

Key words: law enforcement, non-governmental law enforcement, security, safety functioning, entities, administrative and legal provisions.

Стаття надійшла 3 квітня 2013 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ З ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

Аналізується правове забезпечення та шляхи вдосконалення діяльності підрозділів внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України у сфері охорони громадського порядку на залізничному транспорті.

Ключові слова: внутрішні війська, охорона громадського порядку, залізничний транспорт.

Постановка проблеми. Пріоритет політичних підходів до вирішення питань військового будівництва, спрямування діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів на реалізацію визначених засадами внутрішньої і зовнішньої політики завдань у сфері правоохоронної діяльності з метою становлення та розвитку громадянського суспільства, зміцнення конституційного правопорядку в державі, здійснення визначених Конституцією України функцій змушують Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС) вести пошуки нових форм і методів роботи, спрямованих на ефективне забезпечення внутрішньої безпеки держави, правопорядку, захисту конституційних прав, свобод громадян та активізації боротьби з усіма видами правопорушень.

Саме у цій сфері важливе місце належить підрозділам внутрішніх військ МВС, до компетенції яких входить охорона громадського порядку. Навіть незначне порушення громадського порядку або громадської безпеки на об'єктах залізничного транспорту може викликати непередбачені наслідки, заподіяти великих матеріальних збитків і людські жертви.

Стан дослідження. Проблема належної охорони громадського порядку на залізничному транспорті за участі внутрішніх військ МВС не достатньо висвітлена в навчальній та науковій літературі. Окремі аспекти адміністративно-правової діяльності органів внутрішніх справ щодо охорони громадського порядку на залізничному транспорті були предметом дослідження І.Л. Бородіна, В.К. Гіжевського, С.Т. Гончарука, І.П. Голосніченка, М.В. Коваліва, Л.В. Коваля, А.Т. Комзюка,

А.В. Мілашевича, В.І. Олефіра, І.М. Пахомова, В.Й. Развадовського та інших.

Разом з тим досліджень, які комплексно розглядали діяльність підрозділів внутрішніх військ МВС щодо охорони громадського порядку на залізничному транспорті в умовах реорганізації залізничного транспорту не проводилось.

Мета наукової розвідки полягає у дослідженні діяльності підрозділів внутрішніх військ МВС як додаткових сил з охорони громадського порядку та їх взаємодії з іншими підрозділами органів внутрішніх справ для покращення ефективності роботи у зазначеній сфері.

Виклад основних положень. Залучення внутрішніх військ для участі в охороні громадського порядку є яскравим прикладом впливу на ефективність правоохоронних заходів.

Внутрішні війська входять до системи МВС і призначені для участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю. Виконуючи покладені на них завдання, вони взаємодіють з органами внутрішніх справ. У разі залучення до охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю на внутрішні війська поширюються обов'язки, передбачені Законом України «Про міліцію».

Держава забезпечує соціальні та правові гарантії військовослужбовцям внутрішніх військ і членам їх сімей відповідно до Законів України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» та «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». На військовослужбовців внутрішніх військ, які беруть участь в охороні громадського порядку та боротьбі із злочинністю, поширюються гарантії правового та соціального захисту працівників міліції.

Основним нормативним документом, який визначає порядок залучення внутрішніх військ до охорони громадського порядку, є Тимчасове положення про організацію служби спеціальних моторизованих військових частин міліції, військових частин спеціального призначення та підрозділів оперативного призначення внутрішніх військ МВС України [1]. Це положення визначає організацію та несення служби спеціальних моторизованих військових частин міліції, військових частин спеціального призначення та підрозділів оперативного призначення з охорони громадського порядку, основи взаємодії військових частин з органами внутрішніх справ, іншими правоохоронними органами.

До виконання завдань з охорони громадського порядку залучаються спеціальні моторизовані військові частини міліції, військові частини спеціального призначення та підрозділів оперативного призначення внутрішніх військ МВС.

Військовослужбовці спеціальних моторизованих військових частин міліції виконують службу у складі самостійних нарядів або спільних з представниками органів внутрішніх справ нарядів. Військовослужбовці підрозділів оперативного призначення виконують службу в складі спільних нарядів з представниками міліції. Їх завданням є участь у забезпеченні безпеки громадян і громадського порядку; виявлення, запобігання і припинення злочинів, уживання профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством; у припиненні адміністративних правопорушень; виявленні причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень, уживання у межах своєї компетенції заходів до їх усунення; у спеціальних заходах щодо виявлення, блокування і затримання озброєних осіб, які захопили заручників, особливо важливі державні об'єкти та адміністративні споруди; наданні органам внутрішніх справ допомоги у припиненні масових заворушень, що супроводжуються насильством із застосуванням зброї, у населених пунктах, а також в установах виконання покарань; сприянні забезпеченню відповідно до чинного законодавства режиму воєнного або надзвичайного стану в разі його введення на всій території або в окремій місцевості; у забезпеченні безпеки вищих посадових осіб України, громадян та громадського порядку в районах дій режиму надзвичайного стану; у спеціальних операціях щодо знешкодження озброєних злочинців, припинення діяльності не передбачених законодавством озброєних воєнізованих формувань чи груп; взаємодії із спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ у боротьбі з організованою злочинністю, а в разі потреби – з відповідними підрозділами служби безпеки України, іншими правоохоронними органами, зацікавленими міністерствами, відомствами та місцевими органами влади і самоврядування; надання в межах наявних можливостей невідкладної, зокрема медичної, допомоги особам, які потерпіли від правопорушень і нещасних випадків, перебувають в безпорадному або небезпечному для життя і здоров'я стані, а також неповнолітнім, які залишилися без опіки; вивчення й аналіз інформації про різні прояви терористичної та озброєної організованої злочинної діяльності з метою використання її для виконання покладених на ці військові частини завдань; участь у проведенні карантинних заходів під час епідемій та епізоотій;

повідомлення відповідних державних органів і громадських об'єднань про аварії, пожежі, катастрофи, стихійне лихо та інші надзвичайні події, ужиття невідкладних заходів щодо ліквідації їх наслідків, рятування людей і подання їм допомоги, охорона їх майна.

У своїй діяльності спеціальні моторизовані військові частини міліції, військові частини спеціального та оперативного призначення керуються Конституцією України, Законами України «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» [2] «Про міліцію», іншими законодавчими актами, указами та розпорядженнями Президента України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, статутами Збройних Сил України, Статутом бойової служби військ внутрішньої та конвойної охорони, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1994 № 761-22, Статутом патрульно-постової служби міліції України, нормативними актами МВС.

Спеціальні моторизовані військові частини міліції, військові частини та підрозділи спеціального та оперативного призначення виконують покладені на них завдання в населених пунктах за місцем постійної дислокації. Використання з'єднань і військових частин для виконання завдань за межами пунктів постійної дислокації в зоні оперативного реагування дозволяється за рішенням старшого оперативного начальника за погодженням начальника Головного управління – командувача внутрішніх військ МВС.

Штаби військових частин разом з відділами (відділеннями) громадського порядку управлінь (відділів) громадської безпеки Головних управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, м. Києві та Київській області, управлінь МВС України в областях та м. Севастополі, на транспорті, міських, районних та лінійних відділів беруть участь у розробленні планів комплексного використання сил і засобів з охорони громадського порядку (єдиної дислокації маршрутів), а також маршрутів патрулів та нарядів. Витяг з плану комплексного використання сил та засобів з охорони громадського порядку (єдиної дислокації маршрутів) на території міста (району), дільниці обслуговування транспортної міліції, картки маршрутів начальника Головного управління МВС України в Автономній Республіці Крим, м. Києва та Київської області, управлінь в областях, м. Севастополі, на транспорті надсилають до військової частини, який зберігається у чергового військової частини.

На основі аналізу оперативної обстановки та результатів роботи щомісяця вносяться корективи в плани комплексного використання

сил та засобів з охорони громадського порядку. Своєчасне внесення змін та уточнення плану покладається на штаб військової частини. Кожного місяця штабом військової частини спільно з обласним, міським, районним управліннями (відділами) МВС розробляється план використання особового складу військової частини на службі з охорони громадського порядку, де вказуються органи внутрішніх справ, у розпорядження яких скеровується патрульні підрозділи; кількість виділеного особового складу та патрульного транспорту, піших та автопатрулів; дні та час несення служби, навчальні, парко-господарські та вихідні дні; час та місце проведення спільних з органами внутрішніх справ тренувань та навчань. План підписується командиром військової частини, оперативним начальником та затверджується старшим оперативним начальником (оперативним начальником).

У цьому разі планування потреб транспортних підрозділів міліції здійснюється з узгодженням із територіальними органами внутрішніх справ, що потребує додаткового узгодження між лінійним управлінням на залізниці та управлінням МВС України в області за місцем дислокації лінійного відділу.

Можна навести приклад: для лінійного управління на Донецькій залізниці – це два обласних управління, для лінійного управління на Південно-західній залізниці – 11.

Старшими оперативними начальниками командирів військових частин є начальники ГУМВС України в Автономній Республіці Крим, в областях, начальники УМВС України в областях, м. Києві, м. Севастополі, на транспорті за місцями дислокації цих частин, а також частин, які тимчасово виконують завдання на їх території. Вони мають право разом з командиром військової частини визначати обсяги службових завдань військовим частинам у межах установленого обсягу служби; залучати (за погодженням з командувачем внутрішніх військ) підрозділи військових частин на термін до одного місяця для надання допомоги органам внутрішніх справ в охороні громадського порядку в межах відповідних територій; заслуховувати інформацію командира військової частини про виконання завдань з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю; перевіряти несення служби військовими нарядами, стан та використання приміщень і обладнання, наданих військовій частині; оцінювати разом з командиром військового підрозділу повноту, своєчасність і якість виконання частиною (підрозділом) поставлених завдань з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

Старший оперативний начальник зобов'язаний спільно з командиром військової частини (підрозділу) організувати службу з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю, розробляти дислокацію маршрутів патрулів, забезпечувати картками маршрутів патрулів; постійно інформувати командира військової частини про оперативну обстановку на території, яка обслуговується; аналізувати стан охорони громадського порядку і спільно з командиром військової частини визначати заходи щодо найбільш ефективного використання сил і засобів; забезпечувати вдосконалення форм організації та керівництва патрульною службою на підставі впровадження позитивного досвіду і сучасних технічних засобів; організувати і контролювати роботу підпорядкованих органів внутрішніх справ з добору призовників у військові частини для подальшої служби в органах внутрішніх справ; брати участь у навчанні та вихованні особового складу військової частини, у проведенні заходів щодо підвищення його бойової готовності та зміцнення військової дисципліни; уживати заходів щодо поліпшення побутових умов офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців за контрактом, сержантів і солдатів, піклуватися про створення їм нормальних умов для несення служби, навчання та виховання.

Начальники міських, районних, лінійних відділів, Головних управлінь та управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, в областях, м. Севастополі, на транспорті є оперативними начальниками військових нарядів військових частин, що в установленому порядку надаються їм у підпорядкування для забезпечення охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю на закріпленій території. Права та обов'язки оперативний начальник щодо виділених у його розпорядження військових нарядів визначені наказом МВС України від 05.07.2005 № 521 [1]. При виконанні завдань з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю військовослужбовці спеціальних моторизованих військових частин міліції, військових частин спеціального та оперативного призначення мають право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію» та актами Кабінету Міністрів України.

З метою ефективного використання додаткових сил для охорони громадського порядку Тимчасовим положенням визначено порядок організації взаємодії [1]. Взаємодія управлінь територіальних командувань, з'єднань та військових частин внутрішніх військ з органами внутрішніх справ з питань охорони громадського порядку забезпечу-

ється погодженням їх дій щодо спільного виконання завдань з охорони громадського порядку, спільним плануванням заходів, складанням узгоджених графіків перевірки служби, взаємним інформуванням про оперативно-службову обстановку в районах несення служби, проведенням спільних нарад, підбиттям підсумків служби, залученням працівників органів внутрішніх справ до проведення навчань, занять та інструктажів з особовим складом внутрішніх військ. Для погодження заходів з охорони громадського порядку на основі рішень командира військової частини та старшого оперативного начальника організується взаємодія між підрозділами військової частини, сусідніми частинами (підрозділами) внутрішніх військ, територіальними органами внутрішніх справ та іншими зацікавленими органами. Основні питання взаємодії визначаються командиром військової частини під час прийняття ним рішення. Надалі вони уточнюються при плануванні документів з організації служби.

Організуючи взаємодію, командир військової частини повинен установити порядок обміну інформацією про зміни оперативної обстановки і погодити: дії щодо спільного виконання завдань з охорони громадського порядку, розшуку і затримання осіб, які вчинили злочини; порядок подання взаємної допомоги при ліквідації групових порушень громадського порядку, розшуку осіб за підозрою у вчиненні злочину та осіб, узятих під варту, які здійснили втечу; порядок спільних дій при ліквідації наслідків стихійного лиха та пожеж на території, що обслуговується.

Для підтримання взаємодії штаб повинен систематично перевіряти виконання наказів (розпоряджень) командира і здійснення узгоджених заходів частинами (підрозділами), органами та установами, що взаємодіють; своєчасно уточнювати порядок взаємодії при зміні оперативної обстановки; організувати (уточнювати) взаємодію при одержанні нових завдань з охорони громадського порядку; забезпечувати постійний зв'язок з підпорядкованими підрозділами та військовими нарядами, що взаємодіють з військовими частинами, органами та установами.

У даний час дозвіл на залучення військовослужбовців для несення служби за межами гарнізону, зокрема для супроводження поїздів за маршрутом, що передбачає виїзд за межі адміністративно-територіального району дислокації частини, надається виключно Командувачем внутрішніх військ МВС. На думку керівництва УМВС України на Львівській залізниці, ефективність застосування військово-

службовців для супроводження поїздів можна значно збільшити за рахунок скорочення терміну узгодження питання надання дозволу на виїзд за межі гарнізону військовослужбовців безпосередньо керівництвом територіального Управління внутрішніх військ.

Взаємодія лінійних відділів та конвойних підрозділів відіграє визначальну роль у забезпеченні охорони громадського порядку під час перебування на дільниці обслуговування спеціальних вагонів «СТ» для перевезення заарештованих та взятих під ватру осіб (у складі пасажирських поїздів) [3].

У Звід розкладу руху спеціальних вагонів «СТ» у складі пасажирських поїздів на Львівській залізниці з 27 травня 2012 р. включено 13 маршрутів перевезення спеціального контингенту.

Лінійні відділи при охороні громадського порядку на станціях, де розміщені пункти обміну спеціального контингенту між конвоями внутрішніх військ та територіальних органів внутрішніх справ, здійснюють охорону порядку на станціях в місцях посадки та висадки спеціального контингенту, під час стоянки варт на станціях технологічної зупинки.

Разом з тим, при розгляді питань взаємодії з підрозділами внутрішніх військ МВС не достатньо опрацьовуються схеми охорони правопорядку при можливому ускладненні обстановки внаслідок виникнення надзвичайної події, не в повному обсязі проводяться попереджувальні заходи з оперативного перекриття об'єкта, де перебуватимуть спеціальні вагони.

У межах виконання вимог Інструкції з організації конвоювання затриманих і взятих під варту осіб в органах внутрішніх справ України, на нашу думку, доцільно розглянути можливість проведення експерименту щодо передачі в підпорядкування Управлінню МВС України на Львівській залізниці окремого структурного підрозділу (взводу або відділення) зі складу спеціальних моторизованих військових частин міліції та підрозділів оперативного призначення за лінійним органом, розташованим в обласному центрі щодо організації перевезення—конвоювання затриманих, арештованих та взятих під варту осіб, що здійснюється плановими вартами (маршрутами залізничного транспорту).

У даний час внутрішні війська, крім засуджених, конвоюють осіб, яких переводять з ізоляторів тимчасового утримування міських та районних органів внутрішніх справ до слідчих ізоляторів Державної пенітенціарної служби України та здійснюють доставку вказаної

категорії у зворотному порядку для участі у слідчих діях та судовому розгляді.

У зв'язку з відсутністю розподілу категорій осіб, яких конвоюють, у нормативних документах внутрішніх військ МВС, формально під конвоювання підрозділів підпадають особи, затримані за підозрою у вчиненні злочину. Стосовно них вжито запобіжні заходи у вигляді взяття під варту. Їх конвоювання, виходячи з юридичної природи, повинно здійснюватись у відповідності до Інструкції з організації конвоювання затриманих і взятих під варту осіб в органах внутрішніх справ України, що відповідає принципу 2 Зводу принципів захисту усіх осіб, яких затримано або ув'язнено у будь-якій формі [4]. Можна навести приклад щодо перевезення затриманих та арештованих за маршрутом Солотвино – Чоп – Ужгород – Мукачеве (Закарпатська область) та Тернопіль – Чортків (Тернопільська область), де, крім слідчого ізолятора, інших установ Державної пенітенціарної служби України немає.

У штатній структурі управління МВС України на залізниці не передбачено підрозділ швидкого реагування, що вимагає створення груп захоплення при затриманні озброєних злочинців та під час інших заходів, передбачених оперативними планами. Однак забезпечити відповідний рівень підготовки досить складно. Плани взаємодії територіальних та транспортних органів передбачають залучення підрозділу «Беркут» при проведенні спеціальних операцій. Особливості функціонування транспортної системи (наявність на станціях значної кількості людей, вантажів, які належать до різних категорій небезпечних речовин) вимагають особливих навичок в особового складу спеціальних підрозділів, які можливо набути тільки при тренуваннях в умовах станцій, у вагонах пасажирського сполучення різних класів, на об'єктах вантажної інфраструктури.

На нашу думку, доцільно розглянути можливість постійного залучення одного із спеціальних підрозділів внутрішніх військ, що дислокуються за місцем перебування лінійного управління на залізниці для взаємодії при проведенні спеціальних заходів з затримання злочинців, а також закріплення окремого структурного підрозділу (взводу або відділення) спеціальних моторизованих військових частин міліції та підрозділів оперативного призначення за лінійним органом, розташованим у обласному центрі.

Висновки. Ефективність заходів з охорони громадського порядку під час супроводження поїздів спільними нарядами транспорт-

ної міліції та військовослужбовців можна значно збільшити за рахунок скорочення терміну узгодження питання щодо виїзду за межі гарнізону військовослужбовців безпосередньо командуванням територіального управління внутрішніх військ МВС та зміни порядку розробки службової документації підрозділів. Доцільно також розглянути можливість постійного залучення одного із спеціальних підрозділів внутрішніх військ, що дислокуються за місцем перебування управління МВС України на залізниці, при проведенні спеціальних операцій.

1. Про затвердження Тимчасового положення про організацію служби спеціальних моторизованих військових частин міліції, військових частин спеціального призначення та підрозділів оперативного призначення внутрішніх військ МВС України: Наказ МВС України від 05.07.2005 № 521. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

2. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України: Закон України від 26 березня 1992 р. № 2235-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 397. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

3. Про затвердження Зводу розкладу руху спеціальних вагонів «СТ» у складі пасажирських поїздів на залізницях України: Наказ Міністерства транспорту України та МВС України від 04.05. 2001 № 11Ц/338. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

4. Забезпечення прав людини: хрестоматія: [ред.-упоряд. О.В. Марцеляк, Дж. Перлина]. – К.: АйБі, 2005. – 134 с.

Ярема О.Г. Деятельность подразделений внутренних войск МВД Украины по охране общественного порядка на железнодорожном транспорте.

Анализируется правовое обеспечение и пути совершенствования деятельности подразделений внутренних войск Министерства внутренних дел Украины в сфере охраны общественного порядка на железнодорожном транспорте.

Ключевые слова: *внутренние войска, охрана общественного порядка, железнодорожный транспорт.*

Yarema O.H. Activities of units of internal forces of Ministry of Internal Affairs of Ukraine on public order on the railway.

The legal basis and ways of improvement of activity of units of internal forces of Ministry of Internal Affairs of Ukraine is analysed in the field of public order maintenance on the railway.

Key words: *internal forces, public order maintenance, railway transport.*

Стаття надійшла 29 березня 2013 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.221.1(042.3)

Л.П. Брич

ЗНАЧЕННЯ ОЗНАК СКЛАДІВ ПРАВОПОРУШЕНЬ (ЗАЛЕЖНО ВІД ЇХНЬОГО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ) У РОЗМЕЖУВАННІ ВІДПОВІДНИХ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Вказується на відмінність значення ознак складу злочину у розмежуванні від їх значення для кримінально-правової кваліфікації вчиненого. Аналізуються функції у розмежуванні, які можуть виконуватися лише ознаками, що є обов'язковими для того чи іншого складу злочину. Показана детермінованість цих функцій стісвідношенням між поняттями, що відображають відповідні ознаки, а останнього – об'єктивною сутністю явищ, що позначаються відповідними поняттями.

Ключові слова: *спільні ознаки юридичних складів, розмежувальні ознаки складів злочинів, специфічні ознаки складів злочинів, додаткові ознаки складів злочинів.*

Постановка проблеми. Розмежування складів злочинів та відмежування їх від складів адміністративних правопорушень здійснюється за ознаками усіх їхніх елементів. Проте, не кожна ознака юридичного складу відіграє самостійну роль у розмежуванні складів злочинів чи відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень.

Варто ще раз підкреслити, що саме ознака складу злочину, а не склад злочину в цілому, чи елемент складу злочину, є критерієм розмежування*. Щодо певних складів злочинів таким критерієм може бути окрема якість, прояв змісту, тобто елемент цієї ознаки, наприклад, стан здоров'я, професійний, чи соціальний статус потерпілого. Адже, з точки зору формальної логіки ознака складу злочину – це поняття, яке, в свою чергу, також характеризується певними ознаками (рисами).

* Те саме стосується складів адміністративних правопорушень, їхніх елементів та ознак.

Критерієм розмежування може бути такий елемент ознаки складу злочину – риса (характеристика), котра є істотною ознакою певного явища, яка його ідентифікує, відрізняє від інших, говорячи мовою формальної логіки, є «конкретним поняттям – тим, яке відтворює певний предмет у його цілісності» [1, с. 34].

У кримінальному праві прийнято розрізняти певні прояви злочину на такі, що відповідають ознакам складу злочину, і ті, що не відображені серед ознак складу злочину. Це, зокрема, прояви злочину, що відображені будь-якою з факультативних ознак складу злочину, яка не включена в конкретну юридичну конструкцію як обов'язкова ознака. Проілюструвати це можна на прикладі шкоди, заподіяної злочином, яку в теорії кримінального права структурують, і лише як один з проявів такої шкоди виділяють наслідки, що є ознакою складу злочину [2, с. 134]. Наприклад, Н.Ф. Кузнецова виділяла злочинні наслідки як елемент складу злочину і злочинні наслідки, що винувано заподіяні суспільно небезпечними діями особи, і не є елементом складу злочину [3, с. 10, 14–15, 18–19]. Так само Я.М. Брайнін розрізняв поняття «наслідки злочину» та «злочинний результат» [4, с. 195–196]. Під останнім він розумів ті наслідки, які мають значення для наявності складу злочину. Для того, щоб позначити різні за своїм кримінально-правовим значенням прояви шкоди, заподіяної злочином, автори послуговувалися не єдиною термінологією. З цього приводу точаться дискусії [5, с. 12–25], але це питання знаходиться за межами предмета даного дослідження.

Для цілей цього дослідження важливо акцентувати, що в ході моделювання розмежування складів злочинів, яке здійснюється в процесі законотворення, і розмежування, яке здійснюється в ході тлумачення закону, йтися може лише про ознаки, що мають статус ознаки складу злочину, а в ході розмежування як етапу кримінально-правової кваліфікації – про ознаки злочину, що відповідають ознакам складу злочину.

Мета дослідження. Тоді потрібно з'ясувати конкретну роль елементів та ознак складу злочину в розмежуванні. З тих самих причин, що й склад злочину в цілому, окремі елементи складу злочину не виконують розмежувальної функції. Елементи відповідних складів злочинів відіграють у їхньому розмежуванні інформативно-пошукову роль. Г.В. Тімейко писав, що об'єктивна сторона складу злочину служить критерієм відмежування діяння від проступку [6, с. 18]. Проте, як приклади критеріїв відмежування цей вчений наводив саме ознаки

складу злочину. Тому є підстави припускати, що у наведеному висловлюванні Г.В. Тімейком допущена термінологічна неточність, а не вираження його принципової позиції щодо самостійної ролі елементів складу злочину в розмежуванні.

Стан дослідження. Дослідження ознак, як критеріїв розмежування, проводилось лише у працях Є.В. Фесенка [7, с. 112–114]. Цей вчений дав визначення відповідних ознак, класифікував їх, виділив такий критерій класифікації цих ознак, як функції в розмежуванні складів злочинів, що стало істотним внеском у розвиток теорії розмежування складів злочинів. Проте, з доцільністю виділених Є.В. Фесенком окремих критеріїв розмежування складів злочинів і здійсненої за ними класифікації ознак, погодитися складно.

До ролі ознак складу злочину в розмежуванні звертався російський вчений С.В. Расторопов, розглядаючи розмежування складів злочинів проти здоров'я людини [8, с. 358]. Він запропонував свій концептуальний підхід щодо розуміння системи цих ознак та їх класифікації. Проте, виділив ці ознаки не за їх функцією у розмежуванні складів злочинів, а за приналежністю до основних, привілейованих, кваліфікованих чи особливо кваліфікованих складів злочинів. Відповідно, ознаки, що розмежовують склади злочинів проти здоров'я людини, цей вчений поділив на загальні, окремі, одиничні. Запропонований С.В. Растороповим концептуальний підхід не дає можливості правильно визначити у конкретному випадку правозастосування, який зі складів злочинів зі спільними ознаками підлягає застосуванню. Цей підхід привів його автора до хибних висновків стосовно можливості тих чи інших ознак складу злочину виконувати розмежувальну функцію. Зокрема, він вважає «вік суб'єкта злочину» розмежувальною ознакою [8, с. 360–361].

Також дослідник твердить, що потерпілим від злочину, передбаченого ст. 118 КК РФ «Заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю через небережність», може бути будь-яка особа, крім вагітної жінки, чи хворого [8, с. 362]. Як було обґрунтовано автором цієї праці, вікова ознака загального суб'єкта злочину об'єктивно не має і не може мати розмежувальних властивостей [9, с. 208–218]. Адже зміст розмежувальної ознаки має бути таким, щоб склади злочинів можна було відрізнити як теоретично, так і практично, і, врешті-решт, у ході кримінально-правової кваліфікації вчиненого обрати зі складів злочинів, включених до версії кримінально-правової кваліфікації, той, котрий відповідає фактичним ознакам вчиненого діяння.

Виклад основних положень. Потрібно відрізнити значення ознак складу злочину у розмежуванні від їх значення для кримінально-правової кваліфікації вчиненого. Ця відмінність полягає в тому, що в першому випадку вони визначають можливість наявності чи відсутності того чи іншого складу злочину у вчиненому діянні, а в другому – уможливають вибір. У кримінально-правовій кваліфікації це виявляється в тому, що відсутність хоча б однієї з ознак, в тому числі тих, зміст яких є незмінним у кожному складі злочину, однозначно свідчить про відсутність певного складу злочину, але це автоматично не означає наявності іншого складу з групи складів злочинів зі спільними ознаками. Розмежування у правозастосуванні має місце там, де є версія кримінально-правової кваліфікації, котра включає кілька складів злочинів, а формування кількокомпонентної версії доцільне і можливе тоді, коли склади злочинів мають спільні ознаки.

Повертаючись до ролі ознаки складу злочину у розмежуванні, насамперед слід зазначити, що будь-яку значиму функцію можуть виконувати лише ознаки, які є обов'язковими для того чи іншого складу злочину. Як показує аналіз кримінально-правової літератури, це безспірне, на перший погляд, положення виявляється не таким імперативним для авторів, котрі досліджували конкретні склади злочинів. Так, у авторефераті однієї з дисертацій написано: «що факультативні ознаки об'єктивної сторони (спосіб, місце, час, обстановка, знаряддя, засоби вчинення даного злочину) не впливають на його кваліфікацію, однак дозволяють відмежувати його від суміжних злочинів чи адміністративних деліктів» [10, с. 11]. Такий самий підхід продемонстровано автором праці, цитата з якої щойно наводилася, й стосовно таких ознак, як мотив та мета злочину [10, с. 12].

Заперечуючи наведеному твердженню, можна навести такі аргументи: по-перше, загальновідомо, що поділ ознак на обов'язкові та факультативні здійснюється лише стосовно абстрактного поняття складу злочину. Щодо конкретних складів всі ознаки, що названі у диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК, або, хоч прямо і не названі, але обов'язкова приналежність яких до того чи іншого складу злочину визначається сукупністю інших ознак відповідної юридичної конструкції, є обов'язковими. Факультативні ж ознаки, як ознаки, що позначають явища, взагалі-то притаманні злочину, але щодо яких законодавцем визначено, що їх наявність не має значення для ідентифікації того чи іншого злочину, не мають значення для кримінально-правової кваліфікації.

По-друге, щодо складу злочину, передбаченого ст. 247 КК України «Порушення законодавства про захист рослин», котрого стосувалася наведена цитата, перелічені в ній ознаки не є обов'язковими, тобто не мають значення для кваліфікації. Якщо певна ознака не має значення для кваліфікації, вона не може мати значення для розмежування. Адже не можна відрізнити одне явище від іншого за невластивими кожному з них ознаками. Але це правило не справджується у зворотному напрямку. Адже не всі ознаки, які мають значення для кримінально-правової кваліфікації, є значимими й для розмежування складів злочинів.

Таким чином, теоретичний поділ ознак на обов'язкові і факультативні не позначається на їхніх функціях у розмежуванні – як і у кримінально-правовій кваліфікації, факультативні ознаки не враховуються у розмежуванні складів злочинів. Надання законодавцем обов'язкового статусу ознакам (які щодо загального поняття складу злочину вважаються факультативними) шляхом включення такої ознаки у конструкцію конкретного складу злочину, призводить до уточнення, конкретизації відповідного поняття про юридичний склад, за умови, що відповідна ознака не є криміноутворюючою, тобто не є ознакою, що лежить в основі криміналізації діяння. Тобто в більшості випадків, включення до конструкції конкретного складу злочину ознаки, котра щодо загального поняття складу злочину входить в категорію факультативних, як правило, приводить до виникнення співвідношення між відповідними складами злочинів, як філософських категорій «загальне і особливе». Норма, що містить склад злочину, адекватний категорії «особливе», є спеціальною. Проте, це визначається, не походженням такої ознаки з факультативних ознак, а логічним відношенням між поняттями про відповідні ознаки юридичних складів.

Ознака складу злочину з точки зору формальної логіки – це поняття, яке має зміст і обсяг. Це явище, яке характеризується співвідношенням таких категорій діалектики, як зміст і форма. Самостійну роль у розмежуванні законодавець покладає і на зміст, і на окремі його складові, а також як на зовнішню форму в цілому, так і на окремі складові внутрішньої форми. Наскільки виправданий такий стан речей, який навряд чи є продуманою, свідомою позицією законодавця, скоріш за все, «так вийшло», в ході перманентного «вдосконалення» чинного кримінального закону, буде показано в структурних частинах цієї праці, де досліджується роль у розмежуванні конкретних ознак.

Роль у розмежуванні складів злочинів, чи то цілісних ознак складу злочину, чи тих елементів, що є частиною змісту ознаки складу злочину, полягає у їхніх функціях. Ознаки складу злочину можуть виконувати у розмежуванні складів злочинів різні функції. Ці функції детерміновані співвідношенням між поняттями, що відображають відповідні ознаки. Тому функції однієї й тієї самої ознаки можуть різнитися у кожному зі співвідношень з різними складами злочинів.

На вид логічного відношення між поняттями, відображуваними відповідними ознаками, впливають властивості самої ознаки складу злочину. Останнє виявляється у тому, яке явище реальної дійсності вона позначає*. Саме від об'єктивної суті цього явища залежить і зміст та обсяг поняття, що відображає відповідну ознаку, і тип логічного відношення між поняттями про них, і місце кожної конкретної ознаки в системі ознак складу злочину, а звідси й атрибутивність відповідної ознаки до об'єктивних чи суб'єктивних ознак складу злочину, й врешті-решт та функція, яку виконує пара (група) відповідних ознак у розмежуванні складів злочинів (*causa causae est causa causati* [причина причини є причиною результату]). Приналежність же ознак до об'єктивних чи суб'єктивних характеристик складу стосовно їхньої ролі у розмежуванні суміжних складів злочинів має багатолікий прояв. Зокрема, пара ознак, одна з яких належить до об'єктивних ознак складу злочину, а інша – до суб'єктивних, не може бути ні спільною, ні розмежувальною у співвідношенні між цими складами злочинів. Крім того, ця приналежність визначає пріоритетність відповідної ознаки у розмежуванні. Так, якщо склади злочинів відрізняються за якоюсь з об'єктивних ознак складу злочину та за якоюсь із його суб'єктивних ознак, то першочергово розмежування буде здійснюватись за об'єктивною ознакою. Звертатися до суб'єктивних ознак як до розмежувальних уже немає сенсу, хоча б виходячи з економії часу. Адже для розмежування суміжних складів злочинів достатньо встановити хоча б одну пару розмежувальних ознак. А встановлювати відмінність у змісті ознак об'єктивної сторони складу злочину через їхню більшу очевидність легше і надійніше порівняно з ознаками суб'єктивної

* Перебування понять у певних логічних відношеннях одне з одним у формальній логіці обґрунтовують тим, що предмети світу, відображувані цими поняттями, перебувають один з одним у взаємозв'язку та взаємообумовленості (Гетманова А.Д. Логика: для педагогических учебных заведений. – М.: Новая школа, 1995. – 416 с. – С. 30).

сторони. Якщо ж розмежувальною ознакою є суспільно небезпечне діяння, то цього достатньо і звертатися до суспільно небезпечних наслідків, навіть і тим більше, якщо вони істотно відрізняються за змістом, у більшості випадків недоцільно.

Таким чином, значення ознак складу злочину в розмежуванні складів злочинів зводиться до їхніх функцій у цьому процесі, які визначаються логічним відношенням між поняттями про ці ознаки, і від котрих, своєю чергою, залежить тип та вид співвідношення складів злочинів, що підлягають розмежуванню.

Ознаками складів злочинів, що є спільними повністю, чи носіями спільності, тобто такими, що включають спільний елемент лише як частину свого змісту, незалежно від типу співвідношення між складами злочинів, можуть бути лише ті, що відображені поняттями: по-перше, порівнюваними, по-друге, сумісними. Вид сумісності між відповідними поняттями (рівнозначності, перехрещення, чи підпорядкування) [11, с. 33] має значення, по-перше, у визначенні функції, виконуваної в розмежуванні, ознакою, що включає носія спільності; по-друге, у встановленні типу співвідношення між складами злочинів з такими ознаками.

Якщо між поняттями про певну ознаку складу злочину існує логічне відношення рівнозначності, то такі ознаки є спільними в повному обсязі. Вони можуть бути властиві будь-якому типу співвідношення складів злочинів.

Якщо між поняттями про певну ознаку складу злочину існує логічне відношення перехрещення, то такі ознаки є спільними лише в частині, тобто в тих їхніх елементах, між якими існує відношення рівнозначності. Тоді кожна така ознака – носій спільного елемента – може поєднувати в собі функції спільної та спеціальної ознак. Між складами злочинів, що вміщують такі ознаки, неможливим є співвідношення, як загального і спеціального, як частини і цілого, а також тотожності (коли має місце колізія). Аналізоване логічне відношення між ознаками потенційно можливістю співвідношення складів злочинів, що вміщують такі ознаки, як кількох спеціальних, а також як суміжних. Який із двох названих тип та вид співвідношення матиме місце, визначається логічним відношенням між іншими ознаками відповідних юридичних конструкцій, за якими відрізняються склади злочинів.

Відношення підпорядкування (субординації) між ознаками юридичних складів – носіями спільного елемента – означає, що спіль-

ним елементом між ними є підпорядкована ознака повністю, і лише частина підпорядковуючої ознаки. Відповідно, підпорядковуюча ознака може поєднувати в собі функції спільної ознаки в частині спільного елемента і додаткової – в іншій частині. Таке відношення унеможливає логічне відношення перехрещення між поняттями, що відображують склади злочинів зі спільними ознаками, а значить і конкуренцію кримінально-правових норм, що передбачають такі склади злочинів, як кількох спеціальних. Вказане відношення підпорядкування також унеможливає логічне відношення тотожності (яке є передумовою колізії норм) між поняттями, що відображують склади злочинів зі спільними ознаками, один з яких містить підпорядковану, інший – підпорядковуючу ознаку. Можна виділити три види тотожних (однакових) за змістом ознак складів злочинів: загальні, родові, спільні. Кожен з цих видів однакових за змістом ознак не відрізняються один від одного за ступенем подібності між ними. Вони є відмінними за ступенем визначення ними подібності складів злочинів: загального, родового і видового рівнів, і таким чином за їхніми функціями у розмежуванні.

Можна виділити три види тотожних (однакових) за змістом ознак складів злочинів: загальні, родові, спільні. Кожен з цих видів однакових за змістом ознак не відрізняються один від одного за ступенем подібності між ними. Вони є відмінними за ступенем визначення ними подібності складів злочинів: загального, родового і видового рівнів, і таким чином за їхніми функціями у розмежуванні.

Оскільки спільні ознаки (що визначають видовий рівень подібності складів злочинів) це лише один з трьох видів тотожних за змістом ознак, то їх потрібно відрізнити від інших за ступенем визначення ними подібності складів злочинів видів тотожних за змістом ознак складу: загальних та родових. Навіть однойменні, тотожні за змістом ознаки можуть не визначати такого співвідношення складів злочинів, котре тягне потребу в їх розмежуванні. Тому що вони, будучи властивими всім, без винятку, складам злочинів, не можуть бути критерієм, за яким виділяється окрема група подібних явищ. Тобто, ці ознаки не обмежують кола складів злочинів, що можуть бути включені у версію кримінально-правової кваліфікації, а тому підлягають розмежуванню. Такі ознаки як загальний об'єкт складу злочину, наявність причинового зв'язку в матеріальних складах, ознаки загального суб'єкта злочину, вина є однаковими для всіх, без винятку, складів злочинів. Саме їх пропонується називати загальними ознаками. Слова: загальний і спільний – синоніми. Слово «загальний» має ширше

значення. Це однаковий для всіх чи більшості явищ [12, с. 52]. Але слово «спільний» має такий відтінок свого значення, якого не має слово «загальний»: «той самий для одного й іншого (інших), який стосується одного й іншого (інших) [13, с. 328]. Тобто слово «спільний» означає однаковий для певного, обмеженого кола явищ. За своїм етимологічним значенням воно найкраще підходить для позначення ознак, що мають однаковий зміст у парі чи групі складів злочинів.

Загальні ознаки є фундаментальними ознаками складу злочину. Без їх наявності діяння не може бути кваліфіковане як злочин безвідносно до виду цього злочину. На відміну від спільних, властивих окремому, обмеженому колу явищ, загальні ознаки характерні для всіх явищ певного класу. Їх наявність не тягне такого ступеня подібності складів злочинів, котрий би викликав необхідність встановлювати різницю між конкретними складами. Формальна риса цих ознак складу злочину полягає в тому, що вони не закріплені у статтях (частинах статей) Особливої частини КК. Їхня обов'язкова приналежність до складу злочину впливає зі змісту статтей Загальної частини КК. Про обов'язкову ж приналежність до конкретного складу злочину тих ознак, які пропонується відносити до категорії спільних, свідчить те, що вони або прямо названі у статті (частині статті) Особливої частини КК, або, якщо на них немає прямої вказівки у диспозиції відповідної статті, то їх обов'язковість впливає зі змісту інших ознак саме цього складу злочину.

Ще одна група однакових за змістом ознак складів злочинів, котрі не можна віднести ні до тих, що були в цій праці названі загальними, ні до спільних ознак – родові ознаки. Такі ознаки, зміст яких однаковий для певної досить великої групи складів злочинів, але котрі не визначають того ступеня їх подібності, що тягне потребу розрізняти конкретні складів злочинів один з одним, можна назвати родовими. Аналіз конкретних складів злочинів показує, що такими ознаками можуть бути не будь-які ознаки складу злочину, а лише ті, що мають незначну варіативність у кримінальному праві, наприклад, форми вини, родовий об'єкт складу злочину. Завдяки цьому вони не визначають особливостей конкретного складу злочину. Останнє і є відмітною рисою родових ознак. Зокрема, прямий умисел – ознака, властива для всіх злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Тому сама по собі ця ознака не визначає ні кола суміжних складів злочинів, ні кола тих, що передбачені потенційно конкуруючими нормами. Значення родових ознак для розмежування, якщо вони є єдиними

ознаками, зміст яких збігається у певній групі складів злочинів, – нейтральне. Але, якщо у складах злочинів збігаються за змістом ще й інші ознаки складу, то родові ознаки переходять у категорію спільних, бо тоді їхня тотожність ще більше зближує склади злочинів. Особливо наочним це зближення є у разі збіжності в різних складах злочинів суспільно небезпечного діяння.

Таким чином, з усіх видів тотожних за змістом ознак лише спільні ознаки є тими, наявність яких призводить до такого ступеня подібності складів злочинів, що їх містять, який і викликає потребу в розмежуванні цих складів злочинів.

Відмінність того чи іншого складу злочину від інших складів злочинів і складів правопорушень виражають інші за функціями ознаки. «Ознаки, що не збігаються за змістом (за якими відрізняються склади злочинів)», є родовим поняттям. Їх різновидами є: розмежувальні ознаки, спеціальні (специфічні) ознаки, додаткові ознаки. Відрізняються вони за видом логічного відношення в межах групи кореспондуючих ознак.

Розмежувальними ознаками складів злочинів можуть бути лише ті, що відображені, по-перше, порівнюваними поняттями, по-друге несумісними поняттями. Саме логічне відношення несумісності обумовлює розмежувальну функцію відповідних ознак. Саме воно визначає співвідношення суміжних складів злочинів і його домінуючий характер в ієрархії типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками. Воно ж призводить до того, що ознаки складу злочину не бувають розмежувальними в частині. З трьох відомих видів логічного відношення несумісності: супідрядності (координації), протилежності (контрарності), суперечності (контрадикторності) [11, с. 35] розмежувальним ознакам можуть бути властиві два останні з наведених. Саме ці види логічного відношення несумісності понять про ознаки спричиняють несумісність (диз'юнкцію) понять про склади злочинів, що включають відповідні ознаки.

Сама функція розмежувальних ознак вимагає, щоб співвідношення диз'юнкції між ними було очевидним. Це тягне необхідність формулювати розмежувальні ознаки у законодавчому матеріалі за допомогою формально-визначених, а не оціночних понять.

Вказівка на бланкетність відповідних ознак допустима лише в окремих випадках за умови забезпечення в законодавстві, до якого відсилає така вказівка, очевидного співвідношення диз'юнкції між відповідними поняттями.

Спеціальною ознакою складу злочину може бути та, котра перебуває у логічному відношенні сумісності такого виду, як підпорядкування, з відповідною ознакою з іншого складу злочину. В цьому родовидовому підпорядкуванні спеціальна ознака є видом. Вона утворюється шляхом обмеження родового поняття, що відображає відповідну ознаку з іншого складу злочину. Таке співвідношення ознак характерне для складів злочинів, що співвідносяться як спеціальний і загальний. Проте, виходячи з ієрархії типів співвідношення складів злочинів зі спільними ознаками, наявність розглядуваного співвідношення ознак не є перешкодою для встановлення між відповідними складами злочинів інших типів (видів) співвідношення, що домінують над ним в цій ієрархії.

Можливим є зосередження у конструкції одного складу злочину кількох ознак, для яких властивими є різні логічні відношення з кореспондуючими їм ознаками з іншого складу злочину. Відповідно, ці ознаки потенційно можуть набувати функцій, властивих для різних типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками. В такому разі у співвідношенні між певними складами злочинів виникає потреба визначити пріоритетність функції відповідної ознаки, яку визначає певне об'єктивно пріоритетне логічне відношення між поняттями про ці ознаки.

Таким чином, ознаки складу злочину виконують у розмежуванні такі функції: спільних (властиві для всіх типів і видів співвідношення складів злочинів); розмежувальних (для суміжних складів злочинів); додаткових (у співвідношенні складів злочинів, як частини і цілого), як специфічні (у співвідношенні складів злочинів як загального і спеціального); специфічних (у співвідношенні кількох спеціальних складів злочинів), додаткових (у співвідношенні складів злочинів як частини і цілого). Можливим є зосередження у конструкції одного складу злочину ознак, котрі потенційно можуть набувати функцій, властиві для різних типів співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками. В такому разі у співвідношенні між певними складами злочинів виникає потреба визначити пріоритетність функції відповідної ознаки, в основі якої лежить логічне відношення між поняттями.

Оскільки з'ясування змісту ознак складу злочину є невід'ємним атрибутом розмежування, що здійснюється в ході тлумачення закону, та того розмежування, що відбувається в процесі кримінально-правової кваліфікації, то опосередковане (допоміжне) значення ознак

складу злочину в розмежуванні має ще й той аспект, що аналіз одних ознак дає змогу встановити зміст інших ознак складу злочину, що не названі або нечітко сформульовані у диспозиції кримінально-правової норми. Але й тут значення різних ознак складу злочину є нерівноцінним. Зокрема, відомий зміст таких ознак суб'єктивної сторони складу злочину, як форма вини, жодним чином не сприяє виявленню змісту об'єктивних ознак складу конкретного складу злочину. Не однаковою є й придатність в цьому аспекті ознак складу злочину і ознак злочину. Наприклад, непряме значення родового та безпосереднього об'єктів, як ознаки складу злочину, у розмежуванні складів злочинів може виявлятися в тому, що часто теоретичний аналіз родового чи(та) безпосереднього об'єкта того чи іншого складу злочину, на що вказує розташування відповідної статті в системі Особливої частини КК, дає можливість встановити зміст інших (невдало сформульованих) ознак складу злочину. Спроби ж через об'єкт, як ознаку злочину, вчиненого у реальній дійсності, визначити сутність інших ознак цього злочину є безрезультатними. У жодній з вивчених мною кримінальних справ ні суди, ні органи досудового слідства не вдавалися у визначення об'єкта вчиненого злочину, і тим більше, не робили спроби шляхом аналізу об'єкта з'ясувати чи виявити наявність і зміст інших ознак злочину. Проте, на запитання анкети: «Чи можливо, на Вашу думку, відрізнити вчинені злочини за їх об'єктом» більшість респондентів суддів (50,5% із 184 опитаних суддів), відповіли що це можливо, 5,4% обрали негативну відповідь, 11,4% – важко відповісти, решта не дали ніякої відповіді на запитання.

Аналіз же інших явних (очевидних) фактичних ознак вчиненого злочину уможливило виявити приховані характеристики злочину. Так, у п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» сказано: «Питання про умисел необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння...». Щоправда, це мало допомагає судам у встановленні істини в кримінальній справі. Трапляються такі одіозні випадки кваліфікації злочинів. Здійснене автором цих рядків узагальнення матеріалів судової практики показує, що у 95% випадків, коли винний діяв з неконкретизованим непрямим умислом, у разі настання смерті потерпілого, вчинене кваліфікувалось судами неправильно: або як вбивство через необережність [14], або як умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23]. В багатьох з цих випадків мала місце

неправильна перекваліфікація судом правильної кваліфікації, здійсненої органами досудового слідства [17]. Неправильне розмежування складів злочинів, що обумовлене ігноруванням такого відомого теорії кримінального права виду умислу, як неконкретизований, який може бути як прямим, так і непрямим, має місце і в практиці суду касаційної інстанції, що призводило до відкриття провадження про перегляд справ Верховним Судом України в порядку ст. 40012 КПК України [22; 23; 24].

Мною виявлено лише поодинокі випадки, коли суди всіх інстанцій за наявності у вчиненому непрямого неконкретизованого умислу правильно кваліфікували вчинене як умисне вбивство за ч. 1 ст. 115 КК України [25; 26; 27; 28]. Також правильною є кваліфікація заподіяння тяжкого тілесного ушкодження за наявності неконкретизованого умислу здійснена Галицьким районним судом м. Львова [29].

І навпаки, вбивство через необережність отримує кримінально-правову оцінку, як умисне. Незаконним і жорстко несправедливим є засудження громадянки Р.М. за ч. 1 ст. 115 КК України. В цьому випадку як умисне вбивство суд оцінив нанесення потерпілому трьох ударів ножем у праву ногу, один з яких був спрямований у верхню частину стегна, яким була поранена стегнова вена. В результаті цього поранення виникла об'ємна зовнішня кровотеча, яка призвела до гострої втрати крові, внаслідок якої потерпілий помер [30]. Прикметно, що засуджена особа не мала медичної освіти, й відповідно не володіла дуже вже специфічними знаннями про розташування і роль в організмі людини великої стегнової вени. Принаймні, у справі не доведено протилежне. А тому, на мою думку, суд безпідставно оцінив діяння засудженої, як умисне. Наведені приклади укріплюють враження, що в судовій практиці сучасного періоду відсутні будь-які позитивні або негативні тенденції. У судовій практиці навіть з однієї категорії справ з одного й того ж питання і навіть в одному й тому самому регіоні немає єдності, панує різнобій.

Висновки. Однією з ключових позицій цієї праці є те, що і розмежування складів злочинів, і відмежування складів злочинів від складів адміністративних правопорушень підпорядковується однаковою закономірністю. Так само, описані вище прояви і характеристики значення ознак складу злочину в розмежуванні складів злочинів можна поширити на роль ознак складу злочину та складу адміністративного правопорушення у відмежуванні складів злочинів від складів адміністративних правопорушень.

Таким чином, показано, що значення ознак складу злочину в розмежуванні обумовлено функціями відповідних ознак. Ці функції визначають тип та вид співвідношення між складами злочинів зі спільними ознаками, і, своєю чергою, залежать від логічного відношення між поняттями, що відображають ці ознаки. Тому одні й ті самі ознаки щодо різних складів злочинів можуть відігравати не однакову роль. А в основі розмежування складів злочинів лежить логічне відношення між поняттями про кореспондуючі ознаки юридичних складів. Наведене повною мірою стосується як розмежування складів злочинів зі спільними ознаками, так і відмежування складів злочинів від складів адміністративних правопорушень, що мають з ними спільні ознаки.

1. Жеребкін В.Є. Логіка: підручник / В.Є. Жеребкін. – 7-ме вид., стер. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2004. – 255 с.

2. Золотарьов А.І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / А.І. Золотарьов. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2007.

3. Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958.

4. Браинин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Браинин. – М.: Юридическая литература, 1967.

5. Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення / П.С. Берзін. – К.: Дакор, 2009. – 736 с.

6. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д, 1977. – 215 с.

7. Фесенко Є.В. Специфічні ознаки суміжних складів злочинів / Є.В. Фесенко // Сучасні проблеми держави та права. – 1990. – С. 112–114.

8. Расторопов С.В. Уголовно-правовая охрана здоровья человека от преступных посягательств: монография. – 2-е изд., перераб. и доп. / С.В. Расторопов. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 489 с.

9. Брич Л.П. Значення ознак суб'єкта для розмежування складів злочинів / Л.П. Брич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип. 3. – С. 208–218.

10. Зражевський О.В. Кримінально-правова характеристика порушення законодавства про захист рослин / О.В. Зражевський. – К.: Київський Національний університет внутрішніх справ, 2010. – 19 с.

11. Кириллов В.И. Логика: учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 271 с.

12. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 2. – К.: Аконіт, 2000. – 911 с.

13. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 4. – К.: Аконіт, 2000. – 941 с.

14. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 24 січня 2007 р. Справа №1-21/2007 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень України / офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/453814;

15. Вирок Міжгірського районного суду Закарпатської області від 30 жовтня 2002 р. Справа №1-130/2002 / Архів Міжгірського районного суду Закарпатської області. 2002 р.

16. Вирок Золочівського районного суду Львівської області від 28 лютого 2011 р. Справа №1-14/2011 р. / Архів Золочівського районного суду Львівської області. 2011 р.

17. Вирок Яворівського районного суду Львівської області від 3 червня 2011 р. Справа №1-50/2011 р. / Архів Яворівського районного суду Львівської області. 2011 р.

18. Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 9 грудня 2008 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень України / офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/2825141.

19. Вирок Десянського районного суду м. Чернігова від 21 березня 2011 р. Справа №1/2506/15/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень України / офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/14394291.

20. Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Чернігівської області від 14 жовтня 2011 р. Справа №11-410/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень України / офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/20100847.

21. Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 травня 2012 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень України / офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/24236823.

22. Постанова судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 18 жовтня 2012 р. Справа №5-18кс12 // Офіційний веб-сайт Верховного Суду України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua.

23. Постанова судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 1 листопада 2012 р. Справа №5-20кс12 // Офіційний веб-сайт

Верховного Суду України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua.

24. Ухвала судді Верховного Суду України Г.В. Канигіної від 15 листопада 2012 р. Справа №5-25к-12 (Відповідно до листа заступника голови Науково-консультативної ради при Верховному Суді України вих. № 226-3146/0/8 від 19.11.2012 матеріали були надіслані членам Науково-консультативної ради при Верховному Суді України для дачі висновку).

25. Приговор коллегії судей судової палати по уголовным делам Апелляционного суда Автономной Республики Крым от 3 сентября 2010 г. (матеріали були надіслані членам Науково-консультативної ради при Верховному Суді України для дачі висновку).

26. Ухвала коллегії суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 20 січня 2011 р. Справа №05-4034к10 (матеріали були надіслані членам Науково-консультативної ради при Верховному Суді України для дачі висновку).

27. Вирок апеляційного суду Кіровоградської області від 4 грудня 2008 р. – посилання у: постанова Верховного Суду України від 18 жовтня 2012 р. Справа №5-18кк12 // Офіційний веб-сайт Верховного Суду України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua.

28. Вирок Краснолиманського районного суду Донецької області від 10 грудня 2008 р. – посилання у: постанова судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 1 листопада 2012 р. Справа №5-20кк12 // Офіційний веб-сайт Верховного Суду України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua.

29. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 2005 р. Справа №1-133 2005 р. / Архів Галицького районного суду м. Львова. 2005 р.

30. Вирок Радехівського районного суду Львівської області від 30 червня 2011 р. Справа №1-169/2010 р. / Архів Радехівського районного суду Львівської області. 2011 р.

Брыч Л.П. Значение признаков составов правонарушений (в зависимости от их функционального назначения) в разграничении соответствующих юридических конструкций.

Указывается на отличия в значении признаков состава преступления от их значения для уголовно-правовой квалификации содеянного. Анализируются функции в разграничении, которые могут выполняться лишь признаками, обязательными для того либо иного состава преступления. Показана детерминированность этих функций соотношением между понятиями, отображающими соответствующие признаки, а последнего – объективной сущностью явлений, обозначаемых этими понятиями.

Ключевые слова: *совместные признаки юридических составов, разграничительные признаки составов преступлений, специфические признаки составов преступлений, дополнительные признаки составов преступлений.*

Brych L.P. The value of elements of offenses (depending on their functional purpose) in distinguishing between appropriate legal constructions.

The difference value of elements of offenses in differentiating their importance for criminal-legal qualification of the committed is specified. It's analyzed the differentiation functions can be fulfilled only by elements which are obligatory for that or other crime. Determination of these functions is shown by the correlation between concepts which reflect corresponding elements, and the last – by the objective essence of phenomena that are indicated by the relevant concepts.

Key words: *common elements of crime, distinguished elements of crime, specific elements of crime, additional elements of crime.*

Стаття надійшла 20 лютого 2013 р.

УДК 343.982(343.35)

**В.І. Василичук,
В.Р. Сливенко**

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Розкриваються питання стосовно правового статусу суб'єктів профілактики злочинів у бюджетній сфері, а також надається пропозиція щодо їх удосконалення.

Ключові слова: *правовий статус, злочини, бюджетна сфера, профілактика.*

Постановка проблеми. Прийняті вищими органами законодавчої і виконавчої влади України організаційні, правові й інші заходи щодо посилення протидії злочинам у бюджетній сфері деякою мірою вплинули на зміцнення режиму економії бюджетних коштів і зменшення кількості порушень бюджетної дисципліни.

Останні роки засвідчили тенденцію до зменшення удвічі загальних обсягів утрат бюджетних ресурсів, що є результатом посилення державного регулювання у сфері бюджетних відносин, зокрема, заборона проведення безготівкових форм розрахунків, переведення на казначейське обслуговування видатків державного бюджету, посилення державного фінансового контролю. Але рівень правопорушень у бюджетній сфері залишається значним.

Одне з провідних місць у протидії злочинам у даній сфері відводиться правоохоронним органам та органам контролю, які наділені відповідними повноваженнями.

Метою даної статті є виокремити суб'єктів протидії злочинам у бюджетній сфері, а також розкрити їх правовий статус.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового статусу суб'єктів протидії злочинів у бюджетній сфері, були досліджені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених В.І. Антипова, В.Т. Білоуса, О.Ю. Заблоцької, В.П. Захарова, М.І. Камлика, О.Є. Користіна, В.В. Лисенка, Д.Й. Никифорчука, І.М. Ніщети, Л.П. Скалозуба, С.С. Чернявського та ін.

Однак, незважаючи на збільшений за останні роки інтерес юридичної науки до проблем оперативно-розшукової профілактики злочинам у бюджетній сфері, зокрема правового статусу суб'єктів протидії злочинам, виникають все нові питання, які потребують досліджень.

Виклад основних положень. Профілактика злочинів у сфері економіки може бути як окремо спрямована діяльність державного чи громадського органу, а також конкретної особи, так і побічним наслідком таких дій. Відповідно до цього, виокремимо спеціалізовані і неспеціалізовані суб'єкти профілактики злочинів у бюджетній сфері [1, с. 323].

Як свідчить аналіз дослідження, в роботі спеціалізованих суб'єктів профілактики злочинів у бюджетній сфері це є головним видом їх діяльності. До таких суб'єктів належать правоохоронні органи, суд, прокуратура, оперативні підрозділи (МВС, СБУ, ДПА), органи контролю: податкові, антимонопольні, фінансові інспекції тощо, які здійснюють фінансовий та інші види нагляду й контролю.

До недержавних суб'єктів, які здійснюють протидію злочинам у бюджетній сфері в рамках своєї основної діяльності, належать: представники громадськості, засоби масової інформації тощо.

За результатами анкетування оперативних працівників, 85% респондентів на запитання «Як Вами класифікуються суб'єкти протидії злочинам у бюджетній сфері?» відповіли: *які здійснюють контроль за дотриманням бюджетного законодавства; які безпосередньо виявляють, документують злочини у даній сфері.* (При цьому слід зазначити що ніхто з респондентів не відмітив, що суб'єкти, які викривають злочини у бюджетній сфері, повинні здійснювати і профілактичну функцію).

Отже, суб'єкти державної протидії злочинам у бюджетній сфері становлять певну структуру, яку ми класифікуємо на:

– суб'єктів, які здійснюють *контроль* за дотриманням бюджетного законодавства України відповідно до вимог розділу 5 Бюджетного кодексу;

– *спеціалізованих* суб'єктів, які *виявляють та документують* злочини в бюджетній сфері, а також здійснюють оперативно-профілактичні заходи із запобігання їм.

Так, до суб'єктів, які здійснюють *контроль за дотриманням бюджетного законодавства України*, належать:

1) *Верховна Рада України*, що здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства у процесі:

– визначення бюджетної політики на наступний бюджетний період;

– розгляду проекту та прийняття Закону про Державний бюджет України;

– внесення змін до Закону про Державний бюджет України;

– виконання Закону про Державний бюджет України, у тому числі шляхом заслуховування звітів про виконання Державного бюджету України (у тому числі звіти головних розпорядників коштів державного бюджету про використання ними бюджетних коштів та результати виконання відповідних бюджетних програм);

– розгляду річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України;

– використання кредитів (позик), що залучає держава від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій.

Верховна Рада України здійснює контроль за діяльністю Рахункової палати щодо виконання нею повноважень, визначених Конституцією України.

До повноважень Комітету Верховної Ради України з питань бюджету належать:

– підготовка питання щодо бюджетної політики на наступний бюджетний період та попередній розгляд проекту закону про Державний бюджет України;

– надання до поданих на розгляд Верховної Ради України законопроектів висновків щодо їх впливу на показники бюджету та відповідності законам, що регулюють бюджетні відносини;

– попередній розгляд річного звіту про виконання Закону про Державний бюджет України та підготовка проекту рішення щодо цього звіту для розгляду Верховною Радою України;

– попередній розгляд інформації Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, Державного казначейства України, інших центральних органів виконавчої влади про стан виконання Закону про Державний бюджет України протягом відповідного бюджетного періоду;

– взаємодія з Рахунковою палатою (включаючи попередній розгляд висновків і пропозицій Рахункової палати).

За зверненням Комітету Верховної Ради України з питань бюджету органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування надають інформацію про державний бюджет та місцеві бюджети, необхідну йому для підготовки та попереднього розгляду бюджетних питань. Комітети Верховної Ради України беруть участь у попередньому розгляді питання щодо бюджетної політики на наступний бюджетний період та проекту Закону про Державний бюджет України, а також попередньо розглядають питання про виконання Державного бюджету України (включаючи висновки і пропозиції Рахункової палати щодо використання коштів Державного бюджету України) у частині, що віднесена до компетенції комітетів;

2) *Рахункова палата*, яка наділена повноваженнями з контролю за використанням коштів Державного бюджету України, у тому числі на обслуговування і погашення державного боргу. Рахункова палата подає Верховній Раді України висновки та пропозиції щодо стану використання коштів Державного бюджету України за підсумками кожного кварталу;

3) *Міністерство фінансів України*, що здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу як щодо державного бюджету, так і місцевих бюджетів, якщо інше не передбачено законодавством України.

Міністерство фінансів України в межах своїх повноважень забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері контролю за дотриманням бюджетного законодавства, координує та спрямовує діяльність органів виконавчої влади, уповноважених на проведення контролю за дотриманням бюджетного законодавства, визначає основні організаційно-методичні засади та дає оцінку функціонуванню систем внутрішнього контролю і внутрішнього аудиту, якщо інше не передбачено законодавством.

Місцеві фінансові органи здійснюють контроль за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу щодо місцевих бюджетів.

Міністерство фінансів України та місцеві фінансові органи у встановленому законодавством порядку одержують від центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, банків та інших фінансових установ усіх форм власності пояснення, матеріали та інформацію з питань, що виникають під час складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів та звітування про їх виконання;

4) *Державне казначейство України*, на яке покладено контроль за дотриманням бюджетного законодавства. Йому належить здійснення контролю за веденням бухгалтерського обліку всіх надходжень і витрат державного бюджету та місцевих бюджетів, складанням та поданням фінансової і бюджетної звітності; бюджетними повноваженнями при зарахуванні надходжень бюджету; відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів показникам розпису бюджету; відповідністю взятих бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів відповідним бюджетним асигнуванням, паспорту бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі); відповідністю платежів взятим бюджетним зобов'язанням та відповідним бюджетним асигнуванням.

Державне казначейство України в межах своїх повноважень забезпечує організацію та координацію діяльності головних бухгалтерів бюджетних установ та контроль за виконанням ними своїх повноважень шляхом оцінки їх діяльності.

Для розуміння суті та відмінності контрольних функцій покладених на органи казначейства та органи ДФІ і правоохоронні органи, слід зазначити, що органи Державного казначейства України здійснюють попередній та поточний або документальний контроль на стадії реєстрації зобов'язань та на стадії перерахування коштів. А органи Фінансової інспекції та правоохоронні органи здійснюють подальший контроль за результатами проведених господарських операцій та проведених платежів, тобто контроль за використанням бюджетних коштів.

Відповідно до статті 112 Бюджетного кодексу, Державне казначейство України наділено контрольними повноваженнями за дотриманням бюджетного законодавства. Усього їх нараховується п'ять:

1) здійснення контролю за веденням бухгалтерського обліку всіх надходжень і витрат державного бюджету та місцевих бюджетів, складанням та поданням фінансової і бюджетної звітності. Цей контроль реалізується через встановлення Державним казначейством

України правил ведення бухгалтерського обліку операцій з виконання бюджетів та контролю за дотриманням цих правил;

2) контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень бюджету, що здійснюється у процесі обслуговування дохідної частини бюджетів органами Державного казначейства на стадіях зарахування, повернення помилково та надмірно зарахованих платежів, відшкодування податку ПДВ, розмежування надходжень між рівнями бюджетів та фондами, при наданні дотації вирівнювання місцевим бюджетам та перерахуванні міжбюджетних трансфертів;

3) здійснення контролю за відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів показникам розпису бюджету;

4) здійснення контролю за відповідністю взятих бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів відповідним бюджетним асигнуванням, паспорта бюджетної програми, тобто документа, що визначає мету, завдання, напрями використання бюджетних коштів, відповідальних виконавців та інші характеристики бюджетної програми відповідно до бюджетного призначення, встановленого законом;

5) здійснення контролю за відповідністю платежів взятим бюджетним зобов'язанням та відповідним бюджетним асигнуванням. Цей контроль включає в себе перевірку первинних документів, які підтверджують правомірність витрат та відповідність зобов'язань кошторисам розпорядників та одержувачів бюджетних коштів [2].

Таким чином, органи Державного казначейства є єдиними виконавцями попереднього контролю та контролю на стадії здійснення платежу і здійснюють цей контроль не вибірково, а суцільним способом на постійній основі. Такий вичерпний попередній контроль є ефективнішим, ніж контроль за результатами, тому що більшість недоліків та порушень після проведення перевірки вже неможливо усунути.

Органи Державного казначейства України забезпечують казначейське обслуговування державного та понад 12 тис. місцевих бюджетів, майже 62 тис. розпорядників та одержувачів бюджетних коштів й інших клієнтів, які здійснюють щорічно близько 70 млн. платежів [3].

До прийняття нової редакції Бюджетного кодексу органи казначейства надавали відмови, а 2011 р. надають попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства в реєстрації зобов'язання або фінансового зобов'язання та у прийнятті до виконання платіжних доручень.

Відмітку про попередження (номер та дата попередження) ставлять у Реєстрі зобов'язань або в Реєстрі фінансових зобов'язань у графі «Примітка».

Попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства щодо взяття або реєстрації зобов'язань (фінансових зобов'язань) реєструють органи Державного казначейства України в журналі реєстрації попереджень.

Розпорядник бюджетних коштів усуває порушення у строк до 30 календарних днів, про що повідомляє відповідний орган Державного казначейства України та, за наявності, подає виправлені документи до відповідного органу казначейства.

І якщо інформація, що зазначена в документах, відповідає вимогам бюджетного законодавства, органи державного казначейства здійснюють їх реєстрацію та в подальшому оплату.

У разі неповідомлення розпорядником бюджетних коштів про усунення порушення орган Державного казначейства України зобов'язаний оформити протокол про бюджетне правопорушення та повідомити про виявлене порушення бюджетного законодавства органи державної контрольно-ревізійної служби для вжиття заходів відповідно до законодавства України.

Специфікою роботи казначейської служби при здійсненні поточного контролю є те, що Державне казначейство належить до учасників системи електронних платежів Національного банку України. Вищевказаний фактор вимагає перевірки також усіх банківських реквізитів та дотримання інших вимог Національного банку з оформлення платіжних документів.

При цьому відповідальність за взяті зобов'язання, їх зміст, правильність оформлення та достовірність інформації, включеної до реєстрів, своєчасність реєстрації зобов'язань та фінансових зобов'язань, правильність заповнення розрахункового документа (номери рахунків, коди банків, суми податків, коди бюджетної класифікації тощо) несуть безпосередньо бюджетні установи. Ця норма передбачена ст. 51 Бюджетного кодексу України та (п. 2.12) Порядком обліку зобов'язань (наказ 136);

5) органи Державної контрольно-ревізійної служби (Державна фінансова інспекція) [4] України, що здійснюють контроль за цільовим та ефективним використанням коштів державного бюджету та місцевих бюджетів (включаючи проведення державного фінансового аудита); цільовим використанням і своєчасним поверненням кредитів

(позик), одержаних під державні (місцеві) гарантії; достовірністю визначення потреби в бюджетних коштах при складанні планових бюджетних показників; відповідністю взятих бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів відповідним бюджетним асигнуванням, паспорта бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі); веденням бухгалтерського обліку, а також складанням фінансової і бюджетної звітності, паспортів бюджетних програм та звітів про їх виконання (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі), кошторисів та інших документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету; станом внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту у розпорядників бюджетних коштів.

Державна фінансова інспекція України щомісячно надає Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України та Міністерству фінансів України звіти про узагальнені результати контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Як свідчить аналіз дослідження, Державний фінансовий контроль реалізується Державною фінансовою інспекцією через проведення державного фінансового аудиту, перевірки державних закупівель та інспектування.

Державний фінансовий аудит є різновидом державного фінансового контролю і полягає в перевірці та аналізі фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю.

Результати державного фінансового аудиту та їх оцінка викладаються у звіті.

Перевірка державних закупівель полягає в документальному та фактичному аналізі дотримання підконтрольними установами законодавства про державні закупівлі та проводиться органами державної контрольно-ревізійної служби на всіх стадіях державних закупівель. *Результати перевірки державних закупівель викладаються в акті.*

Інспектування здійснюється у формі ревізії та полягає в документальній і фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи, яка повинна забезпечувати виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб.

Результати ревізії викладаються в акті.

Порядок проведення ДФІ державного фінансового аудиту та інспектування встановлюється Кабінетом Міністрів України.

На підконтрольних установах, щодо яких за відповідний період їх фінансово-господарської діяльності, згідно з цим Законом, проведено державний фінансовий аудит, інспектування за ініціативою органів ДФІ не проводиться.

Порядок проведення перевірок державних закупівель визначається ДФІ України.

Контроль за дотриманням законодавства щодо закупівель здійснюється як у порядку проведення перевірки державних закупівель, так і під час державного фінансового аудиту та інспектування [5, с. 34].

До суб'єктів, які *протидіють злочинам у бюджетній сфері, а також здійснюють оперативно-профілактичні заходи*, належать:

1) підрозділи Міністерства внутрішніх справ України: ДСБЕЗ; підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю;

2) підрозділи ДПА України: податкова міліція;

Усі вищезазначені суб'єкти тією чи іншою мірою здійснюють профілактичний вплив на злочини в бюджетній сфері. Але такий критерій чи навряд правомірний, коли йдеться про конкретизацію суб'єктів.

Як свідчить аналіз практики, вагома частка злочинів у бюджетній сфері виявляється та припиняється підрозділи ДСБЕЗ МВС України.

Аналіз стану оперативної обстановки свідчить, що підрозділи ДСБЕЗ у бюджетній сфері виявляють у середньому 90% злочинів від загальної кількості, зокрема: 2005 р. – 89,7%; 2006 р. – 74%; 2007 р. – 87,8%; 2008 р. – 92,7%; 2009 р. – 92%; 2010 р. – 93,1%; 2011 р. – 94,3%. Решта припадає на інші оперативні підрозділи МВС, податкової міліції [3].

Керівна роль служби оперативних підрозділів, які протидіють злочинам у бюджетній сфері, зумовлена завданнями, що стоять перед ними, головними напрямками їх діяльності, структурної побудови, функціональними обов'язками керівників й оперативних працівників, а також іншими обставинами.

Як свідчить практика, основна тенденція розвитку управління оперативними підрозділами полягає в намаганні знайти раціональну організаційну структуру управління.

Ми поділяємо думку науковців, що структура є якісно визначеним порядком внутрішнього зв'язку між елементами системи [6, с. 34].

Організаційна структура не має матеріального змісту. Зовні вона виявляється в різних організаційних схемах, у нормативних документах.

Отже, організаційна структура управління в діяльності оперативних підрозділів – це сукупність її підрозділів і посадових осіб, які здійснюють управлінські функції, пов'язані схемою розподілу між ними функцій і повноважень, покладених на оперативний підрозділ узагалі [7, с. 123].

Наявність в організаційній структурі тільки управлінських посад і підрозділів свідчить про те, що її головним призначенням є забезпечення єдності й упорядкування підрозділу управління. Остання досягається за допомогою організаційних зв'язків, які встановлюють характер і межу підпорядкування одних працівників іншими [8, с. 20].

Першим спеціалізованим підрозділом у системі МВС, що став вести цілеспрямовану протидію з корисливими злочинами економічної спрямованості, була служба боротьби з розкраданнями соціалістичної власності, створена Наказом НКВС СРСР від 16 березня 1937 р.

Саме цим наказом було затверджено і «Положення про відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією ГУРСМ НКВС СРСР». Згідно з ним, було створено цю службу для боротьби з розкраданням соціалістичної власності в організаціях й установах держторгівлі, споживчої та інвалідної кооперації, заготівельних організаціях й ощадкасах, а також для боротьби зі спекуляцією [9, с. 335].

Працівники цієї служби виконували завдання щодо протидії з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією майже до кінця 80-х років.

У процесі дослідження ми вивчили та узагальнили структурну побудову підрозділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляції, у подальшому – ДСБЕЗ розпочинаючи з 1989 р. й донині, що спеціалізуються на протидії злочинам у бюджетній сфері.

Так, перші прояви щодо утворення спеціалізованих підрозділів з протидії злочинам у бюджетній сфері було закладено у 2001 році, що спонукало розробленням нової структури Департаменту ДСБЕЗ.

Головною метою розроблення нової структури центрального апарату Департаменту ДСБЕЗ було удосконалення організації роботи служби в умовах переходу України до ринкової моделі економіки, трансформації економічних відносин, зміни форми власності більшістю суб'єктів господарювання, виникнення нових форм та видів злочинних посягань у сфері економіки, необхідності забезпечення ефективного захисту економічних інтересів держави, суб'єктів підприємництва усіх форм власності, конституційних прав громадян.

Окрім підрозділів ДСБЕЗ, які протидіють злочинним посяганням на бюджетні кошти, особливе місце відводиться підрозділу по боротьбі з організованою злочинністю, у структурі якого є Управління боротьби з організованими злочинними групами у сфері економіки.

З метою встановлення контролю за організованою злочинністю, її локалізації, нейтралізації та ліквідації, а також усунення причин й умов існування організованої злочинності спеціальні підрозділи мають додаткові права, що передбачені ст. 12–15 цього Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»: заводити ОРС; за матеріалами ОРД подавати до суду заяви про скасування реєстрації та припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також позови про визнання недійсними угод в порядку, встановленому законодавством України; одержувати від банків, кредитних, митних, фінансових та інших установ, підприємств, організацій, незалежно від форми власності, інформацію і документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб; у разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані у розкритті або розслідуванні злочинної діяльності; накладати арешти на грошові кошти та інші цінності фізичних та юридичних осіб; вилучати предмети і документи зі складанням відповідного акта; використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організованих злочинних угрупованнях; залучати до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань, які можуть бути частково або повністю звільнені від кримінальної відповідальності; використовувати спеціальні технічні засоби, які можуть бути використані як докази в судочинстві тощо [10].

Висновки. У процесі аналізу повноважень оперативних підрозділів, які протидіють злочинам у сфері економіки, лише в підрозділах ДСБЕЗ виділено конкретну спеціалізацію щодо протидії злочинам у

бюджетній сфері. Так, згідно із системою оцінки діяльності підрозділів ОВС України, діяльність підрозділів ДСБЕЗ оцінюється за показником викритих злочинів, пов'язаних з бюджетними коштами, а результати підрозділів боротьби з організованою злочинністю у сфері економіки визначаються «кількістю викритих організованих груп і злочинних організацій, що діяли в бюджетній сфері, у тому числі з корумпованими зв'язками», але при цьому в самій системі не йдеться щодо оцінки про здійснення профілактичної роботи.

Таким чином, суб'єкти державної протидії злочинам у бюджетній сфері становлять певну структуру, яку ми класифікуємо на суб'єктів: які здійснюють контроль за дотриманням бюджетного законодавства України; спеціалізовані суб'єкти, які здійснюють оперативно-профілактичні заходи.

Отже, настала нагальна потреба у структурі суб'єктів профілактики злочинів у бюджетній сфері створити:

а) спеціалізований підрозділ, на який було б покладено завдання щодо профілактики даних злочинів;

б) службу фінансово-бюджетного нагляду (яку було створено в Росії і яка зарекомендувала себе позитивно), яка має бути органом виконавчої влади, що здійснює функції з контролю й нагляду у фінансово-бюджетній сфері. [11].

Підтвердженням цього є проведення анкетування оперативних працівників, яке показало, що 67,7% респондентів, відповідаючи на запитання: «Чи доцільно створення служби фінансово-бюджетного нагляду в Україні?» вказали на її доцільності, 22,3% респондентів зазначили про необхідність розширення повноважень діючих суб'єктів протидії злочинам у бюджетній сфері, зокрема оперативних підрозділів, і лише 10% опитаних залишили би все без змін; в) розділити функції оперативних працівників з таким розрахунком, що одні з них повинні займатися розкриттям злочинів у бюджетній сфері, а інші зосереджувалися б на роботі з профілактики даних злочинів.

1. Криминологія: учебник для вузов / под общ. ред. А.И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2007. – С. 435; Криминология и профилактика преступлений: учебник / [Аванесов Г.А., Алексеев А.И., Антонян Ю.М. и др.]; под ред. А.И. Алексеева. – М., 1989. – 430 с.

2. Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI: за станом на 8 лип. 2010 р. / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 59. – 13 серп. – С. 9.

3. За даними ДІАЗ МВС України, 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>

4. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України № 1085/2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>.

5 Організація протидії злочинам у бюджетній сфері підрозділами Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України (оперативно-розшукові засади) // Збірник матеріалів міжвідомчого семінару-наради (2–4 квіт. 2011 р). – К.: ПП «Заграй», 2011. – 135 с.

6. Василичук В.І. Організація протидії економічним злочинам підрозділами Державної служби боротьби з економічною злочинністю: навч.-практ. посібник / В.І. Василичук, В.Р. Сливенко, Л.П. Скалозуб. – К.: ПП «Заграй», 2010. – 174 с.

7. Научная организация управления в аппаратах милиции / под ред. проф. Г.Г. Зуйкова: учеб. пособие. – М., 1975. – 232 с.

8. Организационные структуры управления в органах внутренних дел. Реферативный обзор. – М., 1989. – С. 20.

9. МВД России – Энциклопедия / В.Ф. Некрасов и др. – М.: Издат. дом «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – С. 624.

10. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 черв. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

11. Об утверждении Положения о Федеральной службе финансово-бюджетного надзора: Постановление Правительства Российской Федерации от 15 июня 2004 г. № 278 // Российская газета. – 2004. – 17 июня.

Василичук В.І., Сливенко В.Р. Правовой статус субъектов профилактики преступлений в бюджетной сфере.

Раскрываются вопросы относительно правового статуса субъектов профилактики преступлений в бюджетной сфере, а также дается предложение о их усовершенствовании.

Ключевые слова: *правовой статус, преступления, бюджетная сфера, профилактика.*

Vasylynychuk V.I., Slyvenko V.R. Legal status of the subjects of crime prevention in the public sector.

The article covers questions on legal status of the subjects of crime prevention in the public sector, and provides suggestions for improvement.

Key words: *legal status, crimes, public sector, prevention.*

Стаття надійшла 28 березня 2013 р.

ВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Досліджується система слідчих (розшукових) дій за новим Кримінальним процесуальним кодексом України, визначено втручання у приватне спілкування як елемента цієї системи. Наводиться класифікація слідчих (розшукових) дій за різноманітними критеріями.

Ключові слова: *Кримінальний процесуальний кодекс, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, втручання у приватне спілкування.*

Постановка проблеми. Розробка та прийняття принципово нового Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі – КПК України), вживання у тексті закону категорій та понять, раніше невідомих процесуальній науці та практиці, обумовлюють необхідність проведення низки теоретичних розвідок, зокрема визначення системи слідчих (розшукових) дій, а також з'ясування специфічних ознак і рис окремих груп та видів слідчих (розшукових) дій як елементів цієї системи.

Стан дослідження. Останнім часом новації кримінального процесуального законодавства привернули до себе увагу багатьох вчених. Значний творчий внесок у дослідження цих новацій, висвітлення окремих аспектів нового порядку кримінального провадження або суміжних питань зробили К.В. Антонов, Д.О. Бабічев, Р.І. Благута, В.Д. Бринцев, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, В.П. Захаров, О.В. Капліна, Н.С. Карпов, І.І. Когутич, І.М. Козьяков, М.Й. Курочка, В.Т. Малярєнко, В.І. Маринів, І.С. Марочкін, Д.Й. Никифорчук, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, Д.Б. Сергєєва, Н.В. Сибільова, Є.Д. Скулиш, В.Є. Тарасенко, Р.В. Тарасенко, А.Р. Туманянц, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, Л.В. Черечукіна, В.О. Черков, О.М. Чистолінов, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та інші автори. В той же час лише невелика кількість проведених вітчизняними вченими досліджень торкалося саме питань втручання у приватне спілкування в контексті системи слідчих (розшукових) дій. Тож навряд чи можна вести мову про те, що наявний рівень наукового опрацювання питань щодо поняття, сутності та видів слідчих (розшукових) дій, особливо їх негласних різновидів,

є адекватним та достатнім для правильного тлумачення новітніх вимог Кримінального процесуального закону.

Метою статті є визначення ознак і рис, які характеризують втручання у приватне спілкування як елемент системи слідчих (розшукових) дій.

Виклад основних положень. Загальновідомо, що одним із способів пізнання певного предмета (явища) може бути з'ясування його місця та ролі в системі подібних речей. Користь від такого пізнавального прийому є очевидною та не потребує, на нашу думку, додаткових обґрунтувань, адже історія науки містить багато прикладів позитивного ефекту систематизації та упорядкування різноманітних сукупностей. У хімії, наприклад, таким кроком виступила розробка Д.І. Менделєєвим періодичної системи елементів, яка стала важливою віхою у розвитку атомно-молекулярного вчення, у фізиці елементарних частинок – формулювання Стандартної моделі, що дає опис взаємодії всіх мікрооб'єктів у субатомному масштабі.

Дослідницькі успіхи від застосування системного підходу отримують таке пояснення у роботі І.В. Блауберга та Е.Г. Юдіна: «...перехід до вивчення систем і структур змінює (хоча і не завжди явним чином) стратегію наукового дослідження, особливо в тих випадках, коли воно має справу зі складними об'єктами. Цей поворот, хоча він сам по собі безпосередньо і не дає конкретних результатів, до яких, грубо кажучи, можна було б «доторкнутися», поступово змінює стиль наукового мислення і, отже, зачіпає гносеологічні засади науки» [2, с. 249].

Варто зазначити, що не лише у царині природничих наук системний підхід має надзвичайно важливий ефект, його виключна користь слушно підкреслюється також представниками галузі гуманітарних знань, зокрема юристами. Так, відомий німецький правник Р. фон Ієрінг зазначав: «Ретельність, з якою теорія ставиться до питання систематики, в найвищому ступені доцільна й окупається з лихвою... Доки наука не знайшла для будь-якого предмета правильного місця в системі, вона й не зрозуміла його як слід, оскільки «зрозуміти» не означає тільки вникнути у предмет сам по собі, але й у його зв'язку з іншими» [3, с. 39].

Вважаємо, що варто взяти до уваги цю пораду та спробувати дослідити систему слідчих (розшукових) дій та її елементи, виявити їх сутність, види, характерні риси, з'ясувати місце окремих слідчих (розшукових) дій у цій сукупності.

Зрозуміло, що застосування такого пізнавального прийому відносно сукупності слідчих дій, регламентованих КПК України, вимагає ознайомлення з відповідним понятійно-категоріальним апаратом, обумовлює потребу опанування термінами «система», «структура», «елемент» як базовими категоріями системного підходу, визначення ступеню їх співвідношення та характеру взаємозв'язку.

У загальноповживаному розумінні термін «система» традиційно визначається як наявність об'єднаної єдиними засадами певної цілісності. У буквальному перекладі з грецької мови «система» означає «ціле, складене з частин», а відповідно до тлумачного словника сучасної української мови «система» – це «сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням», або «будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин» [4, с. 1126].

На відміну від загальноприйнятого вжитку, в науковому середовищі термін «система» має дуже широкий діапазон тлумачення, адже його зміст варіюється залежно від специфіки використання в певній галузі знань. Інтенсивне дослідження різноманітних типів і видів систем, що здійснювалось на різних зрізах аналізу та з багатьох ракурсів, від абстрактних до суто емпіричних, призвело й до перших труднощів системних досліджень, зокрема неможливості надати універсальну, стандартизовану, узагальнену дефініцію, яка б мала однаковий успіх у математиці, логіці, біології, теорії управління, соціології, юриспруденції тощо. Як і з багатьох інших найважливіших питань, згоди серед фахівців в області системних досліджень із приводу визначення поняття «система» не існує ще з часів класичних творів з теорії систем, які становлять теоретичну базу подальшого вдосконалення методології системних досліджень в різних галузях знань [5, с. 82].

Не ставлячи за мету порівнювати зміст, що вкладається у поняття «система» галузевими науками, як загальноприйняту посилку можна взяти положення про те, що «система» – це не лише механічний набір частинок, не лише проста сума елементів або їх звичайна комбінація, а така їх сукупність, що характеризується структурованою взаємозалежністю.

В цьому сенсі система – множина елементів з відносинами та зв'язками між ними, що утворює певну суцільність [6, с. 18]. На думку відомого кримінолога С.Е. Віцина, який одним із перших використав системний аналіз у дослідженні проблем злочинності, система є такою

структурно-функціональною єдністю елементів, цілісною єдністю структурно розчленованих, але взаємопов'язаних частинок, що реалізують певні функції в умовах конкретного зовнішнього середовища [7, с. 13].

Вищенаведене дає підстави вважати, що вихідним пунктом побудови будь-якої системи є насамперед певна сукупність елементів. З урахуванням мети та предмета нашого дослідження цей висновок надає чіткий орієнтир для подальших розвідок: пізнання такої нової для вітчизняного кримінального процесу категорії як «втручання у приватне спілкування» слід розпочати з визначення множини вищого порядку, якою, звичайно, є сукупність усіх слідчих (розшукових) дій.

Беручи до уваги здобутки вчених, які започаткували застосування системного підходу при дослідженні окремих інститутів процесуального права, відзначимо, що однією з передумов правильного визначення сукупності слідчих дій є з'ясування їх найсуттєвіших ознак. Як вказує С.А. Шейфер, «У працях багатьох дослідників останніх років комплекс передбачених законом слідчих дій розглядається не як випадкова та неорганізована множина, а як системне утворення, в якому кожна слідча дія виступає елементом системи. Такий підхід є виправданим за умови, що між елементами спільноти існують певні зв'язки, оскільки лише вони виступають ознакою системи, уявляються, як прийнято вважати у теорії систем, системоутворюючими» [8, с. 42].

Погоджуючись із необхідністю визначення спільної для усіх слідчих дій ознаки, звернемося до положень ст. 223 КПК України. Відповідно до цієї норми, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Жодним чином не зменшуючи значення наведеної ознаки для потреб нашого дослідження, зазначимо, що вона лише окреслює множину слідчих дій і, на жаль, не містить критеріїв для їх поділу на види та групи, не дає відповіді про внутрішню ієрархію цієї системи. У той же час, як слушно вказує В.М. Садовський, фіксація ієрархічної будови – важливий крок у змістовному зображенні системи. Вказана властивість, на думку дослідника, нерозривно пов'язана з можливою подільністю системи й наявністю між її елементами різноманітності зв'язків та відносин. Оскільки система, з одного боку, включає у себе сукупність елементів та множину зв'язків і відносин, а з іншого –

утворює певну суцільність, то це свідчить про те, що з точки зору внутрішньої побудови система повинна характеризуватися впорядкованістю, організацією, структурою [9, с. 84–85].

З цього ракурсу аналіз структурної побудови КПК України призводить до висновку, що при створенні кодексу був обраний прийом законодавчої техніки щодо роздільної регламентації всієї сукупності слідчих (розшукових) дій в окремих главах (XX та XXI). Як критерій поділу, очевидно, було обрано таку властивість слідчих (розшукових) дій як утаємниченість фактів та методів їх проведення, конфіденційний характер певної слідчої (розшукової) дії. Таким чином, обраний законодавцем підхід дає підстави для декомпозиції усієї множини слідчих (розшукових) дій на дві підсистеми (групи) – гласного та негласного характеру.

До першої підсистеми (групи), виходячи з аналізу глави XX, варто віднести допит (ст. 224) та його різновиди (ст.ст. 225, 226, 232), пред'явлення для впізнання та його різновиди (ст.ст. 228–230, 232), обшук (ст.ст. 234–236), огляд (ст. 237) та його різновиди (ст. 238, 239), слідчий експеримент (ст. 240), освідчування особи (ст. 241), проведення експертизи (ст. 242–245). В окремих дослідженнях до переліку слідчих (розшукових) дій включають також проникнення до житла чи іншого володіння особи, але такий підхід є не зовсім вірним. Проникнення до житла варто розглядати не як самостійну слідчу (розшукову) дію, а скоріше як забезпечувальну умову проведення інших дій, зокрема обшуку, про що чітко вказано в ч. 3 ст. 233 КПК України.

До другої підсистеми (групи) належить сукупність негласних слідчих (розшукових) дій, які, згідно легальної дефініції, є різновидом слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених законом. У зазначеній підсистемі, додержуючись логіки поділу глави XXI на параграфи, можна, в свою чергу, виділити дві окремі підгрупи негласних слідчих (розшукових) дій.

До першої з зазначених вище підгруп належать: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260); арешт, огляд і виїмка кореспонденції (ст. 261, 262); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264). Ця множина і складає негласні слідчі (розшукові) дії, пов'язані з втручанням у приватне спілкування.

До другої підгрупи належать обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); встановлення місце-

знаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270); контроль за вчиненням злочину (ст. 271) та його форми; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274). В окремих працях до переліку негласних слідчих дій помилково включають використання конфіденційного співробітництва [10, с. 105], проте, вважаємо, що ця діяльність не відповідає головній ознаці слідчих (розшукових) дій, а саме: спрямованістю на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, тож до системи слідчих дій використання конфіденційного співробітництва включати не варто.

Окремої уваги в зазначеній підгрупі потребує контроль за вчиненням злочину – негласна слідча дія, яка відповідно до ст. 271 КПК України може приймати різні форми та мати декілька варіацій:

1) контрольована поставка (полягає в організації і здійсненні слідчим та оперативним підрозділом відстеження переміщення (перевезення, пересилання, передачі, ввезення, вивезення з України чи переміщення через її територією) товарів, предметів і речовин, у тому числі заборонених до обігу, з метою виявлення ознак злочину та фіксації фактичних даних про протиправну діяльність контрольованих осіб);

2) контрольована та оперативна закупка (контрольована закупка полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, товару, який перебуває у вільному обігу, з метою викриття і документування факту вчинення злочину та особи, яка його вчинила. На відміну від контрольованої закупки, оперативна закупка полягає в імітації придбання або отримання товару, обіг якого обмежений чи заборонений чинним законодавством);

3) спеціальний слідчий експеримент (полягає у створенні слідчим та уповноваженим оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень щодо вчинення злочину, відстеження реакції особи, яка контролюється, на штучно створені умови, які, на думку цієї

особи, можуть сприяти або перешкодити реалізації її злочинних намірів та планів);

4) імітування обстановки злочину (полягає у застосуванні слідчим або уповноваженим оперативним підрозділом спеціальних імітаційних засобів, які створюють в оточуючих уяву про реальне вчинення злочину, з метою його запобігання, викриття особи (осіб), яка планувала чи замовляла його вчинення).

Аналіз вищезазначених підгруп дає підстави стверджувати, що досліджувана система містить новий для теорії та практики інститут негласних слідчих (розшукових) дій – синтетичне утворення, отримане шляхом інтеграції оперативно-розшукового супроводження розслідування кримінальних справ з досудовим слідством – різних за правовим режимом, але близьких за пізнавальною природою форм діяльності. На еволюційний шлях негласних слідчих (розшукових) дій від оперативно-розшукових заходів слушно вказує Є.Д. Скулиш: «Раніше порядок провадження досудового розслідування злочинів відбувався у таких організаційно-правових формах, де вказані дії мали статус оперативно-розшукових заходів та могли проводитись лише уповноваженими на те оперативними підрозділами» [11, с. 17].

Систематизувавши множину слідчих дій відповідно до їх законодавчого поділу на групи та підгрупи, зазначимо, що така їх класифікація є найбільш природною, такою, що витікає з букви закону та обраних прийомів законодавчої техніки, але з позиції теоретичних узагальнень запропонований у відповідних главах КПК України поділ слідчих (розшукових) дій не є єдино можливим, остаточним. Певну пізнавальну користь може принести класифікація й за іншими критеріями, оскільки будь-яка класифікація як певна пізнавальна процедура, на думку Б.В. Якушкіна, сприяє рухові науки від ступеня емпіричного накопичення знань на рівень теоретичного синтезу, системного підходу [12, с. 269]. Отже, якщо у вищевикладених міркуваннях про систему слідчих дій ми керувалися переважно легальним вирізненням їх груп та підгруп, що співпадало з знаходженням певної слідчої дії у множинах, окреслених відповідними главами та параграфами КПК України, то варто спробувати застосувати для класифікації й інші критерії.

Одним із таких критеріїв, придатних для класифікації сукупності слідчих (розшукових) дій, може виступити суб'єкт прийняття рішення (погодження або надання дозволу) про проведення певної дії. Так, виходячи зі змісту глави XX КПК України, рішення щодо прове-

дення переважної більшості слідчих (розшукових) дій гласного характеру приймаються слідчим (або прокурором). До цієї групи варто віднести допит, окремі різновиди пред'явлення для впізнання, огляду, слідчого експерименту, освідчування особи, проведення експертизи. Виключно за постановою прокурора проводиться огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією. На підставі ухвали слідчого судді проводиться: обшук; огляд житла чи іншого володіння особи; слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи; огляд трупа, що здійснюється одночасно з оглядом житла чи іншого володіння особи; примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи; примусове відбирання біологічних зразків у особи для проведення експертизи тощо.

Щодо негласних слідчих (розшукових) дій, то, відповідно до положень XXI КПК України, більшість з них проводяться на підставі ухвали слідчого судді. До цієї категорії належать такі дії: аудіо-, відео-контроль особи (ст. 260); арешт, огляд і виїмка кореспонденції (ст. 261, 262); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274). Рішення про здійснення контролю за вчиненням злочину (ст. 271) приймається виключно прокурором, а в разі, якщо при проведенні контролю за вчиненням злочину виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи, воно має здійснюватися у межах, які допускаються Конституцією України, на підставі рішення слідчого судді. Така негласна слідча дія як виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272) здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора.

Як критерій класифікації можна запропонувати також метод пізнання, що покладений в основу тієї або іншої слідчої дії. Так, до слідчих дій, в основу яких покладено метод опитування, слід віднести допит та його різновиди, зокрема одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (очна ставка). До слідчих дій, заснованих на методі спостереження варто віднести зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформацій-

них систем, огляд кореспонденції, різновиди слідчого огляду тощо. Метод експерименту, як стає очевидним з назви певних слідчих дій, покладений до основи слідчого експерименту та спеціального слідчого експерименту як форми контролю за вчиненням злочину. В цілому ж застосування цього критерію для класифікації є достатньо умовним, адже окремі слідчі дії можуть поєднувати в собі одночасно декілька методів пізнання.

Вимоги ч. 7 ст. 223 КПК України дають підстави виокремити із сукупності слідчих (розшукових) дій ті з них, які проводяться з обов'язковим залученням понятих. До таких слідчих дій слід віднести обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, а також обшук особи. Якщо не застосовується безперервний відеозапис ходу проведення слідчої (розшукової) дії, участь понятих є обов'язковою також при проведенні пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідування особи.

Сукупність слідчих (розшукових) дій можна умовно класифікувати й за метою їх проведення. Відповідно до ст. 223 КПК України слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими, по-перше, на отримання (збирання) доказів, а по-друге – на перевірку вже отриманих доказів. Зрозуміло, що будь-яку слідчу дію можна віднести до другої групи, адже в результаті їх проведення певним чином перевіряються отримані раніше докази. Але зважаючи на те, що кримінальним процесуальним законодавством висуваються спеціальні вимоги до певних слідчих (розшукових) дій, це дозволяє виділити ті з них, що здійснюються виключно з метою перевірки вже отриманих доказів. До цієї групи слід віднести: одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб; слідчий експеримент; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження тощо.

Вищевикладені положення дають змогу розглянути втручання у приватне спілкування у ракурсі наведених критеріїв та дійти висновку про приналежність слідчих (розшукових) дій, які охоплюються цим поняттям, до таких класифікаційних груп. Так, за утаємниченістю фактів та методів проведення втручання у приватне спілкування належить до групи слідчих (розшукових) дій негласного характеру. Через це стає також очевидним, що за потребою залучення понятих досліджувана група слідчих (розшукових) дій належить до тих дій, проведення яких не потребує їх залучення (як і будь-яка інша негласна слідча дія). За суб'єктом прийняття рішення (надання дозволу) втручання

у приватне спілкування слід віднести до групи слідчих (розшукових) дій, проведення яких відбувається за дозволом слідчого судді, а за методом пізнання – до групи слідчих (розшукових) дій, заснованих на методі спостереження, опосередкованого, як правило, застосуванням технічних засобів.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

З урахуванням викладених у статті міркувань, втручання у приватне спілкування як елемент системи слідчих (розшукових) дій відзначається наступними рисами:

1) втручання у приватне спілкування є різновидом слідчих (розшукових) дій і в цьому аспекті характеризується системоутворюючою ознакою – спрямованістю на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у кримінальному провадженні;

2) втручання у приватне спілкування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб;

3) втручання у приватне спілкування як різновид негласних слідчих (розшукових) дій відрізняється специфічною метою – отриманням доступу до інформації, що зберігається чи передається у будь-якій формі від однієї особи до іншої за таких фізичних чи юридичних умов, при яких учасники спілкування розраховують на захист інформації від втручання інших осіб.

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran2#n2>.

2. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 270 с.

3. Иеринг Р.Ф. Юридическая техника / Р.Ф. Иеринг; сост. А.В. Поляков. – М.: Статут, 2008. – 231 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2002. – 1440 с.

5. Калюжна Н.Г. Морфологічний аналіз дескриптивних визначень поняття «система» як підгрунтя дослідження системи управління підприємством / Н.Г. Калюжна // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2011. – № 23(II). – С. 81–89.

6. Философская энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – 740 с.

7. Вицин С.Е. Системный подход и преступность / С.Е. Вицин // Академия МВД СССР. – М., 1980. – 139 с.

8. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер; Федерал. агентство по образованию, Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Сам. гос. ун-т». – Самара: Изд-во «Самарского университета», 2004. – 225 с.

9. Садовский В.Н. Основания общей теории систем: логико-методологический анализ / В.Н. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 279 с.

10. Форостяний А.В. Доцільність використання негласних слідчих дій у кримінальному процесі України / А.В. Форостяний // Становлення системи негласного розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України: матеріали круглого столу (7 жовтня 2011 р., Київ). – К.: ФОП Ліпкан О.С., 2011. – С. 104–106.

11. Скулиш Є.Д. Негласні слідчі дії за Кримінально-процесуальним законодавством України / Є.Д. Скулиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 15–23.

12. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – Т. 12. Кварнер – Конгур. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 624 с.

Еськов С.В. Вмешательство в частное общение как элемент системы следственных (розыскных) действий.

Исследуется система следственных (розыскных) действий по новому Уголовному процессуальному кодексу Украины, определено вмешательство в частное общение как элемента этой системы. Приводится классификация следственных (розыскных) действий по различным критериям.

Ключевые слова: Уголовный процессуальный кодекс, уголовное производство, следственные (розыскные) действия, негласные следственные (розыскные) действия, вмешательство в частное общение.

Yeskov S.V. Interference in private communication as a part of investigation.

The article examines the investigative system under the new Criminal Procedural Code of Ukraine and determines the interference in private communication as an element of this system. The classification of criminal investigation actions according to various criteria is given.

Key words: Criminal Procedural Code, criminal proceedings, criminal investigation, covert criminal investigation, interference in private communication.

Стаття надійшла 5 лютого 2013 р.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Присвячено дослідженню та розвитку політики у сфері боротьби зі злочинністю у чотирьох історично визначених періодах. Прослідковується опис поставленої проблеми в науковій літературі різних часів. Значну увагу приділено розвитку інституту політики у сфері боротьби зі злочинністю в роботах сучасних науковців.

Ключові слова: політика у сфері боротьби зі злочинністю, кримінальна політика, історичний період, науковці.

Постановка проблеми. У нинішніх умовах, коли економічна криза досягла чи не найвищого рівня, зумовлюючи розвиток окремих видів злочинів, вкрай потрібно формування теоретичних основ боротьби зі злочинністю, що своєю чергою, вимагає проведення історико-фундаментальних досліджень політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Стан дослідження. Проблема політики у сфері боротьби зі злочинністю завжди була в центрі уваги вчених, юристів, науковців. Зокрема нею займалися у різні періоди: Є. Феррі, Ф. Лист, А. Принс, Н.А. Неклюдов, М.В. Духовський, І.Я. Фойницький, С.К. Гогель, М.П. Чубинський, Л.Е. Владіміров, А.П. Мокринський, І.В. Єсіпова, М.Н. Гернета та інші.

До сучасних дослідників питань кримінальної політики належать: Ю.В. Баулін, Я.М. Брайнін, В.І. Борисов, Ф.Г. Бурчак, С.Б. Гавриш, В.К. Гришук, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, В.С. Зеленецький, А.Ф. Зелінський, М.В. Костицький, О.М. Костенко, О.М. Литвак, П.С. Матишевський, П.П. Михайленко, В. О. Навроцький, М.І. Панов, В.М. Смітєнко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, В.І. Шакун, П.Л. Фріс та інші вчені-криміналісти.

Мета даної статті полягає у тому, щоби простежити процес становлення та розвитку інституту політики в сфері боротьби зі злочинністю у різних часових періодах.

Виклад основних положень. «Щоб ґрунтовно ознайомитися з будь-яким науковим питанням, – як свого часу слушно зауважив А. Штігліц, – «необхідно простежити процес його історичного руху» [10, с. 3]. Питання політики у сфері боротьби зі злочинністю, як відо-

мо, має далеку історію. Порівняльно-історичний аналіз розвитку політики у сфері боротьби зі злочинністю дозволяє умовно виділити наступні чотири основних етапи:

1) зародження і формування основ політики у сфері боротьби зі злочинністю (середина XIX ст.);

2) формування радянської політики у сфері боротьби зі злочинністю: її поняття, принципів, класового підходу (20-ті рр. – початок 70-х рр. XX ст.);

3) формування та розвиток політики в сфері боротьби зі злочинністю пострадянського періоду (початок 90-х рр. XX ст.);

4) розвиток та становлення сучасної політики України у сфері боротьби зі злочинністю (кінець XX – початок XXI ст).

За свідченнями спеціалістів, вперше під назвою «кримінальна політика» (політика у сфері боротьби зі злочинністю) це поняття було використане в 1804 році у працях відомого німецького криміналіста Ансельма Фейербаха і пізніше почало широко застосовуватися не лише в науці [5, с. 3]. В момент появи терміна «кримінальна політика», найпоширенішою була думка про те, що ця нова наука є прикладною до догми кримінального права [2, с. 4]. Оцінка злочинності, що має свої джерела, причини, якісні та кількісні характеристики йшла поряд з формуванням політики як науки. Бажання створити особливу науку політики, як прикладну, особливо чітко проявилось в області германської науки державного права. Позитивну оцінку цьому дослідженню дав В.І. Сергеев у своїй праці «Завдання та методи державної науки» (1871 р.). Але вже й тоді вважалося, що нова наука не може бути прикладною стосовно догм кримінального права, оскільки їй нічого в останньої запозичати, їй потрібно вивчити реальну злочинність і її причини, а не юридичні форми злочинності в сучасному законодавстві.

Через 27 років побачила світ робота Фріца ван Калькера «Політика як наука» (1898 р.), де визначалось, що «наука політика повинна стати путівником і наставником реальної політики у всіх її галузях, включаючи і кримінальну» [4, с. 21].

Формування основ кримінальної політики припадає на середину XIX століття, коли у її витоків стояли такі видатні юристи, як С. Феррі, Ф. Лист, А. Принс.

Зокрема італійський кримінолог Енріко Феррі послідовно відстоював думку, щодо необхідності пошуку нових шляхів і методів подолання злочинності, вказуючи при цьому на односторонність і недостатність вивчення злочинності [4, с. 28].

Своєю чергою, австрійський криміналіст Франц фон Лист неодноразово зазначав, що кримінальна політика не є допоміжною дисципліною, а абсолютно рівною по відношенню до кримінального права [4, с. 28].

До вчених, які більш ширше розглядали кримінальну політику, належить бельгійський професор А. Принс, який зосередив свою увагу на реформуванні науки кримінального права і практично доказав можливість поєднання в науці кримінального права юридичного елементу з науково-обґрунтованим політичним. Автор не використовував терміна кримінальна політика, а говорив про криминологію, соціологію чи привентивну гігієну. Суть «кримінальної політики» Принс розумів у широкому сенсі, вказуючи на низку соціальних заходів, застосування яких, на його думку, повинно бути необхідним елементом добре організованого попередження злочинності [4, с. 28].

Наступний етап повернення видатних юристів до проблем політики у сфері боротьби зі злочинністю припадає на другу половину XIX століття, коли кримінальна політика входила до предмета кримінального права, значно розширивши його межі, що викликало дискусії у наукових колах.

На початку XX століття російська юридична наука не зовсім чітко уявляла собі суть кримінальної політики. У низці праць, що мають до неї відношення, були розроблені лише окремі питання, без систематичної повноти. Такими, наприклад, були праці Н.А. Неклюдова «Уголовно-статистические этюды», М.В. Духовського «Задачи науки уголовного права», І.Я. Фойницького «Учение о наказании в связи с тюремоведением», С.К. Гогель «Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией» та М.П. Чубинського «Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики», «Курс уголовной политики». Відзначаються також праці Л.Е. Владімірова «Уголовный законодатель как воспитатель народа», А.П. Мокринського «Наказание, его цели и предположения», І.В. Єсіпова «Преступность и меры воздействия», М.Н. Гернета «Социальные факторы преступности».

Заслуги російських юристів кінця XIX та початку XX століття є очевидними у розвитку політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка у їхньому розумінні далеко виходить за рамки науки кримінального права.

У зв'язку з подіями 1917 року розвиток політики у сфері боротьби зі злочинністю був штучно перерваний. На початку 20-х років

у науковій літературі зустрічаються перші спроби визначення наукових категорій кримінальної політики. Автор першої в СРСР праці з кримінальної політики «Уголовная политика Советской власти» – М.І. Скрипник визначав предмет даної політики, як «сукупність методів і дій, за допомогою яких клас, що тримає владу в державі, здійснює свою владу, і забезпечує її безпеку» [5, с. 24].

Загальні засади «кримінальної політики» РСФСР були згадані в одному з розділів Загальної частини КК РСФСР станом на 1926 рік, який вносив зміни та доповнення до КК РСФСР, прийнятого 23.08.1922 року [6].

Основи «кримінальної політики» містив і Кримінальний Кодекс УРСР від 01.08.1927 року. Зокрема, Розділ III (третій) Загальної частини так і називався «Общие начала уголовной политики УРСР» [7]. Її зміст полягав у застосуванні зі сторони державних органів заходів соціального захисту судово-виправного, медичного та медико-педагогічного характеру з метою загального попередження злочинності, а також позбавлення можливості здійснювати нові злочини та адаптація осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння до умов загально-суспільного життя [7]. Той факт, що кримінальна політика УРСР, яка була спрямована на захист, охорону держави і встановленого в ній правопорядку від злочинних посягань, відображена в нормах КК УРСР засвідчує її існування та важливість серед інших соціальних політик тодішньої держави.

У кінці 20-х років мали місце неодноразові спроби колективного дослідження проблем радянської кримінальної політики, які у подальшому знайшли своє втілення у збірнику наукових статей на дану тематику, який вийшов друком у Харкові 1929 року під назвою «Основы и задачи Советской власти».

Починаючи з 70-х років ХХ століття, проблеми кримінальної політики все більше привертали увагу науковців. Диференціація кримінально-політичних досліджень за окремими галузями науки про боротьбу зі злочинністю пояснювалася не зовсім чіткими трактуваннями самої кримінальної політики. Адже й досі ще мають місце спроби охопити її з кримінально-правовою дисципліною: наприклад, кримінальним правом або кримінологією, або обома цими дисциплінами.

Першим, хто зробив спробу теоретично обґрунтувати настійну необхідність кримінально-політичних досліджень, був А.А. Герцензон який вважав, що кримінальна політика не укладається в рамки якоїсь однієї галузі кримінально-правових наук. Хоча будь-яка з них і робить

свій внесок до дослідження найзагальніших проблем боротьби зі злочинністю, проте цілісного, комплексного підходу жодна з них не забезпечує.

З цієї причини і з урахуванням потреб практики А.А. Герцензон вже тоді вважав за необхідність поставити питання про міждисциплінарну наукову галузь – наукової дисципліни «кримінальна політика». Учений підкреслював: «навіть чи знайдеться юрист, що сумнівається в практичній і науковій значущості вивчення кримінальної політики з позиції її ефективності та плановості. На його думку, лише фактичне проведення подібних досліджень підкаже найбільш доцільне вирішення питання про створення міждисциплінарної науки «кримінальної політики» [2, с. 118].

Приблизно до цього періоду можна віднести і статті про кримінальну політику В.В. Клочкова, який, будучи тоді директором Всесоюзного інституту з вивчення причин і розробці методів попередження злочинності Прокуратури СРСР, активно підтримував згадані вище ідеї А.А. Герцензона, котрий очолював сектор загальної методики вивчення і попередження злочинності.

У числі основних напрямів наукових досліджень на найближчу перспективу В.В. Клочков, у середині 70-х рр. називав, зокрема, кримінально-правову політику в сфері боротьби зі злочинами різного ступеня суспільної небезпеки, соціологію кримінального права, проблеми філософії у кримінальному праві, методологічні проблеми кримінально-правового регулювання [8, с. 46–49].

Надалі у спеціальній юридичній літературі з'являється значна кількість статей, автори яких висували актуальні питання боротьби зі злочинністю.

Зокрема, у 80-ті роки в Академії МВД РФ була створена спеціальна кафедра кримінальної політики, очолювана видатним вченим Г.М. Міньковським, де розроблялося і викладалося більше питань реалізації політики в сфері боротьби зі злочинністю, ніж кримінально-політичних ідей. Та на превеликий жаль, ця наукова діяльність не знайшла свого відображення у спеціальних підручниках.

Помітну роль у розвитку кримінально-політичної теорії зіграли монографії П.С. Дагеля «Проблемы советской уголовной политики» (1982), Н.А. Беляєва (1986), А.І. Коробєєва (1987), П.Н. Панченко (1988), І.А. Ісмаїлова (1990) [9, с. 9], й інші праці, автори яких послідовно виходили з міждисциплінарного і системного підходу в боротьбі зі злочинністю.

В Академії МВС СРСР та інших вузах країни проблемам «кримінальної політики» присвятили свої роботи С.В. Бородин, П.Ф. Грішанін, Л.Д. Гаухман, А.Е. Жалінський, Е.Ф. Побегайло, В.П. Ревін, Л.І. Спірідонов, Н.А. Стручків і ін.

В період перебудови (1985–1991 рр.) на тлі різних соціально-економічних і організаційно-управлінських процесів, що відбувалися в СРСР, з одного боку, спостерігалось зростання злочинності, а з іншого – ослаблення боротьби із нею. Політична нестабільність робила негативний вплив і на кримінальну політику. Слід визнати, що крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття, що відзначилося й на політиці в сфері боротьби зі злочинністю уже Української держави.

Упродовж цього періоду (90-ті роки ХХ століття) в Україні питанням кримінальної політики присвятили свої праці М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, Я.М. Брайнін, В.І. Борисов, Ф.Г. Бурчак, С.Б. Гавриш, В.К. Гришук, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, В.С. Зеленецький, А.Ф. Зелінський, М.В. Костицький, О.М. Костенко, О.М. Литвак, П.С. Матишевський, П.П. Михайленко, В.О. Навроцький, М.І. Панов, В.М. Смітєнко, В.В. Сташис, С.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, В.І. Шакун, П.Л. Фріс та інші вчені-криміналісти.

Разом з тим, оцінюючи розвиток наукової думки в Україні у сфері аналізу політики в сфері боротьби зі злочинністю, слід зазначити, що незважаючи на значну кількість праць, присвячених цій проблемі, довгий час фактично були відсутні її комплексні дисертаційні та монографічні дослідження. Оприлюднені праці в основному присвячені окремим питанням, що існують у цій сфері.

Так, у 2005 р. вийшла монографія А.А. Митрофанова, яка була присвячена аналізу кримінально-правової політики. У 2009 році в Львові була захищена кандидатська дисертація В.В. Кондратішеною на тему «Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація».

У 2010 році науковій і юридичній громадськості було представлено монографію М.М. Яцишина під назвою «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України». Свої погляди щодо розвитку кримінологічної політики публікує В. Голіна. Питання кримінально-процесуальної політики на рівні докторської дисертації досліджує О.Б. Загурський.

Окремі аспекти розглядаються також в працях В.П. Кошиварова, який працює над проблемою політики в сфері боротьби зі злочин-

ністю Європейського Союзу, Є. Лашук, що досліджує міжнародну кримінально-правову політику, К.Б. Марисюк стосовно історії політики майнових покарань, Н.Р. Савінова – кримінально-правової політики забезпечення інформаційного суспільства в Україні та низки інших науковців, які розглядають дану проблематику в аспектах окремих груп складів злочинів.

Перші спроби монографічного дослідження політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики були здійснені П.Л. Фрісом у таких монографіях «Нарис історії кримінально-правової політики України» та «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми». Згодом автор опублікував перший монографічний посібник, що дає можливість усвідомлення актуальності досліджуваної теми «Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини». У ній вперше в Україні розглядаються питання поняття, змісту, типів, джерел, принципів політики України у сфері боротьби зі злочинністю як самостійного напрямку внутрішньої правової політики держави, а також ґрунтовна характеристика її складових [10].

Висновки. Таким чином, ретроспективний аналіз розвитку наукових уявлень про політику в сфері боротьби зі злочинністю на різних етапах розвитку суспільства і держави показав, наскільки важливі й значущі теоретичні доробки вчених, і яке значення вони мають для знань, що існують в конкретну історичну епоху. Теорія політики у сфері боротьби зі злочинністю, розвиваючись упродовж двохсот років із різним ступенем динамічності, продовжує робити свій об'єктивний вплив на формування тактики, стратегії, засобів і методів попередження та боротьби зі злочинністю, а також забезпечення в цілому безпеки особи, суспільства і держави.

У вищезгаданих роботах розглядалось багато питань, пов'язаних з аналізом політики у сфері боротьби зі злочинністю. Та незважаючи на це, до цього часу немає єдності в розумінні її сутності, співвідношенні з іншими видами політики, а також шляхів і засобів реалізації політики в сфері боротьби зі злочинністю, що й зумовлює необхідність створення та впровадження в життя Концептуальної політики Української держави в сфері боротьби зі злочинністю.

1. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации / Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во ЛенГУ, 1986. – 176 с.

2. Герцензон А.А. Уголовное право и социология / А.А. Герцензон. – М.: Юридическая литература, 1970. – 286 с.
3. Клочков В.В. Основные направления научных исследований по проблемам борьбы с преступностью / В.В. Клочков // Социалистическая законность. – 1974. – № 5. – С. 7–13.
4. Лесников Г.Ю. Уголовная политика современной России: (методологические, правовые и организационные основы): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Геннадий Юрьевич Лесников. – М., 2005. – 350 с.
5. Лопашенко Н.А. Уголовная политика / Н.А. Лопашенко. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 608 с.
6. Скрыпник М.И. Уголовная политика Советской власти / М.И. Скрыпник. – Х.: Юридическое изд-во, 1924. – 97 с.
7. Уголовный Кодекс РСФСР. – М.: Редакция, 1926. – 130 с. – С. 5.
8. Уголовный Кодекс УССР: официальный текст с изменениями на 1 июня 1945 г. и с приложением постатейно систематизированных материалов. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СРСР, 1942. – 157 с.
9. Фріс П.Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини / П.Л. Фріс. – Надвірна: Вид-во ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. – 168 с.
10. Штиглиц А. Исследование о выдаче преступников / А. Штиглиц. – СПб.: Типография брат.ьев Пантелеевых, 1882. – 236 с.

Максимив А.Д. Историко-правовой анализ развития политики в сфере борьбы с преступностью.

Посвящено дослідженню і розвитку політики в сфері боротьби з преступністю в чотирьох історически визначених періодах. Отслеживается описание поставленной проблемы в научной литературе разных времён. Значительное внимание уделено развитию института политики в сфере борьбы с преступностью в работах современных научных работников.

Ключевые слова: *политика в сфере борьбы с преступностью, криминальная политика, исторический период, научные работники.*

Maksymiv O.D. Historical and legal analysis of policy in the fight against crime.

The article is devoted to research and development of policy in the fight against crime in four specified historical periods. It gives a description of the problem in the scientific literature of different times. Special attention is paid to the development of the institute for fighting against crime in the works of modern scientists.

Key words: *policy in the fight against crime, criminal policy, historical period, scientists.*

Стаття надійшла 26 лютого 2013 р.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА САМОПРАВСТВО В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Проведено аналіз основних пам'яток вітчизняного кримінального права, починаючи з XI століття. Відзначено особливості закріплення кримінально-правових норм про самоправство в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства.

Ключові слова: самосуд, кровна помста, самоправство, самовільність.

Постановка проблеми. Загальновідомою істиною є те, що без минулого – немає майбутнього. Так, теоретичне дослідження будь-якого правового явища неможливе без історичного методу пізнання, використання якого дає можливість простежити генезис формування складу злочину самоправства. Історичні витoki самоправства сягають IX століття, чому передували такі поняття як кровна помста та самосуд. Проте конкретна норма про самоправство з'явилась лише в XIX столітті. Тому досить актуальним залишається питання становлення та розвитку самоправства як складу злочину.

Метою статті є встановлення особливостей закріплення кримінально-правових норм про самоправство в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства.

Стан дослідження. У вітчизняній правовій літературі питанню становлення та розвитку самоправства як злочину приділяли увагу у своїх дослідженнях небагато науковців, серед них Ю.А. Шпілько, В.С. Бігун, С.І. Дровозюк. Однак у роботах зазначених авторів не висвітлювались питання розвитку норми про самоправство в історії вітчизняного кримінального законодавства. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне здійснити огляд пам'яток кримінального права щодо самоправства.

Виклад основних положень. Основним джерелом права у Давньоруській державі з XI по XVII століття була Руська Правда у трьох редакціях: Коротка (XI ст.), Розширена (кін. XI–XII ст.), Скорочена (XIV–XVII ст.) [1, с. 69–70].

У ст. 33 Короткої редакції Руської Правди містилось наступне положення: «или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны;

а в (о)гнищанине, ив тивунице, и в мечниці 12 гривъне». Якщо смерда, огнищанина замучать (тобто розправляться, вчинять самосуд) «без княжого слова», тобто без княжої волі, за це санкція у вигляді грошової суми (3 та 12) гривнів. Науковець В.Є. Лоба слушно зазначає, що у даному випадку міститься кримінально-правова охорона не тільки життя і здоров'я людей, але і виняткове право князя вершити правосуддя у відношенні своїх слуг і дружинників, які не підлягають юрисдикції общинного суду [2, с. 146]. У діях винних осіб проявляються самоправні дії, оскільки вони самовільно, всупереч встановленому законом порядку («без княжого слова»), здійснили своє удаване право. Наявність удаваного права виходить з того, що самосуд, розправа як така, була дозволена, проте не досудова, а післясудова.

У ст. 62 Розширеної редакції Руської Правди зазначалось: «Аже господин бьет закупа про дело, то без вины есть; биеть ли не смысля пьян, а без вины, то яко же в свободнемь платежь, тако же и в закупе» [3, с. 74]. Це означає, що у разі зловживанням господарем правом на побої, без діла, – закуп має право поскаржитись на першого в суд. Адже господар має дійсне право бити закупа в певних випадках «за діло».

Скорочена редакція Руської Правди виникла у результаті перепробки одного зі списків Розширеної редакції, нових положень стосовно самоправних дій у ній не містилось.

З давніх-давен існує таке поняття, інстинкт як «помста» [4, с. 7], не є винятком і доба Київської Русі. У Руській Правді згадується про «кровну помсту», як відплату за зло злом, так званий принцип таліона [5, с. 123].

Після з'їзду Ярославичів, який відбувся 1072 р. у Вишгороді, кровна помста була заборонена взамін на грошові виплати. Забороняючи кровну помсту, незалежно від її мотивації, замінюючи її грошовими стягненнями та скеровуючи потерпілих скаржитись до князя, тим самим Руська Правда відбирає можливість правосуддя та розправ від народу, з рук ображеного – князю [7, с. 70]. Хоча існує група вчених, серед яких і правознавець М.Л. Дювернуа [8, с. 75], які не погоджуються що кровна помста в цей час була скасована.

Остаточне скасування кровної помсти як законного засобу вирішення конфлікту пов'язане з князюванням Володимира Мономаха (1113–1125 рр.).

У XIV–XVI ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, що суттєво вплинуло на розвиток правової

культури українських народів. Основними законами, які характеризували соціальне, правове, культурне становище держави були редакції статуту 1529, 1566, 1588 рр. У всіх редакціях міститься фраза, яка була своєрідним принципом кримінального права того часу: «мають се правом спирати, а не кгвалтомь» [6, с. 9]. Під «кгвалтомь» розумілось всякого роду самоправство відносно володіння нерухомим майном, «а если бы кто перекопал реку ку шкоде своего сусида ... повинен стороне жалобливой кгвалту 12 рублей заплатити» (III, IX, 20). Тобто сусід, завдавши шкоду іншому сусідові, для того аби здійснити своє дійсне право вчинив самоправство [6, с. 9]. В даному випадку самоправство вчинялось шляхом заподіяння шкоди іншій особі (особам) для задоволення власних прав, потреб. Були й винятки, коли заподіяння шкоди іншим при задоволенні власних прав, потреб не каралось, випадки «безкарного» самоправства: у разі грабежу людини, яку застали при порубці лісу (але за умови, що в подальшому буде судовий розгляд справи, предметом якого буде встановлення факту порубки лісу і будуть наведені докази, що підставою вчинення грабежу була саме незаконна порубка лісу), розкопка греблі, засипаної власником протилежаго берегу річки [6, с. 27].

У Литовському статуті містилась норма наступного змісту: «если кто-нибудь посеет на чужой земле зерно, то тот, кто заявит, что земля его, должен взять от властей вижа в том повете, в котором живет, и запретить ему под закладом на нас, великого князя, и на владника, чтобы тот не свозил эту рожь домой, а, сказав ее, оставил на той же земле до суда. И, установив срок, с обеих сторон должны выехать межевые. А если бы тот, кто наложил запрет, доказал в суде, что ответчик посеял рожь на его, истца, собственной земле, то как земля, так и урожай должны быть оставлены ему. Но если бы ответчик вопреки указанному выше закладу, не дождавшись суда, свез эту рожь и свез ее домой, тогда он должен заплатить заклад и за рожь с пеней» [9, с. 190]. Тобто вже у ті часи встановлювався певний порядок вирішення конфліктних ситуацій, заборонялось самоправство, хоча й такої норми ще не було.

У Литовському статуті передбачалось як діяти у випадку, коли потерпіла особа виявила свою викрадену річ в іншій особі: «если бы кто-нибудь обнаружил свои украденные вещи у чьего-нибудь слуги или подданного как в потомственном имении, так и где-нибудь в другом месте, то того человека, у которого найдена краденая вещь, должен вести к его пану и просить удовлетворения. А если бы он

не получил удовлетворения, тогда тот, у чьего человека найдена украденная вещь, будет обязан отвечать по этому поводу перед нашим вранником и того вора поставитъ перед нашим судом» [9, с. 212].

З другої половини XVII–XVIII ст. українська держава найменувався Гетьманщиною. Джерела права того періоду можна умовно поділити на п'ять основних груп: 1) звичаєве право; 2) система «попередніх прав»; 3) акти української (гетьманської) автономної влади; 4) російське царське законодавство; 5) нормативні акти церковного права [10, с. 240–241]. У зв'язку з існуванням великої кількості законів, які суперечили один одному, виникла потреба у створенні єдиного кодифікованого акта права [11, с. 5]. Так, 8 липня 1743 р. у світ вийшов Кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – Права...) [12, с. 5]. І хоча цей акт так і не отримав законодавчої сили, він фактично був збірником чинного в той час на Гетьманщині права, відображав правову культуру українського народу та розвиток правових ідей в Україні першої половини XVIII століття [13, с. 2]. У «Правах...» дослівного вживання поняття «самоправство» не було, проте ми можемо спостерігати самоправні дій у певних нормах. Так, в пункті 1 вказаного акта міститься норма: «кто чиего слугу или человека либо подданого в доме господина его или на каком-нибудь месте толко бѣ на грунте того господина въ воровстве с полиным поймаеть, а тое бѣ воровство не подлежало смертной казни, таковий оного пойманного вора къ тому жѣ господину чий онъ будетъ или в небитность его к его прикажчику съ тем же поличним имеетъ представитъ, а господинъ, или его прикажчикъ, должен дать из оного вора судъ не отлагая более двохъ недель, и до того жѣ времени онъ господинъ или его прикажчикъ имеетъ такового вора содержать подъ своимъ арестомъ» [11, с. 696]. І відповідно, в пункті 3 «Прав...» міститься норма: «если господинъ или его прикажчикъ такого пойманного с поличнимъ вора не похощет суда изъ него дать или несправедливо с обидою чолобитника судить будетъ, таковий господинъ или прикажчикъ сам позваний в судъ надлежащий должень стать». Тобто, в даній ситуації передбачений порядок поведінки господаря у конкретній ситуації по відношенню до злодія, порушивши який перший постане перед судом [11, с. 697]. Також у «Правах...» міститься пункт: «кто би где свою опознанную вещь у кого опознал, имеетъ отнести ету вещь на суд...». Тут встановлюється порядок поведінки «потерпілого», який упізнав свою річ і подальші його дії по відношенню до неї. Встановлюється алгоритм поведінки, виходити за межі якого означало б само-

правство. В артикулі 17 «Прав...» міститься пункт: «вора где-нибудь пойманного никто не должень въ доме своем ни единого дня удерживать, кроме правильныхъ причин, а паче мучения оному никакого не чиня того же часа, которого поймаешь, въ суд надлежащий представить, с темъ би кто такова вора поймавъ и не представивъ къ суду сам оного, въ доме своїм или на пути, мучиль, таковой когда въ том суде избличен будет такому вору....а после уже съ ним воромъ поступать по правам имеетъ» [11, с. 721]. Тобто потерпілому заборонялося затримувати злодія, замість того, щоб представити його суду.

З другої половини XVIII ст. Україна не мала своєї державності, оскільки було розділена між Росією та Австро-Угорщиною. На території, яка підпадала під юрисдикцію Росії, поступово поширювалось російсько-імперське законодавство, основним джерелом якого було Соборне уложення 1649 р. (інколи цей акт українською мовою називають Соборним укладенням) [13, с. 3]. В ньому поняття «самоправство» міститься у предметно-термінологічному показнику в кінці Укладення, з посиланням на ст. 213: «а будет кто у кого и насильством землю хлебом посеет: и ему земли искати судом, а собою не управливатися, и хлеба с поля без указу не свозити, и животиною не толочить и не травити» [14, с. 127]. Можна припустити, що в даній нормі йдеться про самовільне зайняття земельної ділянки. У коментарі до цієї статті зазначено, що самоправство забороняється, але ніякої санкції за це не передбачено [14, с. 159]. У ст. 19 міститься норма: «а которые люди всяких чинов, не бив челом Государю, самовольством на своїх на вотчинных и на поместных водах по дорогам завели мыты и перевозки и мостовщины, и перевозки мыт емлют самовольством вновь, в которых местех на перед сего не бывало, а иные вновь поставили мельницы, и тем воду подняли, а прежде сего в тех местах бывали дороги и броды, и они теми запрудами дороги и броды отняли, и со всяких чинов с людей емлют перевоз и мостовщину и мыт: и тем перевозом и мостом и мытом впредь не быти, и те мельницы и мосты и перевозки свести» [14, с. 72]. Той, хто «не бив челом Государю» самовільно на «вотчинных и на поместных водах по дорогам завели мыты и перевозки и мостовщины», тобто без дотримання установленної процедури, самовільно здійснив своє право, вчинив самоправство. У зв'язку з розвитком гідробудівництва виникали нові випадки сервітутів. Вотчинники і поміщики були наділені правом власності не тільки на землю, але й на воду. І, як і у вищезазначеній статті, закон виступав проти зловживання своїми правами, недопустимості самого факту самоправства [14, с. 76].

Також заслуговує на увагу ст. 238: «а будет кто помещик, или вотчинник похочет у себя в поместье или в вотчине на реке плотину сделать, и мельницу устроить вновь, а береги оба тое реки будут его, а выше тое плотины у иных помещиков и у вотчинников на той же реке старых мельницы пашенных земель и сенных покосов близко берегов тое мельницы не будет, или и будет, да от тое новья запрудныя воды тем верхним мельницам и пашням и сенным покосом никакия порухи небудет: и ему та мельница вновь строити вольно» [14, с. 132]. Особа має право будувати будь-які споруди на річках, берегах, які їй належать, але за умови, що вони не будуть перешкоджати інтересам сусідніх землевласників. Якщо власник землі не обмежений сервітутом, – він вправі використовувати її як завгодно [14, с. 160]. Тобто, самоправними в даній нормі будуть дії землевласника, земля якого обмежена сервітутом, спрямовані на задоволення власних інтересів ціною інтересів сусідніх землевласників, оскільки має місце самовільне здійснення свого дійсного права всупереч встановленому законом порядку. У ст. 92 йдеться про те, що у випадку, коли холоп повертається, господар не може мстити йому за втечу, «голодом його не морить», «до смерти не убивать» [14, с. 378]. Незважаючи на те, що холоп не являвся суб'єктом права, а швидше «власністю господаря», все ж права на нього обмежувались, встановлювались певні рамки, вихід за які можна вважати самоправством, оскільки має місце самовільне здійснення свого права всупереч встановленому порядку, з перевищенням своїх можливостей. За інших обставин господар міг бити і морити голодом свого холопа, але не з вище означених. У ст.ст. 77, 79, 81 містяться норми, які забороняють самочинну розправу над розбійниками [14, с. 425].

На західноукраїнських землях, які у другій половині XVIII ст. потрапили під владу Австрійської монархії, з 1796 р. у Західній, а з 1797 р. – у Східній Галичині, та згодом – на Буковині поширив свою дію Кримінальний кодекс Австрії (скорочено Францішкана), який у 1852 р. був викладений у новій редакції [15, с. 35–36]. Кримінальний кодекс Австрії діяв до введення польського Карного кодексу 1932 р. [15, с. 36].

В останньому не міститься конкретної норми про самоправство, яка б давала чітку характеристику цього діяння, проте з аналізу тексту Кодексу можна зробити висновок, що все ж в певних статтях можна розпізнати самоправство. Так, у ст. 130 розділу XXI «Злочини проти влади» міститься положення про те, що «хто використовує насильство

чи погрози з метою змусити посадову особу вжити офіційні заходи» [16, с. 231]. Особа має право вимагати вжиття посадовими особами офіційних заходів, але у встановленому законом порядку, в вище ж вказаному випадку вона застосовує насильство чи погрозу. Цікавою є ст. 136 того ж розділу: «хто узурпував повноваження посадової особи для виконання офіційної дії» [16, с. 235]. В коментарі до статті названо приклад: «кредитор, щоб прискорити погашення суми боргу грає роль «egzekutora» тобто судового виконавця» [16, с. 235]. У кредитора є дійсне право на повернення йому боргу, але він добивається цього саможовільно, з порушенням процедури.

Угорщина (Транслейтанія) мала власний Кримінальний кодекс (1879 р.), який був чинний на території Закарпаття, що відносилось до угорських земель [15, с. 7]. Так, ст. 368 згаданого Кодексу містить норму: «кто свою собственную движимую вещь или и чужую движимую вещь, съ согласія или в интиресах собственника ея, противузаконно возьмешь у ея узуфруктора или у того, у кого она находилась въ закладе, или кому принадлежало право пользования или оставленія той вещи за собою, тот совершаетъ проступокъ...» [17, с. 84]. У даній нормі констатується порушення встановленого законом порядку користування речами, як зі сторони власника, так і зі сторони іншої особи, яка діє в інтересах останнього.

Основним джерелом кримінального права на території України, яка підпадала під юрисдикцію Російської імперії з 1840–1842 рр., було «Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р.» (далі – Уложення) [13, с. 3], де норма про самоправство міститься в Розділі IV «О преступленіях и проступках против порядка управления», ст. 300: «кто и въ случай оказанной ему какой-либо несправедливости, или же неисполненія и законныхъ его требованій, вместо того, чтобы просить о удовлетвореніи надлежащимъ установленнымъ на то порядкомъ, употребить для сего самовольно какія-либо, соединенныя съ насильемъ, мери, тотъ за сіе самоуправство подвергается: или заключенію въ тюрьму на время отъ шести месяцевъ до одного года; или аресту на время отъ трехъ недель до трехъ месяцевъ; или денежному взысканію отъ п'яти до п'ятдесяти рублей; или же токмо строгому выговору въ присутствіи суда, смотря по обстоятельствамъ, больше или меньше увеличивающимъ или уменьшающимъ вину его. Но если при томъ будутъ имъ нанесены кому-либо побои, раны, увечья, или же истязанія или мученія, или и самая смерть, то наказаніе ему определяется по правилам о совокупности преступленій» [18, с. 119]. Із вищевикладеного ми

бачимо, що у випадку, коли особа, зіткнувшись з несправедливістю, чи з незадоволенням її законних вимог, замість того аби клопотати про свої права в установленному на те порядку, самовільно застосовує будь-які заходи пов'язані з насильством, – вчинила самоправство. Уперше, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. вміщена норма, яка містить статтю «самоправство».

В подальшому, ще одним джерелом кримінального права на території Російської імперії, і, відповідно, України був «Статут про покарання, які призначаються мировими судьями» 1864 р., норма про самоправство в якому знаходилась не в главі другій «О проступках противъ порядка управления», як це було в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., а в главі одинадцятій «Объ оскорбленіяхъ чести, угрозахъ и насиліи», зокрема у статті 142: «за самоуправство, а равно за употребленіе насилія, однако безъ нанесенія тяжкихъ побоевъ, ранъ, или увчья» [19, с. 577].

Основним джерелом кримінального права Російської імперії з початку ХХ ст. було Кримінальне уложення 1903 р. (далі – Уложення 1903 р.) [15, с. 34], яке не містило конкретної норми про самоправство, проте туди входили норми, схожі за своїми ознаками. Одними з таких норм є: ст. 247, яка описує випадок, коли особа полювала на певний вид дичі в недозволеній період доби: «виновный въ охоте не на ту породу дичи, охота на которую дозволена въ то время [20, с. 54]. Тобто має місце самовільне, всупереч встановленому порядку (не на ту породу дичі або полювання на ту породу, але в період доби, в який полювання на даний вид дичі заборонено), здійснення свого дійсного права. Можна уявити ситуацію, що особа добросовісно помилялася на рахунок різновиду дичі на яку здійснює полювання, тоді має місце самовільне, всупереч встановленому порядку здійснення свого удаваного права. Ст. 278 містить норму, яка вказує на випадок самовільного допущення в своєму приміщенні проведення богослужінь євреїв, для проведення яких в певних місцях потрібні дозволи: «виновный въ допущеніи, безъ надлежащаго разрешенія, въ принадлежащемъ ему зданіи или занимаемомъ имъ помещеніи общественнаго богослуженія евреевъ, для отправленія коего вне установленныхъ мѣсть требуется по закону такое разрешеніе». В даному випадку склалась ситуація коли особа, яка може розпоряджатись певним приміщенням здійснила своє дійсне право, самовільно, всупереч встановленому порядку, оскільки без потрібного дозволу для проведення такого роду заходів. Ст. 628 є норма встановлює відповідальність за здійснення свого дійсного

права самовільно, з порушення встановлених правил: «самовольномъ вывозе или уносе дозволеного къ рубке казенного леса ранее срока, назначенного для освидетельствования леса» [20, с. 129]. Тобто суб'єкт самовільно, скоріше ніж це встановлено правилами, здійснив своє дійсне право. Схожий випадок самоправства міститься в статті 629 Уложения: «самовольное устройство въ чужой лесной даче кирпичного или огнедействующаго завода или въ самовольныхъ въ такой даче выгонке смолы или дегтя или жженіи поташа, угольевъ или извести, если сей проступокъ учиненъ въ казенной даче, хотя и съ надлежащаго разрешения, но заведомо не въ отведенномъ для того месте» [20, с. 129]. Якщо в першій ситуації порушення встановленого порядку відбулось у зв'язку з тим що дія виконана не в зазначений час, то в другій – не у тому місці.

За короткий період української національної державності 1917–1920 років, за винятком права у сфері державних і політичних відносин, залишалося в силі право попередніх систем [21, с. 2301]. В Українській Народній Республіці та Українській Державі (1917–1920) діяли карні закони колишньої Російської імперії [22, с. 961]. Жодної нової регламентації поняття «самоправства» у цей період не було, проте причини самоправних дій набули нового характеру.

Самовільні захоплення землі, знищення поміщицького реманенту, погроми стали звичним явищем. Обстановка нестабільності змушувала людей самостійно шукати захисту від посягань на їх майно, житло, а то й життя, оскільки державні інститути майже не функціонували [23, с. 89]. З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського відновилося право приватної власності «як основи культури і цивілізації». В законах «Про тимчасовий державний устрій» містилось положення про недоторканність власності. Виникло питання про повернення земель і маєтків колишнім власникам, у зв'язку з чим дехто намагалися самовільно повернути втрачені маєтки і таким чином вчиняли самоправство [23, с. 98].

Професор С.І. Дровозюк розглядає такий феномен як селянський самосуд 1917–1930-х рр., під яким розуміє позасудову розправу, яку здійснюють здебільшого натовп або група осіб, як самоправство, злочин проти порядку управління, що часто супроводжується катуваннями. Таке визначення, на його думку, відбиває насамперед погляд держави на самосуд як на порушення встановлених нею норм права [24, с. 284]. Тобто селянський самосуд 1917–1930-х рр. ототожнювався з самоправством.

Історичні джерела вказують на масове поширення самосудів у 1917 р. Суд належним чином не функціонував, народ йому не довіряв і тому «шукав рятунку й справедливості в собі» [24, с. 286]. Науковець С. Борисенко причиною поширення самосудів вважає те, що державні суди були паралізовані й селянство перестало їх поважати. Дослідник виділив злочини (конокрадство, підпали), за які селянство традиційно карало злочинців цілком свідомо, виходячи з власних уявлень про соціальну небезпеку цих злочинів [24, с. 286–287].

Самоправство почало офіційно трактуватись самосудом з появою судів, установ, де здійснювався такий вид діяльності як судочинство, яке здійснює держава, а не приватні особи. Відтак, така діяльність приватних осіб, як кровна помста, визнавалася самосудом і пережитком, тоді як смертна кара, здійснювана державою, – легітимним покаранням [25, с. 4]. Самосуд – вчинення розправи над особою без належних на те правових підстав і в позасудовому порядку. Вчинення ж певних дій на належних правових підставах і в судовому порядку не вважатиметься самосудом. Не можна не погодитись з думкою В.С. Бігуна, що «процес чи процедура як судочинство є формою регламентації та водночас обмеження сваволі, яка може не обмежуватися в випадку самосуду чи мати обмежений характер (самообмеження). Тому дії держави в інтересах своїх громадян чи людей загалом є виправданими, коли цим обґрунтовується її прагнення на монополію влади. Колізії можуть загострюватися тоді, коли влада, наприклад в особі державних установ, не справляється з виконанням покладених на неї функцій, що зумовлює питання про втрату влади та її повернення до народу, яка спонтанно й може зорганізувати самосуд як сурогат чи оригінальну модель здійснення правосуддя», що і сталося в Україні в період 1917–1920 рр. [25, с. 8].

Вітчизняна історія 1920-х рр. свідчить про утвердження в Україні радянської державності. Першою спробою кодифікації радянського кримінального права було прийняття у грудні 1919 р. «Керівних начал з кримінального права РСФРР» (офіційно введені в дію на територію України 4 серпня 1920 р.), які стали основою для створення Кримінального кодексу УРСР – єдиного нормативного акта, який би відображав державну кримінально-правову політику [15, с. 92].

23 серпня 1922 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УРСР, який набрав чинності з 23 серпня 1922 р., що містив норму самоправство у ст. 103: «самоуправство, т.-е. самовольное осуществление кем-либо своего действительного или предполагаемого права, совершенное

с нарушением такого же права другого лица, карается – принудительными работами до шести месяцев или штрафом до 500 рублей золотом» [26].

25 лютого 1927 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УРСР, який набрав чинності з 8 червня 1927 р. [15, с. 92], де норма про самоправство міститься у ст. 90 і її зміст дещо змінений: «самоуправство, т.-е. самовольное, помимо установленной власти, осуществление кем-либо своего действительного или предполагаемого права, оспариваемого другим лицом, – принудительные работы на срок до шести месяцев или штраф до пятисот рублей» [27]. І в КК УРСР 1922 р., і в Кримінальному кодексі УРСР 1927 р. статті про самоправство містяться в розділі «Злочини проти порядку управління».

28 грудня 1960 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УРСР, який набрав чинності з 1 квітня 1961 р., що містив норму про самоправство у ст. 198: «самоуправство, тобто самовільне, всупереч встановленому законом порядку, вчинення будь-яких дій, право мірність яких оспорується іншою особою або державним чи громадським підприємством, установою чи організацією, якщо такими діями було заподіяно істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян [28].

Висновок. Норма про самоправство пройшла довгий шлях. Починаючи з договорів руських князів, які містили лиш «відтінок» сучасної норми про самоправство, далі положення про самоправство втілилось у Руській правді, Литовських статутах, Правах, за якими судиться малоросійський народ, універсали Богдана Хмельницького, які безсумнівно заклали її основу.

З другої половини XVIII століття, коли територія України була розділеною між Росією та Австро-Угорщиною, норми, які стосувались самоправства розмістились у Соборному уложенні 1649 р., та Кримінальних кодексах Австрії, Польщі, Угорщини відповідно. Вперше ст. з назвою «самоправство» з'явилась в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.

Згодом знайшла своє місце і у «Статуті про покарання, які починаються мировими судьями» 1864 р. З 1920 р. розпочалися перші спроби кодифікації радянського кримінального права. І як результат, були прийняті Кримінальні кодекси 1922, 1927, 1960 років, в яких норма про самоправства знайшла своє відображення у ст.ст. 103, 90 та 198 відповідно. Кримінальний кодекс 1960 р. був чинним на території

України, не зважаючи на здобуття нею незалежності у 1991 році, аж до прийняття діючого кодексу у 2001 році.

1. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: МАУП, 2007. – 552 с.
2. Лоба В.Е. Уголовное право Древней Руси XI–XII вв. (по данным Русской Правды): монография / В.Е. Лоба, С.Н. Малахов. – Армавир: РИО АГПА, 2011. – 176 с.
3. Янин В.Л. Российское законодательство X–XX веков. Т. 1. Законодательство Древней Руси / В.Л. Янин. – М., 1984. – 432 с.
4. Богдановский А.М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого / А.М. Богдановский. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 151 с.
5. Пионтковский А. Об условном осуждении или системе испытаний. Уголовно-политическое исследование А. Пионтковского, приват – доцента Императорского Новороссийского университета / А. Пионтковский. – Одесса, 1894. – 191 с.
6. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И. Малиновский. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. – 232 с.
7. Викторский С.И. История смертной казни в России и современное ее состояние / С.И. Викторский. – М., 1912. – 387 с.
8. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому допетровскому праву/ А.О. Чебышев-Дмитриев. – Казань, 1862. – 242 с.
9. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. / под ред. академика АН Литовской ССР К.И. Яблонскаса. – Мн.: Изд-во Академии наук БССР, 1960. – 253 с.
10. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час): навч. посібник / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 218 с.
11. Кистяковский А.О. Права, по которымъ судится малороссійскій народ/ А.О. Кистяковский. – Киевъ: Въ университетской типографіи (І.І. Завадскаго), 1979. – 1065 с.
12. Яковлів А. Український Кодекс 1743 р. «Права, по которымъ судится малороссійскій народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. Яковлів. – Мюнхен, 1949. – 211 с.
13. Горпинюк О.П. Кримінально-правова охорона приватності в історії вітчизняного кримінального законодавства / О.П. Горпинюк // Часопис Академії адвокатури України. – 2'2012. – № 15. – С. 1–7.
14. Памятники русского права: Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. Вып. 6 / под ред. К.А. Софроненко. – М.: Юрид. лит., 1957. – 127 с.
15. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник / І.Я. Терлюк. – Львів: Ліга-Пресс, 2007. – 92 с.

16. Makarewicz J. Kodeks Karny z komentarzem. Trzecie Wydanie. – wow:Ydawnictwo zakladu narodowego imienia ossolinskich, 1932. – S. 463.

17. Материалы для пересмотра нашего уголовного законодательства. Том первый. Уголовные Уложения Венгрии, Германии, Бельгии и Франции и проект общей части Итальянского Уголовного Уложения. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1880. – 514, XX, 125, IV с.

18. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб.: В Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. – 898 с., [XVII].

19. Неклюдов Н.А. Руководство для мировых судей. Уставы о наказаниях. Том II / Н.А. Неклюдов. – С.-Петербург, 1868 г. – 777 с., [IV].

20. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Сенатская типография. – С.-Петербург, 1903. – 157 с.

21. Енциклопедія українознавства / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові; Перевидання в Україні. – У 10-ти томах. – Т. 6. – Львів, 1996. – 2001. – 2400 с.

22. Енциклопедія українознавства / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові; Перевидання в Україні. – У 10-ти т. – Т. 3. – Львів, 1994. – 801–1200 с.

23. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Е.М. Кісілюк; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 208 с.

24. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917 – 1930 рр. XX ст. Як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: міжвід. зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 10. – С. 284–293.

25. Бігун В.С. Правосуддя і самосуд: філософсько-правовий аналіз понять / В.С. Бігун // Юридична Україна. – 2009. – № 10. – С. 4–9.

26. Уголовный кодекс УССР. Утв. В УЦИК 23 августа 1922 г. – Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. – 50 с.

27. Постановление ВЦИК от 22 ноября 1926 года «О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР редакции 1926 года» // СУ РСФСР. – 1926. – № 80.

28. Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2002-05/page>.

Маркевич А.Р. Уголовная ответственность за самоуправство в истории отечественного уголовного права.

Проведен анализ основных памятков отечественного уголовного права, начиная с XI века. Отмечены особенности закрепления уголовно-правовых

норм о самоуправстве в памятках отечественного уголовного законодательства.

Ключевые слова: самосуд, кровная месть, самоуправство, самовольность.

Markevych A.R. Criminal liability for arbitrariness in the history of domestic criminal law.

The analysis of the main monuments of domestic criminal law, since the XIth century is carried out. The features of fixing criminal and legal norms of arbitrariness in the monuments of domestic criminal law are noted.

Key words: lynching, vendetta, arbitrariness, self-will.

Стаття надійшла 5 квітня 2013 року

УДК 351.745.7:343.53

О.І. Пахолюк

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У НЕБАНКІВСЬКІЙ ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

Розглядаються теоретико-практичні аспекти щодо впровадження негласних слідчих (розшукових) дій та їх співвідношення із оперативно-розшуковими діями у кримінальних провадженнях щодо вчинених кримінальних правопорушень у небанківській фінансовій сфері, а також проблемні питання протидії таким кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: залучення фінансових активів від фізичних осіб, небанківські фінансові установи, неповернення коштів, шахрайство з фінансовими активами, оперативно-розшукові та негласні слідчі (розшукові) дії.

Постановка проблеми. Кримінальний процесуальний кодекс України встановив нові підходи у діяльності правоохоронних органів, у тому числі слідчих органів та підрозділів кримінальної міліції, що виявляють кримінальні правопорушення у сфері економіки.

Важливою складовою процесу виявлення, документування та збирання доказів є запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій.

Діяльність небанківських фінансових установ, що здійснюють пряме або опосередковане залучення фінансових активів громадян, супроводжується значною кількістю порушень прав громадян та вчи-

ненням відносно них кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим, важливим є правильне визначення кваліфікації діяння, з метою вирішення питання щодо законності застосування тих чи інших негласних слідчих (розшукових) дій.

Досудові розслідування у кримінальних провадженнях, що розпочаті за зверненнями про вчинення кримінальних правопорушень, які внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань, дають змогу значно ефективніше та об'єктивніше здійснювати збір матеріалів. Проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, у тому числі, у кримінальних провадженнях щодо вчинених кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ, виносять взаємодію слідчого та оперативного працівника на новий рівень. При цьому процесуальні права та оперативні можливості слідчого значно розширюються, що знімає певні обмеження в отриманні ним інформації від оперативного працівника.

Заслуговує на увагу правовий аналіз підстав проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо вчинення кримінальних правопорушень працівниками та службовими особами небанківських фінансових установ, їх організація, доцільність в залежності від обставин кримінального провадження, можливість здобувати докази таким чином, а також зв'язок і співвідношення оперативно-розшукових та негласних слідчих (розшукових) дій.

Саме тому, необхідні наукові дослідження у даній сфері, з метою розробки практичних рекомендацій для правоохоронних органів щодо визначення механізму проведення оперативно-розшукових заходів та застосування негласних слідчих (розшукових) дій, а також вдосконалення законодавчої бази та попередження вчинення кримінальних правопорушень із фінансовими активами громадян.

Стан дослідження. Питання щодо неповернення коштів вкладників фінансових установ висвітлюється у працях сучасних провідних науковців П. Коваленко, В. Мойсика, С. Чернявського, російських учених А. Бакрадзе, З. Фатхудінова та інших. Загальні засади здійснення негласних слідчих (розшукових) дій досліджувались у працях Д. Никифорчука, Б. Бараненка, Є. Скулиша, М. Погорецького, В. Селюкова, І. Коваленка.

Однак проблема організації негласних слідчих (розшукових) дій у разі вчинення кримінальних правопорушень, у випадку привласнення фінансових активів представниками небанківських фінансових установ, потребує подальшого дослідження. Питання співвідношення

застосування тих чи інших негласних слідчих (розшукових) дій, в межах кримінальних проваджень, розпочатих за зверненнями потерпілих громадян із оперативно-розшуковими заходами за оперативно-розшуковими справами взагалі не вивчалось.

Метою даної статті є визначення основних чинників та правових підстав проведення негласних слідчих (розшукових) дій, обставин стосовно належного збору доказів, надання рекомендацій практичним працівникам щодо застосування негласних слідчих (розшукових) дій для пошуку та фіксації доказів, що свідчать про наявність у діях працівників чи посадових осіб небанківських фінансових установ ознак складу кримінального правопорушення.

Виклад основних положень. Однією із задач підрозділів кримінальної міліції, що здійснюють боротьбу зі злочинами у сфері економіки, є виявлення та документування кримінальних правопорушень у небанківській фінансовій сфері. В основному вказані корисливі кримінальні правопорушення пов'язані із залученням фінансових активів фізичних чи юридичних осіб.

Характерним є те, що кримінальні правопорушення, які вчинені у ході залучення фінансових активів фізичних осіб, є латентними, незважаючи на надходження від громадян великої кількості заяв та повідомлень в органи внутрішніх справ про вчинення кримінального правопорушення.

У зв'язку із неврегульованістю законодавства, розповсюдження діяльності вказаних установ, які створені з метою заволодіння коштів громадян, є поширеним явищем. Крім цього, виникають нові форми залучення коштів із застосуванням комп'ютерних мереж, що носять міждержавний характер.

Результативність роботи підрозділів органів внутрішніх справ у даному напрямі досягається за рахунок здійснення належного оперативного обслуговування об'єктів даної сфери, отримання інформації від підібраного негласного апарату та професійного реагування разом зі слідчим на заяви та повідомлення про вчинення кримінальних правопорушень.

Підставою проведення перевірки щодо законності дій посадових осіб небанківських фінансових установ є реєстрація відповідної заяви потерпілої особи в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення.

Крім такої заяви, відповідно до п. 3.10.2 Інструкції про порядок ведення єдиного обліку заяв і повідомлень в органах внутрішніх справ

про вчинені кримінальні правопорушення, реєстрації у вказаному журналі підлягають рапорти працівників органів внутрішніх справ про безпосереднє (самостійне) виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [1].

При цьому слід зазначити, що у більшості випадків об'єктивна сторона складу даних злочинів передбачає заподіяння кримінальним правопорушенням матеріальних збитків, тому при безпосередньому їх виявленні оперативним працівником або слідчим виникає необхідність у підтвердженні громадянином вчинення відносно нього кримінального правопорушення шляхом надання відповідної заяви чи повідомлення.

Досудові розслідування у кримінальних провадженнях розпочинаються після внесення слідчим органів внутрішніх справ відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у відповідності до вимог Наказу Генерального прокурора України від 17.08.2012 № 69 Про затвердження положення «Про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань» [2].

Водночас, підставою внесення заяв та повідомлень або рапортів про виявлення кримінального правопорушення до Єдиного реєстру кримінальних правопорушень законодавець зазначив наявність у них відповідних відомостей про діяння, які можуть кваліфікуватись як кримінально карні.

У діяльність органів внутрішніх справ це вносить як позитивні моменти, так і негативні.

Так, здійснення перевірки у ході досудового розслідування в межах кримінального провадження, шляхом проведення слідчих (розшукових) та, за наявності підстав, негласних слідчих (розшукових) дій дає можливість ефективніше здійснити комплекс заходів щодо документування злочинної діяльності, адже збір матеріалів у порядку ст. 97 КПК України 1960 року забезпечував менші можливості отримання доказів наявності ознак складу злочину.

На нашу думку, ця обставина є позитивною, оскільки створено кращі умови для процесу збирання та фіксації доказів вини фігуранта, зокрема доказів щодо введення фізичної особи в оману або зловживання довірою, а також наявності умислу в фігуранта на заволодіння її коштами чи іншими фінансовими активами.

Натомість, до правоохоронних органів звертаються не тільки особи, щодо яких вчинено кримінальні правопорушення, а й ті, права

яких порушено, у зв'язку з повним або частковим неповерненням їхніх фінансових активів.

Такі особи добровільно передають фінансові активи на підставі цивільно-правових договорів. Тому відносини, що виникають між небанківською фінансовою установою та особою, якій не повернуто кошти, носять цивільно-правовий характер та їх розгляд не належить до компетенції органів внутрішніх справ, при умові відсутності ознак складу злочину, передбаченого ст. 190 КК України (шахрайство) [3], оскільки добровільність є обов'язковою умовою даного складу кримінального правопорушення, тому що ця добровільність є фіктивною, адже володілець коштів діє під впливом обману і легковажної довірливості.

Тому підстави для внесення відповідної заяви чи повідомлення в Єдиний реєстр досудових розслідувань відсутні. Проте, автори звернень вказують, що відносно них вчинено кримінальне порушення, (в чому самі дійсно переконані), часто самостійно, визначаючи кваліфікацію діянь.

Таким чином, такі заяви та повідомлення підлягають обов'язковій реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, що є негативним явищем.

Задачею підрозділів боротьби з економічною злочинністю є не тільки виконання доручень слідчого у кримінальних провадженнях, розпочатих за зверненнями громадян відповідно до п. 2.8.4. Наказу МВС України від 14.08.2012 № 700 Про затвердження Інструкції «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» [4], а й виявлення кримінальних правопорушень, зокрема у ході проведення оперативно-розшукових заходів.

При визначенні підстав для проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5] необхідно враховувати вимоги ч. 1 ст. 9 вказаного закону [5] щодо заведення оперативно-розшукової справи у кожному випадку наявності таких підстав. Тобто проведення оперативно-розшукових заходів без заведення оперативно-розшукової справи заборонено і є порушенням прав людини.

Правильне визначення попередньої кваліфікації діяння, яке вчинене або готується працівниками чи посадовими особами небанківської фінансової установи є важливим не тільки для вирішення питань

ня щодо заведення оперативно-розшукової справи, за якою документуються тільки тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, а й щодо вирішення питання про наявність правових підстав застосування негласних слідчих (розшукових) дій, які відповідно до ч. 2 ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України проводяться виключно у кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень [6].

Кваліфікація кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері діяльності небанківських фінансових установ, може бути різна, що впливає на їх тяжкість, відповідно не у всіх кримінальних провадженнях є правові підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Водночас, законодавець передбачив виключення із загальних вимог, зокрема, такі негласні слідчі (розшукові) дії, як зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 364 КПК України), та установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України) проводяться незалежно від тяжкості злочину [6].

Тяжкість кримінального правопорушення не є однією умовою проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Так, законодавець в ч. 2 ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України передбачає, що ці дії проводяться, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила неможливо отримати в інший спосіб [6]. Тобто проведення негласних слідчих (розшукових) дій є припустимим лише за умов, що отримання інформації гласним шляхом, через провадження гласних слідчих (розшукових) дій не повною мірою забезпечує можливість отримання фактичних даних, що можуть використовуватись у розслідуванні злочину [ст. 630, 7].

Наявність вказаних підстав не означає, що слідчий зобов'язаний обов'язково провести негласні слідчі (розшукові) дії, адже це право, яким він може скористатись, визначивши при цьому в кожному конкретному випадку доцільність проведення тієї чи іншої негласної слідчої (розшукової) дії. Необхідно визначити ті джерела доказів, які дадуть змогу встановити використання залучених від громадян фінансових активів, за рахунок яких коштів формуються фонди.

Таким чином, складність отримання ухвали слідчого судді про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій

полягає у необхідності володіння слідчим спеціальними навиками, обґрунтування вказаних вище обставин щодо неможливості отримання відомостей в інший спосіб та затрат значних обсягів часу та цілеспрямованих зусиль. Та все ж такі зміни дають можливість більш якісно та ефективно провести документування кримінального правопорушення, вчиненого працівником чи посадовою особою небанківської фінансової установи.

Виникнення наукової полеміки щодо застосування оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій та їх певної схожості й аналогічності дійсно має підстави, що пов'язано з практичною їх реалізацією, доцільністю та обґрунтованістю провадження. Законодавець прийняв чинний Кримінальний процесуальний кодекс України разом із внесенням відповідних змін в Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», проте, на нашу думку, чітко не надав визначення розшуковим діям, їх співвідношення з оперативно-розшуковими діями, а також чітко не зазначив чітку відмінність між останніми та негласними слідчими (розшуковими) діями.

Аналіз ознак негласних слідчих (розшукових) дій дозволяє дійти висновку, що за своєю суттю вони фактично тотожні з оперативно-розшуковими діями, хоч і мають ряд відмінностей. Так, В.О. Черков та О.М. Чистолінов у своїй науковій праці зазначають, що основна і майже єдина їх відмінність у суб'єкті – слідчий або оперативний підрозділ. Проте обов'язковість виконання оперативними підрозділами доручень слідчого, прокурора щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій зводять нанівець і цю відмінність [8].

І.С. Кап्राх вказує, що законодавець ототожнює поняття слідчі та розшукові дії слідчого, що передбачає надання слідчим діям активного пошукового характеру [9].

Варто уточнити, що відповідно до п. п. 3.1, 3.2, 3.3 Наказу МВС України від 14.08.2012 № 700 Про затвердження Інструкції «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» за кожною оперативно-розшуковою справою закріплюється слідчий з метою забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному працівникові. Слідчому з дотриманням режиму таємності начальником оперативного підрозділу надаються необхідні матеріали оперативно-розшукової справи для вивчення та надання у разі потреби рекомендацій щодо фіксації додаткових фактичних даних

про протиправні діяння окремих осіб та груп, які засвідчують наявність у їх діях ознак злочину [4].

Таким чином, відмінність у суб'єкті все ж є значною, адже суб'єктом проведення оперативно-розшукових заходів є оперативні працівники, натомість негласних слідчих (розшукових) дій слідчі та за їхніми дорученнями оперативні працівники. Проте, основна відмінність суб'єкта полягає не в тому, хто саме проводить оперативно-розшукові чи негласні слідчі (розшукові) дії, а в тому, хто є ініціатором їх проведення, адже визначальним є підготовка відповідних документів та обґрунтування доцільності тимчасового порушення прав людини у суді та органах прокуратури і, як наслідок, хто несе відповідальність за ініціативу їх проведення.

Визначальною відмінністю є необхідність наявності у провадженні заведеної оперативно-розшукової справи, без якої проведення оперативно-розшукових заходів неможливе, в той час як проведення негласних слідчих (розшукових) дій можливе без заведення оперативно-розшукової справи.

На відміну від передбаченого ч. 2 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5] переліку приводів для застосування підстав проведення оперативно-розшукової діяльності, законодавець не дає переліку підстав для здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, тому негласні слідчі (розшукові) дії мають підстави, аналогічні до підстав проведення оперативно-розшукової діяльності. Необхідно підкреслити, що проведення будь-якої негласної слідчої (розшукової) дії допускається тільки при наявності одночасно приводу і підстави [ст. 6, 10].

Крім цього, в законі відсутній чіткий перелік оперативно-розшукових заходів, натомість зазначено перелік прав, що надаються оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Винятком є чітко регламентований перелік оперативно-розшукових заходів, які проводяться із застосуванням спеціальних технічних засобів, що передбачено у спеціальних актах із грифом, який обмежений для загального доступу.

На відміну від оперативно-розшукових заходів, перелік негласних слідчих (розшукових) дій законодавцем визначено у КПК України, де їх класифіковано на дві групи: втручання у приватне спілкування та інші види негласних слідчих (розшукових) дій. Класифікація, що передбачена підзаконним нормативним актом, є чіткою, зокрема: негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться виключно у кримінальному

провадженні щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, контроль за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації та негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться незалежно від тяжкості злочину [11].

Висновки. Отже, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо вчинення посадовими особами чи працівниками небанківських фінансових установ кримінальних правопорушень дасть змогу значно ефективніше здійснити комплекс заходів щодо документування злочинної діяльності. Водночас, неузгодженості законодавства щодо співвідношення оперативно-розшукових дій та негласних слідчих (розшукових) дій потребуватимуть детальнішого вивчення. Недосконалість цієї правової норми стає ще більш актуальним питанням після впровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій. Тому пропонуємо внести зміни до закону в частині чіткого визначення переліку оперативно-розшукових заходів.

З метою уникнення непорозумінь при проведенні оперативно-розшукових заходів, удосконалення механізмів їх проведення, уникнення правових колізій щодо їх співвідношення і застосування з негласними слідчими (розшуковими) діями в умовах дії Кримінального процесуального кодексу України 2012 року пропонуємо законодавцеві внести зміни в Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема чітко визначити перелік оперативно-розшукових заходів.

1. Про затвердження Інструкції «Про порядок ведення єдиного обліку заяв і повідомлень в органах внутрішніх справ про вчинені кримінальні правопорушення»: Наказ МВС України від 19.11.2012 № 1050.

2. Про затвердження Положення «Про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань»: Наказ Генерального прокурора України від 17.08.2012 № 69.

3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 35. – Ст. 131.

4. Про затвердження Інструкції «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень»: Наказ МВС України від 14.08.2012 № 700.

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 // «Голос України» від 19.05.2012 № 90–91.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практ. коментар: у 2 т.; за заг. ред. В. Тація, В. Пшонки, А. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с.

8. Черков В.О. До питання співвідношення оперативно-розшукової діяльності й негласних слідчих (розшукових) дій за проектом нового КПК України / В.О. Черков, О.М. Чистолінов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.corp-iguvd.lg.ua/d120106.html>

9. Капрач І.С. Щодо поняття слідчих розшукових дій / І.С. Капрач. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=438%3A270213-09&catid=64%3A5-0313&Itemid=79&lang=ru

10. Негласні слідчі (розшукові) дії: курс лекцій / [Д.Й. Никифорчук, С.І. Ніколаюк, О.І. Козаченко та ін.]; за заг. ред. Д.Й. Никифорчука. – К.: НАВС, 2012. – 138 с.

11. Про затвердження Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні»: Наказ ГПУ, МВС України, СБУ, Адміністрації ДПС, МФУ, МЮУ від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5/

Пахолок А.И. Проблемные вопросы противодействия уголовным правонарушениям в небанковской финансовой сфере.

Рассматриваются теоретико-практические аспекты проведения негласных следственных (розыскных) действий и их соотношение с оперативно-розыскными действиями по уголовным производствам относительно совершенных преступлений в небанковской финансовой сфере, а также проблемные вопросы противодействия таким преступлениям.

Ключевые слова: *привлечение финансовых активов от физических лиц, небанковские финансовые учреждения, невозврат средств, мошенничество с финансовыми средствами, оперативно-розыскные и негласные следственные (розыскные) действия.*

Pakholiuk O.I. The issues of combating criminal law violations in non-banking financial sphere.

The theoretical and practical aspects of implementing undercover investigative (searching) actions and their correlation with operative-search actions in criminal proceedings concerning crimes in non-banking financial sphere, as well as the issues of combating such criminal law violations are considered.

Key words: *attraction of the financial assets of individuals, non-banking financial institutions, unreturning of funds, assets fraud, operative-search and undercover investigative (searching) actions.*

Стаття надійшла 18 березня 2013 р.

ПРАКТИКА ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТАТТЕЮ 149 КК ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Аналізується судова практика щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 149 КК України. Автор дотримується точки зору, відповідно до якої кримінально-правові проблеми ст. 149 КК України полягають у недосконалої самої диспозиції частини 1 цієї статті та пропонує власну редакцію.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, об'єктивна сторона, торгівля людьми, права людини.

Постановка проблеми. Проблема торгівлі людьми, протидія цьому злочину, а також організація надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми залишаються актуальними питаннями в Україні. Найбільш проблемними сферами реалізації державної політики з протидії торгівлі людьми є ефективне розслідування та судове покарання злочинців, а також організація надання необхідної допомоги потерпілим від торгівлі людьми відповідно до вимог та стандартів міжнародних документів в цій сфері, зокрема Конвенції Ради Європи по боротьбі із торгівлею людьми, в якій сформульовані базові принципи діяльності держав у цій сфері, Плану Дій ОБСЄ в галузі протидії торгівлі людьми [1] та інших документах.

Найбільш популярною країною призначення вже багато років поспіль є Російська Федерація, на друге місце в останні роки пересунулася Польща, хоча на початку 2000 року – це була Туреччина, а на третьому місці – Україна.

Метою цієї статті є визначення особливостей кримінальної відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини та розробка шляхів підвищення ефективності боротьби з цим явищем.

Стан дослідження. Боротьбі з торгівлею людьми як транснаціональним злочином присвячено наукові праці С. Бородіна, Л. Галенської, С. Гогель, І. Карпець, В. Кудрявцева, І. Лукашука, Є. Ляхова, А. Наумова, В. Панова, Ю. Решетова та ін. Проблему протидії торгівлі людьми досліджували у своїх роботі О.М. Бандурка, Т.І. Возна,

Н.О. Гуторова, С.Ф. Денисов, Л.Д. Єрохіна, В.А. Козак, Н.І. Карпачова, В.М. Куц, Б.В. Лизогуб, К.Б. Левченко, В.М. Набок, А.М. Орлеан, М.І. Хавронюк та ін., проте вони не знайшли свого остаточного вирішення, а тому й досі залишаються актуальними.

Виклад основних положень. Аналіз статистичних даних свідчить про те, що повсякчас зростає кількість ідентифікації випадків внутрішньої торгівлі людьми (46 осіб за статистикою МОМ за перші 6 місяців 2011 р., 114 – в 2010 році), а також випадків торгівлі людьми, пов'язаних із трудовою експлуатацією. Щороку збільшується і в абсолютних, і у відносних цифрах кількість людей, які визнані потерпілими від торгівлі людьми – 36% у 2010 році та 43 – у 2011 році. В останні роки виявляються випадки виявлення потерпілих від торгівлі людьми – громадян інших країн – в середині України, що є підтвердженням того, що Україна є не лише країною походження потерпілих від торгівлі людьми, але й країною призначення (8 осіб у 2010 році, 9 – за 6 місяців 2011 року).

Статистика кримінальних справ, відкритих правоохоронними органами України за ст. 149 КК України залишається стабільною, хоча з тенденцією до зменшення. Так, за 9 місяців 2012 року відкрито 151 справу, у 2011 – 179, а 2010 – 337.

Існуючі офіційні дані абсолютно не відображають реальних масштабів цього явища в Україні, а лише свідчать про невисокий рівень ефективності діяльності органів внутрішніх справ у протидії торгівлі людьми (рис.).

Аналіз статистичних даних МВС України в Україні дає підстави стверджувати, що торгівля людьми вчиняється у складних формах співучасті – організованими злочинними об'єднаннями. Так зокрема, МВС України було зареєстровано злочинів, передбачених ст. 149 КК України: у 2002 році – 169, з них 52 вчинені злочинними організаціями; у 2003 році відповідно 289 та 94; у 2004 році – 269 та 127; у 2005 році – 415 та 145; у 2006 році – 376 та 101; у 2007 році – 359 та 91; у 2008 році – 292 та 90; у I півріччі 2009 році – 197 та 50 [2].

Тому справедливим є твердження Є. Скулиша, що «латентність суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 149 КК України, зумовлена вчиненням його у багатьох випадках злочинними організаціями (зокрема транснаціональними), невід'ємними ознаками яких є висока організованість та стійкість внутрішніх зв'язків, наявність власної служби безпеки, зв'язків з представниками органів державної влади.

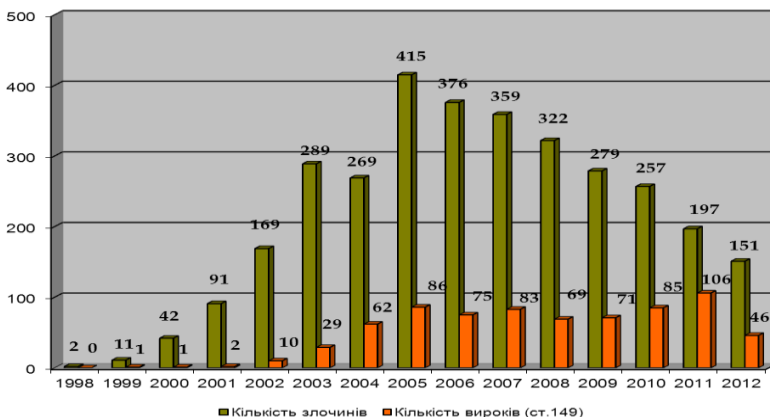

Рис. Кількість злочинів, учинених в Україні упродовж 2008–2012 років та винесених вироків з цієї категорії кримінальних справ

Санкція частини 1 статті 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років. Санкція частини 2 цієї ж статті – позбавлення волі на строк від п’яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої, а частини 3 – позбавлення волі на строк від восьми до п’ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Проведений нами аналіз вироків суду за 2012 рік, які містяться у єдиному державному реєстрі судових рішень, стосовно притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 149 КК України, свідчить про наступне.

Суди, виносячи вирок по 46 кримінальним справам цієї категорії у 2012 році, призначають мінімальне покарання у вигляді позбавлення волі, передбачене частинами 1, 2, 3 ст. 149 КК. Слід звернути увагу на те, що дві справи у судах були перекваліфіковані з ч. 2 ст. 149 КК на ч. 1 ст. 169 КК та з ч. 2 ст. 149 КК на ч. 2 ст. 173 КК. Також суди при винесенні вироку за ч. 2 ст. 149 КК у вироку не вказують про застосування або не застосування додаткового покарання – конфіскація майна чи без такої (із 46 кримінальних справ у 12 справах саме таке рішення).

Крім того, цілком ймовірно говорити про те, що рішення суду обумовлене корупцією. Це пов'язано з тим, що при аналізі вироків за 2012 рік нами зокрема звернута увага, що при винесенні вироку суди у 95% призначають покарання у виді позбавлення волі на вісім років без конфіскації майна (за ч. 3 ст. 149 КК) із застосуванням ст. 75 КК України та призначають іспитовий строк терміном від одного до трьох років.

Аналіз судової практики за 2012 рік також показав, що крім торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини, винні особи також вчиняють злочини, передбачені ст.ст. 303, 332, 164, 135, 146, 301, 185 КК України, а також мають судимість за ст.ст. 149, 303, 302, 332, 185, 186, 187, 304, 189, 166 КК. І це не заважає судам застосовувати до винних ст. 69 та ст. 75 КК України.

На сьогодні заборона торгівлі людьми передбачена в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Конвенція про рабство 1926 р., Додаткова конвенція про заборону рабства, работоргівлі, а також аналогічних рабству інститутів і практики 1956 р., Конвенція про заборону торгівлі людьми та експлуатації проституції третіми особами 1949 р., Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. та багатьох інших.

Крім того, створено також міжнародно-правову базу з метою організації боротьби з торгівлею жінками. Зокрема, торгівля жінками заборонена Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Декларацією про викоренення насильства проти жінок 1993 р., а щодо охорони жінок і дітей спільно – Міжнародною конвенцією про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми 1921 р., Женевською конвенцією про заборону торгівлі жінками та дітьми 1926 р., Конвенцією про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатацією проституції третіми особами 1949 р.

Але незважаючи на те що, протягом ХХ століття приймалися міжнародні конвенції, які забороняли торгівлю жінками і дітьми для їх подальшої сексуальної експлуатації, такі конвенції містили лише положення щодо заборони самої сексуальної експлуатації зазначеної категорії людей. Стосовно ж торгівлі людьми нічого не говорилося. Із цього робиться висновок, що міжнародна спільнота має приділяти

увагу не лише торгівлі жінками і дітьми, а й торгівлі чоловіками. Тому, на міжнародному рівні слід укладати угоди, які забороняють торгівлю людьми, а не окремими категоріями людей [4, с. 11].

На рівні кримінально-правової норми (а саме, її диспозиції), що передбачає відповідальність за торгівлю людьми, слід зазначити, що вона за своєю структурою є складною. Тому, як слушно зазначає В.А. Козак, диспозиція ст. 149 КК достатньо складна, що породжує й різне за своїм змістом тлумачення низки ознак складу як серед наукових, так і серед практичних працівників. Усе це, безумовно, перешкоджає правильному та однаковому застосуванню правоохоронними органами кримінального закону, а, певною мірою, і належній боротьбі з цим злочином [5, с. 4]. Стосовно цього питання, додає і Я.Г. Лизогуб: «детальне її вивчення показало, що вона потребує відповідного законодавчого «чищення» з багатьох причин» [6, с. 3].

Відповідно до ч. 1 ст. 149 КК 2001 року встановлена відповідальність за «торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи...» [7].

Ми приділимо увагу лише визначенню деяким проблемам, які полегшать практику застосування цієї норми. Насамперед неоднозначність визначення поняття торгівлі людьми, а в деяких випадках виокремлення торгівлі жінками та торгівлі дітьми. Наприклад, О.Г. Горбунова під торгівлею жінками розуміє вербування та перевезення жінок у межах однієї держави або за кордон з метою залучення до роботи в секс-бізнесі шляхом погроз чи насилля, зловживаючи повноваженнями, борговою залежністю, обманом та іншими формами залякування [8, с. 16]. Я.Г. Лизогуб під торгівлею людьми розглядає здійснення стосовно людини (групи людей) незаконної угоди купівлі-продажу з метою наживи або іншої вигоди [6, с. 6]. В.С. Радецький відзначає, що «торгівля жінками – явище глобального масштабу. Його слід розглядати як організоване перевезення осіб через кордон з метою подальшого залучення жінок до проституції» [9, с. 31].

Цікавою є точка зору О.В. Усенко, який вважає, що «торгівля жінками розглядається на рівні кримінального злочину, причому нелегальне переправлення та незаконне перебування за кордоном людей є проявом прибуткового міжнародного бізнесу, незаконної злочинної діяльності та пов'язана з незаконним прибуттям та проживанням,

призводить до серйозних порушень прав людини, моральних та правових збочень, розвитку «гіньової» економіки, яка підживляє організовану злочинність; секс-бізнес стає суттєвим складовим елементом організованої злочинності» [10, с. 73].

А.М. Орлеан під торгівлею людьми розуміє «купівлю-продаж, або іншу оплатну передачу (отримання) людини з метою не законного використання (сексуальної експлуатації, експлуатації праці, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність тощо)» [11, с. 7].

Що ж стосується законодавчого закріплення цього терміна, то у ст. 1 «Визначення термінів» розділу 1 Загальні положення Закону України від 20.09.2011 «Про протидію торгівлі людьми» під торгівлею людьми розуміють здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином [12].

Виходячи з аналізу різних точок зору щодо визначення поняття «торгівля людьми», можна погодитися з О.В. Полуляховим, який узагальнює, що «характерним для терміна «торгівля людьми» є неоднозначне його розуміння. Під торгівлею людьми розуміють: 1) работоргівлю; 2) вивезення на продаж тільки за кордон; 3) продаж людини з метою незаконного вилучення її органів. Діяння, котрі відповідають змісту поняття: заволодіння – переміщення особи. Іноді під торгівлею людьми розуміють звідництво, проституцію в межах країни, контрабанду людей та окремі дії по заволодінню людиною, відірвані від інших дій, обов'язкових для торгівлі згідно з наведеною схемою» [13, с. 53].

Чому виникає стільки точок зору щодо поняття «торгівля людьми»? Як констатує О.М. Бандурка, «сьогодні в поняття торгівлі людьми у світовому масштабі вкладають певною мірою різні явища, які мають спільні ознаки, головна серед яких – продаж (інша платна передача) людини.

Торгівлю тлумачать як: 1) такий продаж людини, коли її покупець отримує над нею всі або майже всі атрибути права власності (работоргівлю); 2) продаж, що призводить до вчинення щодо людини інститутів та звичаїв, тотожних з рабством, таких, як боргова кабала,

сімейне рабство тощо; 3) вивезення для продажу або продаж людини за кордоном чи у своїй країні для використання у проституції або порнобізнесі; 4) продаж дитини для незаконного усиновлення; 5) використання ембріону чи плоду людини з корисливою метою (фактично продаж ембріону чи плоду); 6) продаж людини з метою незаконного вилучення її органів тощо» [14, с. 9].

Але, на наш погляд, при визначенні поняття торгівлі людьми не враховується те, що це суспільно небезпечне діяння обмежує свободу особи. Тому, вважаємо, що *під торгівлю людьми слід розуміти дії, спрямовані на обмеження свободи людини шляхом її продажу, вчинення іншої незаконної угоди щодо неї, пов'язаної з незаконним заволодінням чи передачею з метою експлуатації на території України чи за її межами*. Виходячи із запропонованого нами визначення, вважаємо, що торгівля людьми є закінченим злочином з моменту обмеження свободи людини шляхом її передачі іншій особі (особам) за умови отримання грошової винагороди.

По-друге, ще однією з проблем, на яку слід звернути увагу, є характеристики об'єктивної сторони злочину, а саме: «торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди ... з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи (курсив – А.С.)...». Слід зазначити, що такий спосіб вчинення злочину тільки перевантажує об'єктивну сторону злочину. А тому, дане формулювання доцільно виключити з диспозиції даної норми, що своєю чергою, спростить правозастосування.

Висновки. Отже, з метою підвищення ефективності кримінально-правової протидії торгівлі людьми пропонуємо змінити диспозицію ст. 149 КК України та викласти її у такій редакції: «Торгівля людьми, тобто дії, спрямовані на обмеження свободи особи шляхом її продажу або іншої оплатної передачі, і здійснення щодо неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної з отриманням вигоди майнового або немайнового характеру».

1. План Дій ОБСЄ в галузі протидії торгівлі людьми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osce.org/press_rel/2003/pdf_documents/07-3447-pc1.pdf.

2. Global Report on Trafficking in Persons. February 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unodc.org/unodc/human-trafficking/global-report-on-trafficking-in-persons.html.

3. Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми / Є. Скулиш // Право України. – 2010. – № 4. – С. 283–291.

4. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М. Підгородинський. – Одеса, 2005. – 19 с.

5. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.А. Козак. – Х., 2003. – 21 с.

6. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Я.Г. Лизогуб. – К., 2003. – 20 с.

7. Кримінальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81>.

8. Горбунова О.Г. Міжнародні документи та законодавство зарубіжних країн стосовно проституції, торгівлі жінками та змушування їх до роботи у секс-бізнесі / О.Г. Горбунова // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Спеціальний випуск. – С. 14–22.

9. Радецький В.С. Проблеми боротьби із транснаціональною торгівлею жінками та експлуатацією проституції / В.С. Радецький // Адвокат. – 1997. – № 3. – С. 30–37.

10. Усенко О.В. Торгівля жінками як прояв кримінального бізнесу / О.В. Усенко // Боротьба з організованою злочинністю (теорія і практика): науково-практичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 73–80.

11. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.М. Орлеан. – Х., 2003. – 20 с.

12. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20.09.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.

13. Полуляхов О.В. Проблеми вдосконалення протидії злочинним угрупованням, пов'язаних з торгівлею людьми / О.В. Полуляхов // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 23. – С. 52–57.

14. Бандурка О.М. Загальна характеристика проблеми торгівлі людьми / О.М. Бандурка // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: зб. наук. пр. – Київ-Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 9–13.

Политова А.С. Практика привлечения к уголовной ответственности по статье 149 УК и пути повышения ее эффективности.

Анализируется судебная практика по привлечению виновных к уголовной ответственности за совершение преступления, предусмотренного ст. 149 УК Украины. Автор придерживается точки зрения, в соответствии с которой уголовно-правовые проблемы ст. 149 УК Украины заключаются в несовершенстве самой диспозиции части 1 данной статьи и предлагает собственную редакцию.

Ключевые слова: уголовная ответственность, объективная сторона, торговля людьми, права человека.

Politova A.S. Practice of bringing to criminal liability on Article 149 of Criminal Code and ways of increasing its efficiency.

The article deals with the analysis of judicial practice of bringing the guilty persons to criminal liability for committing a crime, stipulated by Article 149 of Criminal Code of Ukraine. The author holds the point of view, according to which, criminal and legal problems of Article 149 of Criminal Code of Ukraine lie in imperfection of Part I disposition of this article and offers his own editing.

Key words: criminal liability, objective side, human trafficking, human rights.

Стаття надійшла 1 квітня 2013 р.

УДК 343.133(477)

Ю.І. Семчук

ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ПРОКУРАТУРИ У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Окреслено специфіку завдань та функцій прокуратури відповідно до європейських стандартів. Наголошується на тому, що повноваження прокуратури поза сферою кримінального права не суперечать вимогам Ради Європи у тому випадку, якщо функції прокуратури не порушують принципу верховенства права, реалізуються у державних інтересах, відповідають європейським стандартам у сфері дотримання прав і свобод людини у межах компетенції, наданій прокурорам за законом.

Ключові слова: прокуратура, європейські стандарти, євроінтеграція, завдання прокуратури, функції прокуратури, верховенство права.

Постановка проблеми. Приєднавшись до Ради Європи, Україна зобов'язалась виконувати обов'язки члена Ради Європи, визначені у ст.3: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати прин-

ципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради» [1].

У Резолюції 1466 (2005 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи підкреслювалось, що Україна, зобов'язавшись дотримуватись загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи (плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод) погодилась виконати ряд спеціальних зобов'язань [2]. Серед них – зобов'язання стосовно того, що «роль та функції Генеральної прокуратури будуть змінені (особливо щодо здійснення загального контролю за додержанням законності) шляхом перетворення цього інституту в орган, який відповідатиме стандартам Ради Європи [3].

У «Плані заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства у Раді Європи», який затверджено Указом Президента від 12 січня 2011 року № 24/2011, зазначено (п. 5), що для сталого функціонування демократичних інститутів та утвердження верховенства права належить «вжити необхідних заходів для наближення правових засад діяльності правоохоронних органів до європейських стандартів, посилення демократичного контролю у цій сфері» [4]. У Плані дій Ради Європи для України на 2011–2014 роки зазначалося, що необхідно підтримати реформу прокуратури, з урахуванням значної кількості справ, у яких Європейський суд з прав людини встановлює порушення статей 2, 3, 5, 6 Європейської конвенції з прав людини. Деякі з цих рішень свідчать про те, що Генеральна прокуратура потребує комплексного і глибокого реформування [5]. У Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначалось, що Асамблея вважає: «За змістом ст. 4 Статуту Ради Європи (994-001) Україна здатна і бажає виконувати обов'язки члена Ради Європи [3]. Тим часом у Резолюції 1862 (2012) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інститутів в Україні» від 26 січня 2012 року зазначено, що Асамблея висловлює жаль з того приводу, що Україна не реформувала прокуратуру відповідно до норм Ради Європи, тоді як ця реформа являє собою одне із зобов'язань, прийнятих при її вступі. Внаслідок цього «прокуратура залишається інститутом занадто сильно централізованим і таким, що має надмірні повноваження» [6].

У цьому контексті важливого значення набуває вирішення проблеми реформування органів прокуратури в євроінтеграційному

вимірі. Важливою складовою вирішення цієї проблеми є окреслення функцій та завдань прокуратури.

Стан дослідження. До проблематики реформування прокуратури зверталися Т. Ашурбаєв, В. Бринцев, М. Бурбика, В. Войцишен, Л. Давиденко, О. Драган, С. Калижка, М. Косюта, В. Кравчук, О. Литвак, М. Мичко, С. Подкопаєв, М. Погорецький, Ю. Полянський, Г. Пономарьов, В. Пшонка, М. Руденко, О. Сапін, О. Смирнов, В. Сухонос, О. Толочко, В. Юрчишин, М. Якимчук та ін. Однак недостатньо уваги приділялося проблемі завдань та функцій прокуратури в євроінтеграційному вимірі.

Мета статті полягає в окресленні специфіки завдань та функцій прокуратури відповідно до європейських стандартів.

Виклад основних положень. У Рекомендації (2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи «Про роль прокуратури в системі кримінального правосуддя» зазначено: «Прокуратура – державний орган, який від імені суспільства й у суспільних інтересах забезпечує правозастосування, в разі, якщо порушення закону тягне за собою кримінальне покарання, з урахуванням, з одного боку, прав особи, а з другого, потрібної дієвості системи кримінального правосуддя. Прокурори в усіх системах кримінального правосуддя вирішують питання про відкриття або продовження кримінального переслідування, підтримують обвинувачення в суді, можуть оскаржувати або вносити апеляційні подання на всі або деякі судові рішення. У певних системах кримінального правосуддя прокуратура також здійснює державну кримінальну політику, з урахуванням, по змозі, регіональних і місцевих умов, веде розслідування, керує ним або здійснює нагляд за ним, забезпечує надання ефективної допомоги потерпілим, ухвалює рішення щодо заходів альтернативних кримінальному переслідуванню, здійснює нагляд за виконанням рішень судів тощо» [7]. У Рекомендації Парламентської Асамблеї 1604 (2003)11 зазначалося: «Асамблея визнає і високо цінує істотну роль органів прокуратури у справі повсюдного забезпечення безпеки і свободи спільноти європейських країн шляхом захисту верховенства права, захисту громадян від кримінальних посягань на їх права і свободи, забезпечення дотримання прав і свобод осіб, які підозрюються чи звинувачуються у вчиненні кримінальних злочинів, і шляхом здійснення нагляду за належним функціонуванням органів, що відповідають за розслідування правопорушень і переслідування правопорушників [8]. Водночас необхідно пам'ятати, що Консультативна Рада Європейських прокурорів, створена Комітетом міністрів 13 липня

2005 р. для підготовки висновків з питань, які стосуються прокурорської служби, та сприяння ефективному впровадженню Рекомендації REC (2000) 19 Комітету міністрів Ради Європи Державам-членам «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства», підкреслила: «З перших засідань Генеральні прокурори Європи розуміли, що «втручання прокуратури за межами кримінальної сфери може виправдуватися лише її загальним завданням діяти «від імені суспільства та у державних інтересах, забезпечувати застосування закону», як це завдання визначається у Рекомендації № R (2000) 19, і що такі функції не можуть ставити під сумнів принцип розподілу повноважень законодавчої, виконавчої та судової гілок влади або той факт, що лише компетентні суди можуть вирішувати спори, заслухавши обидві сторони» [9].

На Конференції у 2006 році був прийнятий Висновок, у якому йшлося про те, що «найкращі практичні підходи, які обговорювалися під час Конференції щодо ефективного захисту прокуратурами фізичних осіб ... за межами кримінального права, коли це належить до їхньої компетенції, можуть розглядатися з огляду на можливе застосування цього позитивного досвіду тими державами-учасницями, у яких прокуратури мають такі повноваження». Конференція Генеральних прокурорів Європи, що відбулася у Санкт-Петербурзі у 2008 році, підкреслила зростаючу потребу наших суспільств в ефективному захисті вразливих груп населення, зокрема, дітей та молоді, свідків, жертв, інвалідів, а також соціальних та економічних прав населення загалом. Була висловлена думка, що прокурори можуть відіграти критично важливу роль у цьому відношенні, і що зростаюча участь Держави у вирішенні актуальних проблем, таких як захист довкілля, прав споживачів або здоров'я громадян, може призвести до розширення ролі прокурорських служб» [9].

У Висновку № 3 (2008) Консультативної Ради Європейських прокурорів «Роль прокуратури за межами сфери кримінального права» наголошувалось (п. 4): «Внаслідок різних правових та історичних традицій у Європі утворилися різні системи, що стосуються ролі прокуратур, включаючи роль за межами кримінального права. Саме Держави-учасниці визначають свої правові структури та їхнє функціонування за умови повного дотримання прав людини та основних свобод, принципу верховенства права та їхніх міжнародних зобов'язань, включаючи зобов'язання, прийняті за Конвенцією про захист прав людини та основних свобод [9].

Наявність або відсутність та обсяг некримінальних функцій прокурорів глибоко вкорінені у культурному спадку, правовій традиції та історії народів. Унаслідок різноманітних історичних умов у Європі утворилися різні системи, в яких по-різному трактуються завдання прокуратури. Серед європейських країн виокремлюються ті, що не мають некримінальної компетенції і ті, у яких прокуратури мають певні або широкі повноваження за межами кримінального права. Так, у Швейцарії прокуратура відповідальна за розслідування і судове переслідування федеральних злочинів, виконує завдання з реалізації рішень федеральних кримінальних судів і забезпечення виконання резолюції Департаменту юстиції щодо переслідування за політичні злочини; сприяє міжкантональному і міжнародному кримінальному переслідуванню за злочини. У Фінляндії прокуратура порушує кримінальне переслідування, підтримує обвинувачення у суді, здійснює досудове слідство щодо офіцерів поліції, військових злочинців тощо [10, с. 428, 383]. У Данії прокурори керують досудовим слідством, розслідують кримінальні справи особливого значення, підтримують обвинувачення у суді, здійснюють контроль за виконанням вироків суду. Прокуратура не вирішує завдань за межами кримінального судочинства, за винятком питань, пов'язаних з адміністративними функціями поліції [10, с. 172–180].

В Ісландії представники прокуратури підтримують обвинувачення, контролюють попереднє слідство і діяльність поліцейських комісарів. Швецька прокуратура здійснює обвинувачення, нагляд за законністю попереднього слідства, розслідування найбільш важливих справ, а також бере участь у цивільних процесах під час розгляду справ щодо зниклих безвісти, неповнолітніх, неповносправних [11].

У Бельгії прокурор порушує кримінальне переслідування, відповідає за розслідування злочинів, проводить самостійне розслідування з найбільш складних і резонансних справ, висуває обвинувачення від імені держави, здійснює нагляд за виконанням судових функцій, правомірністю діяльності судів і трибуналів, виконанням вироків, дотриманням законів щодо неповнолітніх, душевнохворих, у сфері оточуючого середовища; контроль за нотаріусами, службовцями, нагляд у сфері адміністративного, цивільного і трудового права, в окремих випадках, визначених законом, бере участь у розгляді цивільних справ.

В Австрії завданням прокуратури є забезпечення законності і порядку в державі. Прокурори здійснюють кримінальне переслідування, включаючи порушення кримінальних справ і підтримання

обвинувачення у суді; в окреслених законом випадках беруть участь у розгляді цивільних справ [10, с. 98, 118–119].

В Естонії прокуратура задіяна у плануванні необхідної слідчої діяльності для профілактики і розкриття злочинів. Прокурори забезпечують законність і результативність досудового розслідуванням, представляють у суді державне обвинувачення.

В Угорщині прокуратура має своїми завданнями захист прав усіх представників суспільства, держави, державних органів, громадян і установ; вжиття заходів щодо дотримання Конституції, законодавчих актів та інших законодавчих норм, інших законних засобів державного управління; розслідування кримінальних справ; участь у розвитку юридичної свідомості громадян, формування поваги до законодавчих чи інших актів, попередження злочинів та інших порушень закону. Для реалізації цих завдань прокуратурі надано повноваження: розслідування справ, визначених законом; контроль за додержанням законності під час розгляду кримінальних справ; підтримання обвинувачення і право діяти у ролі прокурора у процесі судового розслідування; нагляд за додержанням законності під час відбування покарань; участь у цивільних процесах; контроль за додержанням законів державними та правоохоронними органами (крім судів), суспільними організаціями та громадянами [11].

В Іспанії завданням прокуратури є сприяння здійсненню правосуддя з метою захисту законності, прав громадян і суспільних інтересів, що охороняються законом, а також у здійсненні нагляду за дотриманням умов, необхідних для незалежності судів і реалізації суспільних інтересів.

У Німеччині прокуратура здійснює розслідування кримінальних справ, підтримує обвинувачення; застосовує заходи з реалізації рішення суду і контролю за виконання вироку; координує діяльність правоохоронних органів; бере участь у цивільних справах з питань визнання шлюбу недійсним, встановлення факту смерті особи, яка вважалась зниклою безвісти.

У Франції основним завданням прокуратури є захист конституційних прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави. У цивільному процесі прокурор бере участь у справах усиновлення, встановлення опікунства над неповнолітніми, банкрутства, матеріальної відповідальності керівників комерційних фірм тощо [11].

В Італії прокуратура порушує кримінальні справи, здійснює керівництво судовою поліцією, підтримує обвинувачення у суді, опротестує

стування рішення судді; забезпечує виконання рішення суддів, здійснює нагляд за додержанням законів, захистом прав держави, юридичних осіб, неповносправних громадян; бере участь у розгляді цивільних справ деяких категорій (визнання недієздатності, справи, пов'язані з інтересами держави тощо [10, с. 197]. Отже, у сучасних європейських державах роль прокуратури за межами кримінального права досить відчутна.

Висновки та напрямки подальших досліджень. Вдаючись до реформування прокуратури, необхідно узгодити правові засади її діяльності з європейськими стандартами. Це стосується й завдань прокуратури.

У тому випадку, якщо прокуратура виконує функції за межами сфери кримінального права, необхідно забезпечити реалізацію цих функцій відповідно до наступних вимог: функції прокуратури повинні реалізовуватися у державних інтересах, з метою забезпечення верховенства права і дотримання основних прав та свобод людини та громадянина у межах компетенції, наданої прокурорам за законом; повноваження прокурорів повинні врегульовуватися законом; діючи за межами сфери кримінального права, прокурори не повинні мати привілейоване становище.

Окреслюючи напрямки подальших досліджень, наголосимо на необхідності вивчення обсягу некримінальних функцій прокурорів у європейських країнах з метою можливого використання їх позитивного досвіду.

1. Статут Ради Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001

2. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_611

3. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590

4. План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства у Раді Європи № 24/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>.

5. План дій Ради Європи для України на 2011–2014 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hub.coe.int/c/document_library/get_file?uuid=24875c00-6299-4c4f-9bd

6. Резолюция 1862 (2012) Парламентской Ассамблеи Совета Европы «Функционирование демократических институтов в Украине» от 26 января 2012 года (994_a57). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a57.

7. Рекомендация Rec (2000) 19 Комітету міністрів Ради Європи Державам-членам «Про роль прокуратуры в системі кримінального правосуддя (6 жовтня 2000 року). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1568277&Site=DC>

8. Recommendation 1604 (2003) 11 (Council of Europe Parliamentary Assembly) Role of the public prosecutor's office in a democratic society governed by the rule of laws. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/T>

9. Висновок № 3 (2008) Консультативної ради європейських прокурорів «Роль прокуратуры за межами сфери кримінального права». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=28&cad=rja&>

10. Мычко Н.И. Европейская система прокуратур / Н.И. Мычко, Н.А. Голова. – Донецк: Ноуледж, 2011. – 487 с.

11. Конституції країн світу: довідник. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uznagorg.

Семчук Ю.И. Задачи и функции прокуратуры в евроинтеграционном измерении.

Очерчена специфика задач и функций прокуратуры в соответствии с европейскими стандартами. Акцентируется на том, что полномочия прокуратуры вне сферы уголовного права соответствуют требованиям Совета Европы в том случае, если функции прокуратуры не противоречат принципу верховенства права, европейским стандартам, касающихся соблюдения прав и свобод человека, реализуются в государственных интересах, в рамках компетенции, данной прокурорам в соответствии с законом.

Ключевые слова: прокуратура, европейские стандарты, евроинтеграция, задачи прокуратуры, функции прокуратуры, верховенство права.

Semchuk Yu.I. Objectives and functions of prosecution in European integration dimension.

The peculiarities of objectives and functions of prosecution according to European standards are outlined. It is emphasized that the authorities of prosecution services beyond the sphere of criminal law do not contradict the European Council demands if the prosecution functions do not violate the rule of law, are implemented in public interests and meet the European standards in the sphere of human rights and freedoms within the competence provided by law to prosecutors.

Key words: prosecution, European standards, European integration, the tasks of prosecution, the functions of prosecution, the rule of law.

Стаття надійшла 18 квітня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ПІДРОБЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ПЕЧАТОК, ШТАМПІВ ТА БЛАНКІВ, ЇХ ЗБУТУ ЧИ ВИКОРИСТАННЯ

Досліджено особливості виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збуту чи використання. Запропоновано алгоритм дій на початковому етапі розслідування цього злочину.

Ключові слова: виявлення, розслідування, слідчі (розшукові) дії, підроблення, документи, печатки, штампи, бланки.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні простежується тенденція щодо значного збільшення документообігу, пов'язаного з виникненням ринкових відносин і значним поширенням сучасної техніки друку. Це, зі свого боку, викликало значну злочинну активність, спрямовану на неправомірне використання і підробку документів, печаток, штампів та бланків. Внаслідок цього перед науковцями і практичними працівниками постало питання щодо вдосконалення існуючих і створення нових методик проведення досліджень, надання рекомендацій стосовно особливостей виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків.

Стан дослідження. Проблемою методики розслідування окремих видів (груп) злочинів займалися такі вчені: П.Д. Біленчук, І.О. Возгрін, Ю.М. Грошевий, І.І. Когутич, В.А. Колесник, С.А. Шейфер, В.Ю. Шепітько, І.М. Якимов та ін.

Метою статті є з'ясування особливостей виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків

Виклад основних положень. Більшість науковців у криміналістичній методиці розслідування поділяють його на етапи: початковий, подальший, заключний, дотримуючись позиції, що на початковому етапі слідчий проводить першочергові невідкладні слідчі дії [1, с. 538; 2, с. 354; 3, с. 240]. І.О. Возгрін відмічає, що початковий етап розсліду-

вання має деякі особливості, оскільки першочергові невідкладні слідчі дії слідчий проводить невідкладно, безперервно, в обмежений строк, з метою вирішення як загальних, так і специфічних завдань досудового розслідування [4, с. 57–58]. Він вказує, що визначити строк для всіх випадків першочергового етапу розслідування неможливо [4, с. 58], як, на нашу думку, неможливо також конкретно визначити, які саме слідчі (розшукові) дії слід віднести до першочергових невідкладних слідчих (розшукових) дій, оскільки це залежить від особливостей конкретного кримінального правопорушення. Тому вважаємо за доцільне розглянути особливості виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків.

Особливістю виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків є те, що отримання інформації про вчинення такого кримінального правопорушення відбувається здебільшого не через надходження заяв чи повідомлень громадян, а шляхом самостійного виявлення слідчим, прокурором, іншою уповноваженою службовою особою з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про його вчинення. Під будь-яким джерелом розуміється отримання інформації слідчим, прокурором про певне кримінальне правопорушення під час досудового розслідування іншого кримінального правопорушення або співробітниками оперативних підрозділів за результатами проведення заходів, спрямованих на встановлення особи, яка вчинила злочин, надходження інформації з інших органів державної влади, засобів масової інформації під час виконання покладених на них законом обов'язків [1, с. 528]. Тому видається, що в більшості випадків виявлення підроблення документів, печаток, штампів та бланків повною мірою покладається на працівників правоохоронних органів під час здійснення їх професійної діяльності. Тому уповноважені особи мають володіти знаннями щодо основних елементів захисту справжніх документів, способу їх розпізнання, а також найдетиповіших способів підроблення документів, оскільки необхідно вміти виявляти ознаки як часткової, так і повної підробки документів. Виявлення часткової підробки справжнього документа здебільшого виявляються шляхом візуального спостереження документа. Виявлення документа, виготовленого шляхом повної підробки, пов'язано з певними труднощами, оскільки виявити такі ознаки без спеціальних знань положень нормативно-правових актів, які встановлюють вимоги щодо оформлення документа відповідного виду, неможливо, або кримінальне правопорушення виявляється в ході проведення оперативно-

розшукових заходів (наприклад, установлення місця виготовлення підроблених документів, печаток штампів та бланків), або шляхом порівняння підозрілого документа зі зразками справжніх документів. Крім цього, під час затримання особи з підробленими документами важливу роль виконують спостереження за особою, що надала документ, аналіз її зовнішніх ознак, віку та психологічної поведінки (нервування, тремтіння рук та ін.). Тому, проводячи первинний огляд документа, правоохоронцям доцільно дотримуватися таких правил: 1) вивчення змісту і його реквізитів; 2) перевірки наявності реквізитів, без яких документ не є дійсним, наявність достатньої кількості сторінок та порушення послідовності нумерації; 3) опитування пред'явника документа щодо наявних у ньому даних; 4) огляд матеріалу та реквізитів з метою виявлення ознак підроблення.

Здійснити затримання без ухвали слідчого судді, суду особи, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки, може і уповноважена службова особа, і кожна інша особа. Хто не є уповноваженою службовою особою і затримав особу, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки, зобов'язаний негайно доставити затриманого до уповноваженої службової особи найближчого органу внутрішніх справ або негайно повідомити останню про затримання та місцезнаходження особи, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки. Кожна особа, яка законно затримала особу, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки, може їх тимчасово в неї вилучити та зобов'язана одночасно із доставлянням затриманої особи до слідчого, прокурора, іншої уповноваженої службової особи передати їй тимчасово вилучені підроблені документи, печатки, штампи та бланки. Факт передання тимчасово вилучених підроблених документів, печаток, штампів та бланків засвідчується протоколом. Протокол про передання тимчасово вилученого майна складає уповноважена службова особа відповідно до вимог ст. 104 КПК України. Після складання протоколу учасникам, які брали участь у проведенні процесуальної дії, уповноважена службова особа надає можливість ознайомитися з його текстом. Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують всі учасники, які брали участь у проведенні процесуальної дії.

У разі затримання особи, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки уповноваженою службовою особою, остання повинна тимчасово їх вилучити і зобов'язана скласти відповідний протокол під час затримання або негайно після нього. Протокол

про тимчасово вилучене майно складає уповноважена службова особа відповідно до вимог ст. 104 КПК України. У разі затримання особи, в якій виявили підроблені документи, печатки, штампи та бланки уповноважена службова особа може провести обшук такої особи з метою тимчасового вилучення майна. Обшук особи проводиться, якщо є достатні підстави вважати, що вона переховує при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Такий обшук особи належить до невідкладних слідчих дій та проводиться без попереднього рішення про це слідчого судді та самого слідчого [1, с. 600]. Обшук проводиться уповноваженою службовою особою тієї ж статі у присутності двох понятих, про результати якого складається протокол відповідно до вимог ст. 104 КПК України, де слід зазначити мотиви його проведення. Уповноважена службова особа зобов'язана забезпечити схоронність тимчасово вилученого майна. Документи, печатки, штампи та бланки мають зберігатися при кримінальному провадженні. У разі безпосереднього виявлення ознак злочину, передбаченого ст. 358 КК України, працівником правоохоронного органу складається рапорт, а якщо іншою особою, то пишеться заява, де зазначаються дані, які становлять зміст єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР) (ч. 5 ст. 214 КПК України).

Якщо у заяві, рапорті, всупереч вимогам ч. 5 ст. 214 КПК України, не наведено достатньої інформації про вчинене кримінальне правопорушення, то для її встановлення проводяться наступні дії: скерування вимоги до установ, підприємств, організацій про надання документів або відповідних даних тощо. Такі дії повинні бути виконані у строк не більше семи днів. При не підтвердженні під час перевірки обставин, які свідчать про вчинення кримінального правопорушення, відповідно до п. 1 або 2 ч. 1 ст. 284 КПК України виноситься постановою про закриття кримінального провадження [2].

Рапорт (заява), де зазначені обставини, які свідчать про вчинення злочину, передбаченого ст. 358 КК України, передається керівникові органу досудового розслідування, який доручає слідчому проведення досудового розслідування. Початком досудового розслідування є внесення відомостей до ЄРДР, які вносяться, не зволікаючи, слідчим, якому доручено проведення досудового розслідування. Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до ЄРДР або без такого внесення не допускається. До моменту внесення відомостей в ЄРДР КПК України у невідкладних випадках дозволено проводити огляд місця події. Під невідкладними слід розуміти такі випадки,

у яких зволікання з проведенням слідчих (розшукових) дій може призвести до втрати матеріальних слідів кримінального правопорушення, знярядь і засобів його вчинення, втрати інформації про осіб, що його вчинили [1, с. 530]. Про початок досудового розслідування про виявлення підроблення документів, печаток, штампів та бланків слідчий невідкладно повідомляє прокурора. У разі необхідності виїзду слідчо-оперативної групи (далі – СОГ) на місце події (наприклад, для проведення огляду місця події з метою виявлення викинутого підробленого документа, печаток, штампів та бланків; фіксації відомостей щодо обставин вчинення підроблення документів, печаток, штампів та бланків; кваліфікованого вилучення речових доказів, встановлення свідків, а також встановлення і затримання особи, яка втекла після того, як у неї було виявлено підроблений документ чи бланк), його своєчасно організовує начальник територіального органу внутрішніх справ (далі ОВС).

Слідчий, як старший СОГ, на місці події керує діями членів СОГ та несе персональну відповідальність за якість проведення огляду місця події. Разом з членами групи слідчий проводить огляд місця події, у ході якого у встановленому законом порядку фіксує відомості щодо обставин вчинення підроблення документів, печаток, штампів та бланків, встановлює свідків, вилучає виявлені підроблені документи, печатки, штампи та бланки. Під час огляду місця події слідчому дозволяється вилучати лише речі і документи, які мають значення для кримінального провадження. Усі вилучені підроблені документи, печатки, штампи та бланки підлягають негайному огляду, опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. Якщо огляд підроблених документів, печаток, штампів та бланків на місці здійснити неможливо, вони мають бути тимчасово опечатані і зберігатися слідчим у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточне опечатування. Під час проведення огляду місця події слідчий має право заборонити будь-якій особі залишати місце огляду до його закінчення та вчинювати будь-які дії, що заважають проведенню огляду. Крім того слідчий або за його дорученням спеціаліст, який бере участь у проведенні огляду, має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани, схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати та вилучати підроблені документи, печатки, штампи та бланки, що мають значення для кримінального провадження. Про фіксування огляду місця події за допомогою

технічних засобів слідчий зазначає в протоколі. Про проведення огляду місця події слідчий складає протокол відповідно до вимог ст. 104 КПК України.

Під час затримання особи з підробленими документами, печатками, штампами та бланками не завжди виникає необхідність у проведенні огляду місця події (наприклад, затримана особа, в якій виявили підроблене посвідчення, що надає право пільгового проїзду, відразу щиро кається в скоєному і бажає дати свідчення). Огляд місця події проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, в такому випадку в його проведенні немає необхідності, оскільки він матиме доволі формальний характер і не дасть позитивних результатів у отриманні доказової інформації.

З метою ефективного збирання доказів при виявленні злочину, передбаченого ст. 358 КК України, доказування підроблення документів, печаток, штампів та бланків у багатьох випадках, на нашу думку, повинно розпочинатися з проведення першочергових слідчих (розшукових) дій. До них слід віднести: огляд місця події, допит підозрюваної особи, проведення обшуку, огляд речових доказів, призначення експертизи, допит свідків тощо.

Допит підозрюваного, як правило, проводиться відразу після затримання, огляду місця події за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати. Під час допиту підозрюваного насамперед з'ясовуються анкетні дані, які звіряються з документом, що посвідчує особу (паспорт, свідоцтво про народження тощо). Після чого особі роз'яснюються її права, обов'язки і порядок проведення допиту. У разі, якщо особа не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, то до участі в допиті може бути залучений перекладач. Підозрюваний може відмовитися давати показання. Під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис. Якщо підозрюваний погодився давати показання, йому пропонується розповісти про обставини вчиненого злочину. Про проведення допиту складається протокол, відповідно до вимог ст. 104 КПК України. Всі учасники слідчої (розшукової) дії мають ознайомитися зі змістом протоколу та підписати його.

Як захід забезпечення кримінального провадження КПК України передбачено *тимчасовий доступ до речей і документів (Глава 15 КПК України)*. Під час здійснення досудового розслідування підроб-

лення документів, печаток, штампів та бланків, їх збуту чи використання можуть виникнути питання про застосування тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження. Тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливість ознайомитися з ними, зробити їх копії, та вилучити їх (здійснити їх виїмку) (ч. 1 ст. 159 КПК України). Про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий з клопотанням, погодженим з прокурором, має право звернутись до слідчого судді (ст. 160 КПК України). Тобто слідчий, під час складання клопотання, мусить мати точні відомості про речі і документи, на які планується отримати тимчасовий доступ. Крім того на нього покладається доведення великого обсягу фактів, без яких слідчий суддя може відмовити у задоволенні клопотання. А саме у клопотанні слідчий має довести наявність достатніх підстав вважати, що ці речі або документи:

- 1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної особи;
- 2) самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні;
- 3) не становлять собою або не включають речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю (ч. 5 ст. 163 КПК України).

У разі подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, слідчий крім обставин, передбачених ч. 5 ст. 163 КПК України, має довести про можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах і документах, та неможливість іншим способом довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів. У клопотанні також слід обґрунтувати необхідність вилучення таких речей і документів. Слід зазначити, що в даному випадку доводити обставину, зазначену в п. 3 ч. 5 ст. 163 КПК України, є недоречним, оскільки слідчим складається саме клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. Проте, слідчий не завжди може володіти інформацією на момент ініціювання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів стосовно точного місцезнаходження вказаних об'єктів у конкретної фізичної особи чи юридичної особи. А особливо у тому випадку, коли документи містять охоронювану законом таємницю, оскільки для того, щоб здійснити доступ до документів та речей чи здійснити їх виїмку, необхідно принаймні володіти інформацією які

саме речі чи документи необхідно вилучити, а також мати відомості про їх місце знаходження. Крім того, слідчий суддя при розгляді клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів здійснює судовий виклик особи, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, крім випадку коли слідчий доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза їх зміни або знищення. В такому разі клопотання може бути розглянуто слідчим суддею без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться. Ухвала слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів має виконувати особа, зазначена у відповідній ухвалі. Оригінал ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів пред'являється володільцю речей або документів, вручається копія та пропонується надати до них доступ. Факт пред'явлення ухвали слідчого судді і вручення її копії засвідчується підписом володільця на оригіналі документа. Володільець речей або документів зобов'язаний надати тимчасовий доступ до зазначених в ухвалі речей і документів. У разі їх вилучення складається опис, копія якого вручається володільцю. При складанні опису зазначається назва вилучених речей або документів, кількість, матеріал з якого вони виготовлені, індивідуальні ознаки. На вимогу володільця документів має бути залишено копію вилучених документів. Копії вилучених документів виготовляються з використанням копіювальної техніки, електронних засобів володільця (за його згодою) або копіювальної техніки, електронних засобів особи, яка пред'являє ухвалу про тимчасовий доступ до речей і документів.

У ч. 1 ст. 166 КПК України передбачено наслідки невиконання ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів, де вказується, що у разі невиконання такої ухвали слідчий має право з клопотанням, погодженим з прокурором, звернутись до слідчого судді про проведення обшуку з метою відшукування та вилучення зазначених речей і документів.

Тому, чи доцільніше застосувати тимчасовий доступ до речей і документів, чи відразу провести обшук на початковому етапі досудового розслідування слідчий має вирішити залежно від обставин кримінального провадження.

Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення підроблення документів, печаток, штампів та бланків, відшукування знаряддя кримінального правопорушення (наявність технічних засобів, матеріалу, з якого виготовлялись підроблені документи, печатки, штампи та бланки тощо) чи встановлення місце-

знаходження розшукуваного (наприклад, у випадках наявності співучасників). Обшук житла чи іншого володіння особи проводиться на підставі ухвали слідчого судді.

Підстави для проведення обшуку мають бути достатніми, інакше слідчий суддя відмовляє в задоволенні відповідного клопотання. Виконання ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи слідчий має право доручити відповідним оперативним підрозділам ОВС, а в разі створення СОГ – конкретним співробітникам оперативного підрозділу, що включені до складу СОГ. Письмові доручення про проведення обшуку є обов'язковими для виконання працівниками оперативного підрозділу.

З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, для участі в обшуку може бути запрошений спеціаліст. Обшук житла чи іншого володіння особи повинен проводитись із обов'язковим залученням не менше двох понятих, незалежно від застосування технічних засобів фіксування, в час, коли завдається найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ними володіє, якщо тільки особа, яка проводить обшук не дійде висновку, що виконання такої умови може суттєво зашкодити меті обшуку.

Перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності – іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала і надана її копія. Уповноважена службова особа, якій доручено проведення обшуку, має право заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку. У разі відсутності осіб у житлі чи іншому володінні копія ухвали повинна бути залишена на видному місці у житлі чи іншому володінні особи. При цьому уповноважена службова особа, яка проводить обшук, зобов'язана забезпечити схоронність майна, що знаходиться у житлі чи іншому володінні особи, та неможливість доступу до нього сторонніх осіб. Під час проведення обшуку необхідно виявити та вилучити: 1) сліди, які підтверджують присутність присутинця (злочинців) на місці обшуку (сліди ніг, рук, сліди транспортних засобів); 2) документи, печатки, штампи та бланки, комп'ютерну, копіювальну техніку, інструменти, матеріали, інформаційні джерела, а також інші предмети та речі, які засвідчують факт вчинення підроблення документів, печаток, штампів та бланків. Обсяг і зміст пошукових дій, зокрема, пов'язаних із розкриттям закритих приміщень, схованок, тайників, розбиранням технічного обладнання чи пристроїв тощо, повинні відповідати досяг-

ненню поставленої мети обшуку. Уповноважена службова особа, яка проводить обшук, може прийняти рішення про проведення особистого обшуку осіб, якщо є достатні підстави вважати, що особи, присутні під час обшуку, мають при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження і відмовляються видати їх добровільно. Обшук особи здійснюється особами тієї ж статі. Відомості про проведення особистого обшуку та його результати відображаються в протоколі обшуку. Про проведення обшуку складається протокол у порядку ст. 104 КПК України.

Огляд документів, печаток, штампів та бланків – це слідча (розшукова) дія, яка проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей обставин вчинення злочину, передбаченого ст. 358 КК України, що полягає у вивченні документів за допомогою необхідних прийомів і засобів з метою виявлення і фіксації загальних даних документів, а також наявних ознак і особливостей, що можуть свідчити про факти і обставини, що мають значення для кримінального провадження. Огляд документів повинен мати дослідницький характер. Від знань слідчого, його досвіду і вміння здійснювати такий огляд залежить швидкість і повнота досудового розслідування.

У ст. 237 КПК України визначений порядок огляду, де передбачено, що для участі в огляді має бути запрошений підозрюваний, його захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. Уявляється, що для проведення огляду документів, печаток, штампів та бланків доцільно запросити експерта, який володіє спеціальними знаннями в криміналістиці та допоможе слідчому в складанні кваліфікованого опису вилученого підробленого документа, печатки, штампу чи бланку. Під час огляду доцільно проводити фотографування, особливо за огляду документів, бланків, що мають важливі особливості, а точний опис яких у протоколі важко відобразити (плями, складки, забруднення тощо, під час огляду старих документів, бланків) та ін. Про проведення огляду складається протокол відповідно до вимог ст. 104 КПК України. Оглянутий речовий доказ підлягає негайному опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду, і зберігається при кримінальному провадженні.

Арешт майна. Після проведення огляду документа, печатки, штампа та бланка слідчий подає слідчому судді клопотання, погоджене з прокурором, про арешт майна, яке тимчасово було вилучено у підозрюваного. У ст. 169 КПК України визначені підстави припинення тимчасового вилучення майна. Тимчасово вилучене майно повертаєть-

ся особі, в якій воно було вилучено: 1) за постановою прокурора, якщо він визнає таке вилучення майна безпідставним; 2) за ухвалою слідчого судді чи суду, в разі відмови у задоволенні клопотання прокурора про арешт цього майна; 3) якщо клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна було подано до суду пізніше наступного робочого дня після вилучення майна; 4) клопотання про тимчасовий арешт майна надійшло до суду після закінчення 72 годин з моменту його вилучення.

Залучення експерта для проведення технічної експертизи документа. Проведення експертизи є процесуальною дією, котра передбачає призначення експертизи, проведення досліджень і надання висновку експертом, Експерт залучається, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідно використати наукові, технічні або інші спеціальні знання. Про призначення експертизи слідчий складає постанову відповідно до вимог ч. 5 ст. 110 КПК України. Повне і всебічне технічне дослідження документів здійснюється під час проведення технічної експертизи – техніко-криміналістичного дослідження документів. Об'єктами дослідження є зміст документа, матеріали і знаряддя письма. Запитання, які ставляться слідчим експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта. Висновок експерта не є обов'язковим для слідчого, який здійснює кримінальне провадження. Незгода слідчого з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідній постанові.

Допит свідків. Як свідки насамперед допитуються ті особи, на яких вказує підозрюваний, згодом – його родичі, знайомі, співробітники, однокласники, однокурсники, сусіди та ін. Очевидцями злочину можуть бути, наприклад, пасажири, які разом слідували в транспорті з підозрюваним, працівники установ, де були затримані особи з підробленими документами, особи, які брали участь у затриманні особи з підробленим документом під час його використання або збуту, особи, які були присутніми як поняті під час проведення обшуку затриманої особи з підробленим документом. Під час допиту свідків слідчий з'ясовує, що саме їм відомо стосовно вчинення підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збуту чи їх використання затриманою особою, відомості про затриману особу, що конкретно вони бачили чи чули.

Висновок. Враховуючи вищевикладене, нами пропонується наступний алгоритм дій на початковому етапі розслідування підроблення

документів, печаток, штампів та бланків, їх збуту чи використання: 1) реєстрація заяви, повідомлення або рапорту; 2) проведення огляду місця події; 3) внесення відомостей в ЄРДР; 4) тимчасове вилучення майна; 5) проведення особистого обшуку; 6) допит підозрюваного; 7) застосування тимчасового доступу до речей і документів; 8) проведення обшуку; 9) проведення огляду документів, печаток, штампів та бланків; 10) вирішення питання про арешт майна, яке тимчасово було вилучено у підозрюваного; 11) призначення технічної експертизи документа.

Враховуючи, що кожне кримінальне провадження має певні особливості, то при здійсненні досудового розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків на початковому етапі досудового розслідування даної категорії злочинів може виникнути необхідність у проведенні інших слідчих (розшукових) дій.

1. Когутич І.І. Криміналістика: курс лекцій / І.І. Когутич. – К.: Атіка, 2009. – 888 с. – С. 538.

2. Криміналістика: підручник / за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Атіка, 2001. – 544 с. – С. 354.

3. Криміналістика: навч. посібник / [Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.]; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. – К.: Атіка, 2012. – 496 с.

4. Возгрин И.А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений. Часть III. / И.А. Возгрин – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 1993. – 80 с. – С. 58.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 1 / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.]; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с.

6. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генеральної прокуратури України від 17 серпня 2012 року № 69 із змінами та доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-edinii-reestr-dosudovih-rozsliduvan-doc110019.html>.

Сорока С.А., Марко С.И. Особенности выявления и первоначального этапа расследования подделки документов, печатей, штампов и бланков, их сбыта или использования.

Исследованы особенности выявления и первоначального этапа расследования подделки документов, печатей, штампов и бланков, их сбыта или использования. Предложен алгоритм действий на начальном этапе расследования этого преступления.

Ключевые слова: выявление, расследование, следственные (розыскные) действия, подделка, документы, печати, штампы, бланки.

Soroka S.O., Marko S.I. The peculiarities of detection and the initial stage of investigation of forgery of documents, seals, stamps and forms, their sale or use.

The peculiarities of detection and the initial stage of investigation of the forgery of documents, seals, stamps and forms as well as their sale or use are explored. The algorithm of actions at the initial stage of investigation of such crime is offered.

Key words: detection, investigation, investigative (searching) activity, forgery, documents, seals, stamps, forms.

Стаття надійшла 15 квітня 2013 р.

УДК 343.2

С.В. Хилюк

NULLA POENA SINE LEGE ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Присвячено дослідженню змісту правила nulla poena sine lege як складової принципу законності в розумінні Європейського Суду з прав людини, яке відображене у справах з застосування ст. 7 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини.

Ключові слова: nulla poena sine lege, принцип законності, рішення Європейського Суду з прав людини, покарання.

Постановка проблеми. Правила nulla poena sine lege та nullum crimen sine lege становлять ядро принципу законності. Nullum crimen sine lege стосується вирішення питання, яка поведінка є кримінально караною, а nulla poena sine lege – законності покарання. Незважаючи, що це є дві нерозривно пов'язані між собою складові одного принципу кримінального права, їм приділена далеко не однакова увага. За образним висловлюванням Шахрама Дана, у цьому тандемі правило nulla poena sine lege як «бідний родич», хоча така неухважність до нього не має ні виправдання, ні пояснень [2, с. 858–859]. Вимоги принципу законності у кримінальному праві покликані гарантувати право на свободу особи, право на справедливий суд, захистити від свавілля держави, при цьому nullum crimen sine lege адресоване всім людям, які

знаходяться під юрисдикцією держави (в тому числі й законослухняним), а правило *nulla poena sine lege* спрямоване на захист осіб, які вчинили злочини. Проте, як слушно зауважував один з класиків кримінального права, Джером Холл: «*nulla poena sine lege* є вершиною цінностей, виражених у кримінальному праві, насправді, поведження з особою, яка вчинила злочин, показує рівень розвитку цивілізації» [25, с. 57].

Кримінально-правова наука, практика та законодавство України на сучасному етапі оперують правилом *nulla poena sine lege* в традиційному для держави континентальної правової системи значенні. Проте, ми повинні брати до уваги, що починаючи з 1945 року, правило *nulla poena sine lege* як складова принципу законності відображено більш, ніж у десяти міжнародних правових актах про права людини, в тому числі й у ст. 7 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини Ради Європи (1950) (надалі Конвенція). Відтак Європейський Суд з прав людини (надалі ЄСПЛ), застосовуючи вказану норму, дав власне розуміння правила *nulla poena sine lege*, яке становить безсумнівну цінність для кримінального права України з огляду на високий авторитет цієї наддержавної інстанції та положення ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (де практика ЄСПЛ визнана джерелом права в Україні). І Конвенція, і практика її застосування ЄСПЛ за своєю правовою природою є породженням англо-американської правової системи, тому особливої гостроти набуває питання узгодження в рамках нашої правової системи традиційного розуміння правила *nulla poena sine lege* як складової принципу законності з позицією ЄСПЛ з цього питання. Закономірно, що першим кроком для вирішення такого завдання є визначити шляхом аналізу рішень з застосування ст. 7 Конвенції, як тлумачить ЄСПЛ правило *nulla poena sine lege*, що й є метою цього дослідження.

Стан дослідження. На сучасному етапі зміст правила «нема покарання без вказівки на це в законі в рамках принципу законності у кримінальному праві» досліджували А.Г. Кибальник, С. Г. Келлина, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, Ю.Є. Пудовочкін, С. С. Пірвагидов, Е.Е. Чередниченко, Дж. Холл та інші [25, с. 27–69; 30; 31; 32; 36, с. 84–99], проте питання гармонізації відповідних положень з практикою ЄСПЛ у цих роботах не ставилося. На необхідність враховувати практику ЄСПЛ у визначенні правила *nullum crimen sine lege* вказував В.О. Гацелюк, однак у своєму дослідженні безпосередньо такого

аналізу не здійснював [29, с. 153]. Частково практику ЄСПЛ з застосування ст. 7 Конвенції вивчав Ю.Б. Хім'як, але лише в контексті визначення правил конструювання, тлумачення та застосування оціночних понять у кримінальному праві [34, с. 10–11; 34]. П. В. Волосюк, досліджуючи рішення ЄСПЛ як джерело кримінального права Росії, зосередив увагу на питаннях зворотної дії кримінального закону, лише побіжно згадав про заборону аналогії та поширювального тлумачення у кримінальному праві [28, с. 94–99]. Разом з тим, як буде проілюстровано далі, ЄСПЛ розглядає правило *nulla poena sine lege* значно ширше, як одну з основоположних засад прав людини, вияв верховенства права.

Виклад основних положень. ЄСПЛ неодноразово наголошує, що гарантії, передбачені ст. 7 Конвенції, є вагомою складовою верховенства права, що посідає визначне місце в системі захисту, який забезпечує Конвенція. З-поміж іншого це підтверджується заборонаю обмежувати дію *nulla poena sine lege*, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану [21, § 50]. Метою формулювання та застосування відповідного правила є забезпечити ефективний захист особи від свавільного засудження та покарання [8, § 148].

У теорії кримінального права виділяють чотири складових правила *nulla poena sine lege* (дві з них – це вимоги до якості кримінального закону, ще дві – правила щодо його застосування): *lex scripta* (покарання повинно базуватися на писаному праві); *lex certa* (вид та розмір покарання повинні бути чітко визначені); *lex praevia* (застосування покарання, яке було передбачене на момент вчинення злочину); *lex stricta* (покарання не може застосовуватися за аналогією) [2, с. 864]. Аналіз рішень показує, що ЄСПЛ дав власне трактування кожному з названих елементів правила *nulla poena sine lege*.

Правова позиція ЄСПЛ, що лише право може визначати склад злочину та встановлювати за нього покарання, відрізняється від класичного підходу до трактування *nullum crimen, nulla poena sine lege*, який бере початок з праць Ч. Беккарії. Будучи послідовним прихильником ідеї поділу державної влади на три гілки, цей вчений вбачав цінність принципу законності в обмеженні суду рамками закону [26, с. 91]. Проте сьогодні, як справедливо зазначає Б.В. Шаак, ідея поділу влади витісняється першочерговим завданням захистити особу, яка піддається кримінальним переслідуванням [1, с. 173]. Це виявляється зокрема й у тому, що правом, яке визначає злочинність діяння, на думку ЄСПЛ, є не лише нормативно-правовий акт вищої юридичної сили,

прийнятий законодавчим органом, а й писане та неписане право, в тому числі й судова практика. Розгорнуту характеристику поняття «право» («law») у контексті ст. 7 Конвенції ЄСПЛ дає в § 43 рішення у справі Хунтамакі проти Фінляндії (*Huntamaki v Finland*). Там зазначається, що цим терміном позначається як писане право, так і судову практику, а саме «ЄСПЛ у розумінні терміна «право» надає перевагу його змістовному значенню, а не формальному. Тому правом вважається в тому числі й підзаконні нормативно-правові акти та неписане право. У підсумку право – це діючі нормативні приписи в інтерпретації компетентних судів» [15, § 43]. Більше того, у рішенні *S.W.* проти Сполученого Королівства (*S.W. v the United Kingdom*) зазначається, що судова практика як джерело права сприяє прогресивному розвитку кримінального права [22, § 35–36]. Правові позиції ЄСПЛ дають підстави зробити висновок, що окремі матеріально-правові аспекти покарання можуть бути визначені у судовій практиці. Це підтверджується, зокрема, рішенням у справі Кастерс та інші проти Данії (*Custers, Deveaux and Turk v Denmark*). Заявники, активісти *Geenrease*, проникли всупереч встановленому порядку на охоронювану територію військової авіаційної бази у Гренландії, за що були притягнуті до кримінальної відповідальності та покарані штрафом у розмірі близько 670 євро. Чинне на той час на території Гренландії законодавство передбачало, що штрафи та подібні заходи кримінально-правового впливу, такі як конфіскація, відшкодування заподіяної шкоди, призначаються на підставі «усталеної практики» [12, § 85]. ЄСПЛ визнав, що такий «офіційний виняток» з принципу законності не суперечить ст. 7 Конвенції, оскільки з урахуванням усіх обставин справи (положень чинного законодавства, практики його застосування, реформи правової та судової системи) відповідає вимогам доступності та передбачуваності [12, § 89].

Слід звернути увагу, що поняття «покарання» в рамках Конвенції має автономне значення, а тому ЄСПЛ на власний розсуд визначає, які заходи впливу на особу є покаранням в розумінні Конвенції [20, § 96]. При вирішенні цього питання до уваги беруться такі критерії: чи відповідний захід застосовується за вчинення кримінального правопорушення; природа та цілі застосування відповідного заходу; його оцінка відповідно до національного права; порядок застосування відповідного заходу впливу; його суворість [24, § 28]. У результаті застосування вказаних критеріїв ЄСПЛ поняття «покарання» тлумачить ширше, ніж окремі держави-члени Ради Європи. Зокрема, у низці

рішень у справах проти Німеччини було визнано покаранням превентивне затримання (цей захід застосовується відповідно до § 66 КК Німеччини, у випадку, коли особа неодноразово вчинила злочини, за які їй призначалося позбавлення волі та становить небезпеку для суспільства), а відповідно поширено на нього всі гарантії, які передбачає правило *nulla poena sine lege* [18, §§ 131–133; 14, §§ 71–72; 16, § 57; 19, §§ 104–105]. Також ЄСПЛ визнав покаранням конфіскацію доходів, одержаних злочинним, у той спосіб, в який вона здійснюється у Великій Британії (відповідно до Закону про правопорушення, пов'язані з обігом наркотиків суд може визнати такими, що одержані в результаті незаконного обігу наркотиків, будь-яку власність, якою володіє правопорушник чи яка була передана йому впродовж попередніх 6 років чи майно, яке від подарував впродовж цього ж періоду), оскільки такий примусовий захід переслідує не лише превентивні та компенсаційні цілі, але й виконує каральну функцію [24, § 30]. З позиції ЄСПЛ не є покаранням внесення особи в реєстр осіб, які вчинили статеві злочини, так як такий захід має за мету спеціальну превенцію, а обтяження, які покладаються на особу не можна вважати суворими [5, §§ 43–45]. Гарантії, які передбачає правило *nulla poena sine lege*, поширюються на всі матеріально-правові положення про покарання, тобто як на ті, що стосуються визначення видів та розмірів покарання, окремих правил його призначення [8, § 161], проте не застосовуються щодо заходів, які забезпечують виконання покарання, таких як зміна режиму його відбування тощо [13, § 48].

Велика Палата ЄСПЛ у рішенні у справі Скоппола проти Італії (*Scoppola v. Italy*) проводить розмежування матеріально-правових та процесуально-правових положень про покарання, при цьому прямо вказує, що позиція національного законодавства з цього питання не є вирішальною [20, §§ 110–111]. Так, у справі Скоппола проти Італії (*Scoppola v. Italy*) матеріально-правовими визнали положення Кримінально-процесуального кодексу, які стосуються визначення тривалості позбавлення волі залежно від форми судочинства, яка буде обрана для розгляду справи [20, § 113]; а у справі Дель Ріо Прада проти Іспанії (*Del Rio Prada v. Spain*) – положення законодавства та судової практики, які визначають порядок обчислення терміну позбавлення волі з урахуванням пільг для в'язнів, які працюють [13, § 59]. Навпаки встановлення строків давності як підстави звільнення від кримінальної відповідальності ЄСПЛ визнав процесуальним інститутом, а тому констатував допустимість застосування закону, який набув чинності після

вчинення злочину, незважаючи на те, що це погіршило становище особи [4, §§ 148–151].

У розумінні ЄСПЛ компонент *lex certa* в правилі *nulla poena sine lege* передбачає, що матеріально-правові положення про покарання повинні бути чіткими, доступними та передбачуваними [8, § 154; 15, § 44]. Це означає, що людина повинна мати можливість визначити з їх тексту, яке покарання буде до неї застосоване у випадку вчинення певного діяння, за потреби з допомогою юриста чи наявного судового тлумачення [6, § 46]. Так, у справі *Кафкаріс проти Кіпру* (*Kafkaris v. Cyprus*) було констатовано порушення вимоги чіткості, оскільки формулювання правових положень не давали можливості заявнику визначити межі покарання у вигляді довічного позбавлення волі, яке підлягало застосуванню за вчинений ним злочин. У кримінально-виконавчому законодавстві цей вид покарання прирівнювався до позбавлення волі на 20 років, а в судовій практиці визначався як позбавлення волі до кінця життя засудженого [6, § 53, 56]. Така колізія правових положень свідчить про відсутність чіткості та позбавляє особу можливості передбачати кримінально-правові наслідки діяння, відтак суперечить ст. 7 Конвенції. Чіткість правових положень щодо покарання означає не лише визначеність меж покарання, але й наявність чітких критеріїв вибору певного виду покарання. Цей висновок впливає з рішення у справі *Каміллері проти Мальти* (*Camilleri v. Malta*). Межі та вид покарання за вчинений заявником злочин диференціювався залежно від форми судочинства, яка буде обрана для розгляду справи. Цей вибір повинен був зробити Генеральний прокурор на власний розсуд, оскільки ні в законодавстві, ні в судовій практиці не було критеріїв, за якими можна було б віднести вчинене діяння до тієї чи іншої категорії. Тому суд констатував нечіткість правових положень у визначенні покарання, відповідно застосоване покарання було непередбачуваним, що суперечить ст. 7 Конвенції [10, §§40, 43].

Дамьєн Скаліа слушно зазначає, що всі три критерія якості кримінально-правових положень тісно взаємопов'язані, наприклад, передбачуваність права залежить від його якості та доступності [33, с. 190]. ЄСПЛ визнає, що писане право доступне всім, а тому аксіомою є теза, що «незнання права не звільняє від відповідальності» [17, § 73]. У рішенні в справі *Кантоні проти Франції* (*Cantoni v. France*) ЄСПЛ наголошує, що вирішення питання про дотримання критерію передбачуваності залежить від змісту відповідних правових положень, сфери їх застосування та статусу особи, якій ці норми адресовані [11, § 35].

ЄСПЛ звертає увагу, що поступова інтерпретація судами умов кримінальної відповідальності від справи до справи з урахуванням суті порушення узгоджується з вимогами ст. 7 Конвенції. Тому, коли суд вперше використовує певний варіант тлумачення кримінально-правової норми, це самі по собі не свідчить про його непередбачуваність [15, с. 51].

Правило *nulla poena sine lege* містить вимоги щодо дії кримінально-правових положень про покарання в часі. Конвенція та практика її застосування ЄСПЛ передбачає заборону зворотної дії правових положень, які погіршують становище особи, це стосується як визначення діянь, які є кримінально-караними, так і покарання [18, § 134]. З урахуванням особливостей розуміння поняття «покарання» ЄСПЛ можна стверджувати, що суперечить ст. 7 Конвенції надання зворотної дії в часі положенням законодавства та судової практики, які передбачають більш тяжчий вид та розмір покарання, ніж той, що був чинним на момент вчинення злочину, а також менш сприятливих для особи матеріально-правових, в інтерпретації ЄСПЛ, правил призначення та визначення розміру покарання. Не можна погодитися з твердженням П.В. Волосоюка про те, що ЄСПЛ забороняє застосовувати зворотню дію кримінально-правових положень, які встановлюють нове покарання за злочин, вчинений до набрання ними чинності [28, с. 98].

У рішенні по справі Скоппола проти Італії (*Scoppola v. Italy*) зазначається, що заборона надавати зворотню дію в часі більш суворим кримінально-правовим положенням сама по собі передбачає ретроспективне застосування більш сприятливих для особи кримінально-правових положень. У цьому ж рішенні Велика Палата ЄСПЛ вказала, що у випадку коли з моменту вчинення злочину, до винесення остаточного вироку по справі кримінальне законодавство змінювалося, то застосуванню підлягають найбільш сприятливі для особи положення [20, с. 108–109]. Аналогічні положення були обґрунтовані в науці кримінального права України в межах вчення про дію кримінального закону в часі [27, с. 9, 19–21].

Дотримання правила *nulla poena sine lege* гарантує заборону застосування покарання за аналогією. Приклад призначення покарання за аналогією можемо побачити в кількох справах проти Туреччини. Там засудили до позбавлення волі видавців та редакторів видань, які містили заклики проти територіальної цілісності Туреччини, хоча такий вид покарання відповідно до положень чинного у цій країні законодавства застосовуються лише до редакторів, відповідальність видав-

ців менш сувора, і обмежується лише штрафом. Тому ЄСПЛ констатував порушення ст. 7 Конвенції [9, § 42].

Особливо гостро стоїть питання дотримання *nulla poena sine lege* у міжнародному кримінальному праві, на що зверталася увага у літературі, зокрема на відсутність максимальної межі покарання за окремі види злочинів, відсутність чітких правил на підставі яких можуть призначатися такі суворі покарання як, наприклад, довічне позбавлення волі [2, с. 926].

З цього приводу практика ЄСПЛ є досить обмеженою. Так Велика Палата у рішенні по справі Кононов проти Латвії зазначає, якщо у міжнародному праві немає чітко визначених санкцій, то покарання призначається на підставі внутрішньодержавного права [3, § 212].

Останнім часом науковці піднімають питання про розширення змісту правила *nulla poena sine lege* шляхом включення до нього вимоги щодо співмірності покарання [2, с. 925; 33, с. 200–204]. Проте у рішенні у справі Ашур проти Франції (*Achour v. France*) вказано, що ЄСПЛ перевіряє, чи застосоване до особи покарання не перевищує максимуму встановленого у законодавстві, а визначення належних до застосування за вчинення злочинів видів та розмірів покарань є компетенцією держави, а тому з цього приводу не можуть виникати питання про відповідність Конвенції [7, § 44]. Хоча, на думку Д.Скалія, в окремих рішеннях ЄСПЛ з застосування ст.ст. 3, 8–11 вже проглядається оцінка доцільності застосування деяких покарань [33, с. 22]. Але це може стати предметом іншого самостійного дослідження.

Висновки. В інтерпретації ЄСПЛ правило *nulla poena sine lege* включає:

1. *Lex scripta*: вид та розмір покарання, яке може бути застосоване за вчинення кримінального правопорушення, матеріально-правові правила його призначення та обчислення розмірів, визначається у правових положеннях, що містяться в нормативно-правових актах та судовій практиці.

2. *Lex certa*: будь-які матеріально-правові положення про покарання повинні бути чіткими, доступними та передбачуваними. Це означає, що людини повинна мати можливість з їхнього тексту визначити, яке покарання буде до неї застосоване у випадку вчинення певного діяння, за потреби з допомогою юриста чи наявного судового тлумачення. Чіткість правових положень щодо покарання означає визначеність меж покарання та наявність чітких критеріїв вибору певного виду покарання.

3. *Lex gravior*: не допускається надання зворотної дії у часі положенням законодавства та судової практики, які передбачають більш тяжкий вид та розмір покарання, ніж той, що був чинним на момент вчинення злочину, а також менш сприятливих для особи матеріально-правових, в інтерпретації ЄСПЛ, положень; ретроспективно повинні застосовуватися більш сприятливі для особи кримінально-правові положення; у випадку, коли з моменту вчинення злочину до винесення остаточного вироку у справі кримінальне законодавство змінювалося, то застосуванню підлягають найбільш сприятливі для особи положення.

4. *Lex stricta*: призначення покарання за аналогією забороняється.

1. Beth Van Schaak *Crimen Sine Lege: Judicial Lawmaking at the Intersection of Law and Morals* // *The Georgetown Law Journal* 2008 Vol/ 97: 119 P. 119–192.

2. Dana Shahrām *Beyond retroactivity to realizing justice a theory on the principle of legality in international criminal law sentencing* / Shahrām Dana // *The Journal of Criminal Law & Criminology*. Northwestern University School of Law. – Vol. 99. – No 4. P. 857–927.

3. ECtHR (Grand Chamber), *Kononov v. Latvia*. – 17 May 2010. – Application no. 36376/04: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

4. ECtHR, *Coëme and Others v. Belgium* 22 June 2000 Applications nos. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 and 33210/96: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

5. ECtHR, *Gardel v. France* 17 December 2009 Application no. 16428/05: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

6. ECtHR, GRAND CHAMBER *Kafkaris v. Cyprus* 12 February 2008 Application no. 21906/04: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

7. ECtHR, *Achour v. France* 29 March 2006 Application no. 67335/01: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

8. ECtHR, *Alimucaj v Albania*. – 7 February 2012. – Application no. 20134/05: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/>

tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en.

9. ECtHR, *Başkaya and Okçuoğlu v. Turkey* 8 July 1999 Applications nos. 23536/94 and 24408/94: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

10. ECtHR, *Camilleri v. Malta* 22 January 2013 Application no. 42931/10: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

11. ECtHR, *Cantoni v. France* Application no. 17862/91) 11 November 1996: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

12. ECtHR, *Custers, Deveaux and Turk v Denmark* 3 May 2007 Applications nos. 11843/03, 11847/03 and 11849/03: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

13. ECtHR, *Del Rio Prada v. Spain* 10 July 2012 Application no. 42750/09: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

14. ECtHR, *G v Germany* 7 June 2012 Application no. 65210/09: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

15. ECtHR, *Huntamaki v Finland*. – 6 March 2012. – Application no. 54468/09: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

16. ECtHR, *K v Germany* 7 June 2012 Application no. 61827/09: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

17. ECtHR, *K-H. W v Germany* Application no. 37201/97 22 March 2001: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

18. ECtHR, *M v Germany* 17 December 2009 Application no. 19359/04: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>.

19. ECtHR, O.H. v Germany 24 November 2011 Application no. 4646/08: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.

20. ECtHR, Scoppola v. Italy (no. 2) GRAND CHAMBER 17 September 2009 Application no. 10249/03: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.

21. ECtHR, Stretletz, Kessler and Krens v. Germany [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en> §41 Huntamaki v Finland 6 March 2012 Application no. 54468/09.

22. ECtHR, S.W. v. United Kingdom / – 22 November 1995. – Application no. 20166/92: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.

23. ECtHR, Ünsal Öztürk v. Turkey 4 October 2005 Application no. 29365/95: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.

24. ECtHR, Welch v UK 09 February 1995 Applications nos 17440/90: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.

25. Hall Jerom General principles of Criminal law: second edition / Jerom Hall. – New York: Indianapolis, 1960. – 642 p.

26. Бекария Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Бекария. – М.: ИНФРА-М, 2004. – VI. – 184 с.

27. Васи́лаш В.М. Чинність кримінального закону України в часі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М. Васи́лаш. – К.: КУ ім. Тараса Шевченка, 1995. – 25 с.

28. Волосюк П.В. Решения Европейского суда по правам человека как источник уголовного права России: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П.В. Волосюк. – Ставрополь: ГОУ ВПО Ставропольский государственный университет, 2005. – 172 с.

29. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): монографія / В.О. Гацелюк // МВС України; Луганський державний університет внутрішніх справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.

30. Келина С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. – М., 1988. – 175 с.

31. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право / А.Г. Кибальник. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 252 с.

32. Курс уголовного права. – Т. 1. Общая часть. Учение о преступлении / Н.Ф. Кузнецова, И.М. Тяжкова; под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. – 535 с.

33. Скалиа Д. Несколько соображений о гарантиях, при сущих принципе верховенства закона, применительно к санкциям, пресечению военных преступлений и наказанию за них / Д. Скалиа // Международный журнал Крайнего Креста. Т. 90. Номер 870. – 2008. – июнь. – С. 187–206.

34. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю.Б. Хім'як. – К.: Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – 2011. – С. 10–11. – 21 с.

35. Хім'як Ю.Б. Оціночні кримінально-правові поняття та вимога визначеності закону у рішеннях Європейського суду з прав людини / Ю.Б. Хім'як // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 2. – С. 65–70.

36. Чердниченко Е.Е. Принципы уголовного законодательства понятие, система, проблемы законодательной регламентации / Е.Е. Чердниченко. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 192 с.

Хылюк С.В. Nulla poena sine lege как часть принципа законности в практике Европейского Суда по правам человека.

Посвящено исследованию содержания правила nulla poena sine lege как составляющей принципа законности в интерпретации Европейского Суда по правам человека на основании решений по применению ст. 7 Конвенции о защите прав и основных свобод человека.

Ключевые слова: *nulla poena sine lege, принцип законности, решения Европейского Суда по правам человека, наказание.*

Khyliuk S.V. Nulla poena sine lege as a part of the legality principle in the practice of the European Court of Human rights.

The article is devoted to the research of the nulla poena sine lege as a part of the legality principle in the practice of the European Court of Human rights by analyzing the positions, set forth in the judgments on application of article 7 of the Convention on Human rights and Fundamental Freedoms Protection.

Key words: *nulla poena sine lege, legality principle, case-law of the European Court of Human rights, penalty.*

Стаття надійшла 28 березня 2013 р.

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ У РОЗДІЛІ І ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ

Розглянуто проблему поняття злочинів проти основ національної безпеки України. Проаналізовано погляди на формування цього явища.

Ключові слова: національна безпека, державна безпека, безпека держави, злочини проти основ національної безпеки України

Постановка проблеми. З прийняттям у 1997 році Конституції України, а згодом у 2001 році й нового Кримінального кодексу України, в яких знайшли втілення основні принципи правової, демократичної держави, набули нового правового змісту також норми, об'єднані у Розділі І Особливої частини під назвою «Злочини проти основ національної безпеки України».

Вказані новели є цілком закономірними, з огляду на спрямування України до інтеграції у європейське співтовариство. У той же час, враховуючи новітні досягнення вітчизняної юридичної науки, в тому числі й загальної теорії безпеки, прийняття Верховною Радою України у 2003 році Закону України «Про основи національної безпеки України» і закріплення в ньому визначення національної безпеки, виникає необхідність у ґрунтовному аналізі й переосмисленні деяких існуючих підходів до поняття та об'єкта вказаних злочинів.

Метою цієї статті є дослідження положень загальної теорії безпеки і кримінального права щодо розуміння національної безпеки та її складових, а також Закону України «Про основи національної безпеки України» і Кримінального кодексу України як спеціального законодавчого акта в системі законодавства щодо забезпечення національної безпеки [1, с. 300–313] та обґрунтування відповідних пропозицій і рекомендацій з їх удосконалення.

Стан дослідження. Важливу роль у розробці концепції кримінально-правової протидії злочинам, передбачених ст.ст. 109–114 КК України, відіграли праці М.І. Бажанова, О.Ф. Бантишева, Ф.Г. Бурчака, Р.Р. Галіакбарова, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, С. В. Дьякова, М.П. Карпушина, В.С. Картавцева, В.І. Курлянського, В.А. Ліпкана, І.В. Діордіци, П. С. Матишевського, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, А.А. Піонтковського, Є.Д. Скулиша,

О.С. Сотули, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, М.І. Хавронюка та інших авторів.

Дослідження вказаних вчених зробили вагомий внесок у розвиток кримінального права. Віддаючи належне цим напрацюванням, слід зауважити, що деякі з них ґрунтувались на чинному тоді законодавстві про кримінальну відповідальність або ж здійснювались на ґрунті законодавства інших держав. В окремих працях науковців поняттю злочинів проти основ національної безпеки приділено побіжно увагу у зв'язку із дослідженнями авторами широкого кола інших проблем.

Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдності серед дослідників щодо розуміння поняття злочинів проти основ національної безпеки України. Так, на думку одних авторів, це – суспільно небезпечні діяння, що посягають на конституційний лад, суверенітет і територіальну недоторканність України [2, с. 24]. Інші вчені дають більш широке тлумачення і відносять до них діяння, що спричиняють істотну шкоду безпеці держави й суспільства у різних її сферах та пов'язаним з нею життєво важливим інтересам особи або загрожують спричиненням такої шкоди [3, с. 27].

Не менше наукових дискусій виникає з приводу родового об'єкта вказаних злочинів, в основу визначення якого покладено поняття національної безпеки [2], державної безпеки України, [4, с. 122; 5, с. 45], безпеки держави [6, с. 281]. Разом з тим в окремих працях має місце ототожнення національної безпеки України з державною безпекою [7, с. 25.], а також державної безпеки з безпекою держави [8, с. 109]. З огляду на викладене, дослідження порушених у цій статті питань є актуальним та своєчасним.

Виклад основних положень. Стан дослідження проблем визначення поняття та родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України не дає чіткої відповіді на головне питання: що саме покладено законодавцем в основу віднесення до Розділу I Особливої частини КК України діянь, передбачених статтями 109–114. Зазначене свідчить про наявність складної і невирішеної проблеми, в основі якої лежить необхідність комплексного аналізу понять «безпека», «національна безпека», «державна безпека» і «безпека держави», а також їх співвідношення між собою з обов'язковим урахуванням надбань загальної теорії безпеки, що останнім часом активно розвивається.

Категорія «безпека» є предметом дослідження різних галузей права, політології, соціології, економічних й інших напрямів. Втім, загальновизнане поняття цього явища наразі відсутнє, що пояснюється

надзвичайною складністю і внутрішніми протиріччями зазначеного феномена.

Тлумачення поняття «безпека» в сучасних наукових джерелах походить від його визначення, введеного в науковий обіг у XX столітті А. Уолферсом, відповідно до якого «безпека, з об'єктивної точки зору передбачає відсутність загроз набутим цінностям, з суб'єктивної – відсутність страху стосовно того, що цим цінностям буде заподіяна шкода» [9, с. 150]. Загалом, аналіз іноземних джерел, присвячених цій проблемі, а також видань енциклопедичного характеру [10; 11; 12, с. 38; 13, с. 53] дає підстави стверджувати, що безпека – загальне і системне поняття, яке конкретизується за об'єктом і суб'єктом.

Більшість сучасних науковців при визначенні безпеки виходять з функціонального підходу, відповідно до якого безпека розглядається через призму забезпечення захищеності її об'єкта від небезпек, створення для держави, людини і суспільства сприятливих умов життєдіяльності та розвитку [14, с. 109; 15, с. 14; 16, с. 7; 1, с. 68].

З точки зору кримінального права, найбільш прийнятними слід вважати концептуальні засади безпеки, запропонованої В.П. Тихим: «...безпека ... людини, суспільства, держави, людства – це система суспільних відносин, які забезпечують захищеність існування від загроз відповідно людини, суспільства, держави, людства шляхом запобігання створення для них небезпеки (загрози) заподіяння суттєвої шкоди» [17, с. 403–407].

Безпека як родове поняття є головною складовою поняття національної безпеки – фундаментальної категорії для багатьох галузей наук. З приводу її розуміння серед вітчизняних й іноземних вчених також немає єдності думок через складний міждисциплінарний характер проблеми.

В. Горбулін та С. Пирожков під національною безпекою розуміють захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави і докільця в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни [18, с. 42].

Підхід Н.Р. Нижник, Г.П. Ситника, В.Т. Білоуса полягає у тому, що вони вважають першоосновою національної безпеки інтереси окремих людей, з яких витікають інтереси суспільства та держави в цілому [14, с. 18–33].

На думку Л. Ільчука, національна безпека є узагальненим критерієм, який характеризує спроможність держави зберегти територі-

альну цілісність, суверенно вирішувати політичні, економічні та інші питання й виступати як самостійний суб'єкт системи міждержавних відносин [19, с. 54–55].

О.В. Возженіков під національною безпекою розуміє стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в усіх галузях їх життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх небезпек і загроз, що визначає таке становище держави, при якому забезпечується її цілісність та внутрішня стабільність, суверенітет та прогресивний розвиток, здатність виступати самостійним та повноцінним суб'єктом міжнародних відносин [20, с. 48].

Своєю чергою, О.П. Дзьобань пропонує власне бачення національної безпеки як показника здатності суспільства і держави стримувати або усувати внутрішні і зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз [21, с. 26].

Багатоаспектність терміна «національна безпека» та відсутність єдності підходів до розуміння зазначеного явища призвели до твердження окремих вчених про необхідність повернення Розділу I Особливої частини КК України «попередньої назви (назви відповідного розділу КК України в редакції 1960 року – *Р.Ч.*) або запропонувати нову, але таку, що відповідає б родовому об'єкту цих злочинів...» [4, с. 122].

З наведеними міркуваннями можна погодитися лише частково. Водночас їх цінність полягає в окресленні складної проблеми, вирішення якої покладене не лише на науку кримінального права.

На нашу думку, головна причина останньої криється насамперед у недосконалості законодавства у сфері національної безпеки та неврахуванні вітчизняним законодавцем новітніх досягнень правової науки щодо його систематизації, в основі якої лежить предмет правового регулювання: якісно однорідні суспільні відносини, які підлягають правовому регулюванню саме тією чи іншою галуззю законодавства [1, с. 267].

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» національна безпека – захищеність життєво важливих *інтересів* людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у різних сферах.

Більш чітке визначення можна запропонувати, виходячи з поняття національних інтересів та загроз національній безпеці України, закріплених у тій же нормі загаданого закону, – захищеність: а) життєво важливих матеріальних, інтелектуальних і духовних цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні; б) *визначальних потреб суспільства і держави*, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація наявних (реальних) і потенційних (можливих) явищ і чинників у зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, військовій, економічній, соціальній, гуманітарній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній сферах, а також сфері безпеки державного кордону України та державної безпеки.

Отже, національна безпека є багатоаспектним і надто складним юридичним поняттям, оскільки містить значну кількість взаємообумовлених елементів, що співвідносяться між собою як загальне і спеціальне, первинне і другорядне.

Концептуальним у визначенні поняття злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини КК України та їх родового об'єкта, повинен стати підхід до розгляду національної безпеки України через призму її об'єктів, а також характеру загроз цим об'єктам у різних сферах національної безпеки. Виходячи з аналізу статті 3 Закону України «Про основи національної безпеки України», об'єктами національної безпеки є: 1) людина і громадянин; 2) суспільство; 3) держава. Своєю чергою, в преамбулі вказаного нормативно-правового акта зазначено, що він визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні *безпеки особи, суспільства і держави* від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Закон України «Про основи національної безпеки України» чітко виділяє три основні види безпеки, які у сукупності утворюють національну безпеку. Всі інші види безпеки є похідними і повинні розглядатися у контексті безпеки особи, суспільства, держави. Враховуючи викладене, вважаємо, що усі види безпеки слід класифікувати за «горизонталлю» і за «вертикаллю».

До першої групи входять безпека особи, безпека суспільства та безпека держави.

Другу групу утворюють зовнішньополітична, внутрішньополітична, воєнна, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-техноло-

гічна, екологічна, інформаційна безпеки, безпека державного кордону України, а також державна безпека й інші види безпеки.

Питання визначення поняття державної безпеки є предметом наукових пошуків багатьох учених. Зокрема у праці авторського колективу під керівництвом М. Потєбенька і В. Гончаренка державною безпекою України визнається стан захищеності базових підвалів суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами суспільства [22, с. 16].

Інша група науковців на чолі з С. Яценком визначили державну безпеку України як стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадської злагоди, довкілля, національної і релігійної рівності [23, с. 111].

На думку В.Г. Пилипчука, державна безпека – це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України від зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на життєво важливі інтереси України [24, с. 32–33, 39, 182]. Подібні підходи до визначення державної безпеки містяться у працях й інших вчених.

Вітчизняний законодавець поряд з терміном «національна безпека» застосовує термін «державна безпека». Своєю чергою, це ускладнює виокремлення чітких ознак державної безпеки та критеріїв її відмежування від національної безпеки. В результаті висловлюються позиції щодо необхідності ототожнення національної та державної безпеки [25, с. 136–137].

Втім, вказані позиції вважаємо дискусійними. Так, виходячи з положень Закону України «Про основи національної безпеки України» та запропонованої нами класифікації видів безпеки «за горизонталлю», однією з трьох складових національної безпеки є безпека держави.

У загальному вигляді результати наукових досліджень з цього питання зводяться, з одного боку, до ототожнення державної і національної безпеки [26, с. 119], з іншого ж – деякі вчені доходять висновку про доцільність ототожнення безпеки держави з національною безпекою [25, с. 29].

Слід зазначити, що схожа невизнаність стосовно розуміння державної безпеки міститься і в працях деяких інших вчених

[27, с. 231–232; 28, с. 229–230]. Водночас вважаємо це не їхнім недоліком, а намаганням науки кримінального права знайти вихід зі складної ситуації, яка є наслідком прогалин у вітчизняному законодавстві. Віддаючи належне вказаним вченим, слід зауважити, що принципом у їх позиціях є виокремлення безпеки держави як об'єкта кримінально-правової охорони, яке має не лише теоретичне, але і вагомим практичне значення.

На нашу думку, законодавче закріплення категорії «державна безпека», а також загроз у вказаній сфері не враховує значної кількості інших положень Закону України «Про основи національної безпеки України», зокрема у частині співвідношення і характеру загроз державній та національній безпеці, а також *завдань* наведеного законодавчого акта.

Аналіз положень Закону України «Про основи національної безпеки України» в частині визначення загроз державній безпеці свідчить, що деякі з них частково дублюються між собою або із загрозами в інших сферах чи є конкретизацією або способом досягнення певної мети, визнаної законодавцем самостійною загрозою національній безпеці України.

Наприклад: 1) посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність належить до загроз у зовнішньополітичній сфері; 2) розвідувально-підбивну діяльність іноземних спеціальних служб можна розглядати як конкретизацію або спосіб (механізм) втручання у внутрішні справи України з боку інших держав (загроза у зовнішньополітичній сфері); 3) можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин, засобів масового ураження і радіоактивних засобів кореспондується із поширенням зброї масового ураження і засобів її доставки як загрозою у воєнній сфері; 4) прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України є частковим відтворенням посягання на територіальну цілісність України (загроза, поставлена законодавцем першою у сфері державної безпеки) та дублюванням положень статті 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», що визначають загрози у внутрішньополітичній сфері. Такими положеннями є «загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України»; 5) загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України повністю поглинається однією із загроз національній безпеці України в екологічній сфері – «небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного, тероризму»;

Окрім цього, деякі загрози державній безпеці України, а саме:

- 1) спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- 2) незаконне ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- 3) злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, містять посилення на конкретні положення Кримінального кодексу України як спеціального стосовно Закону України «Про основи національної безпеки України» законодавчого акта шляхом: а) прямої вказівки на суспільно небезпечні діяння, вчинення яких має наслідком застосування до винного конкретної норми Особливої частини КК України (ст. 260, ст. 201, ст. 305, ст. 365, ст. 423); б) посилання на відповідну групу суспільно небезпечних діянь, об'єднаних в одному розділі Особливої частини закону про кримінальну відповідальність (Розділ XX). Своєю чергою, така загроза, як «...ввезення в Україну ... збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів...» (екологічна сфера), що є однією із форм вчинення диверсії (ст. 113 КК України), не віднесена до загроз державній безпеці України, хоча за логікою Закону України «Про основи національної безпеки України» мала б бути передбачена у його положеннях.

Разом з тим частина загроз державній безпеці сформульовано як стадії вчинення злочину, а саме: замах на вчинення конкретного злочину – «спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави».

Вказане свідчить про невідповідність Закону України «Про основи національної безпеки України» у цій частині його головному завданню і предмету регулювання, сформульованих у преамбулі до нього, класифікації складових національної безпеки «за горизонталлю» і «за вертикаллю», а також характеру загроз національній безпеці у різних її сферах.

Вважаємо це недоліком вітчизняного законодавця, який не повною мірою врахував напрацювання вітчизняних та іноземних вчених, з тому числі представників науки кримінального права, намагаючись, з одного боку, запровадити нові, демократичні стандарти і підходи до загального розуміння безпеки шляхом запровадження терміна «національна безпека», з іншого – зберегти спадкоємність у законодавстві, включивши до нього категорію «державна безпека», властиву для

нормативно-правових актів радянської доби, політичний і правовий зміст якої формувався під впливом чинників і суспільних цінностей, не характерних сучасному розвитку нашої держави.

У зв'язку з викладеним, вважаємо за доцільне переглянути окремі положення ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» шляхом виключення з неї абзаців шостого–чотирнадцятого. Це сприятиме однозначному науковому і правовому розумінню національної безпеки як сукупності безпек її рівноправних об'єктів – особи, суспільства і держави, кожному з яких відповідають конкретні загрози у різних сферах національної безпеки. Щодо безпеки держави це означатиме, що вона розглядатиметься як захищеність життєво важливих інтересів держави, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних явищ і чинників, що створюють небезпеку її визначальним потребам у різних сферах національної безпеки, а не лише у сфері державної безпеки, оскільки загрози останній сформульовані законодавцем значною мірою за принципом акумулювання загроз, віднесених до інших сфер національної безпеки.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, відмітимо, що назва Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України потребує корегування. При цьому формулювання нової редакції назви повинно відбуватися з обов'язковим урахуванням декількох аспектів.

По-перше, слід виходити з того, що Кримінальний кодекс України є складовою системи законодавства у сфері національної безпеки, під охорону якого поставлено частину суспільних відносин щодо забезпечення безпеки об'єктів національної безпеки України.

По-друге, Законом України «Про основи національної безпеки України» одним з об'єктів національної безпеки України визначено державу.

По-третє, зважаючи на те, що злочинами, передбаченими ст.ст. 109–114 КК України, заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння шкоди вказаному об'єкту, законодавець визнав за необхідне згрупувати їх в одному розділі.

По-четверте, виходячи із характеру загроз зазначеному об'єкту, вони можуть бути внутрішніми і зовнішніми.

На підставі викладеного вважаємо, що злочинами, передбаченими статтями 109–114 КК України, є суспільно небезпечні, протиправні, винні та карані діяння, які заподіюють шкоду або створюють загрозу заподіяння такої шкоди зовнішній і внутрішній безпеці держави, вчинені суб'єктом злочину. Відповідно родовим об'єктом вказаних

злочинів є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення безпеки держави.

1. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія / Г.В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

2. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 608 с.

3. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / [Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.]; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 656 с. – С. 27.

4. Діордіца І. Кримінально-правове розуміння національної безпеки України за Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 року / І. Діордіца // Підприємництво, господарство і право. – К., 2006. – № 9. – С. 121–124.

5. Скулиш Є.Д. Проблеми створення системи кримінально-правової охорони державної безпеки / Є.Д. Скулиш // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (11–12 жовтн. 2012 р.); редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 41–46. – С. 45.

6. Уголовное право Украины. Общая и особенная части: учебник / под ред. проф. Е.Л. Стрельцова. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – 672 с.

7. Климчук О.О. Кримінальна відповідальність за диверсію по законодавству України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.О. Климчук. – К., 2002. – 219 с.

8. Шлапаченко В.М. Кримінальна відповідальність за шпигунство в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.М. Шлапаченко. – К., 2005. – 240 с.

9. Wolfers A. Duscort and Collaboration, Essays on International Politics / A. Wolfers. – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1962. – P. 150.

10. Guarlnik D. (Ed.) Webster's New World Dictionary of the American language. N.Y. / D. Guarlnik: The World Publishing Co., 1972.

11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – М.: Рус. язык, 1989. – Т. 1: А-З. – 1989. – С. 67.

12. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1989. – С. 38.

13. Сучасний тлумачний словник Української мови: 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2006. – 1008 с.

14. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. для вищих навч. закладів / Н.Р. Нижник [та ін.];

Українська Академія держ. управління при Президентіві України; Академія держ. податкової служби України. – К.: Преса України, 2000. – 304 с.

15. Качинський А.Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи / А.Б. Качинський; Інститут проблем національної безпеки; Національна академія Служби безпеки України. – К., 2004. – 472 с.

16. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О.С. Бодрук; Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2001. – 299 с.

17. Тихий В.П. Кримінально-правове забезпечення безпеки людини, суспільства, держави та лодства / В.П. Тихий // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 492 с. – С. 403–407.

18. Актуальні проблеми створення системи оцінки зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці України: науково-інформаційний збірник / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – 341 с. – (Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України; Вип. 20).

19. Ільчук Л. Місце і роль воєнної безпеки в системі національної безпеки: політологічний аспект / Л. Ільчук // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 54–55.

20. Возжеников А.В. Парадигма національної безпеки реформирующей России / А.В. Возжеников. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЭДАК ПАК, 2000. – 358 с.

21. Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс / О.П. Дзьобань. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.

22. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / П.П. Андрушко [та ін.]; заг. ред. М.О. Потєбенка, В.Г. Гончаренка; Інститут Генеральної прокуратури України, Український інформаційно-правовий центр. – К.: Форум, 2001. – 942 с.

23. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю.В. Александров [та ін.]; ред. С.С. Яценко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: А.С. К., 2002. – 966 с. – (Нормативні документи та коментарі).

24. Пилипчук, В.Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / В.Г. Пилипчук: монографія. – К.: НКЦ СБ України, 2008. – 256 с.

25. Погорєцький М.А. Державна безпека України: окремі питання розробки концептуальних засад / М.А. Погорєцький // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України: матеріали науково-практич. конф. (29 вересня 2004 р., м. Київ). – К.: Вид-во НА СБ України, 2004. – С. 136–138.

26. Гордієнко С.Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» / С.Г. Гордієнко // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2003_2.php.

27. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А.М. Бойко [та ін.]; ред. М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. – К.: Каннон, 2001. – 1102 с.

28. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А.М. Бойко [та ін.]; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

Чорный Р.Л. Проблемы понятия преступлений, отнесенных к разделу I Особенной части УК Украины.

Рассмотрена проблема понятия преступлений против основ национальной безопасности Украины. Проанализированы взгляды на формирования этого явления.

Ключевые слова: национальная безопасность, государственная безопасность, безопасность государства, преступления против основ национальной безопасности Украины.

Chornyi R.L. Problems of crime concept stipulated in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

The problem of concept of crimes against fundamentals of national security of Ukraine is considered. Views on the formation of this phenomenon are analyzed.

Key words: national security, state security, safety of the state, crime against bases of national security of Ukraine.

Стаття надійшла 25 березня 2013 р.

УДК 343.92

О.В. Щербина

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ
ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА ЇХ ВПЛИВ
НА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЮ ЗАСУДЖЕНИХ**

Висвітлюються окремі сучасні проблеми функціонування державної пенітенціарної системи. Розглядаються конкретні проблемні питання діяльності виправних установ, аналізуються причини та умови, які сприяють виникненню та існуванню проблем у сфері виконання покарань. Зроблено висновки щодо можливих шляхів вирішення окремих проблем у сфері функціонування системи виконання покарань.

Ключові слова: виконання покарання, пенітенціарна система, проблеми функціонування виправних установ, ресоціалізація, міжнародні стандарти при поводженні із засудженими.

Постановка проблеми. З часу прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України, який визначив якісно нові засади виконання кримінальних покарань, було декілька спроб побудувати нове концептуальне бачення розвитку системи виконання кримінальних покарань. Однак, незважаючи на значну кількість нововведень, дедалі очевиднішим стає те, що практика фрагментарних удосконалень закону не може змінити ситуацію в цілому, тому слід схвально сприйняти Указ Президента України «Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» від 8 листопада 2012 р. [9], який визначив головні напрями удосконалення існуючої кримінально-правової політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Затверджена цим Указом Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України покликана розв'язати ключові проблеми, які виникають на сучасному етапі діяльності служби, а саме: приведення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, у відповідність із вимогами законодавства та європейськими нормами і стандартами, забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, вирішення кадрових проблем та соціального захисту персоналу; модернізацію виробничої сфери підприємств установ виконання покарань.

Тим не менш, сьогодні існує ціла низка проблем, які потребують негайного вирішення і повинні бути враховані як при подальшому реформуванні законодавства в цій сфері в цілому, так і під час практичної реалізації Концепції.

Стан дослідження. Проблематика функціонування системи виконання покарань не є суто новою, велика кількість проблемних питань розглядалась у працях О.І. Бажанова, І.Г. Богатирьова, Є.С. Брашніної, В.М. Бризгалова, А.І. Васильєва, О.І. Галінського, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, М.А. Дутова, П.П. Козлова, О.Г. Колба, Ю.В. Нікітіна, О.І. Плужник, Р.М. Підвисоцького, Г.О. Радова, М.О. Стручкова, М.І. Ткаченка, Е.В. Тураєва, С.Я. Фаренюка, С.В. Царюка, І.В. Шмарова, В.Є. Южаніна, І.С. Яковець та інших.

Водночас, зміни у суспільно-політичному курсі країни, прагнення привести вітчизняне законодавство у відповідність європейським нормам і стандартам та широке різноманіття інших чинників, відроджують актуальність проведення подальших досліджень у цьому напрямку.

Метою даної статті є висвітлення сучасної проблематики функціонування системи виконання покарань, визначення основних проблем та пошуку можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основних положень. Ефективність системи виконання покарання сьогодні визначається ресоціалізацією та їх соціальною адаптацією після звільнення, під якою слід розуміти тривалий процес, що має в своїй основі складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних і організаційних заходів, спрямованих на формування у кожного засудженого здібності й готовності до включення після відбуття покарання у звичайні умови життя суспільства. Цей процес припускає засвоєння елементарних норм, цінностей і знань, необхідних і достатніх для того, щоб бути включеним в життя суспільства [17, с. 44].

Покарання, в тому числі позбавлення волі, відповідно до чинного законодавства, має на меті не тільки кару, а й виправлення засудженого та попередження нових злочинів. Однак аналіз діяльності вітчизняної системи виконання покарань доводить наявність значної різниці між законодавчо визначеним та реальним станом практики діяльності органів і установ виконання покарань, що природно породжує недовіру суспільства до діяльності пенітенціарної системи та сумніви відносно того, чи залишати позбавлення волі одним з провідних покарань.

Значна кількість засуджених вже з перших днів перебування під вартою засвоює правила поведінки в місцях утримання, а згодом, у слідчих ізоляторах та УВП намагаються чітко їх дотримуватись, хоча й не погоджуючись з їх змістом. Навіть ті, хто визнає себе винними у вчиненні злочину, намагаються якнайшвидше пристосуватися до умов відбування покарання, знайти своє оточення і заступництво [1, с. 190].

Багато дослідників вказували на те, що воно декласує людей, спустошує і ганьбить їх, лягає важким тягарем на самого злочинця та його сім'ю [13, с. 36]; негативно впливає на свідомість людей і суспільну психологію, робить грубішою суспільну мораль і моральність; має доволі низьку ефективність, особливо стосовно неповнолітніх [18, с. 52]; є небезпечним соціальним явищем навіть у стабільному суспільстві [16, с. 97]; є для суспільства дорогим та руйнівним із соціальної точки зору; як правило, не сприяє зниженню рівня злочинності, тому в переважній більшості країн світу застосовується широке коло альтернативних видів покарань [4, с. 99–100].

Основними проблемними питаннями пенітенціарної системи залишаються перевантаженість установ виконання покарань та слідчих

ізоляторів засудженими; неналежні матеріально-побутові умови; відсутність фінансування на будівництво нових установ. Тобто, як і в інших державах, тиск силових структур, громадська думка, а також інші чинники, сприяють тому, що вислів «не буває багато тюрем» не втрачає своєї актуальності. Отже, це проблема не лише площ, а концептуальне питання, пов'язане з функціонуванням усєї кримінально-правової системи у широкому розумінні.

Державна пенітенціарна служба України, попри завдання вправлення засуджених, у подальшому не опікується їх долею, а прагне лише розширити коло кримінально-виконавчих установ. Тому реформування потребує вся інфраструктура кримінальної юстиції, а не лише суд, прокуратура чи Державна пенітенціарна служба. Очевидно, що зазначену проблему не можна вирішувати, ґрунтуючись лише на усвідомленні потреби.

Кримінально-виконавча установа є місцем, де існує велика вірогідність порушення прав людини. Справа не лише у тому, щоб пенітенціарна система відповідала мінімальним стандартам країн Європейського Союзу, а у тому, наскільки ефективними виявляться результати реформування у справі виправлення засуджених. Дійсно, більшість реформ, а тим більше у такій галузі, вимагають проходження декількох етапів, однак світові досягнення у сфері пенітенціарної науки засвідчують, що засудженим необхідні умови, в яких вони можуть залишитись сам на сам зі своїми думками, найкраще це одиночна камера, в якій засуджений відпочиває і може проводити, за бажанням, свій вільний час.

Переповненість пенітенціарних установ означає на практиці те, що різноманітні види корекційних програм застосовуються стосовно невеликої частки ув'язнених [2, с. 185]. Істотне перевищення ліміту наповнення колоній і слідчих ізоляторів ускладнює організацію нормальної роботи цих установ і суперечить міжнародним стандартам повождення із засудженими.

Тривале перебування засуджених за ґратами не сприяє виправленню, навпаки, у суспільство повертається, як правило, нездорова, морально знівечена особа. Тому є сенс переглянути систему покарань у бік зниження максимального строку покарання у вигляді позбавлення волі та передбачити покарання за злочини, не пов'язані з насильством щодо потерпілих, у виді альтернативних позбавленню волі покарань, а також впровадити систему короткострокового, ізольованого позбавлення волі [15, с. 84]. Однак, як видається, таке зниження

максимального строку позбавлення волі може не принести очікуваного результату, оскільки судами України при призначенні міри покарання у більшості випадків визначається покарання до п'яти років позбавлення волі [12, с. 14].

Суперечності між в'язничною системою і виправною функцією покарання криються в існуючій парадигмі кримінальної юстиції. Вбачається, що кримінально-виконавча система щодо місць виконання покарання у виді позбавлення волі потребує концептуального переосмислення. Необхідне вироблення соціальної бази для відповідної системної декриміналізації самого феномена місця відбування покарання у виді позбавлення волі. Останнє уявляється неможливим без відповідного соціально-психологічного чинника, як у професійній, так і у буденній правосвідомості.

Реформа кримінально-виконавчої системи насамперед спрямована на соціальну переорієнтацію вивчення кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених. В її основу були покладені Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями, Європейські в'язничні правила, інші міжнародні правові акти та угоди.

Практика переконливо підтверджує соціальне значення правильно організованого побуту засуджених. П.П. Козлов [7, с. 81] ще в 1986 році писав, що якщо засуджені задоволені всім необхідним у рамках закону, то не складно навести і підтримувати встановлений правопорядок в установі. Саме відсутність належних побутових умов, вірніше, відступ від них, часом зводить нанівець усі зусилля колективу в справі зміцнення правопорядку, а іноді призводить до небажаних наслідків і ексцесів.

М.О. Стручков вважав, що ефективна виховна робота неможлива, якщо засудженим не створені належні матеріально-побутові умови. Останні сприяють виконанню цими особами вимог режиму, виховують у них навички з дотримання і підтримання чистоти і порядку, допомагають створенню сприятливих умов для активного впливу на особистість засудженого [19, с. 236].

З огляду на зазначене цікавими, на нашу думку, виглядають результати опитування персоналу органів і установ виконання покарань, які відповідаючи на питання: «Як Ви ставитесь до впровадження міжнародних стандартів при поведженні із засудженими?», у переважній

більшості (67%) відповіли, що ставляться до цього негативно, 11% опитаних взагалі байдуже сприймають впровадження таких стандартів і лише 22% опитаних сприймають їх позитивно.

Такий значний відсоток практичних працівників, які негативно ставляться до провадження міжнародних стандартів пояснюється насамперед тим, що міжнародні стандарти втілюються лише у сферу гуманізації відбування покарання засудженими, тоді як персонал залишився зі своїми проблемами сам на сам. Значною мірою таке сприйняття пов'язане з пострадянською ментальністю наших громадян. Отже, реформування пенітенціарної системи має відбуватись поступово за всіма напрямками, і лише тоді це матиме позитивний результат.

Суттєвий вплив на стан правопорядку в установах виконання покарань та дотримання порядку і умов відбування покарання, здійснює криміногенний склад засуджених. За даними ДПтС України, структура засуджених до позбавлення волі за віком станом на 2010 рік виглядала наступним чином. Від 20 до 30 років – 47079 осіб, що складає 43%, від 30 до 40 років – 35489 осіб, що складає 33% від загальної кількості. Від 40 до 55 років – 19083 особи (17%), від 55 до 60 років – 2104 (2%), понад 60 років – 1091 (1%), загалом – 3195 осіб похилого віку. Засуджених до 20 років – 4% від загальної кількості засуджених до позбавлення волі [6].

Криміногенна зараженість сучасних установ виконання покарань пояснюється стабільним негативним впливом кримінальної субкультури на осіб, які перебувають в місця ізоляції. Кримінальна субкультура місць позбавлення волі залишається однією з маловивчених проблем як в теорії кримінології, так і науці кримінально-виконавчого права, хоча й відіграє одну з важливих ролей у діяльності сучасної пенітенціарної системи.

Традиції, правила певного антигромадського середовища мають глибокі історичні корені. Так, академік Д.С. Ліхачов писав, що початок існування згуртованого злочинського середовища відноситься переважно до часу, коли масові експропріації землі створила умови первинного накопичення капіталу. Одночасно спостерігалася активізація загальнокримінальної злочинності із задатками професіоналізму [11, с. 357].

Формування професійної злочинності проходило паралельно з розвитком пенітенціарної системи. Зокрема, відомий російський криміналіст Н.С. Таганцев у своїх працях відзначав, що умови утримання ув'язнених в російських в'язницях з самого початку їх існування були

вельми далекі від ідеалу: панувала тіснота, духота, голод, від якого багато вимирало [20].

Тому злочинний елемент, потрапивши в нестерпні умови, був вимушений об'єднуватися, щоб спільно протистояти тюремній адміністрації, у зв'язку з чим була організована тюремна артіль або община, яка опікувалася арештантами, вимагала беззаперечного підкорення законам, розроблених мешканцями в'язниць. Саме тоді почала складатися кримінальна субкультура, що дійшла до наших днів, оскільки правила і традиції кримінального середовища почали розповсюджуватися на всю територію Радянського Союзу.

В місцях позбавлення волі кримінальні традиції і встановлювані на їх основі неформальні норми поведінки регулюють відносини як в цілому, так і в малих групах засуджених. За даними В.І. Бистрих, 90% засуджених об'єднуються в малі неформальні групи, в яких велика частина правопорушень пов'язана з відступом від норм поведінки, що склалися. При цьому засуджені не тільки підтримують злочинні традиції, але й зацікавлені в розширенні своїх рядів. Тому живучість кримінально-злочинських традицій і звичаїв (основи кримінальної субкультури) — це об'єктивне явище, обумовлене у відповідь реакцією антигромадських елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства в цілому [3, с. 225].

Наступною і, на нашу думку, однією з головних проблем діяльності установ виконання покарань у контексті порядку і умов виконання і відбування покарань у виді позбавлення волі на певний строк є скасування на законодавчому рівні суттєвих відмінностей між рівнями безпеки та умов відбування покарання.

Так, основною відмінністю режиму в установах виконання покарань є різниця у правовому статусу засудженої особи щодо її прав та обов'язків. Засуджені до позбавлення волі, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівня безпеки, користуються основними (загальними) правами, передбаченими ст. 8 КВК України [10]. Стаття 107 КВК України визначає основні права і обов'язки засуджених до позбавлення волі. Глава 20 КВК України регламентує особливості відбування покарання у колоніях різних рівнів.

Детальний аналіз умов відбування покарання як однієї зі складових режиму вказує на те, що відмінність між умовами відбування покарання у виправних колоніях різних рівнів безпеки практично нівельована і простежується лише між виправними колоніями мінімально-

го рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і виправними колоніями максимального рівня безпеки з триманням у приміщеннях камерного типу. У решті виправних колоній умови відбування покарання практично не відрізняються. Посилки та передачі отримують без обмежень, побачення короткочасні одне на місяць, тривале – один раз на квартал.

Водночас, скасування обмежень на отримання посилок та передач засудженим потягло за собою й іншу проблему – забезпечення належного порядку утримання засуджених. На це звертають увагу і опитані нами оперативні працівники, зазначивши, що скасування обмеження на отримання посилок і передач вплинуло на стан дотримання режимних вимог в установах виконання покарань (67%), 89% із опитаних вважають, що цей крок вплинув на забезпечення режиму негативно.

Ми повністю погоджуємось з отриманими результатами, адже у значні кількості посилок і передач з продуктами харчування, які надходять засудженим співробітники ВК, виявляють заборонені предмети (наркотичні засоби, мобільні телефони, гроші тощо). Через це основною проблемою є те, що персонал не спроможний ретельно перевірити таку велику кількість посилок і передач, а засуджені, використовуючи різноманітні хитрощі, ховають заборонені предмети, які дуже важко виявити. Неналежна технічна оснащеність ВК також слугує на користь засудженим.

Необхідно зазначити, що такі напрями матеріально-побутового забезпечення засуджених, як житлове та комунально-побутове, отримання посилок, передач і бандеролей, розмір грошових коштів, дозволених до використання з особового рахунку на придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності, грошові премії та подарунки повинні використовуватися вітчизняним законодавцем як засоби стимулювання правослухняної поведінки засуджених у період відбування покарань [22, с. 30]. Але останні зміни, які внесені до КВК України, вказують на те, що переважна більшість перелічених напрямів практично не діють або не спрямовані на стимулювання правослухняної поведінки у засуджених.

Вважаємо, що матеріально-побутове забезпечення виконує своє соціальне призначення, будучи одним із самостійних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Однак законодавець не ввів матеріально-побутове забезпечення або матеріально-побутові умови утримання в перелік основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених,

визначених у ст. 6 КВК України. Вважаємо, що цей пробіл необхідно усунути.

Г.Д. Долженкова також підкреслює соціальне значення матеріально-побутового забезпечення засуджених у створенні передумов для їх успішної соціальної адаптації до життя на волі після відбування покарання [5, с. 100].

Н.Б. Хуторська, вивчаючи досвід виконання кримінального покарання у виді позбавлення свободи в Англії та Уельсі, дійшла висновку, що виховна робота із засудженими в нашому розумінні там відсутня. На думку британських колег, сама обстановка у в'язниці (чистота, порядок, нормальні умови життя, необхідні для цивілізованої людини) повинна надавати позитивний виховний вплив на засуджених [21, с. 16–17].

На наш погляд, створюючи гідне матеріально-побутове забезпечення засудженим, суспільство діє з позицій розумного егоїзму, тому що засуджені рано чи пізно вийдуть на свободу і увіллються у відкрите суспільство. Створюючи в місцях позбавлення волі нормальні матеріально-побутові умови існування, необхідно усвідомлювати, що кінцева мета цих гуманних умов – зниження рівня злочинності в суспільстві та передусім – рецидивної злочинності.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що наразі існують окремі проблеми у межах існуючої сьогодні пенітенціарної системи. Наявність окресленого кола проблемних питань негативно впливає на досягнення основних цілей покарання – виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Таким чином, до основних проблем діяльності пенітенціарної системи, які потребують якомога швидшого вирішення з боку держави сьогодні, на нашу думку, необхідно віднести: перевантаженість установ виконання покарань та слідчих ізоляторів засудженими; неналежні матеріально-побутові умови; відсутність фінансування на будівництво нових установ; скасування на законодавчому рівні суттєвих відмінностей між рівнями безпеки та умовами відбування покарання; поширення і укорінення серед засуджених кримінальної субкультури.

1. Баглай І.П. Організаційно-правові засади оперативної-розшукової діяльності установ виконання покарань / І.П. Баглай // Вісник Запорізького нац. ун-ту: зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – № 4. – С. 189–193.

2. Ван Зил Смит Д. Жесткое правосудие: новый стиль Южной Африки / Д. Ван Зил Смит // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 183–190.
3. Гуров А.И. Криминальный профессионализм / А.И. Гуров // Человек и закон. – М., 1990. – № 9. – С. 220–226.
4. Денисова Т. Правосвідомість суспільства та питання призначення і відбуття покарання / Т. Денисова // Вісник прокуратури. – 2006. – № 8. – С. 94–101.
5. Долженкова Г.Д. Социальное обеспечение как фактор, влияющий на социальную адаптацию осужденных к лишению свободы: монография / Г.Д. Долженкова. – М., 2004. – 136 с.
6. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article:jsessionid=9AFA5B3746510C22C20BF9821A42C947?art_id=66313&cat_id=66312
7. Козлов П.П. Быт осужденных и его значение в укреплении правопорядка в ИТУ / П.П. Козлов // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности: сб. научных трудов. – К., 1986. – С. 80–82.
8. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 зі змінами та доповненнями.
9. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листопада 2012 р.
10. Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 3–4. – Ст. 21
11. Лихачев Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи: словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) / авт.-сост. Д.С. Балдаев, В.Н. Белько, И.М. Юсупов. – М.: Края Москвы, 1992. – С. 355–358.
12. Любжина Т. Кримінально-правова характеристика засуджених жінок / Т. Любжина // Аспект. Информационный бюллетень. – 2004. – № 3. – С. 12–14.
13. Маляренко В.Т. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні / В.Т. Маляренко, І.А. Войтюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8. – С. 34–72.
14. Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права // Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73.
15. Надьон О. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ / О.Надьон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 79–84.
16. Рудник В. Соціально-економічні проблеми застосування позбавлення волі в Україні / В. Рудник // Право України. – 2001. – № 8. – С. 96–98.

17. Саленков І.В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Іван Володимирович Саленков. – Харків, 2011. – 215 с.

18. Северин О. Комплексний підхід при застосуванні до неповнолітніх правопорушників альтернативних фізичній ізоляції заходів впливу / О. Северин // Право України. – 2006. – № 7. – С. 52–55.

19. Советское исправительно-трудовое право: учебник / [И.А. Сперанский, Н.А. Стручков, Ю.М. Ткачевский, И.В. Шмаров]; под ред.: Н.А. Стручков, Ю.М. Ткачевский. – М.: Юрид. лит., 1983. – 352 с.

20. Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права: Учение о преступлении. Часть общая. Кн. 1 / Н.С. Таганцев. – СПб., 1880. – 178 с.

21. Хуторская Н.Б. Исполнение уголовного наказания в виде лишения свободы в Англии и Уэльсе: лекции / Н.Б. Хуторская. – М., 1995. – 146 с.

22. Швыдкий В.Г. Классификация элементов материально-бытового обеспечения осужденных / В.Г. Швыдкий // Предупреждение рецидивной преступности в Сибири: межвузовский сборник. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1980. – С. 27–35.

Щербина А.В. Современные проблемы функционирования системы исполнения наказаний и их влияние на ресоциализацию осужденных.

Освещаются отдельные современные проблемы функционирования государственной пенитенциарной системы. Рассматриваются конкретные проблемные вопросы деятельности исправительных учреждений, анализируются причины и условия, способствующие возникновению и существованию проблем в сфере исполнения наказаний. Сделаны выводы относительно возможных путей решения отдельных проблем в сфере функционирования системы исполнения наказаний.

Ключевые слова: *исполнение наказания, пенитенциарная система, проблемы функционирования исправительных учреждений, ресоциализация, международные стандарты при обращении с осужденными.*

Scherbyna O. Current problems of the functioning of the penitentiary system and their impact on resocialization of convicted persons.

The article deals with certain contemporary problems of functioning of the state penitentiary system. The author considers the specific issues concerning correctional institutions, analyzes the causes and conditions contributing the emergence and existence of the problems in the field of sentences execution. In this paper a number of conclusions on the possible ways of solving definite problems in the penal system functioning.

Key words: *execution of the punishment, the penitentiary system, the problems of corrections institutions, resocialization, international standards of the treatment of prisoners.*

Стаття надійшла 27 травня 2013 р.

ЗАОХОЧЕННЯ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Аналізується система заходів запобігання та протидії корупції в Україні. Виявлено доцільність подальшого її розвитку в напрямку заохочення суспільно корисної антикорупційної мотивації.

Ключові слова: заохочення, система заходів, антикорупційна мотивація.

Постановка проблеми. Глобалізація й лібералізація суспільних відносин супроводжується криміналізацією економічного і політичного життя кожної держави, особливо у зв'язку з поширенням корупції. Зокрема в Україні це явище набуло масштабів загрози національній безпеці, що висуває потребу негайного вжиття системних та послідовних заходів, які мають комплексний характер [1]. З огляду на глобальний характер корупції відбулось істотне реформування вітчизняного законодавства в напрямку його гармонізації з положеннями міжнародних базових антикорупційних конвенцій. Згідно чинного законодавства, корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди відповідній особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей [2]. Разом з тим корупція – це також і своєрідний барометр моральності суспільства, а тому вимагає адекватної реакції з боку суспільства і держави. Однак, на жаль, варто констатувати, що чинна система антикорупційних заходів ще не достатньою мірою адаптована до моральних, політичних, соціально-економічних реалій українського суспільства. Як справедливо зазначають В. Казімірчук та С. Боботов, окремі акти поведінки настільки вкорінені у масовій свідомості у формі звички, традиції, що набули стійкості до тривалого супротиву всьому новому [3, с. 36]. Повною мірою це твердження поширюється й щодо корупційної поведінки. Таким чином, існує нагальна потреба не обмежуватися механічним перенесенням норм міжнародних

правових актів у законодавчу базу України, що, на жаль, спостерігається останнім часом у законотворенні. Не менш важливо прогнозувати ефективність такої імплементації, а також продовжувати пошуки залучення нових резервів для формування більш досконалої системи антикорупційних заходів з урахуванням українських реалій соціальної дійсності.

Стан дослідження. Проблема корупції уже тривалий час розробляється у кримінології. Дослідженню її окремих, здебільшого, загальнотеоретичних аспектів, у різний час присвятили свої праці Б. Волженкін, О. Ведернікова, Н. Лопашенко, М. Мельник та інші провідні вітчизняні та закордонні вчені. Більш сучасні дослідження, які проводилися в Україні, у тому числі В.Грищук, М. Хавронюк, Л. Брич, І. Газдайки-Василишин, В. Ковбасюк, О. Наджарова та ін., як правило, були присвячені питанням неузгодженості, суперечності деяких положень нового антикорупційного законодавства, що ускладнюють практику його застосування. На окрему увагу заслуговує праця П. Андрушка, де автором не лише ретельно проаналізовано стан імплементації стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією ради Європи у вітчизняне кримінальне законодавство, але й узагальнено напрями вдосконалення кримінального антикорупційного законодавства України у зв'язку з його приведенням до стандартів базових міжнародних антикорупційних конвенцій [4, с. 319–331].

У вище згаданих та інших наукових працях, які присвячені антикорупційній тематиці, основний акцент було зроблено на питаннях недосконалості окремих кримінально-правових норм, положень Кодексу про адміністративні правопорушення у частині відповідальності за корупцію. До того ж, у працях провідних вчених, зазвичай, розглядалися репресивні заходи запобігання та протидії корупції в Україні у зв'язку з притягненням винних до юридичної відповідальності. Натомість дослідження дієвості системи запобігання та протидії корупції в Україні як цілісного утворення, ефективного механізму, що має виконувати функцію обезпечення суспільства від корупційних загроз, залишається поза науковим аналізом. Низка актуальних питань їй, зокрема, щодо комплексності та взаємної узгодженості заходів запобігання та протидії корупції, взаємодоповнюючій та взаємно підсилюючій дії заходів реалізації методів примусу та заохочення в напрямку формування стійкої антикорупційної мотивації, залишились достатньо дослідженими, що, своєю чергою, негативно позначається на юридичній практиці.

Метою даної статі є критичне переосмислення змістового наповнення системи законодавчо забезпечених заходів запобігання та протидії корупції в частині заохочення суспільно корисної антикорупційної мотивації.

Виклад основних положень. У тлумачних словниках захід – це сукупність дій або засобів задля здійснення чого-небудь, досягнення конкретного результату [5, с. 433]. Специфіка заходів запобігання корупції полягає у впливі на фактори, що породжують чи сприяють корупції. Такі заходи переслідують ціль зниження рівня корупції, зменшення її суспільної небезпеки, а також недопущення проявів корупційної поведінки особами з криміногенними нахилами.

Відповідно до положень чинного законодавства за вчинення корупційних правопорушень передбачена дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна чи кримінальна відповідальність. При цьому кримінально-правові заходи належать до найбільш жорстких заходів запобігання та протидії корупції. Відповідні кримінально-правові норми в переважній більшості випадків являють собою норми-заборони, що не дозволяють певні вчинки людей (злочинна дія або злочинна бездіяльність) під загрозою застосування особливого виду державного примусу – кримінального покарання. Натомість заохочувальні антикорупційні кримінально-правові норми передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за комерційний підкуп; підкуп особи, яка надає публічні послуги; пропозицію або давання хабара за умови, якщо відносно особи, яка вчинила вище згадане діяння, мало місце вимагання або, якщо особа добровільно заявила про те, що сталося до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом порушувати кримінальну справу. Разом з тим кримінально-правові засоби запобігання та протидії корупції, як правило, застосовуються на пізніх стадіях розвитку корупційної поведінки. У зв'язку з цим доцільно дещо більше уваги приділити спеціально-кримінологічним заходам, які націлені на своєчасне виявлення та усунення криміногенних явищ і процесів, які детермінують корупційну поведінку й, зокрема, злочинну.

За результатами аналізу сучасної ситуації щодо стану корупції в Україні, до основних чинників корупції, зокрема, відносять: недостатній рівень доброчесності окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; невідповідність рівня оплати праці осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, обсягу їх повноважень; толерантність та

відсутність критичного ставлення суспільства до проявів корупції; сприйняття населенням корупції як одного із засобів досягнення бажаного результату [1]. З цього випливає, що система законодавчо забезпечених антикорупційних заходів має охоплювати заходи, спрямовані на удосконалення матеріальної та моральної мотивації й, особливо державних службових осіб, доведення їх рівня заробітної плати до конкурентоздатної на ринку оплати праці.

Натомість у Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції», задекларовано такі заходи: обмеження щодо використання службового становища; обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; обмеження щодо одержання дарунків (пожертв); обмеження щодо роботи близьких осіб; обмеження щодо осіб, які звільнилися з посад або припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування; спеціальна перевірка щодо осіб, які претендують на обіймання посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування; фінансовий контроль, який полягає у зобов'язанні щорічно до 1 квітня подавати за місцем роботи (служби) декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік, а також письмово повідомляти в десятиденний строк про відкриття відповідним суб'єктом валютного рахунка в установі банку-нерезидента; дотримання положень кодексів поведінки, якими зобов'язані керуватися особи під час виконання своїх службових повноважень; урегулювання конфлікту інтересів шляхом ужиття заходів щодо недопущення будь-якої можливості їх виникнення, а також невідкладного повідомлення безпосереднього керівника про наявність конфлікту інтересів; антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів з метою виявлення у проектах нормативно-правових актів норм, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень; дотримання вимог щодо прозорості інформації; заборона на одержання послуг і майна органами державної влади та органами місцевого самоврядування [2].

Аналогічного змісту заходи, але в більш систематизованому вигляді, містяться й у положеннях Антикорупційної програми на 2011–2015 [6].

Отже, законодавчо забезпечені заходи запобігання та протидії корупції в Україні за своєю спрямованістю не усувають усього спектра криміногенних явищ і процесів, що визначають стан корупції в державі. Передусім це стосується криміногенних факторів, які перебувають у соціально-психологічній площині.

До того ж за змістовим наповненням антикорупційні заходи зводяться до встановлення вище згадуваних правообмежень та заборон, що по-суті є заходами реалізації методу примусу. Разом з тим поведінка особи, у тому числі антикорупційна, є складним соціально-психологічним феноменом, що регулюється не лише завдяки методу примусу, але й методам надання допомоги та заохочення. Характерною властивістю заходів заохочення є свідоме добровільне утримання суб'єкта від корупційної поведінки. Завдяки цьому антикорупційна поведінка набуває ознак тривалості та системності, а також меншою мірою залежить від зовнішніх несприятливих обставин.

У юридичній літературі заохочення розглядається як спосіб впливу на волю особи в напрямку здійснення корисних, з погляду заохочувального впливу справ. Так, наприклад, П. Хряпінській визначає метод кримінально-правового заохочення як органічне узгодження інтересів та потреб особи, поведінка якої стимулюється, з одного боку, та суспільних, державних інтересів та завдань у кримінально-правовій сфері, – з іншого, що знаходить своє відображення у сприятливій, безконфліктній ситуації [7, с. 13].

Заохочувальний вплив сприяє виникненню інтересу до здійснення визначених справ, одержання матеріального, морального та іншого схвалення. За змістом – це своєрідне спонукання до бажаних й соціально схвальних дій через інтерес, свідомість, волю. У даному випадку заохочення має на меті стимулювати антикорупційну поведінку.

Як справедливо підкреслює А. Міхлін, заходи-заохочення застосовуються, як правило, не за поодинокі вчинки, а за позитивну поведінку протягом певного проміжку часу [7, с. 14].

Педагогічною теорією і практикою напрацьовано систему вимог щодо застосування заохочення, у тому числі з урахуванням широкої гласності, обґрунтованості, схвальності. Заохочення базується на таких основних принципах: економії стимулу, адже нескінченна низка державних нагород одній особі об'єктивно їх нівелює як в очах самого нагородженого, так і в очах оточуючих; перенасичення заохоченням може спровокувати протилежну реакцію, коли стимул перестає бути таким і згодом провокує виникнення так званого «комплексу нагородженого»; вигідності заохочення; шансу, коли особа щодо якої застосовується система стимулів, одержує можливість отримати цей стимул; своєчасності, коли нагорода отримується безпосередньо після вчинення відповідних дій; інформованості, що означає обізнаність особи щодо порядку, строків, умов надання заохочення; зрозумілості,

коли саме заохочення і способи його досягнення є прості і доступні для розуміння одразу після «першого прочитання»; наявності розрахунків, коли особа має сама оцінити очікуване заохочення і вирішити, чи варто залучати якісь додаткові енерговитрати для його отримання; боротьби мотивів, коли перемагає сильніший стимул у конкретній ситуації; персоналізації – індивідуального використання заохочення; пропорційності, коли заохочення відповідає характеру і ступеню заслуги; гарантованості винагороди [8, с. 19].

Заохочення, як засіб впливу на правослухняну поведінку особи, ретельно розробляється у трудовому праві та розглядається не лише як засіб стимулювання працівників, але й як основний фактор, що сприяє забезпеченню трудової дисципліни.

Відповідно до підстав розрізняють:

- абсолютне заохочення, зумовлене абсолютними підставами заохочення й, зокрема, сумлінним виконанням трудових і службових обов'язків, виконанням громадянського обов'язку та ін.;

- відносне, що регламентоване дисциплінарними статутами, норми яких зобов'язують заохочувати добровільне відмовлення від неправомірної діяльності, щире розкаяння, добровільне усунення заподіяної шкоди;

- формальне заохочення – це заохочення, регламентоване правовими нормами (відповідні заходи оформляються спеціальними правозастосовчими актами і, як правило, заносяться в трудову книжку, службову картку);

- неформальне заохочення – застосування різноманітних заходів впливу, не передбачених юридичними нормами (наприклад, публічна похвала).

За змістом заохочення може бути: моральне (подяка, грамота); матеріальне (премія, коштовний подарунок); статусне (наприклад, присвоєння почесного звання); змішане (один захід містить моральне, матеріальне і статусне заохочення).

У залежності від кола осіб, до яких застосовуються заходи заохочення, розрізняють: заходи заохочення, що застосовуються до колективних суб'єктів; заходи заохочення, що застосовуються до індивідуальних суб'єктів.

Заходи заохочення можуть розподілятися й іншим чином за відповідними критеріями й, зокрема: за способом дії на працівників – на моральні, що полягають в офіційному та прилюдному визнанні досягнень особи та їх особливої ролі та матеріальні, коли працівник за висо-

кі показники у роботі отримує відповідну матеріальну винагороду; за оформленням і закріпленням у правових актах – нормативні та ненормативні; за сферою дії – загальні, вживані до будь-яких працівників, і спеціальні.

Заохочення, як форма схвалення антикорупційної поведінки особи, виконує важливу стимулюючу функцію. Особливістю заходів заохочення щодо антикорупційної поведінки є те, що вони адресовані суб'єктам відповідальності за корупційні правопорушення, та зазвичай, є нормативного характеру; за способом дії – можуть бути не лише моральні чи (та) матеріальні, але й службового характеру, наприклад, обов'язковість урахування бездоганної поведінки та відданості особи інтересам служби при вирішенні питання щодо просування по службі.

Перевага заходів заохочення, порівняно із заходами примусу, полягає в тому, що утримання суб'єкта від корупційної поведінки відбувається на емоційному рівні, добровільно і свідомо.

Незважаючи на те, що в системі законодавчо забезпечених заходів запобігання та протидії корупції заходи заохочення належним чином не відображені, у статті 1 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції звертається увагу на потребу «... заохочення чесності, відповідальності й належного управління громадськими справами й державним майном» [9].

У положеннях Модельного закону «Основи законодавства щодо антикорупційної політики», прийнятому на двадцять другому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників Співдружності Незалежних Держав (Постанова № 22-15 від 15 листопада 2003 року), також зазначено, що однією з цілей антикорупційної політики держави має стати забезпечення стимулів до заміщення державних посад, посад державної та муніципальної служб непідкупними особами. У зв'язку з цим урядам держав Співдружності Незалежних Держав запропоновано передбачити у національному законодавстві не лише заходи обмеження та заборони, але й чіткі гарантії служби у державному та приватному секторах [10].

Такими заходами мають стати: а) у державному секторі – заохочення осіб, що заміщують державні посади, посади державної та муніципальної служби, за бездоганне виконання своїх повноважень, чесність і непідкупність, у тому числі при вирішенні питань представлення до державних нагород, почесних звань, військових, спеціальних звань, класних чинів та інших відзнак; надання переваг при призначенні на порівняно вищі державні посади; просування по державній чи

муніципальній службі осіб, які мають заохочення за бездоганне виконання повноважень, чесність і непідкупність; б) у приватному секторі відповідно – заохочення за бездоганним виконанням повноважень, чесність і непідкупність.

Заходи запобігання та протидії корупції, що застосовуються у різних державах, попри свою спільну цілеспрямованість, можуть різнитися за змістом, характером, обсягом. Однак їх специфіка, а також необхідність і достатність багато в чому визначаються станом соціального, економічного, політичного розвитку конкретно визначеної держави. Відтак, видається, що заходи заохочення і зокрема, які наведені у Модельному Законі «Основи законодавства щодо антикорупційної політики», не позбавлені сенсу саме в українських реаліях на етапі побудови соціальної правової держави.

З іншого боку, в економічно та соціально розвинених державах потреба у заходах заохочення не є настільки нагальною. Так, наприклад, у рамках міжнародної науково-практичної конференції «Протидія корупції: європейський досвід та українські реалії», яка відбулася 20–21 квітня 2012 року у Львівському державному університеті внутрішніх справ, в ході обміну позитивним досвідом, було з'ясовано, що, зокрема, у Федеративній Республіці Німеччині, не передбачено застосування заходів-заохочення за бездоганну службу в державному чи приватному секторах управління. Сподіваємося на те, що в майбутньому, українське громадянське суспільство досягне такого рівня розвитку, що також відпаде нагальна потреба у заходах заохочення антикорупційної поведінки. Однак, з огляду на експертні оцінки сучасного стану корупції в Україні в умовах соціально-економічних реформ, потреба у заходах заохочення суспільно корисної антикорупційної мотивації не позбавлена актуальності.

Висновки. Отже, сформована на даний час система заходів запобігання та протидії корупції в Україні не відзначається комплексним характером, оскільки за своєю спрямованістю вище наведені законодавчо забезпечені заходи не усувають усього спектра криміногенних факторів, що визначають стан корупції в Україні на сучасному етапі. За змістовим наповненням антикорупційні заходи в основному є заходами реалізації методу примусу, що не повною мірою забезпечує формування суспільно корисної антикорупційної мотивації. У частині заохочення система законодавчо забезпечених заходів запобігання та протидії корупції не відповідає міжнародним стандартам й, зокрема, Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції та Модельно-

го закону «Основи законодавства щодо антикорупційної політики», прийнятому 15 листопада 2003 року на двадцять другому пленерному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників СНД. Доповнення положень вітчизняного антикорупційного законодавства заходами-гарантіями державної служби та заохоченнями прискорить процес розбудови громадянського суспільства в Україні та утвердження антикорупційних стандартів поведінки у державному та приватному секторах управління.

1. Національна антикорупційна стратегія на 2011-2015 роки: Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 3020.

2. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

3. Личность и уважение к закону (Социологический аспект) / за ред. В.Н. Кудрявцева, В.П. Казимирчука. – М.: Наука, 1979. – 285 с.

4. Андрушко П.П. Реформа українського антикорупційного законодавства в світлі міжнародно-правових зобов'язань України / П.П. Андрушко. – К.: Атіка, 2012. – 332 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

6. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / П.В. Хряпінський. – Х.: Нац. юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2010. – 39 с.

7. Михлин, А.С. Поощрительные институты и их место в уголовно-исполнительном праве / А.С. Михлин // Личность преступника и предупреждение преступлений: сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – С. 11–22.

8. Голик Ю.В. Принципы поощрения в уголовном праве / Ю.В. Голик // Проблемы правоведения в современный период. – Томск: Изд-во Томского государственного ун-та, 1990. – 459 с.

9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифіковано із заявами Законом України від 18 жовтня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 496.

10. Основы законодательства об антикоррупционной политике: Модельный закон, принят на двадцать втором пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление № 22-15 от 15 ноября 2003 г.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_944/page2

Якимова С.В. Поощрение в системе мер пресечения и противодействия коррупции за законодательством Украины.

Анализируется система мер пресечения и противодействия коррупции в Украине. Выявлена целесообразность дальнейшего ее развития в направлении поощрения общественно полезной антикоррупционной мотивации.

Ключевые слова: поощрение, система мер, антикоррупционная мотивация.

Yakimova S.V. Encouragement a System of Corruption Preventive and Counteraction Measures in the Legislation of Ukraine.

The system of corruption preventive and counteraction measures in Ukraine is analyzed; the feasibility of its further development towards the promotion of socially useful anti-corruption motivation is revealed.

Key words: encouragement, system of measures, anti-corruption motivation.

Стаття надійшла 14 березня 2013 р.

УДК 343.21

Г.З. Яремко

СПІЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ В АСОЦІАЦІЯХ НОРМ ПРО РІЗНІ СКЛАДИ ОДНОГО ЗЛОЧИНУ

Досліджується єдність суспільно небезпечного діяння у нормах про різні склади одного злочину. Виділено способи опису суспільно небезпечного діяння у кримінальному законі. Визначено зміст вказівки на «ті самі діяння» залежно від конструкції складу злочину (формальний чи матеріальний).

Ключові слова: асоціація норм; злочин; склад злочину; суспільно небезпечне діяння.

Постановка проблеми. У горнілі сучасної науки кримінального права рефреном звучить думка про надмірну динамічність, безсистемність, штучність, необґрунтованість змін кримінального закону, збільшення кількості норм, неузгодженість положень нових норм з існуючими нормами. І як результат, А.А. Музика резюмує, що поле змін кримінального закону окупували дилетанти [1, с. 404]. При цьому В.О. Навроцький справедливо зауважує, що поява все нових і нових статей у КК України не супроводжується збільшенням кола кримі-

нально караних діянь. За великим рахунком, все, що визнавалось злочинним і кримінально караним півтори сотні років тому, продовжує бути таким і зараз [2, с. 123]. Тобто збільшення кількості норм у КК України – це не збільшення кількості злочинів, а збільшення їх юридичних конструкцій (складів злочинів). Саме норми, що передбачають різні варіанти одного і того ж злочину, які пов'язані з різним його ступенем суспільної небезпеки, утворюють у кримінальному праві *асоціації норм* [3, с. 77].

Стан дослідження. Незважаючи на те, що спроби обґрунтувати об'єднання норм в асоціації були ще у 70-их роках ХХ століття, однак і на сьогодні доводиться констатувати практично зародковий стан їх осмислення. Так, у жодній праці кримінально-правового характеру не вживається поняття асоціацій кримінально-правових норм. Можливо, це небажання ламати «священну» тріаду системи права – «норм-інститут-галузь», а можливо, звичайний конформізм. Однак, було б хибно і несправедливо вважати, що питання, пов'язані з диференціацією кримінальної відповідальності та щодо співвідношення норм, які утворені у результаті такого процесу, не знайшли наукового осмислення. Такі питання досліджуються у доктрині кримінального права, щоправда, фрагментарно, досі немає цілісної концепції. При цьому науковці послуговуються іншим термінологічним апаратом, який більш тісно увійшов у кримінально-правову тканину. Йдеться про так звані загальні та спеціальні норми; норми про прості та кваліфіковані (привілейовані) склади злочинів.

Серед дослідників можна назвати, зокрема, Б.А. Курінова, М.Й. Коржанського, В.Н. Кудрявцева, О.К. Маріна, В.О. Навроцького, Н.М. Свідлова, С. А. Тарарухіна, В.Б. Шакіна.

Об'єднувальним ядром асоціацій норм (тобто системою ознак, спільність яких свідчить, що мають місце різні склади одного злочину) виступає єдність таких ознак: об'єкта злочину; суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків (їх характеру), загальних ознак суб'єкта злочину та вини (її форми), а також інших, які виділені з метою обмеження (звуження) сфери кримінальної відповідальності та які мають криміноутворююче, а не варіантне (кваліфікуюче чи привілейуюче) значення [4].

А тому **метою** цього дослідження є аналіз суспільно небезпечного діяння саме як однієї з ознак, спільність якої (поряд з іншими вищеназваними обов'язковими ознаками) свідчить про те, що мають місце різні склади одного злочину. Це дозволяє розглядати норми, які

закріплюють такі склади злочинів, як елементи асоціації норм про відповідний злочин.

Виклад основних положень. Ознаку суспільно небезпечного діяння у літературі визнають обов'язковою чи навіть основною ознакою злочину. При цьому виділяють такі способи її опису:

- 1) шляхом викладу переліку конкретних способів вчинення;
- 2) шляхом узагальненої характеристики способів вчинення;
- 3) поєднання примірного переліку конкретних способів вчинення діяння та їх узагальненої характеристики [5, с. 183–184].

Погоджуючись з виділеними способами опису діяння у кримінальному законі, все ж видається, що такий перелік є неповним. Так, поза увагою залишилися випадки, коли законодавець у диспозиціях використовує терміни, що водночас позначають і діяння, і наслідок. На кшталт, вбивство, вчинене через необережність (ст. 119 КК України). Оскільки третій із наведених способів опису діяння є змішаним, поєднуючи в собі два перших способи, розглянемо особливості опису діяння шляхом викладу переліку конкретних способів вчинення та шляхом узагальненої характеристики способів вчинення, а також випадки, коли використовуються терміни, що позначають водночас і діяння, і наслідок.

Отже у випадку викладу переліку конкретних способів вчинення пошук норм про різні склади одного злочину не викликає особливих труднощів. Таке суспільно небезпечне діяння описується шляхом:

- дублювання термінів чи термінологічних зворотів;
- використання синонімічних термінів;
- використання відсилок.

Щодо першого виду – то в окремих статтях законодавець просто кажучи використовує повторення тотожних слів, які позначають діяння у складі злочину. Наприклад, у ст. 185 КК України в усіх п'ятьох частинах повторюється слово «крадіжка». Таке формулювання та аналіз норм не залишає жодних сумнівів, що стаття передбачає різні склади одного злочину – крадіжки. Дублювання такого роду має місце не лише в межах однієї статті, але й в різних статтях різних розділів кримінального закону. Так, науковцями підмічено, що одне і те ж діяння може фігурувати в числі ознак різних складів злочинів, розташованих в різних розділах Особливої частини КК України [6, с. 57]. Наприклад, вказівка на розбій міститься не лише в усіх структурних частинах ст. 187 КК України, але й, приміром, у ч. 2 ст. 433 КК України, де йдеться про «розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій».

Що ж до використання текстуально нетотожних термінів, однак тотожних семантично (синонімів) – то, звичайно, таке порушує термінологічну єдність та є негативним для закону. При цьому цілком обґрунтовано у літературі підтримано позицію, що спільними ознаками слід вважати ті, зміст яких збігається. До того ж необов'язково, щоб ці ознаки збігалися текстуально, важливо, щоб тотожним був їх зміст [7, с. 123]. Наприклад, про тотожність діяння можна говорити в асоціації норм про умисне вбивство. Так, серед норм про вбивство наявні вказівки на умисне вбивство (ст. 115–118, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438 КК України), посягання на життя (ст. 112; ст. 348; ст. 379, ст. 400; ст. 443 КК України), загибель людини (людей) (ч. 3 ст. 258; ч.ч. 2, 3 ст. 265; ч. ч. 2, 3 ст. 265-1, ч. 2 ст. 439 КК України). Незважаючи на термінологічну неідентичність, системний аналіз таких норм засвідчує, що у всіх випадках йдеться про протиправне заподіяння смерті іншій людині [8].

Що ж до третього виду опису діяння у кримінально-правовій нормі (використання відсилок) – то слід зазначити, що велика кількість статей Особливої частини КК України, які поділені на частини, містить такі лексичні комбінації, як-от: «дії, передбачені частиною другою цієї статті» (ч. 3 ст. 109); «діяння, передбачене частиною першою цієї статті» (ч. 2 ст. 144) «те саме діяння» (ч. 2 ст. 120, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 151) і т.п. (далі вживатимемо узагальнений термін «діяння»). Тобто, це свого роду внутрішні відсилки (у межах однієї статті). При цьому очевидно, що при формулюванні таких відсилок законодавець вказує не на всі ознаки складу злочину, викладеного у нормі, а на ті ж дії (діяння). Однак, у науці кримінального права підходить щодо того, що розуміти під діянням, далеко не одностайні. Так, одні автори вказують, що діяння одночасно охоплює і наслідок [7, с. 15; 9, с. 57], другі – розмежовують діяння та його наслідок [5, с. 40–41; 10, с. 81; 11, с. 15; 12, с. 147], ще інші вказують, що діяння може вживатися як для характеристики злочину в цілому, так і для характеристики об'єктивної сторони складу злочину [13, с. 52; 14, с. 3].

Логічною та мовною аксіомою є те, що не може один і той же термін позначати в одних випадках одне поняття, а в інших – інше. Винятком є хіба що терміни-синоніми. Так, синонім (з грецької – однойменний) – слово, близьке або тотожне за значенням до іншого, але відмінне від нього за звучанням [15]. Те, що терміни «діяння» та «наслідок» не є синонімами, не потребує навіть спеціального аналізу. Та все ж тлумачні словники це доводять [16]. Однак, це не завжди

враховує сам законодавець, що і створило підґрунтя для наукового висновку про те, що термін «діяння» може вживатися як для характеристики злочину в цілому, так і для характеристики об'єктивної сторони складу злочину. Втім уточнимо. Термін «діяння» *не може вживатися* як для характеристики злочину в цілому, так і для характеристики об'єктивної сторони складу злочину, *проте вживається*.

Те, що слід розмежовувати діяння та його наслідок, має і власне кримінально-правове обґрунтування. Так, свого часу Н.Ф. Кузнецова зазначала, що саме тому, що настання злочинного результату не є елементом діяння, а належить до сфери зовнішнього світу, можливим є замах та готування [11, с. 15]. Окрім цього, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла та не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі або державі. Очевидно, що законодавець вказує на діяння як окрему ознаку та залишає наслідки за його межами. Отож, слід розмежовувати діяння та наслідок, чого не враховує законодавець. Покажемо це на прикладах, розглянувши окремо матеріальні та формальні складі злочинів.

Щодо матеріальних складів злочину, то слід виділити дві окремі ситуації. По-перше, коли у частинах 2, 3 чи наступних склад злочину описується із зазначенням на те саме діяння та утворюється за допомогою вказівки на нові (якісно інші) *основні* суспільно небезпечні наслідки, аніж ті, що вказані у простому складі. Наприклад, ч. 1 ст. 286 КК України вказує, зокрема, на порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження. А ч. 2, зокрема, на ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть потерпілого (виділено авт. – *Я.Г.*). Очевидно, що в описаних нормах змінюються саме основні суспільно небезпечні наслідки, їх характер. Якщо скористатись методом гіпотези та припустити, що діяння охоплює і наслідок, то виходить, що ч. 2 аналізованої статті передбачає відповідальність буквально за «порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження, якщо вони спричинили смерть потерпілого». Тобто для констатації складу злочину, викладеного у ч. 2, необхідно настання одночасно двох наслідків для потерпілого – середньої тяжко-

сті тілесних ушкоджень і смерті. Алогічність та неприйнятність такого підходу не потребує коментування. Отож, для констатації складу злочину, передбаченого, ч. 2 ст. 286 КК України, обов'язковим є встановлення лише порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, тобто ознак діяння (без ознак наслідків, викладених у ч. 1). Втім, тут важливим є інший висновок. Незважаючи на те, що обидві вказані норми розміщені в різних частинах однієї статті та безапеляційно у літературі вважають відповідно такими, що передбачають простий та кваліфікований склади одного злочину, вважати їх такими немає підстав. Так, немає єдності суспільно небезпечних наслідків – тілесні ушкодження (ч. 1 ст. 286 КК України) та смерть потерпілого (ч. 2 ст. 286 КК України). Що, своєю чергою, не дозволяє говорити про єдність безпосередніх об'єктів, якими виступають відповідно здоров'я та життя людини. Визнавати ж безпосереднім об'єктом – безпеку руху та експлуатації транспорту (що практично одногослоно стверджується у літературі [17, с. 122; 18, с. 850]) означає слідувати системі закону (а саме розміщенню ст. 286 КК України у Розділі XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» КК України), але не системі права. У вказаній нормі забезпечення безпеки руху та експлуатації транспорту не є самоціллю. Такі відносини взагалі у цій нормі самостійно (окремо) не є об'єктом охорони, а пов'язуються лише з настанням суспільно небезпечних наслідків у вигляді відповідної шкоди здоров'ю чи життю людини. Врешті, про об'єкт посягання судити можна, у першу чергу, власне із заподіяної шкоди, а не із суспільно небезпечного діяння. Тобто ст. 286 КК України має на меті забезпечити здоров'я та життя людини шляхом забезпечення безпеки руху та експлуатації транспорту.

Друга ситуація пов'язана з випадками, коли склад злочину в частинах 2, 3 та наступних описується шляхом вказівки на те саме діяння та утворюється за допомогою зазначення інших, *окрім основних суспільно небезпечних наслідків*, варіантних ознак. Наприклад, ч. 1 ст. 122 КК України передбачає відповідальність за умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження. Тоді як ч. 2 цієї ж статті вказує на «ті самі дії, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості». Виглядає безспірним, що ч. 2 ст. 122 КК України передбачає відповідальність за заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень за наявності вказаних у ч. 2 кваліфікуючих ознак. Тобто вказівка на «ті самі дії» охоплює і суспільно небезпечний наслідок таких дій. Прина-

гідно варто зазначити, що доволі часто законодавець, формулюючи такі законодавчі конструкції кваліфікованих (особливо кваліфікованих) складів злочинів використовує не вказівку на те саме діяння (дію) тощо, а повторює назву самого злочину. Як-от: в частинах других статей 115, 119, 121 тощо КК України вказано відповідно на «вбивство», «умисне тяжке тілесне ушкодження». У таких випадках, не виникає сумнівів, що при констатації кваліфікованого складу необхідно встановити як ознаки діяння, так і ознаки суспільно небезпечного наслідку.

Проте, як вказувалось, у кримінальному законі існують також формальні склади злочинів, тобто в яких не міститься вказівки на суспільно небезпечні наслідки, хоча такі завжди є. Так, ч. 1 ст. 151 КК України передбачає відповідальність за поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи. Отже, у ч. 1 вказано лише на діяння. Наслідки не названі, хоча завжди настають, а саме: це та нематеріальна шкода, яка заподіяна волі, честі та гідності особи незаконним поміщенням у психіатричний заклад. Частина ж 2 цієї статті вказує на *«те саме діяння, яке спричинило тяжкі наслідки»* (виділено авт. – Я.Г.). У цьому випадку термінологічний зворот *«те саме діяння»* охоплює увесь злочин, описаний у ч. 1 ст. 151 КК України, а не його окрему ознаку – суспільно небезпечне діяння, оскільки наслідок такого діяння настає завжди. Тобто, можна констатувати, що ч. 2 ст. 151 КК України передбачає злочин з похідними наслідками. Так, основний наслідок – це та нематеріальна шкода, яка заподіяна волі, честі та гідності особи незаконним поміщенням у психіатричний заклад (ставлення до яких характеризується умисною формою вини), похідні – тяжкі наслідки, наприклад, у вигляді шкоди здоров'ю особи (психічне ставлення до яких уже характеризується необережною формою вини).

Зрозуміло, що така ситуація у кримінальному законі, коли один і той же термін позначає різні поняття, неприйнятна та потребує нагального законодавчого вирішення. Однак, зрозумілим є і те, що закон, незалежно від якості, повинен застосовуватися *«тут і зараз»* [19, с. 4]. А тому доцільно запропонувати хоча б якісь шляхи подолання законодавчих каламбурів.

По-перше, правозастосовникам слід чітко усвідомлювати те, що вказівка на «діяння» у кримінальному законі дійсно всупереч законам логіки та семантики вживається для позначення різних понять: в одних випадках – для позначення лише суспільно небезпечного діяння, а в інших – також і суспільно небезпечних наслідків (постановка проблеми – перший крок до її вирішення).

По-друге, у матеріальних складах злочинів вказівка на те саме діяння може охоплювати:

лише суспільно небезпечне діяння як ознаку об'єктивної сторони складу злочину – якщо склад злочину, закріплений у частинах 2, 3 і наступних, виділений лише або зокрема за основними наслідками;

увесь склад злочину – якщо склад злочину, закріплений у частинах 2, 3 і наступних, виділений саме за іншими, окрім основних наслідків, ознаками.

По-третє, у формальних складах злочинів вказівка на те саме діяння охоплює увесь склад злочину, тобто і ті суспільно небезпечні наслідки, які неодмінно є результатом такого діяння, хоча і не названі законодавцем у нормі.

Складністю вирізняється також ситуація у випадку, коли суспільно небезпечне діяння описуються шляхом узагальненої характеристики способів його вчинення. У такому випадку варіантні норми про різні склади такого злочину поряд із таким узагальненим описом суспільно небезпечного діяння можуть містити і вказівки на конкретні його прояви. Наприклад, ч. 1 ст. 172 КК України вказує, зокрема, на грубе порушення законодавства про працю. Цілком очевидним є узагальнений характер вказівки на суспільно небезпечне діяння. Така норма є банкетною, і для з'ясування її конкретного змісту необхідним є звернення до законодавства про працю. Своєю чергою, ч. 1 ст. 175 КК України передбачає відповідальність, зокрема, за безпідставну не виплату заробітної плати, що, безумовно, є видом грубого порушення законодавства про працю. Тобто є усі підстави констатувати спільність суспільно небезпечного діяння у нормах, викладених у ч. 1 ст. 172 та ч. 1 ст. 175 КК України. А саме в обох наведених нормах суспільно небезпечне діяння полягає у грубому порушенні законодавства про працю. Звісно, пошук таких норм асоціації значно складніший, оскільки передбачає знання змісту суспільних відносин, що урегульовані законодавством про працю. Окрім цього, ситуація ускладнена і об'єктивним фактором. Мові права характерна штучність, яка проявляється у формалізації висловлювань [20, с. 84]; законодавцем створюється мінімальний нормативний текст [21, с. 54]. А тому інколи віднайти зв'язки між приписами важко. У зв'язку з цим «відтворення» існуючих у кримінальному законі асоціацій кримінально-правових норм потребує ретельного дослідження.

І останнім способом опису діяння є випадки, коли законодавець у диспозиціях використовує терміни, що позначають і діяння, і наслі-

док. Такий законодавчий прийом у доктрині розглядають у зрізі питання про умовну протиправність. Так, В.Н. Кудрявцев зазначав, що при умовній протиправності закон нічого не говорить, якими саме діями спричиняються такі наслідки, однак вони можуть бути або протиправними, або неврегульованими правом. З числа діянь, що не мають правової регламентації, не будь-яке повинно тягнути кримінальну відповідальність. Вона повинна бути строго обмежена певними умовами. А саме: коли вчинене діяння становило небезпеку для охоронюваного законом об'єкта в момент вчинення цього діяння. Якщо ж буде встановлено, що діяння не становило суспільної небезпеки у момент його вчинення, то кримінальна відповідальність не може наставати [10, с. 117, 120, 125–126, 129]. Аналогічну думку висловлювала Н.Ф. Кузнцова [11, с. 17].

У зрізі ж даного дослідження наявність норм, в яких немає деталізації вказівки на діяння, дає підстави для наступного висновку. Асоціацію можуть утворювати і такі норми, які характеризуються з іншими нормами асоціації єдністю: об'єкта злочину; суспільно небезпечних наслідків, загальних ознак суб'єкта злочину та форми вини. Наприклад, відсутня конкретизація суспільно небезпечного діяння у ст. 119 КК України, яка вказує на вбивство, вчинене через необережність. Тобто вказано саме на наслідок – заподіяння смерті іншій людині, без деталізації, якими саме суспільно небезпечними діяннями він може бути заподіяний. Поряд з цим у кримінальному законі України існує ціла низка норм, в яких заподіяння смерті іншій людині через необережність названо як наслідок конкретних діянь. Як-от: порушення вимог законодавства про охорону праці (ч. 2 ст. 271); порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ч. 2 ст. 274); порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту (ч. 2 ст. 286 КК України) тощо. У вказаних нормах є спільне ядро – об'єкт злочину; суспільно небезпечні наслідки, загальні ознаки суб'єкта злочину та форми вини. Що, врешті, дозволяє вважати їх різними складами необережного заподіяння смерті іншій людині.

Висновки. Отже, в асоціаціях норм про різні склади одного злочину повинна бути, поряд із єдністю об'єкта злочину, суспільно небезпечних наслідків (їх характеру), загальних ознак суб'єкта злочину та вини (її форми), а також інших ознак, які виділені з метою обмеження (звуження) сфери кримінальної відповідальності та які мають криміноуворююче значення, також і єдність суспільно небезпечного діяння. При цьому єдність такої ознаки не абсолютна. Вона передба-

чає, принаймні, однорідний характер діяння. Тобто те, що такі діяння заповдіюють однорідну шкоду спільному об'єкту.

1. Музика А.А. Про пошук росіян оптимальної моделі кримінальної політики / А.А. Музика // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. науково-практич. конф. (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 403–408.

2. Навроцкий В.А. Общие, специальные и казуистические уголовно-правовые нормы / В.А. Навроцкий // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 122–125.

3. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. / Сергей Сергеевич Алексеев. – Т. II. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.

4. Яремко Г.З. Ядро асоціацій норм про різні склади одного злочину / Галина Зіновіївна Яремко // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau>.

5. Тимейко Г.В. Общее учение о объективной стороне преступления / Георгий Васильевич Тимейко. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1977. – 216 с.

6. Бодаєвський В.П. Поняття та характерні ознаки військових злочинів і військової злочинності / В.П. Бодаєвський // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права: матеріали II міжнар. науково-практич. конф. (Луганськ, 19–20 квітня 2012 року) / упор.: С.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 55–59.

7. Строган А.Ю. Состав злочину як підстава кримінальної відповідальності: навч. посібник / А.Ю. Строган. – К.: Атіка, 2007. – 424 с.

8. Яремко Г.З. Асоціації норм про вбивство в кримінальному законі України: законодавча доцільність чи недолугість? / Г.З. Яремко // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-3/12ygzdcn.pdf>.

9. Дурманов Н.Д. Понятие преступления / Н.Д. Дурманов; отв. ред. М.Д. Шаргородский. – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 316 с.

10. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 244 с.

11. Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – 220 с.

12. Созанський Т.І. Кваліфікація сукупності злочинів: монографія / Т.І. Созанський. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 240 с.

13. Бережний С. Д. Відповідальність за умисне вбивство з корисливих мотивів за кримінальним законодавством України: монографія / С.Д. Бережний. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2011. – 236 с.

14. Ярмыш Н.М. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики) / Н.Н. Ярмыш. – Х.: Основа, 1999. – 84 с.

15. Словopedia: словник іншомовних слів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.slovopedia.com>.

16. Словopedia: Українські тлумачні словники. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.slovopedia.com>.

17. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – Т. 2. – Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2012. – 704 с.

18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: 9-те видання, переробл. і допов. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

19. Иванчин А.В. Законодательная техника и ее роль в российском уголовном праве / А.В. Иванчин. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 208 с.

20. Черданцев А.Ф. Вопросы толкования советского права: Учебное пособие / А.Ф. Черданцев. – Свердловск: Министерство высшего и среднего образования РСФСР; Свердловский юридический институт, 1972. – 192 с.

21. Грязин И. Текст права (Опыт методологического анализа конкурирующих теорий) / Игорь Грязин. – Таллинн: Изд-во «ЭЭСТИ РААМАТ», 1983. – 188 с.

Яремко Г.З. Единство общественно опасного деяния в ассоциациях норм о разных составах одного преступления

Исследуется единство общественно опасного деяния в нормах о разных составах одного преступления. Выделены способы описания общественно опасного деяния в уголовном законе. Определено содержание указания на «те же деяния» в зависимости от конструкции состава преступления (формальный или материальный).

Ключевые слова: ассоциация норм; преступление; состав преступления; общественно опасное деяние.

Yaremko G.Z. Commonality of Socially Dangerous Act in the Associations of Norms on Different Elements of the Same Crime.

Unity of socially dangerous act in the norms of different composition of a corpus delicti is examined. Ways to describe a socially dangerous act in criminal law are distinguished. The content of direction to "the same act" depending on the construction of the corpus delicti (formal or material) is defined.

Key words: association of norms; crime; corpus delicti; socially dangerous act.

Стаття надійшла 16 квітня 2013 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.132/985

В.М. Варцаба

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ ТА ЕКСПЕРТНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Аналізуються окремі аспекти взаємодії слідчого з особами, що володіють спеціальними знаннями в процесі розслідування кримінальних справ. Приділено увагу питанням незалежності експертних підрозділів.

Ключові слова: злочинність, експерт-криміналіст, експертні підрозділи, сліди злочину, технічні засоби, спеціальні знання, експертиза.

Постановка проблеми. Боротьба зі злочинністю є одним із найпріоритетніших напрямків стратегічного розвитку нашої держави на шляху до здійснення якісних демократичних перетворень та викорінення негативних явищ у житті суспільства.

Рівень технічної оснащеності та обізнаність у сфері новітніх наукових технологій, активізація протидії різним формам розслідування, яку демонструє злочинне середовище, є серйозним викликом правовохоронним органам в умовах сьогодення.

Ефективність досудового провадження безпосередньо залежить від професійної майстерності осіб, що здійснюють розкриття та розслідування злочинів. В удосконаленні цієї складної діяльності важливу роль відіграє цілеспрямована спільна співпраця слідчих органів з експертними підрозділами МВС України, яка забезпечує комплексне та якісне застосування сучасних надбань різних галузей науки і техніки в розкритті злочинів.

Доцільність такого підходу до підрозділів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, зумовлена насамперед тим, що поєднання зусиль адміністративно не підпорядкованих суб'єктів цієї діяльності дозволяє ефективніше використовувати сучасні науково-технічні засоби, методи та методики, сприяє розширенню кола джерел криміналістично значущої інформації.

Стан дослідження. Окресленою проблематикою у різні часи займалися провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя, зокрема: Л.Ю. Ароцкер, О.М. Бандурка, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, О.О. Волобуєва, Г.Л. Грановський, А.В. Іщенко, В.В. Ковальов, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, Б.Є. Лук'янчиков, В.М. Махов, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.Ю. Шепітько та інші.

Водночас слід зазначити, що питання взаємодії слідчих та експертних підрозділів у контексті прийняття нового кримінально-процесуального законодавства, дискусій щодо кадрового реформування, відомчої належності та підпорядкування зазначених органів, залишаються актуальними.

Виклад основних положень. Необхідність використання спеціальних знань у ході розслідування обумовлюється змінами у характері злочинності, зростанням її організованості та професіоналізму. Злочинці ретельно готуються до реалізації своїх намірів, вдаючись до приховання слідів, їх знищення чи спотворення. Це вимагає від слідчого застосувати сучасні технічні засоби та методики для виявлення слідів, з метою отримання необхідної інформації. Інакше кажучи, процес розслідування важко уявити без використання спеціальних знань, під якими пропонують розуміти сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи-спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [1, с. 213–214].

Взаємодію слідчих з особами, що володіють спеціальними знаннями варто розглядати як засновану на законі та інших нормативних актах спільну, узгоджену діяльність суб'єктів, які мають різну компетенцію та спеціалізацію, а також різний рівень знань у галузі кримінального права, процесу й криміналістики, спрямовану на досягнення загальної мети розкриття та розслідування злочинів, встановлення об'єктивної істини та забезпечення правильного застосування закону.

Аналіз чинного законодавства та юридичної практики дозволяє виділити такі процесуальні форми взаємодії слідчого з експертом-криміналістом:

- 1) залучення спеціаліста для участі у проведенні слідчих дій;
- 2) призначення та проведення експертизи;
- 3) допит експерта.

Як справедливо зауважує Є.Д. Лук'янчиков, використання спеціальних знань у процесуальних формах реалізується шляхом взаємодії слідчих з обізнаними особами, які набувають процесуального статусу спеціаліста або експерта при провадженні слідчих дій. Ця взаємодія виражається в безпосередній практичній, методичній та технічній діяльності не підпорядкованих в адміністративному порядку суб'єктів для вирішення конкретних завдань розслідування [2].

Практичний аспект спільної діяльності слідчих та експертних підрозділів під час досудового розслідування визначається формуванням доказової бази. Практичним результатом взаємодії слідчого зі спеціалістами завжди стає криміналістична інформація, яка набуває орієнтуючого чи доказового значення [3].

Безпосередня практична діяльність полягає в підготовці, організації та проведенні слідчих дій, а також виявленні, закріпленні, вилученні слідів злочину та інших матеріальних об'єктів, зразків об'єктів для експертного дослідження, а в необхідних випадках – їх огляді та попередньому дослідженні.

Методична діяльність складається з розробки і застосування науково-практичних прийомів та методів організації і проведення слідчих дій, виявлення та роботи з об'єктами, які можуть стати доказами у справі.

Технічна діяльність полягає у використанні науково-технічних засобів, у процесі проведення слідчих дій, виявленні, закріпленні, вилученні, огляді та дослідженні речових об'єктів.

Заслуговує на увагу думка про те, що необхідність застосування спеціальних знань виникає за умов, коли обставини злочину залишаються невідомими чи нез'ясованими, недостатні фактичні дані, що дозволяють відтворити механізм злочину [4, с. 6].

Інформація, яку слідчий отримує від спеціалістів, завжди має орієнтуєче значення, враховуючи процесуальне положення носія спеціальних знань. Одержання слідчим такої інформації відбувається завдяки процесу пізнання (вивчення й аналізу) обставин справи, а також ознак і властивостей слідів та речових доказів, які виявлені під час проведення слідчих дій і стають матеріальними джерелами відомостей про подію злочину та зокрема про злочинця. Слідчий використовує її для прийняття оптимальних процесуальних і тактичних рішень.

Ю.К. Орлов наголошує, що слідчий під час провадження слідчих (процесуальних) дій може використовувати будь-які спеціальні знання за тих самих умов, що і спеціаліст у певній галузі, але за умови,

щоб результатом такого дослідження був не висновок, а наочний факт (наприклад, виявлений невидимий слід руки), який буде доступний та зрозумілий для всіх учасників слідчої дії, які не володіють спеціальними знаннями. Що ж стосується висновків із використанням спеціальних знань, то це виключна прерогатива експерта, навіть якщо слідчий досить досвідчений, щоб їх зробити [5, с. 13].

Розглядаючи поняття ініціативи фахівців у контексті їх взаємодії з слідчими, О.О. Волобуєва зауважує, що діяльність спеціаліста і судового експерта, залучених слідчим до процесу досудового розслідування, які за допомогою власних спеціальних знань та в межах своєї компетенції можуть самостійно вирішувати спеціальні питання, які не були окреслені слідчим, але мають суттєве значення у справі [6, с. 42].

Як зазначає В.В. Ковальов, працівники експертних служб можуть не тільки виявляти, закріплювати, вилучати та досліджувати джерела доказової інформації, а і брати участь в обґрунтуванні та висуванні версій щодо розслідуваної події, надавати поради і консультації, тобто не бути технічними виконавцями волі старшого слідчо-оперативної групи, а повною мірою брати активну участь у процесі розслідування [7, с. 5].

Часто, коли мова заходить про розкриття того чи іншого злочину, то це зазвичай вважають заслугою працівників карного розшуку. Звичайно, це справедливо, однак у процесі проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів неабияку роль відіграє експерт-криміналіст, без участі якого не обходиться практично жоден виїзд оперативної групи на місце скоєння злочину. Професійно, і водночас непомітно для багатьох, дані фахівці виконують складну й відповідальну роботу, яка допомагає вийти на слід та викрити злочинців.

Безпосередня практична діяльність криміналіста при проведенні слідчих дій, коли виникає необхідність застосування його спеціальних знань, навичок та досвіду, є завжди важливою. До прикладу, на початку 2012 року було розкрито вбивство двох молодих жінок, труп яких виявили на сміттєзвалищі поблизу м. Івано-Франківська. Спеціалісти експертного підрозділу, які залучалися до огляду місця знахідки, виявили сліди крові. Дану слідову інформацію було вилучено, і за запаховим слідом собака, із кінологічної служби, привів до місця вчинення злочину – квартири, де проживали жінки. А в подальшому оперативні працівники вийшли на особу злочинця. Вина вбивці в подальшому була доведена за допомогою комплексу беззаперечних доказів, вилучених криміналістами та біологами в ході оглядів місць подій.

В лютому 2012 року було затримано організовану злочинну групу, яка спеціалізувалася на квартирних крадіжках. У ході обшуків, за місцем проживання фігурантів, вилучено десятки пар взуття. За результатами порівняння експериментальних відтисків підшав даного взуття з оперативно-пошуковою картотекою слідів взуття, які вилучені спеціалістами з місць нерозкритих злочинів, вчинених протягом 2010–2012 років, встановлено співпадіння їх рисунків за загальними та індивідуальними ознаками у дванадцяти випадках. Ще у восьми випадках встановлено збіги експериментальних відтисків робочих частин різних знарядь зламу (розвідного ключа, викруток, цвяхотяга), що вилучені при обшукі житла одного із зловмисників, з оперативно-пошуковою колекцією слідів знарядь зламу, які вилучені працівниками експертного підрозділу з місць нерозкритих злочинів, вчинених у 2011–2012 роках.

Окрім цього, у крадіїв вилучено десять зовнішніх половинок циліндрових механізмів замків. У ході виконання експертиз цілого по частинах, при порівнянні даних об'єктів із внутрішніми половинками циліндрових механізмів замків, позитивний результат отримано у п'яти випадках. Таким чином, завдяки вчасним діям експертів, оперативному й ефективному використанню криміналістичних обліків, слідчі органи отримали цінну інформацію щодо причетності затриманих осіб до півтора десятка квартирних крадіжок, вчинених на території Івано-Франківської області впродовж 2011–2012 років.

Отже, вміння аналізувати, синтезувати, зіставляти факти, робити логічні висновки; високий рівень розвитку концентрації і стійкості уваги; навички письмового викладу думки; схильність до науково-дослідницької діяльності; психоемоційна стабільність; здатність займатися тривалий час монотонною копіткою роботою, в поєднанні з самоорганізованістю, відповідальністю та об'єктивністю – це якості, притаманні працівникам експертних підрозділів, завдяки яким можлива ефективна практична реалізація основного завдання кримінального судочинства щодо швидкого і повного розкриття злочинів та викриття винних.

Не можна залишити поза увагою питання підпорядкування експертних підрозділів. В науковій літературі неодноразово з'являлися пропозиції щодо створення єдиної позавідомчої системи державних судово-експертних установ, завданням яких стане проведення судових експертиз, наукова і науково-методична робота у галузі судової експертизи і криміналістики [8, с. 16].

Справді, на сьогодні неможливо стверджувати про відсутність прямого або опосередкованого впливу з боку оперативних працівників та органів досудового розслідування на судово-експертну діяльність експертної служби в системі Міністерства внутрішніх справ, а отже, й про незалежність, об'єктивність та законність судово-експертної діяльності.

Тривають дискусії щодо необхідності розмежування функцій із судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення досудового слідства з покладенням останніх на структурні підрозділи органів внутрішніх справ (із виведенням їх з підпорядкування НДЕКЦ). А на НДЕКЦ при цьому покласти тільки функції з організації підготовки, підвищення кваліфікації та атестації, як спеціалістів-криміналістів працівників зазначених структурних підрозділів ОВС, а також науково-методичного забезпечення їх діяльності.

Варто зауважити, що в такому випадку втрачаються такі основні напрямки діяльності НДЕКЦ, як формування криміналістичних обліків (відповідальність за якість об'єктів обліків та їх ефективність у розкритті злочинів на районному, обласному та центральному рівнях), узагальнення і поширення передового досвіду на основі участі фахівців служби в оглядах місця подій, підготовка методичних рекомендацій, аналіз експертної практики, науково-дослідна діяльність щодо розробки, освоєння і впровадження нових техніко-криміналістичних засобів, методів і методик виявлення, закріплення та вилучення слідів та інших речових доказів.

Видається цікавою пропозиція П. Репешка про створення при Кабінеті Міністрів України Державного департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя, а новоутвореному Департаменту перепідпорядкувати існуючі науково-дослідні судово-експертні установи Міністерства юстиції України, установи судово-медичних та судово-психіатричних експертів Міністерства охорони здоров'я, експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної прикордонної служби та Міністерства оборони.

Передати вищевказаному органу атестовані судово-експертні кадри, а також приміщення, устаткування, прилади, технічні засоби, архіви, колекції та бібліотеки спеціальної наукової, довідкової та експертної літератури [9, с. 119].

Однак, процес реформації потребуватиме чималих фінансових затрат й триватиме не один рік. Це створить неабиякі перешкоди розслідуванню злочинів та їх швидкому розкриттю.

В умовах сьогодення за доцільне вважаємо залишити експертний підрозділ у системі МВС, потенціал і засоби якого зорієнтовані на техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. При цьому забезпечити реалізацію принципу незалежності судово-експертної діяльності із підпорядкуванням виключно керівництву ДНДЕКЦ та безпосередньо тільки начальнику УМВС, позбавивши кураторства територіальних МРВ.

Висновок. Таким чином, одним з головних завдань боротьби зі злочинністю є удосконалення способів і методів всієї правоохоронної діяльності і зокрема слідчої та експертно-криміналістичної, забезпечення їх адекватності потребам практики на основі поєднання зусиль для раціонального використання сучасних спеціальних знань. Взаємодія слідчих з працівниками експертних служб, за умов адміністративної невідповідності суб'єктів цієї діяльності, дає можливість ефективніше використовувати сучасні науково-технічні засоби, дозволяє поставити процес розкриття та розслідування злочину на вищий рівень – рівень колективної співпраці, що полягає у консолідації сил і засобів взаємодіючих суб'єктів, розумному поєднанню узгодженості та самостійності їхніх дій в процесі спільної діяльності.

1. Романюк Б.В. Участь спеціаліста на стадії досудового слідства: навч. посібник / Б.В. Романюк. – К.: Аванпост-Прим, 2010. – 303 с.

2. Лук'янчиков Є.Д. Форми взаємодії в процесі використання спеціальних знань / Є.Д. Лук'янчиков // Вісник національного технічного університету України «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – К., 2009. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/uk/2009-3/09-3-9.pdf>

3. Кузьменко О.М. Взаємодія слідчого зі спеціалістами на досудовому слідстві / О.М. Кузьменко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_NTP_2008/Pravo/33891.doc.htm

4. Сырков С.М. Проведение предварительных исследований материальных следов на месте происшествия: учеб. пособие / С.М. Сырков, А.В. Фелатьев. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1986. – 28 с.

5. Орлов Ю.К. Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве: учебное пособие / Ю.К. Орлов. – М.: МГЮА, 2004. – Вып. 1. – 23 с.

6. Волобуєва О.О. Особливості діяльності спеціалістів і судових експертів під час досудового слідства / О.О. Волобуєва // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.; ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К.: Ін Юре, 2006. – № 1 (5). – С. 41–46.

7. Ковальов В.В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Ковальов; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.

8. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: [Навч. -довідк. посібник]. – Харків: ТОВ «Одіссей», 2004. – 448 с.

9. Репешко П. Перспективи удосконалення організації судово-експертної діяльності в Україні / П. Репешко // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 26. – С. 116–121.

Варцаба В.М. К вопросу взаимодействия следователей и экспертных подразделений.

Анализируются отдельные аспекты взаимодействия следователя с лицами, которые владеют специальными знаниями в процессе расследования уголовных дел. Уделено внимание вопросам независимости экспертных подразделений.

Ключевые слова: преступность, эксперт-криминалист, экспертные подразделения, следы преступления, технические средства, специальные знания, экспертиза.

Vartsaba V.M. To the Issue of Investigators and Expert Subdivisions Interaction.

Separate aspects of the interaction of investigator and persons having special knowledge in the process of criminal case investigation are analyzed. Attention is paid to the question of independence of expert units.

Key words: criminality, expert criminologist, expert units, evidence of crime, technical facilities, special knowledge, expertise.

Стаття надійшла 25 лютого 2013 р.

УДК 343.132

А.В. Захарко

ПІДСТАВИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИМ ОВС У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ОГЛЯДУ ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У ВОЛОДІННІ ОСОБИ

Проаналізовано нормативні акти, якими регламентується право слідчого органів внутрішніх справ проводити огляд транспортного засобу. Виокремлено підстави проведення слідчим ОВС у кримінальному процесі огляду транспортного засобу, що перебуває у володінні особи, без рішення суду і без добровільної згоди володільця транспортного засобу на проведення огляду.

Ключові слова: підстави проведення огляду, володільць транспортно-го засобу, добровільна згода.

Постановка проблеми. Огляд є найбільш поширеним і переко-
нливим для людини способом отримання інформації про оточуючу
дійсність. Вірогідно, саме тому огляд як слідча (розшукова) дія про-
водиться в абсолютній більшості кримінальних проваджень. Втім, під-
стави проведення огляду в кримінальному процесі не вичерпуються
ч. 3 ст. 233, ч. 2 ст. 234, ч. 2 ст. 237 Кримінального процесуального
кодексу України (далі – КПК) [1]. Огляд, до внесення відомостей
до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), може
бути проведений за наявності підстав, передбачених в інших Законах
України (далі – ЗУ).

Такі підстави передбачені в ЗУ «Про заходи протидії незакон-
ному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів
і зловживанню ними» [2], ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» [3] та ЗУ
«Про правовий режим надзвичайного стану» [4]. Але в зазначених за-
конах не регламентується процесуальний порядок проведення огляду.
У статті досліджується співвідношення регламентації підстав про-
ведення огляду в зазначених законах із їх регламентацією в КПК,
а також основні положення процесуального порядку проведення огля-
ду на підставі зазначених законів з метою отримання допустимих до-
казів і подальшого їх використання в кримінальному провадженні.
Аналізується, які підстави на проведення огляду транспортного засобу
слідчому ОВС надає закон в умовах відсутності добровільної згоди
володільця транспортного засобу і відсутності рішення суду на про-
ведення огляду.

Актуальність статті зумовлена необхідністю чіткого і зрозумі-
лого професійного тлумачення підстав проведення слідчим ОВС огля-
ду транспортного засобу, що перебуває у володінні особи, в криміна-
льному процесі після набуття чинності КПК 2012 року.

Стан дослідження. Дослідженню питань правозастосування,
пов'язаних із здійсненням огляду в кримінальному процесі, присвяти-
ли свої праці В.Т. Маляренко [5], І.В. Солов'євич [6], М.М. Стоцька
[7], Д.М. Тимчишин [8], А.П. Черненко [9] та інші дослідники. Втім,
аналіз цих й інших публікацій показує, що не всі питання, визначені
при постановці проблеми, знайшли свого вирішення. Тому зазначені
публікації будуть використані, здебільшого, як базовий теоретичний
матеріал для обґрунтування висновків щодо повноважень слідчого на
проведення огляду.

Метою цієї наукової статті є аргументування висновку про
підстави проведення слідчим ОВС огляду транспортного засобу, що

перебуває у володінні особи, і кореспондуючий цим підставам висновок щодо обов'язків володільця транспортного засобу.

Виклад основних положень. Розпочнемо дослідження зі з'ясування загальних положень регламентації проведення огляду слідчим ОВС. Огляд, як і інші слідчі дії, відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК спрямований на отримання доказів у конкретному кримінальному провадженні. Крім того, слідчий має право проводити огляд місця події (в тому числі й транспортного засобу, якщо він має безпосередній стосунок до місця події) на підставі ч. 3 ст. 214 КПК у невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР. За відсутності вищезазначених правовідносин проводити огляд слідчий не має права. Варто зауважити, що слідчий не має права брати участь у кримінальному провадженні (в тому числі, проводити слідчі дії) за наявності підстав для відводу, передбачених у ст. 77 КПК.

У даному контексті слід визначити термін «огляд». В тлумачному словнику огляд тлумачиться як дія, що полягає в уважному розгляданні кого-, чого-небудь з усіх боків, обдивлянні, послідовному розгляданні з метою обстеження, ознайомлення з чимось, виявленні чого-небудь, оцінюванні чого-небудь у сукупності з певної точки зору [10, с. 433]. У найпростішому розумінні огляду – це «що бачу, те й пишу (та фіксую на технічний засіб)». Зауважимо, що у нормах КПК України немає дефініції поняття огляд. У КПК регламентовано мету огляду, його учасників і дуже стисло – в ч. 5 ст. 237 КПК, що дозволяється при проведенні огляду (а саме: при проведенні огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу), та в ч. 7 ст. 237 КПК права слідчого, прокурора і спеціаліста фіксувати проведення огляду. Виходячи з міркувань спеціального дозвільного типу правового регулювання, така регламентація огляду в КПК видається не досить ретельною. Зокрема, закон недостатньо чітко розмежовує співвідношення підстав проведення огляду володіння особи, передбачених у КПК, із підставами проведення огляду, передбаченими в інших законах, з точки зору регламентації подальшого процесуального порядку проведення такого огляду, зокрема, необхідності звернення слідчого ОВС до слідчого судді з клопотанням про проведення огляду. А відповідно до ч. 2 ст. 321 Цивільного кодексу України [11] особа може бути обмежена у здійсненні права власності лише у випадках і в порядку, встановлених законом. У ч. 1 ст. 86 КПК зазначено, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому

КПК. Відповідно до ч. 1 ст. 87 КПК докази, отримані внаслідок істотного порушення прав людини, гарантованих Конституцією, є недопустимими. Підтримуємо думку М.М. Стоцької [7, с. 162] стосовно того, що огляд транспортного засобу в кримінальному провадженні без згоди його власника або водія є порушенням права власності. Відповідно до ч. 1 ст. 30 Конституції України не допускається проникнення до володіння особи, проведення в ньому огляду інакше як за вмотивованим рішенням суду [12]. Разом з тим, кримінальний процесуальний закон передбачає випадки правомірного проведення огляду транспортного засобу без згоди його власника і без вмотивованого рішення суду.

Проаналізуємо, які ж підстави надає слідчому ОВС закон для проведення огляду транспортного засобу в кримінальному процесі, тобто, не лише у конкретному кримінальному провадженні, а й до внесення відомостей до ЄРДР. Відповідно до ч. 3 ст. 214 КПК у невідкладних випадках може бути проведений огляд місця події. Оскільки кримінальний процесуальний закон не регламентує спеціальний процесуальний порядок проведення огляду місця події до внесення відомостей до ЄРДР, слідчі в цьому випадку повинні керуватися передбаченими у КПК загальними нормами, якими регламентується проведення огляду. На підставі ст. 237 КПК з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводить огляд місцевості, приміщення, речей та документів. Огляд володіння особи здійснюється згідно з правилами КПК, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Відповідно до ст. 233 КПК слідчий, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише за добровільною згодою особи, яка ним володіє, а також у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину*. При проведенні огляду в вищезазначених трьох невідкладних випадках прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний невідкладно після здійснення огляду звернутися з клопотанням про проведення огляду до слідчого судді. Слідчий суддя розглядає таке клопотання згідно з вимогами ст. 234 КПК, перевіряю-

* Ці ж три невідкладні випадки передбачені в ч. 2 ст. 30 Конституції України як виняток зі звичайного встановленого законом порядку проникнення до володіння особи, проведення в ньому огляду.

чи, крім іншого, чи дійсно були наявні підстави для проникнення до володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо ж прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про огляд, або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про огляд, встановлені внаслідок такого огляду докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 КПК.

Крім КПК підстави для проведення огляду, без зазначення виду судочинства, за правилами якого слід проводити огляд, передбачені в наступних законах:

1) у ст. 8 ЗУ «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживанню ними» передбачено, що огляд транспортного засобу, вантажу, що в ньому знаходиться, особистих речей водія і пасажирів може бути здійснено посадовими особами органів Міністерства внутрішніх справ України (а відтак, і слідчими ОВС – А.З.) на підставі заяв, повідомлень про правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів, або за наявності про це іншої достовірної інформації компетентних органів. У разі виявлення речовин, які викликають підозру як такі, що належать до наркотичних, психотропних або прекурсорів і потребують подальшого дослідження, а також наявності у водія чи пасажирів ознак наркотичного сп'яніння транспорт і зазначені особи можуть бути доставлені в органи внутрішніх справ для з'ясування необхідних обставин;

2) у ст. 4 і 5, а також п. 4 ст. 15 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» передбачено, що працівники ОВС (в тому числі слідчі – А.З.), які залучені до проведення антитерористичної операції, мають право здійснювати особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;

3) у п. 2 ч. 1 ст. 16, п. 2 ч. 1 ст. 18 ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» передбачено, що особистий огляд, огляд речей, транспортних засобів, багажу і вантажів може здійснюватися серед інших додаткових заходів правового режиму надзвичайного стану*.

* Як зазначає А.О. Виприцький, надзвичайний стан в Україні вводився за часів незалежності лише один раз у зв'язку із захворюванням птиці високопатогенним грипом в окремих населених пунктах Автономної Республіки Крим на підставі Указу Президента України «Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим»: Закон України від 06 січня 2005 року № 239 [13, с. 3, 43].

Отже, слід розрізняти: 1) підстави проведення огляду транспортного засобу в кримінальному процесі, тобто норми законів, що надають слідчому право провести огляд до внесення відомостей до ЄРДР і 2) підстави проведення огляду транспортного засобу в кримінальному провадженні, тобто після внесення відомостей до ЄРДР.

Підстави проведення огляду транспортного засобу до внесення відомостей до ЄРДР слід розуміти ширше, аніж передбачені в КПК. До цієї групи підстав, крім передбачених у ч. 3 ст. 233, ч. 2 ст. 234, ч. 2 ст. 237 КПК, слід віднести і вищеперелічені підстави, передбачені у ЗУ «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживанню ними», ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» та ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану».

Після внесення відомостей до ЄРДР підстави проведення огляду транспортного засобу звужуються і регламентуються виключно в ч. 3 ст. 233, ч. 2 ст. 234, ч. 2 ст. 237 КПК. Розуміти більш розширено перелік таких підстав не можна, бо в цьому разі порушуються положення ч. 3 ст. 9 КПК з приводу того, що ЗУ, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати КПК. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить КПК. Цей висновок відповідає також і правилу конкуренції загального і спеціального закону, відповідно до якого в аналізованій ситуації повинен застосовуватися спеціальний закон, а спеціальним законом при проведенні огляду в кримінальному провадженні є КПК.

Такими є передбачені у законі підстави проведення огляду транспортного засобу, в тому числі, у випадку відмови володільця транспортного засобу надати добровільну згоду на проведення огляду останнього та відсутності рішення суду на проведення огляду. Недотримання вимог щодо підстав проведення огляду транспортного засобу є незаконним оглядом і тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 162 КК України [14].

Отже, при проведенні огляду до внесення відомостей до ЄРДР, за наявності передбачених у вищезазначених законах підстав до проведення огляду, слідчий ОВС повинен повідомити володільця транспортного засобу про свій намір провести огляд транспортного засобу. Слідчий має право (тобто, не зобов'язаний) запитати у володільця транспортного засобу, чи дає він добровільну згоду на огляд транспортного засобу. Якщо володільця транспортного засобу надав письмову

добровільну згоду на проведення огляду, то незалежно від результату проведення огляду слідчому не потрібно звертатися до слідчого судді за відповідною ухвалою. Якщо ж володілець транспортного засобу не дав письмової добровільної згоди на проведення огляду транспортного засобу, то слідчий проводить огляд, зазначивши в протоколі підставу його проведення. При виявленні в результаті такого огляду доказів учинення кримінального правопорушення слідчий вносить відомості до ЄРДР і на підставі ч. 3 ст. 233 КПК, за погодженням з прокурором, зобов'язаний невідкладно після здійснення огляду звернутися з клопотанням про проведення огляду до слідчого судді. Так само звертатися до слідчого судді слідчий ОВС повинен і при проведенні огляду після внесення відомостей до ЄРДР.

У разі проведення огляду транспортного засобу до внесення відомостей до ЄРДР й якщо в результаті огляду не виявлено доказів вчинення кримінального правопорушення, слідчий ОВС, керуючись ч. 3 ст. 214 КПК, негайно після завершення огляду все одно повинен внести відомості до ЄРДР, і після цього, за погодженням з прокурором, звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення огляду. На нашу думку, виходячи з міркувань раціональної організації роботи слідчого, сам лише факт проведення слідчим огляду не повинен тягнути за собою обов'язкове внесення слідчим відомостей до ЄРДР, і, крім того, якщо в результаті огляду не виявлено доказів вчинення кримінального правопорушення, є недоцільним зобов'язувати слідчого звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення огляду. В усякому разі до того часу, доки в сторони обвинувачення виникнуть наміри використати отримані в результаті проведеного огляду відомості. Отже, до ч. 3 ст. 214 і ст. 237 КПК доцільно внести відповідні зміни, які б дозволили слідчому в зазначеному випадку не звертатися до слідчого судді з клопотанням про проведення огляду.

Варто також зазначити, що відповідно до ч. 5 ст. 40 КПК слідчий, здійснюючи свої повноваження згідно з вимогами КПК, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. На нашу думку, самостійність слідчого розповсюджується і на випадки, коли слідчий проводить огляд на підставах, передбачених у вищезазначених ЗУ*.

* При проведенні огляду транспортного засобу на підставах, передбачених не в КПК, а в вищезазначених ЗУ слідчий змушений керуватися не лише ч. 5 ст. 40 КПК, якою регламентується самостійність слідчого, а й ст. 237 КПК

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. Таким чином, у разі незгоди володільця транспортного засобу з законністю підстав проведення огляду, він не вправі перешкоджати слідчому проводити огляд транспортного засобу, в усякому разі, якщо такий огляд не пов'язаний із проникненням всередину транспортного засобу*.

Володільця транспортного засобу у випадку перешкоджання проведенню огляду слід притягувати до юридичної відповідальності. Таким чином, володільця транспортного засобу, після повідомлення йому слідчим свого рішення провести огляд транспортного засобу, зобов'язаний не користуватися транспортним засобом протягом розумного строку, необхідного слідчому для проведення огляду транспортного засобу. У випадку, коли на думку володільця транспортного засобу, слідчий ОВС порушує (чи порушив) вимогу розумності строку проведення огляду транспортного засобу, володільця транспортного засобу має право на підставі ч. 6 ст. 28 КПК звернутися до прокурора, слідчого судді або суду з відповідним клопотанням або скаргою**.

Звертаємо також увагу, що відповідно до п. 1.10 Правил дорожнього руху власник транспортного засобу – це фізична або юридична особа, яка володіє майновими правами на транспортний засіб та має на це відповідні документи; водій – особа, яка керує транспортним засобом і має посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії. Водієм також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі [16]. У даній статті поєднано зміст категорій власника і водія транспортного засобу у більш використовуваному в кримінальному

та абз. 2 ч. 7 ст. 223 КПК, якими регламентується процесуальний порядок проведення огляду і участь понятих при його проведенні з причини того, що інших (тобто, спеціальних) норм закону, які слідчий міг би застосувати в такій ситуації, немає.

* У цій статті не досліджуються повноваження слідчого на проникнення всередину транспортного засобу. Ці повноваження будуть досліджені в наступній публікації.

** П. 5.2 Інструкції про порядок розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури України, затвердженої наказом Генерального прокурора України № 9гн від 21 червня 2011 року [15].

процесі терміні «володілець транспортного засобу». Кримінальний процесуальний закон, регламентуючи повноваження слідчого щодо огляду транспортного засобу, основний наголос робить на володінні транспортним засобом, тобто майновому аспекті права користуватися транспортним засобом. Тому в разі, коли власник автомобіля не дає добровільної згоди на проведення огляду автомобіля, а водій таку згоду дає, слідчий повинен виходити з пріоритетності врахування думки власника транспортного засобу. Разом з тим вважаємо, що в разі, коли думка власника транспортного засобу щодо згоди чи незгоди на огляд автомобіля слідчому ОВС не відома, а водій автомобіля дає добровільну згоду на огляд автомобіля, то такої згоди для слідчого є достатньо, і подальший процесуальний порядок проведення огляду не потребує звернення до слідчого судді з клопотанням про проведення огляду.

Висновок. У статті обґрунтовано висновки про підстави огляду слідчим ОВС транспортного засобу без відповідної ухвали слідчого судді та без добровільної згоди володільця транспортного засобу надати автомобіль для огляду, а також деякі положення процесуального порядку проведення такого огляду. Після внесення відомостей до ЄРДР перелік підстав для проведення огляду слідчим звужується, оскільки не можна застосовувати підстави, передбачені в ЗУ «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживанню ними», ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» та ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану». Володілець транспортного засобу, після повідомлення йому слідчим свого рішення провести огляд транспортного засобу, зобов'язаний не користуватися транспортним засобом протягом розумного строку, необхідного слідчому для проведення огляду транспортного засобу.

У подальших дослідженнях планується висвітлити розв'язання проблемних питань з приводу більш детальної регламентації процесуального порядку проведення огляду транспортного засобу, зокрема, повноважень слідчого ОВС щодо проникнення до транспортного засобу під час проведення огляду.

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України. – Х.: Одісей, 2012. – 360 с.

2. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів і зловживанню ними: Закон України № 62/95-

ВР від 15 лютого 1995 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

3. Про боротьбу з тероризмом: Закон України № 638-IV від 20 березня 2003 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

4. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України № 1550-ІІ від 16 березня 2000 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

5. Маляренко В.Т. Про недоторканність житла та іншого володіння особи як засаду кримінального судочинства / В.Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 9 (49). – С. 2–13.

6. Вагілевич К.В. Дотримання прав і свобод особи під час проведення огляду місця події / К.В. Вагілевич, І.В. Солов'євич // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Міжнародна науково-практич. конф. (5 листоп. 2010 року, м. Запоріжжя): матеріали: у 3-х ч. – Запоріжжя: Юридичний ін-т ДДУВС, 2010. – Ч. III. – С. 16–19.

7. Стоцька М.М. Забезпечення охорони та захисту прав водіїв підрозділами Державтоінспекції / М.М. Стоцька // Управління адміністративно-політичною діяльністю у сфері захисту прав і свобод громадян та забезпечення правопорядку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 3–4 черв. 2005 року): за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.Ф. Долженкова – Одеса: Вид-во ОЮІ НУВС, 2005. – С. 159–162.

8. Тимчишин Д.М. Використання науково-технічних засобів під час огляду речей за фактами вчинення вбивств / Д.М. Тимчишин // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (5 жовт. 2012 р., Харків) / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, 2012. – С. 365. – (Препринт / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України; 2012).

9. Черненко А.П. Проникнення у житло чи інше володіння особи: структурний елемент слідчих дій чи самостійний інститут кримінально-процесуального права? / А.П. Черненко // Вісник Луганської акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 3. – С. 141–148.

10. Новий глумачний словник української мови. – 2 т. Вид. друге, випр. – К.: Аконіт, 2008. – 926 с.

11. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

12. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

13. Виприцький А.О. Адміністративний примус в умовах надзвичайного стану: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Андрій Олександрович Виприцький. – Д., 2011. – 219 с.

14. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05 квітня 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.rada.gov.ua/](http://www.rada.gov.ua/)

15. Інструкції про порядок розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури України, затверджені наказом Генерального прокурора України № 9гн від 21 червня 2011 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gr.gov.ua/.../file_downloader.html?_

16. Про правила дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України № 1306 від 10 жовтня 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>

Захарко А.В. Основания проведения следователем ОВД в уголовном процессе осмотра транспортного средства, находящегося во владении лица.

Проанализированы нормативные акты, которыми регламентируется право следователя органов внутренних дел проводить осмотр транспортного средства. Выделены основания проведения следователем ОВД в уголовном процессе осмотра транспортного средства, находящегося во владении лица, без решения суда и без добровольного согласия владельца транспортного средства на проведение осмотра.

Ключевые слова: основания проведения осмотра, владелец транспортного средства, добровольное согласие.

Zakharko A.V. Grounds for Examination of Private Personal Vehicle within the Criminal Procedure by Law Enforcement Investigator.

Normative acts regulating the power of law enforcement investigator to examine vehicle are analyzed. The grounds for criminal procedural examination of a vehicle owned by a private person by an investigator of Bodies of Internal Affairs without a court decision and without the voluntarily permission of the owner of the vehicle for examination are distinguished.

Key words: grounds for investigative examination, vehicle owner, voluntarily consent.

Стаття надійшла 11 березня 2013 р.

УДК 343.985 (477)

Н.М. Максимішин

**ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРЕВАГИ ФІКСАЦІЇ
СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНІЧНИМИ
ЗАСОБАМИ ЗА ЧИННИМ КПК УКРАЇНИ**

Розглянуто особливості та основні переваги фіксації судового допиту технічними засобами. Аналізується значення процедури фіксації судового допиту в кримінальній справі та роль у судочинстві.

Ключові слова: допит, технічні засоби, суд, секретар судового засідання, фіксування кримінального провадження.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес сприяв введенню нових високоєфективних засобів фіксації та відтворення інформації – звуко- і відеозапису, які почали широко застосовуватися під час кримінального провадження у суді. Протокол судового засідання був єдиним процесуальним документом, у якому фіксувались хід та результати судового провадження, відтворювались обставини судового слідства, дебати сторін, клопотання учасників, заходи щодо забезпечення встановлення істини, захисту прав і свобод учасників провадження. Але цілком очевидно, що неможливість точної фіксації усної мови нерідко призводила до деформованого викладу секретарем судового засідання виступів учасників провадження, заміни слів та виразів (особливо це стосується складної юридичної термінології), довільної інтерпретації усних зауважень тих, хто виступає.

Стан дослідження. Дослідження окремих сторін фіксації судового провадження технічними засобами присвячені праці Е. Кудрявцевої, Л. Алоцкера, Т. Добровольської, В. Тертишника та ін. Авторами публікацій з цієї тематики є Дем'янчук В.А., Когутич І.І., Крикунов О.В., Мурадов В.В. та багато інших. Проте після прийняття чинного КПК України питання фіксації судового провадження технічними засобами виявились досліджені недостатньо і вимагають подальшої наукової розробки. Враховуючи це, **метою** статті є дослідження окремих питань кримінально-процесуального порядку фіксування судового провадження технічними засобами, а також організаційно-правові і технічні аспекти звукозапису в суді.

Виклад основних положень. Засади гласності й відкритості судового провадження та його повне фіксування технічними засобами ґрунтується на конституційному положенні, котре визначене як основна засада судочинства. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зазначає, що кожна людина при висуненні проти неї кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд справи незалежним і безпосереднім судом і винесення прилюдно судового рішення (п. 1 ст. 6).

В.В. Король вважає, що гласність кримінального судочинства як вид соціальної гласності полягає у відкритості судочинства, надаючи всім громадянам право безпосередньо знайомитися у доступній формі з його ходом, тобто отримувати з можливістю розповсюджувати інформацію, яка безпосередньо пов'язана з реалізацією правових норм у сфері судочинства, характеризується цілісністю і завершеністю, повнотою та послідовністю при судовому розгляді [4, с. 12].

Головною метою судової системи держави і безпосередньо її представників має бути реальне забезпечення можливості захисту прав і свобод людини та громадянина. Конституція України виходить з того, що громадськість має право знати про те, що відбувається в залі судових засідань. Публічність провадження у справі дає громадянам можливість зрозуміти призначення своєї держави, її Конституції, побачити у судовій владі справжнього захисника їхніх прав та свобод.

Система фіксування судового процесу, що існувала до сьогодні, а саме письмове конспектування результатів судового провадження, була не досконалою. Під час підготовки протоколів судового засідання вручну, без сумніву мало місце особисте ставлення до подій, що виникали у судовому засіданні, висловів сторін та учасників провадження, з боку особи, котра вела протокол. Як наслідок, неминучий суб'єктивізм при фіксуванні судових засідань. Відкритою залишалась проблема недовіри з боку громадян щодо неупередженості суду, численні зауваження з боку учасників судового процесу щодо протоколів засідання, скарги на необ'єктивність викладених у протоколі подій, та скасування або зміну постановлених судами рішень. Звукозапис судового засідання став вирішальним кроком на шляху вирішення цієї проблеми. Повний і точний запис судового провадження є необхідним не тільки суддям для справедливого вершення правосуддя, а й для кожного пересічного громадянина, який стикається з правосуддям, коли його справа слухається в суді.

Фіксування судового провадження технічними засобами – це технічний запис судового засідання за допомогою апаратно-програмної апаратури з фіксування судового провадження, що включає в себе створення аудіо-фонограми судового засідання. І як наслідок цього в залі судового засідання з'явилась відповідна техніка – мікрофони та з'єднані з ними додаткові комп'ютерні блоки тощо [8, с. 144].

Кримінальне провадження у суді здійснюється відкрито (винятковими є справи, коли суд вирішує питання про здійснення судового провадження в закритому судовому засіданні) і фіксується за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Носій інформації, на якому виконано технічний запис судового засідання (касета, дискета), є додатком до журналу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи.

Безумовно, за умов гласного судового розгляду в присутності сторін та публіки можливість фальсифікації фонограми обмежена, а тому контроль за об'єктивністю відображення може бути менш жорст-

ким, аніж на досудовому слідстві. Проте звукозапис частини показань або спеціальне повторення показань для запису може породити тенденційність і необ'єктивність відбору інформації для відображення. «Вирваний» з контексту фрагмент показань здатний взагалі спотворити зміст повідомлення.

Тому, необхідно фіксувати весь хід судового розгляду, не допускаючи вибіркової фіксації, тим паче що вибіркове здійснення звукозапису не відповідає конституційному принципу повного технічного фіксування судового розгляду [2, с. 39–40].

Як правило, це було (і є) дуже важливим у тих справах, які теоретично можуть бути скасовані чи переглянуті через процесуальні порушення або інші зловживання, які в журналі судового засідання не те що важко, а взагалі неможливо зафіксувати – наприклад, заінтересованість судді в певному вирішенні справи, що проявляється в очевидному нехтуванні прав однієї зі сторін.

На жаль, за словами голови Верховного Суду України, чотири тисячі нині діючих місцевих загальних судів забезпечені лише 1850 залами судових засідань. Тому судді часто змушені розглядати справи безпосередньо у своїх кабінетах, які зрозуміло, одночасно виконують і функцію нарадчих кімнат. Зрозуміло, що встановити там необхідну апаратуру неможливо ані практично (замала площа), ані теоретично (існують певні законодавчі обмеження стосовно облаштування таких кімнат. Прогалини у використанні цієї системи звичайно є, але позитивних сторін все ж більше [3].

Однак необхідно відзначити послідовність дій законодавця щодо запровадження технічного фіксування судового розгляду кримінальної справи, оскільки п. 7 ч. 2 ст. 412 КПК України серед істотних порушень вимог кримінально-процесуального закону розглядає відсутність у матеріалах провадження журналу судового засідання або технічного носія інформації, на якому зафіксоване судове провадження в суді першої інстанції.

24 вересня 2004 р. Державною судовою адміністрацією України був виданий наказ про затвердження програми навчання секретарів судового засідання загальних судів України з питань здійснення повного фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного запису. Ця програма була призначена для проведення навчання секретарів судового засідання, а саме процесу технічної фіксації судового засідання. Згідно цієї програми секретарі судових засідань повинні засвоїти:

1. Обов'язки посадових осіб, які здійснюють фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу.
2. Склад програмно-апаратних засобів комплексів з фіксування судового процесу.
3. Порядок звукозапису.
4. Правила зберігання архівних та робочих копій.

Кожен секретар судового засідання, після проходження курсу навчання на відповідному семінарі, складає іспит і отримує сертифікат «Техніка фіксації судового процесу», який є обов'язковою вимогою, або допуском секретаря судового засідання до виконання своїх обов'язків.

Саме секретар судового засідання має виняткові повноваження для фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу, створення архівних та робочих копій отриманих даних, а також для озвучення фонограм попередніх засідань. Секретар судового засідання несе персональну відповідальність за результати роботи комплексу під його керівництвом, за дотримання ним інструкцій та за технічний стан обладнання комплексу, з яким він працює.

Важливе значення для належного технічного запису має попередня підготовка до нього.

Перед початком використання записувального обладнання секретар судового засідання зобов'язаний переконатися, що техніка належно працює і, що результати судових допитів, інших судових дій тощо будуть правильно записуватися, перевірити комплекс звукозапису на відсутність ознак втручання в його конструкцію, цілісність пломб, також звірити годинник та календар комплексу звукозапису на предмет відповідності поточним даті та часу. Секретар також має переконатися, що мікрофони підключені до звукозаписувального пристрою, правильно і належним чином розташовані у залі судового засідання.

У разі виявлення ознак втручання, порушення цілісності пломб, непрацездатності комплексу звукозапису секретар зобов'язаний терміново повідомити адміністратора чи суддю про такі обставини. У разі неможливості налагодження конкретної роботи комплексу звукозапису секретар зобов'язаний повідомити про це суддю. Залежно від цього суддя вирішуватиме питання про зміну місця судового розгляду, де є працюючий комплекс звукозапису, або про відкладення судового засідання.

До початку судового засідання секретар судового засідання повідомляє усіх учасників провадження про повну фіксацію судового розгляду технічними засобами.

На думку В. Стефанюка, Л. Богданова, Ю. Попова, таке повідомлення повинно охопити широке коло обставин, а саме:

1. Готовність технічних засобів до фіксування судового процесу;

2. Модель та серійний номер технічного засобу фіксування судового процесу, його опломбування, що унеможлиблює зміну зафіксованих даних;

3. Тип та серійний номер носія інформації, на який буде зафіксовано фонограму судового процесу [2, с. 28].

Ст. 73 КПК України передбачає, що секретар судового засідання забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами та веде журнал судового засідання.

В процесі згаданого контролю секретар судового засідання повинен весь час слідкувати за тим, щоб встановлене звукозаписувальне обладнання справді записувало всі усні показання допитаних осіб та іншу інформацію в ході кримінального провадження. Під час будь-якого судового засідання необхідно слідкувати за тим, чи записувальне обладнання правильно функціонує, чи носій, на який записується інформація, належної якості, а мікрофони чітко розділяють виступи всіх учасників судового провадження.

Крім цього, секретар судового засідання веде записи у спеціальному журналі, який є частиною офіційного запису судового провадження і використовується при розшифруванні запису на диску. В разі необхідності секретар може звернутись до суду з проханням, щоб той чи інший виступаючий чи допитуваний говорили голосніше.

Якщо допит у суді фіксується за допомогою технічних засобів, то текстові показання допитуваного не вносяться до журналу судового засідання, якщо немає заперечень зі сторони жодного з учасників судового провадження.

У п. 9 ст. 352 КПК України зазначено, що у виняткових випадках, для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін кримінального провадження чи самого свідка постановляє вмотивовану ухвалу про проведення допиту свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду, або в інший спосіб, що унеможлиблює його ідентифікацію та забезпечує сторонам кримінального провадження можливість ставити запитання і слухати відповіді на них. Така система допиту в суді є справді новацією для України. Досвід зарубіжних країн показує, що дистанційне проведення

судово-слідчих дій за допомогою технічних засобів у режимі «реального» часу є досить ефективним, якщо інший спосіб проведення допиту неможливий. Тобто, законодавче запровадження такої системи забезпечить безпеку допитуваних в суді осіб, оперативніше проведення судово-слідчих дій, отримання більш широких показань від допитуваного, сприятиме якомога кращому дослідженню доказів як щодо вини, так і невинуватості особи.

Звукозапис більшою мірою, ніж протокол, відтворює особливості процесу одержання фактичних даних у формі показань під час допиту в суді, точніше фіксує не тільки зміст показань, але і загальні умови, в яких проводиться судовий допит, темп, голосові особливості та емоційне забарвлення мови.

На відміну від протоколу, який містить перетворене за формою, тобто впорядковане секретарем судового засідання повідомлення допитуваного, звукозапис безпосередньо фіксує саме те, що сказав допитуваний, у тих же виразах і послідовності. Тому тут, поряд із змістом показань, набувають значення і звукові ознаки (інтонація, наголоси, паузи), суттєво доповнюючи їх зміст [1, с. 109–110]. Недарма М.І. Порубов слушно підмітив, що голос – одна з яскравих рис, які виражають індивідуальність людини. Інтонація за своєю роллю настільки самостійна, що незалежно від формального значення слів може визначити істинний зміст фрази [2, с. 16].

Після закінчення слухання кримінальної справи журнал судового засідання підписує секретар і головуючий суддя. Також кожен з учасників судового провадження, перелік яких подано у п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК, має право отримати копію запису судового засідання, зробленого за допомогою технічного запису. Це копіювання може здійснюватись лише співробітником суду в присутності учасника судового провадження, що звернувся за копією і на його особистий технічний носій. Копіювання дозволяється робити лише з резервних копій, оскільки оригінал запису долучається до матеріалів справи. Факт зняття копії запису та дані про її одержувача мають відмічатись у спеціальному реєстрі, куди заносяться всі випадки відтворення запису судового засідання з даної резервної копії.

Найочевиднішими перевагами фіксації судового допиту технічними засобами, як видається, є:

1. Об'єктивність з боку особи, яка проводить допит, що є дієвим засобом забезпечення повного, неупередженого, законного і обґрунтованого судового рішення.

2. Повне збереження словесної інформації судового провадження. Всю основну і додаткову інформацію, яку секретар судового засідання не встигав зафіксувати у протоколі, тепер можна прослухати на аудіокасетах.

3. Значно менша затрата часу для проведення судового допиту, адже в окремих випадках головуючий був змушений призупиняти розповідь допитуваної особи, щоб дати змогу секретарю судового засідання докладно внести в протокол його показання. Траплялись випадки, коли протокол складався після закінчення судового засідання.

4. Відсутність особистого ставлення особи, яка складає протокол судового засідання до свідчень, що дає допитувана особа.

5. Має місце максимальна передача всіх наявних мовних і психологічних особливостей зафіксованої розмови, що аж ніяк не можна забезпечити письмовим протоколюванням.

6. Відсутність зміни розмовно-побутового стилю на офіційно-діловий.

Хоча звукозапис судового допиту може містити більшу кількість надлишкової інформації, ніж протокол судового засідання, збереження у ній безпосередньої форми повідомлення і звукових особливостей його передачі під час допиту в суді служить важливою гарантією повноти і точності, виключає втрату відомостей випадково пропущених, чи визнаних секретарем судового засідання такими, що не мають значення для справи.

Відтворення технічного запису судового процесу здійснюється на вимогу сторін чи за ініціативою суду, носій інформації на якому зафіксовано судове провадження зберігається при справі. Крім цього всі учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки, а також використовувати портативні аудіотехнічні пристрої.

Проведення ж у залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання по радіо й телебаченню допускаються на підставі ухвали суду за наявності згоди на це осіб, які беруть участь у справі.

Фіксування перебігу і результатів допиту в суді значно збільшує обсяг і якість одержаної інформації в суді, що насамперед підвищує надійність і точність одержаних свідчень та покращує забезпечення прав учасників процесу, оскільки, крім змісту, можуть бути сприйняті та оцінені інші особливості: обстановка, в якій відбувся

допит, послідовність запитань, ступінь взаєморозуміння особи, що веде допит, і допитуваного. Однак, необхідно зазначити й на «негативі», адже технічні засоби поки що є набагато уразливішими в сенсі знешкодження або пошкодження, ніж паперовий носій, тому необхідно обережно поводитись з оригіналом запису і працювати лише з робочими копіями запису судового провадження.

Висновки. Можна без перебільшення сказати, що запровадженням технічного запису судового процесу насамперед підвищить культуру ведення судових засідань, крім цього кожен його учасник ретельніше готуватиметься до участі в останньому, пам'ятаючи про обов'язки, покладені на нього законом, – глибоке вивчення справи, а також про об'єктивність, справедливість, встановлення істини, професійну компетентність.

На перший погляд жодних принципових змін щодо порядку фіксації кримінального провадження не відбулось: замість протоколу судового засідання за чинним КПК України секретар судового засідання має вести електронний журнал та здійснювати звукозапис. Принципова відмінність такого підходу полягає в тому, що одразу фактично після судового засідання суд, учасники кримінального провадження вже мають можливість отримати готовий процесуальний документ.

1. Гулкевич З.Т. Документування слідчих дій: процесуальне і криміналістичне дослідження / З.Т. Гулкевич. – Л.: «Тріада плюс», 2008. – 176 с.

2. Дем'янчук В.А. Фіксація інформації при розгляді кримінальної справи у суді: монографія / В.А. Дем'янчук, О.В. Крикунов. – Рівне: Каліграф. – 232 с.

3. Козлов С. Техзасоби в цивільному процесі: фіксуємо непорозуміння / С. Козлов // Юридична газета. – К., 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/ru/oarticle/1863/>

4. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України / В.В. Король: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. – Львів, 2002. – С. 12.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К.: «Центр учебнової літератури», 2012. – 292 с.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.

7. Інструкція про порядок фіксування судового процесу технічними засобами: Наказ Державної судової адміністрації України від 21.06.05 року № 84.

8. Сербін М. Використання технічних засобів при розгляді кримінальних справ у суді / М. Сербін, К. Озерова // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 2. – С. 142–148.

9. Стефанюк В. Гласність судового процесу та його повна фіксація / В. Стефанюк, М. Лукашова // Закон і бізнес. – 2001. – № 10. – С. 291–294.

Максимишин Н.М. Особенности и преимущества фиксации судебного производства техническими средствами по действующему УПК Украины.

Рассмотрены особенности и основные преимущества фиксации судебного допроса техническими средствами. Анализируется значение процедуры фиксации судебного допроса по уголовному делу и роль в судопроизводстве.

Ключевые слова: допрос, технические средства, суд, секретарь судебного заседания, фиксирования уголовного производства.

Maksymyshyn N.M. Peculiarities and Advantages of Judicial Proceedings Recording by Technical Means According to the Current CPC of Ukraine.

The peculiarities and basic advantages of recording of judicial interrogation by technical means are considered. Significance of procedure of recording of judicial interrogation in a criminal case and the role of judiciary is analyzed.

Key words: interrogation, technical equipment, court, secretary of the court session, recording of criminal proceedings.

Стаття надійшла 25 квітня 2013 р.

УДК 343.1:347.922(477)

В.Т. Нор, Х.Р. Ханас

ЦИВІЛЬНИЙ ПОЗОВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Наведено способи відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням у кримінальному провадженні країн континентальної правової системи. Досліджено підходи законодавців цих країн до таких питань, як предмет цивільного позову в кримінальному провадженні, часові рамки його пред'явлення, основні правила розгляду та вирішення, а також забезпечення цивільного позову.

Ключові слова: цивільний позов у кримінальному провадженні, з'єднаний процес, Кримінальний процесуальний кодекс, кримінальне правопорушення, відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди.

Постановка проблеми. Цивільний позов у кримінальному процесі – основний (єдиний позовний) спосіб відшкодування заподіяної злочином шкоди в кримінальному процесі. Він реалізується за допомогою подання вимоги потерпілою від злочину фізичною чи юридичною особою, а в передбачених законом випадках і прокурором про відшкодування майнової і моральної шкоди, безпосередньо завданої злочином, яка підлягає розгляду і вирішенню в порядку кримінального судочинства.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що цей інститут (його ще називають цивільним позовом у кримінальному провадженні) давно існує у законодавствах країн континентальної правової системи та визнання в цілому однакового призначення цього інституту (відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочином), законодавці багато в чому по-різному підійшли до його врегулювання, внаслідок чого можна говорити про певні відмінності аналізованого інституту обох держав. Разом з тим, проблемі порівняння законодавчого підходу цих країн щодо даного питання присвячено дуже мало праць.

Метою цієї статті є порівняння способів відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, у кримінальному провадженні України (за КПК 2012 р.) та країн континентальної правової системи (Бельгії, Чехії, Франції) щодо таких питань: предмет і підстава пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні; суб'єкти цивільного позову в кримінальному провадженні та їх процесуальний статус; порядок пред'явлення, розгляду та вирішення цивільного позову, а також його забезпечення.

Виклад основних положень. Відповідно до ст. 28 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, вправі при провадженні в кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який розглядається судом разом з кримінальною справою. Цивільний позов може бути пред'явлений як під час досудового слідства і дізнання, так і під час судового розгляду справи, але до початку судового слідства. Відмова у позові в порядку цивільного судочинства позбавляє позивача права пред'являти той же позов у кримінальній справі. Особа, яка не пред'явила цивільного позову в кримінальній справі, а також особа, цивільний позов якої залишився без розгляду, має право пред'явити його в порядку цивільного судочинства. Прокурор пред'являє або підтримує поданий потерпілим цивільний позов про відшкодування

збитків, заподіяних злочином, якщо цього вимагає охорона інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права.

Дещо по-іншому до питання цивільного позову в кримінальному процесі підходить новий Кримінальний процесуальний кодекс. Відповідно до його положень особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнову та/або моральну шкоду, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до особи, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану кримінально протиправними діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння [1].

Таким чином, по-перше, новим КПК зменшено термін подання цивільного позову порівняно з попереднім Кодексом. По-друге, прямо передбачено можливість відшкодування моральної шкоди за допомогою цивільного позову (проте тільки для фізичних осіб), по-третє, встановлена можливість подання цивільного позову прокурором тільки з метою захисту інтересів держави. Крім того, новим КПК передбачається можливість заявлення цивільного позову не лише у кримінальних справах про злочини, а й про інші суспільно небезпечні діяння, які не є кримінальним правопорушенням (злочином). Очевидно, йдеться про діяння осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, і щодо яких застосовуються примусові заходи виховного або медичного характеру).

Розробники нового КПК щодо інституту цивільного позову в кримінальному судочинстві задекларували низку новел, спрямованих на вдосконалення названого інституту та приведення його у відповідність з визнаними міжнародно-правовими нормами і запозичення більш вдалої практики інших країн континентальної правової системи. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне розглянути питання відшкодування заподіяної злочином шкоди в кримінальному процесі на основі міжнародно-правових актів та чинного законодавства низки країн романо-германської (континентальної) правової сім'ї.

Основоположним документом у галузі міжнародного права, що стосується захисту прав людини, є Загальна декларація прав людини 1948 року [2]. Однак, на жаль, даний акт не згадує про правове становище осіб, які постраждали від злочину. У тій частині Декларації, що присвячена питанням кримінального переслідування, йдеться тільки про осіб, котрі піддаються такому переслідуванню, а не про потерпі-

лих від злочину та їх право та участь у кримінальному переслідуванні на захист своїх прав (ст.ст. 10–12). У ст. 8 Декларації міститься лише загальна вказівка на те, що кожен має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення його основних прав, наданих йому конституцією або законом. Як видно, ця норма носить надто загальний характер і не конкретизує засади загального захисту прав потерпілих від злочину осіб [3, с. 62].

Недоліки вищеназваного міжнародного акта компенсуються спеціально прийнятим документом ООН – Декларацією основних принципів Правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою 1985 року [4, с. 43]. Вказаний міжнародно-правовий акт є винятково важливим, тому що в ньому дається поняття жертви злочину. Під терміном «жертва» розуміються особи, яким індивідуально або колективно була заподіяна шкода, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне порушення їх основних прав у результаті дії або бездіяльності, несприятливих чинних національних кримінальних законів держав-членів ООН, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою (п. 1 розд. «А»). Як видно, це визначення є набагато ширшим від поняття потерпілого або цивільного позивача за КПК України, оскільки основний акцент у цьому документі робиться не на причинному зв'язку між злочином і наступними шкідливими наслідками, а на самому факті заподіяння шкоди певній особі в результаті злочину. Таким чином, відповідно до цієї Декларації, жертва злочину – це будь-яка особа або група осіб, яким внаслідок злочину було завдано шкоду, безвідносно тієї обставини, чи була дана шкода завдана безпосередньо злочином, чи ні. Більше того, у Декларації уточнюється, що термін «жертва» застосовується також до осіб, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертвам злочину, які знаходяться в тяжкому становищі, або запобігти віктимізації (п. 2 розд. «А») [3, с. 63].

Принципи, встановлені Декларацією 1985 року стосовно відшкодування заподіяної злочином шкоди, можна умовно розділити на чотири групи. Перша містить вказівки на заходи забезпечення повноправної участі потерпілого у процесі. Друга група стосується до відшкодування заподіяної злочином шкоди (в Декларації це позначається терміном «реституція»). Третя група принципів стосується компенсаційних виплат з боку держави. Четверта група принципів належить до відшкодування шкоди за рахунок спеціально створюваних позабюджетних фондів (п. 13 розд. «А») [4].

Аналізуючи вищевказані норми, слід зазначити, що не всі вони призначені для кримінального процесу, але навіть ті з них, які повинні бути реалізовані в рамках кримінально-процесуальної діяльності, на-вряд чи можуть застосовуватися безпосередньо, навіть якби національний законодавець допускав таке застосування міжнародних норм. Ці норми-принципи настільки розпливчасті, що з'являється реальна можливість їх двоякого тлумачення. У більшості випадків ці принципи адресовані не до правозастосувача, а до законодавця, і потребують додаткового закріплення у національних нормативно-правових актах [3, с. 66].

Як позитивне слід відзначити те, що Декларація встановлює права потерпілої особи, в тому числі й право на відшкодування, незалежно від будь-якої формальної обставини, яким традиційно в сучасному (зокрема, українському, російському) кримінальному процесі є факт визнання потерпілої особи цивільним позивачем, виражений у відповідному процесуальному акті. Однак це зовсім не означає, що потрібно виключити необхідність визнання особи потерпілою. Варто лише звернути увагу на те, що виникнення в особи статусу потерпілого викликано об'єктивними обставинами, а не розсудом компетентного органу чи посадової особи.

Законодавство багатьох європейських держав щодо питання відшкодування потерпілим завданої злочином шкоди керується не тільки актами ООН, але й документами Ради Європи. Серед них слід насамперед виділити Європейську конвенцію щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів, підписану в Страсбурзі 1983 року, і яка вступила в силу 1 лютого 1988 року [5]. Цей міжнародно-правовий акт за своїм змістом багато в чому збігається з Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою. Проте, будучи повністю орієнтованим на питання компенсації жертвам злочинів, він деталізує загальновизнані норми міжнародного права.

У розвитку норм вищевказаної Конвенції були прийняті Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу [6]. У преамбулі документа йшлося про те, що в рамках системи кримінального судочинства необхідно звертати більше уваги на заподіяну потерпілому фізичну, психологічну, матеріальну і соціальну шкоду і розглянути заходи, які доцільно вжити у зв'язку з цим для задоволення його потреб [6]. Країнам-

учасникам Ради Європи було рекомендовано переглянути їх законодавство та практику на відповідність низці керівних принципів. Назвемо деякі з них, зокрема ті, що стосуються відшкодування заподіяної злочином шкоди: поліція повинна інформувати потерпілого про можливість отримання практичної та правової допомоги, компенсації з боку правопорушників і компенсації з боку держави; суд, який розглядає кримінальні справи, повинен мати право прийняти рішення про компенсацію шкоди потерпілому з боку правопорушника. Для цього мають бути усунені існуючі обмеження або технічні перешкоди, які виключають в цілому використання такого заходу. У випадках, коли перед судом відкривається можливість включити відповідні положення щодо відшкодування в рішення про відстрочення виконання вироку, в судовому рішенні про умовно-дострокове звільнення або будь-яку іншу міру покарання, значну увагу слід приділяти, серед інших умов, компенсації потерпілому з боку правопорушника. Якщо компенсація шкоди признається як кримінальна санкція, вона повинна виконуватися аналогічно виконанню штрафів і мати переважну силу перед іншими фінансовими санкціями, що можуть застосовуватися до правопорушника. У всіх інших випадках потерпілому повинна надаватися максимальна допомога в отриманні відшкодування [3, с. 68].

Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи в частині відшкодування шкоди потерпілим стосуються до всіх без винятку стадій кримінального процесу – від порушення кримінальної справи до виконання вироку. При цьому підкреслюється, що потерпілий повинен бути не об'єктом державної діяльності (нехай і спрямованої на допомогу жертві злочину), а повноправним учасником процесу, від якого залежить прийняття чи неприйняття тих чи інших рішень [6].

Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів, прийнята 29 квітня 2004 року, констатує, що станом на 1 липня 2005 року кожна держава-член ЄС встановлює національний порядок, який гарантує справедливу й адекватну компенсацію жертвам злочинів. Директива також констатує, що компенсація можна легко отримати потерпілим на практиці, незалежно від того, де саме в межах ЄС людина стала жертвою злочину. Це було досягнуто шляхом створення системи співпраці між національними органами, яка почала діяти з 1 січня 2006 року [7].

Міжнародні принципи і правила знаходять своє відображення в національному законодавстві низки країн. Якщо ж говорити про країни романо-германської правової сім'ї, то основним засобом для отриман-

ня відшкодування шкоди для жертви злочину є пред'явлення позову до правопорушника. Разом з тим, з урахуванням складної ситуації, в якій жертва знаходиться в результаті злочину, всі держави-члени ЄС намагаються по-різному сприяти жертві у її намаганні відшкодувати збитки від злочинця. Наприклад, це може бути здійснено шляхом надання права жертві вимагати відшкодування збитків у кримінальному судочинстві, дотримуючись при цьому певних умов.

Так, за законодавством **Бельгії** жертва злочину, яка хоче отримати грошову компенсацію за заподіяну шкоду у кримінальному суді, повинна спочатку задекларувати себе позивачем, оскільки подання заяви про відшкодування до юридичної або поліцейської установи не є достатнім. Для жертви злочину існують дві процедури, пов'язані з відшкодуванням шкоди: пред'явлення позову та приєднання до провадження. Позови подаються до моменту, коли справа передається судді для вирішення її по суті. Потерпілий також уповноважений законом подавати публічний позов про передачу його цивільного позову до правоохоронних органів, не узгоджуючи це питання з прокурором [8].

Пред'явлення позову, внаслідок чого відкривається кримінальне провадження, може здійснюватися двома способами: шляхом подачі цивільного позову до слідчого судді і державного обвинувача. Як впливає з назви, цивільний позов, поданий до слідчого судді, порушується слідчим суддею, незалежно від того, чи він проводив розслідування. Законодавство не передбачає конкретно визначеної форми оформлення позовної заяви (цивільного позову). Слідчий суддя затверджує таку заяву своїм актом. Що ж стосується подання позову до державного обвинувача, то потерпіла сторона самостійно організовує доставлення через судових приставів повісток заподіювачам шкоди з'явитися перед суддями або поліцейським судом, залежно від правил юрисдикції та дотримання термінів явок. У позові також викладається обвинувачення [8].

Приєднання до провадження є найпоширенішим і найдешевшим способом відшкодування майнової шкоди в кримінальному процесі Бельгії, відповідно до якого жертва злочину приєднується до провадження, що вже порушене прокурором. Таке приєднання здійснюється після того, як справа була передана судді для вирішення її по суті. Приєднання до провадження здійснюється до початку судового розгляду справи безкоштовно і може бути вчинено в усній формі [8].

Відповідно до законодавства **Чехії** позивачем у кримінальному процесі є особа, якій в результаті злочину було заподіяно травми,

матеріальні збитки, моральну шкоду або інші втрати, які можуть бути виражені у грошовому еквіваленті. Вимоги позивача про відшкодування шкоди повинні бути подані щодо правопорушника в кримінальному процесі у період між початком провадження у кримінальній справі (тобто на стадії попереднього розслідування) і не пізніше тієї частини судового розгляду, де представляються і досліджуються докази. Ця заява повинна містити підстави і розмір позову про відшкодування шкоди [8].

Закон не встановлює форми для подання позову про відшкодування шкоди, але на практиці це має бути письмова заява, що містить опис обставин, за яких було завдано шкоду, грошова оцінка майнової шкоди, а також прохання позивача до суду, щоб він у своєму вирокі присудив відшкодування відповідачем позивачеві шкоди, заподіяної в результаті злочину.

Можна подати позов про відшкодування шкоди і шляхом подання заяви до правоохоронних органів. Такий позов подається до компетентних правоохоронних органів залежно від того, у кого перебуває провадження у кримінальній справі, тобто до суду, прокурора або поліції. Вимоги про відшкодування шкоди повинні бути заявлені в порядку та за формою, з яких чітко випливає, що позивач вимагає відшкодування збитку.

Позов про відшкодування шкоди повинен бути поданий щодо конкретної особи – особливо важливо дотримуватися цього принципу у справах з кількома обвинуваченими [8].

Заява повинна також містити точну загальну суму збитків, яка повинна бути поділена на окремі види шкоди. Якщо це неможливо (наприклад, якщо заявник не в змозі підрахувати збитки, оскільки він, як і раніше, відсутній на роботі через непрацездатність та, як і раніше, отримує допомогу по хворобі), у заяві повинен бути зазначений принаймні мінімальний показник. Сума збитку згодом може бути змінена в ході розгляду в будь-який момент, поки суд не відмовляється розглядати таке питання.

При прийнятті рішення за позовом про відшкодування шкоди суд зобов'язаний дотримуватися вимог, встановлених у позові, тобто він не може присудити більше відшкодування, ніж просив позивач. Це означає, що навіть якщо в ході судового розгляду з'ясується, що злочином була заподіяна шкода більшого розміру, ніж той, який спочатку заявив позивач, тільки позивач може внести зміни і доповнити позовні вимоги [8].

У Франції цивільний позов про відшкодування шкоди, заподіяної злочином, проступком чи правопорушенням, є доступним у кримінальному процесі для всіх, кому особисто була заподіяна шкода безпосередньо внаслідок перелічених діянь. Достатньо довести наявність збитків або шкоди, заподіяної злочином, і можна мати можливість вимагати відшкодування збитків, незалежно від їх розміру у кримінальному судочинстві [10].

За загальним правилом, позов про відшкодування шкоди повинен бути поданий, коли справа перебуває на стадії досудового розслідування. При цьому органи поліцейського розслідування повинні інформувати жертв усіма можливими способами про їх права, зокрема їх право на отримання компенсації за шкоду і тілесні пошкодження, яких вони зазнали. Проте подання позову допускається навіть у день винесення судового рішення у справі [10].

За згодою прокурора позов про відшкодування збитку може бути поданий потерпілим в ході поліцейського розслідування до офіцера чи працівника служби поліцейського розслідування, які оформляють у зв'язку з цим відповідні процесуальні документи. Крім того, це може бути здійснено за допомогою звичайної заяви, надісланої факсом або рекомендованим листом з повідомленням про отримання, з тим, щоб він дійшов до суду щонайменше за 24 години до моменту слухання. Жертва може також вимагати відшкодування збитків особисто, будучи присутньою на слуханні справи [8].

Відповідно до кримінально-процесуального законодавства Італії цивільний позов про компенсацію і відшкодування збитку може бути поданий жертвами, які понесли збитки, або їх спадкоємцями і наступниками в ході провадження проти обвинувачених або осіб, що несуть цивільно-правову відповідальність за їхні дії. Уповноваженими на подання цивільних позовів у кримінальному процесі можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Це право може здійснюватися незалежно від будь-яких дій та позовів стосовно компенсації заподіяної злочином шкоди цивільними судами [8].

Право подати цивільний позов в ході кримінального переслідування також надається особам, які безпосередньо не постраждали в результаті злочину, зокрема, це право надається з урахуванням їх інтересів (прикладом можуть служити опікун, судовий комісар).

Цивільний позов не допускається в кримінальному судочинстві щодо обвинувачення неповнолітніх правопорушників. Умови, за яких цивільний позов може бути приєднаний до кримінального пересліду-

вання, передбачаються розділом V Кримінально-процесуального кодексу (статті 76–82) Книги I [8].

Цивільний позов має бути поданий до суду до того, як він ухвалить рішення у кримінальній справі (тобто до попереднього слухання справи або судового розгляду). Якщо позов подано після цього моменту, цивільний позивач не може скористатися можливістю представити свідків, експертів і технічних консультантів.

Якщо позов був пред'явлений до цивільного суду, справа може бути передана на розгляд кримінального суду за умови, що цивільний позов не був вирішений цивільним судом. У такому випадку зацікавлена особа зупиняє розгляд цивільного позову, і кримінальний суд вносить щодо нього рішення.

Невирішення цивільного позову кримінальним судом у своєму вироці не позбавляє цивільного позивача права звернутись з позовом до цивільного суду [8].

Щоб бути допустимим, цивільний позов має містити формальну вказівку на всі суб'єктивні та об'єктивні обставини справи, і бути внесеним до реєстру судді, який наділений компетенцією для цього, або безпосередньо до суду. Якщо цивільний позов поданий в позасудовому порядку, то його копії повинні бути вручені цивільним позивачем іншим учасникам провадження [8].

Висновки. На підставі аналізу інституту цивільного позову країн континентальної правової системи можна сформулювати такі основні висновки:

1. Законодавство усіх країн цієї групи містить інститут цивільного позову в кримінальному процесі, й переважно у всіх цих країнах цей інститут є основним способом захисту майнових прав потерпілого від злочину в кримінальному судочинстві.

2. У цих країнах існує як позитивний, так і негативний досвід в правовому регулюванні питань відшкодування потерпілим шкоди від злочину порівняно з законодавством України.

3. Практично у всіх країнах континентальної (європейської) системи права міжнародно-правові принципи захисту прав потерпілих не втілюються в повній мірі. Основна причина тому – невизнання низкою держав потерпілого учасником процесу на стороні обвинувачення та панування публічних принципів. При цьому публічні засади в кримінальному процесі розуміються не як захист інтересів суспільства через захист інтересів його окремих членів (у нашому випадку – потерпілого), а як надання переваги питанням, пов'язаним з вирішенням

державного обвинувачення та надання гарантій захисту насамперед обвинуваченому.

4. Надмірне «одержавлення» інституту відшкодування шкоди, заподіяної злочином, або, навпаки, усунення від протегування інтересів потерпілого і передача справи на розгляд у порядку цивільного судочинства – дві крайнощі. Таких ситуацій необхідно уникати. Здеклароване в міжнародних актах відшкодування шкоди потерпілому державою (в тому числі й в Україні) на практиці не отримало достатнього розвитку навіть у більшості економічно розвинених країн світу.

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: офіційне видання. Текст, прийнятий Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. // М-во юстиції України. – К.: ІнЮре, 2012. – 356 с.

2. Загальна декларація прав людини 1948 р. – Міжнародний захист прав і свобод людини: збірник документів. – М., 1990.

3. Сенин Н.Н. Возмещение вреда, причиненного преступлением, в уголовном процессе / Н.Н. Сенин. – Томск: Изд-во НТЛ, 2005. – 160 с.

4. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (прийнята 29 листопада 1986 р. резолюцією 48/34 Генеральної Асамблеї ООН) // Дос. А/CONF. 144/ INF.2.1990, 11 may.

5. Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_319

6. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hri.ru>

7. Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів 2004/80/ЄС, прийнята 29 квітня 2004. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/civiljustice/comp_crime_victim/com_crime_victim_ec_en.htm

8. Compensation to crime victims. European Commission of European Judicial Network. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/civiljustice/comp_crime_victim/comp_crime_victim_ec_en.htm

9. Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany (*English version*). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

10. Criminal Procedure Code of the French Republic (*English version*). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

11. Кримінально-процесуальний кодекс України // Офіційний текст. – К.: Атіка, 2006. – 196 с.

Нор В.Т., Ханас К.Р. Гражданский иск в уголовном процессе Украины и других стран континентальной системы права: сравнительная характеристика.

Приведены способы возмещения вреда, причиненного уголовным преступлением, в уголовном производстве стран континентальной правовой системы. Исследованы подходы законодателей этих стран к таким вопросам, как предмет гражданского иска в уголовном судопроизводстве, временные рамки его предъявления, основные правила его рассмотрения и разрешения, а также обеспечения гражданского иска.

Ключевые слова: гражданский иск в уголовном производстве, соединенный процесс, Уголовный процессуальный кодекс, уголовное преступление, возмещение причиненного уголовным преступлением вреда.

Nor V.T., Khanas Kh.R. Civil Action in Criminal Proceedings of Ukraine and Other Countries of Continental Legal Systems: a Comparative Characteristic.

The article presents methods for remuneration of damages caused by the criminal offense in criminal proceedings of the states of continental legal system. There are also researched the approaches of legislators of these countries to such issues as the subject of a civil action in criminal proceedings, the time frames of its filing, the basic rules for its consideration and resolution, as well as to securing civil action.

Key words: civil action in criminal proceedings, adhesion process, the Criminal Procedure Code, criminal offense, compensation for damages caused by the criminal offense.

Стаття надійшла 1 червня 2013 р.

УДК 343.3

М.І. Паславський

ВСТАНОВЛЕННЯ ОЗНАК КОРУМПОВАНОСТІ СПІВРОБІТНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Здійснено спробу визначення ознак, які можуть служити приводом для висування версії про корумпованість співробітника ОВС та його зв'язки чи участь у протиправній діяльності організованого злочинного угруповання.

Ключові слова: національна безпека, корупція, оперативна обстановка, вербувальний вплив, версія, організоване злочинне угруповання, інформаційно-аналітична база, ознаки корумпованості, співробітник органу внутрішніх справ.

Постановка проблеми. Основним чинником, що створює реальну загрозу національній безпеці, негативно впливаючи на всі без винятку сфери суспільного життя – є корупція. Вона сприяє існуванню та укоріненню організованої злочинності в державі, підриває авторитет її влади, породжує недовіру населення у бажанні та здатності держави до протистояння організованій злочинності, зводить нанівець усі зусилля правоохоронних органів з протидії цьому явищу в цілому, а не окремим його проявам. Вжиті у попередні роки організаційно-правові заходи дозволили значно посилити антикорупційну спрямованість законодавства та відомчої нормативно-правової бази, визначити основні напрями та форми попередження та протидії корупції. Міністерством внутрішніх справ визначено антикорупційну діяльність пріоритетним напрямом у роботі органів внутрішніх справ.

Стан дослідження. Окремим питанням у дослідженні корупційних проявів у правоохоронних органах присвячені праці В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, І.В. Бондаренка, В.М. Варцаби, О.Н. Ведернікової, А.Ф. Волинського, В.Г. Гончаренка, С.А. Глушенкова, Ю.В. Голика, В.Г. Гриба, М.С. Гур'єва, Л.Ф. Гули, В.П. Захарова, В.С. Зеленецького, О.В. Копана, В.П. Коржа, В.Н. Кудрявцева, В.В. Лунєєва, М.І. Мельника, С.П. Назаренка, А.В. Наумова, В.В. Ноніка, В.С. Овчинського, В.Л. Ортинського, М.А. Погорецького, Б.В. Романюка, В.В. Тіщенко, С.І. Цветкова, В.І. Шакуна, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та ін.

У криміналістиці увага вчених І.А. Ніколайчука, В.В. Трухачова, Р.М. Шехавцова, Б.В. Щура приділялася дослідженню особливостей протидії розслідуванню.

На нашу думку, сьогодні вкрай важливо акцентувати увагу науковців і дослідників на проблемі виявлення корумпованих співробітників в органах внутрішніх справ.

Мета дослідження – визначити ознаки, які вказують на корумпованість співробітника органу внутрішніх справ, його зв'язки та причетність до діялизованого злочинного угруповання.

Виклад основних положень. Більшість дослідників справедливо вважає, що однією із характерних ознак організованої злочинності є стійкі зв'язки з корумпованими службовцями державних органів [1–4]. Організована злочинність являє собою відносно більшу групу стійких і керованих злочинних утворень, що займаються злочинною діяльністю в корисливих інтересах і створюють систему захисту від правоохоронних органів та соціального контролю з боку громадськості з використанням таких протизаконних засобів, як насильство, погрози та коруп-

ція [5; 6]. Основне призначення корумпованих представників державних структур полягає у забезпеченні безпеки існування й діяльності злочинної структури. Керівники зазначених структур усвідомлюють, що найбільший ефект при забезпеченні безпеки їх протиправної діяльності досягається завдяки зв'язкам і тісною «співпрацею» із корумпованими співробітниками правоохоронних органів. Представники організованої злочинності оперативно реагують на діяльність існуючих і новостворених правоохоронних структур, скеровуючи значні сили й кошти на вербування співробітників податкової міліції, підрозділів по боротьбі із організованою злочинністю та корупцією органів внутрішніх справ та Служби безпеки України, прокурорів, суддів, керівників державних адміністрацій різного рівня тощо. Сьогодні активного вербувального впливу зі сторони кримінальних структур зазнають керівники зазначених органів, які здійснюють розпорядчі та організаційно-адміністративні функції в своїх установах. Не становить таємниці і є логічним той факт, що корумпованість керівника правоохоронного органу нейтралізує зусилля даного підрозділу з протидії окремим конкретним проявам організованої злочинності.

У зв'язку з викладеним, очевидною представляється актуальність досліджень, спрямованих на підвищення ефективності виявлення та викриття корумпованих співробітників органів внутрішніх справ, що співпрацюють з організованими злочинними групами. Корумповані зв'язки в правоохоронних органах забезпечують організованому злочинному формуванню безпеку, своєчасну інформацію про напрямки діяльності цих органів та операції, що готуються проти нього, надаючи йому можливість уживати відповідних заходів захисного характеру [7, с. 78]. Корупційна діяльність посадових осіб правоохоронних органів здійснюється різними способами. Зокрема, представники організованої злочинності встановлюють «потрібні» зв'язки з співробітниками, вважаючи, що в конкретній ситуації корупціонер буде поводитися так, як очікують від нього хабародавці [8, с. 16]. Це може бути для посадових осіб вирішення питань, пов'язаних із законною чи незаконною підприємницькою діяльністю кримінальної структури, залучення посадовця у спільну діяльність та його поетапне перетворення на члена злочинного угруповання з певними правами та обов'язками [9, с. 10].

В юридичній літературі науковцями робилися спроби визначити і узагальнити перешкоди розслідуванню злочинів за допомогою корумпованих посадовців. Так, І.А. Ніколайчук розрізняє перешкоди розслідуванню корупційних злочинів, які мають процесуальний харак-

тер: відмова в порушенні кримінальної справи без достатніх підстав; незатвердження постанови про порушення кримінальної справи; зтягування попередньої перевірки та штучне зтягування рішення про порушення кримінальної справи; передача порушеної кримінальної справи до іншого слідчого підрозділу для його обумовленого припинення; кількаразова передача кримінальної справи від одного слідчого до іншого або іншого органу розслідування з вилученням при передачах справи важливих доказів учинення прихованих злочинів та штучним створенням підстав для припинення справи; зтягування провадження по справі шляхом дачі вказівок про проведення без необхідності трудомістких слідчих дій, доручень органу дізнання про проведення складних оперативно-розшукових заходів; відмова в санкціонуванні рішень слідчого про обшук, арешт, продовження терміну досудового розслідування або тримання під вартою, незатвердження обвинувального висновку та повернення справи на додаткове розслідування; винесення неправосудного обвинувального або виправдувального вироку та ін. [10, с. 168–169].

Інші дослідники виділяють адміністративні-організаційні перешкоди: психологічний тиск на слідчого або оперативного уповноваженого з вимогою припинити попередню перевірку або розслідування; консультування суб'єктів злочинної діяльності та пряме повідомлення їм про плани майбутньої роботи у справі; надання злочинцю можливості встановити зв'язки зі співучасниками та пособниками; відсторонення співробітника від проведення попередньої перевірки або розслідування і переведення на посаду, не пов'язану з оперативною або слідчою роботою; доручення «термінової» роботи, ніяк не пов'язаної з розслідуванням, у період проведення важливих оперативних або слідчих заходів; скерування оперуповноваженого або слідчого у відрядження з метою відсторонення від розслідування або позбавлення часових переваг у використанні фактора раптовості; ініціювання службового розслідування за задалегідь сфабрикованими матеріалами проти «неугодного» суб'єкта розслідування; невжиття заходів захисту слідчого або оперуповноваженого, який піддався впливу з боку злочинців; прямі погрози та шантаж суб'єкта розслідування з метою змусити його вчинити вигідні злочинцям дії [11, с. 36–38].

Відтак, на нашу думку, одним із пріоритетних напрямів досліджень, спрямованих на підвищення ефективності виявлення та викриття корумпованих співробітників органів внутрішніх справ, які, зраджуючи інтересам служби, «співпрацюють» з організованими

злочинними групами, повинна стати розробка методичних рекомендацій досудового розслідування, у ході якої виявляються та викриваються корупційні прояви чи ціла система серед співробітників органів внутрішніх справ. Першочергового значення тут повинен набути аналіз ознак, відомості про які становлять інформаційно-аналітичне підґрунтя для висування версії про участь співробітників органу внутрішніх справ в організованій злочинній діяльності. Створенню інформаційно-аналітичної бази для висування версії про причетність до організованої злочинної діяльності корумпованих співробітників органів внутрішніх справ передують аналіз двох видів відносин: відносини, які виникають в результаті протиправної діяльності організованих злочинних угруповань, і відносин, які складаються у співробітників конкретних підрозділів органів внутрішніх справ у результаті виконання своїх оперативно-службових обов'язків з протидії організованій злочинності та окремим її проявам у різних сферах суспільного життя. Таким чином, інформаційно-аналітична база, в якій можуть міститися підстави для висування зазначеної версії, може бути створена лише на основі комплексного системного аналізу оперативної обстановки, яка склалася в певній сфері, шляхом зіставлення двох інформаційних напрямів, а саме:

- 1) інформації про кримінальну діяльність злочинного угруповання в конкретній сфері суспільного життя;
- 2) інформації про заходи органів внутрішніх справ із протидії протиправній діяльності зазначеного злочинного угруповання.

Вжиття дієвих заходів, здатних виявити систему корумпованих зв'язків співробітників органів внутрішніх справ у конкретному регіоні, не можливе без глибокого та всебічного вивчення його криміногенної оперативної обстановки. Необхідність проведення систематичної аналітичної роботи у цьому напрямі пояснюється логічною вимушеністю, оскільки не важко зробити висновок, що тривале існування злочинного угруповання, про що добре відомо громадськості, на конкретній території неможливе без участі в її діяльності корумпованих представників місцевих правоохоронних органів.

Об'єктивність аналітичних висновків прогресивно залежатиме від кількості та достовірності джерел оперативної інформації. Необхідно проаналізувати інформацію, що знаходиться в аналітичних оглядах різних правоохоронних відомств, звітах і дослідженнях всіх підрозділів, що займаються вивченням злочинності в даному регіоні. Особливу увагу слід звертати на інформацію про діяльність злочинно-

го угруповання з публічних джерел, зокрема в засобах масової інформації. Увага повинна бути приділена не тільки аналізу публікацій, що містили негативну оцінку кримінальної діяльності групи, але й публікаціям з негативною оцінкою діяльності органів внутрішніх справ, окремих співробітників. Окремо необхідно звертати увагу на наявність родинних та інших зв'язків між представниками органів внутрішніх справ, членів їх сімей чи родин із членами організованих злочинних угруповань. Це допоможе виявити інформаторів злочинного формування. Крім того можуть бути отримані відомості про склад і структуру організованої злочинної групи, кількість учасників групи, спеціалізацію злочинної діяльності та територіальну локалізацію тощо.

Інший інформаційно-аналітичний напрям, як зазначалося вище, містить у собі відомості про діяльність органів внутрішніх справ конкретного регіону, безпосередніми функціональними обов'язками яких є боротьба з аналогічними злочинними групами. У цьому разі аналітичному вивченню підлягають насамперед офіційні документи, що відображають результати зазначеної діяльності, передусім справ контролю-спостережного провадження, справ оперативного обліку, матеріали перевірок чи ініційованих завдань, результати яких з тих чи інших причин не були внесені слідчим чи прокурором в єдиний реєстр досудових розслідувань, або внесені не в повному обсязі чи неправдивої інформації з метою викривлення справжнього змісту інформації, повідомлення і рапорти оперативних уповноважених, які були залишені без розгляду начальником територіального підрозділу, начальником органу досудового розслідування або не було дано вказівки про реєстрацію такої інформації, закриття кримінального провадження слідчим чи прокурором тощо.

Аналіз даних матеріалів повинен бути системним і порівнюватися з раніше отриманими і перевіреними відомостями про діяльність конкретної організованої злочинної групи. В результаті аналітичної роботи повинні бути отримані відповіді на наступні питання:

– чи є істотні відмінності в каральних заходах підрозділів органів внутрішніх справ і судових органів даного регіону, здійснюваних щодо представників конкретної злочинної групи й представників інших організованих злочинних груп або «неорганізованих» злочинців чи злочинців-гастролерів, які однаково спеціалізуються із об'єктом нашої уваги;

– чи прослідковується систематичне прийняття незаконних або необґрунтованих процесуальних рішень відносно представників даної злочинної групи;

– хто саме з співробітників органів внутрішніх справ приймав процесуальні рішення або залишав їх без відповідного виконання в ході контрольних чи наглядових проваджень;

– на якій стадії досудового розслідування відбувається процес припинення карного переслідування щодо учасників даної злочинної групи.

Зазначений підхід відображає стратегічний напрям боротьби з корупцією серед співробітників органів внутрішніх справ на рівні окремого регіону, оскільки дозволяє перейти від виявлення окремих фактів корупційних проявів окремими співробітниками до виявлення системи стійких корумпованих зв'язків між ними й конкретною злочинною групою.

Зіставлення інформації про кримінальну діяльність організованої злочинної групи й співробітників органів внутрішніх справ конкретного регіону дозволяє підтвердити або спростувати загальну версію про участь в організованій злочинній діяльності корумпованих співробітників. У разі підтвердження зазначеного вище отримана інформація може бути підставою для висування індивідуальних версій про участь в організованій злочинній діяльності конкретних співробітників підрозділу.

Для цього необхідний додатковий аналіз кримінальної діяльності означеного організованого злочинного угруповання під час ведення досудових розслідувань окремих кримінальних проваджень, який дозволить виявити наступні ознаки, які вказують на інформування корумпованим співробітником конфіденційною службовою інформацією злочинне угруповання:

– оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії, слідчі дії є безрезультативними;

– добре законспірована агентурна робота всередині злочинного середовища не дає позитивних результатів або ж дає малозначимі результати, а агент поступово усувається від основної злочинної діяльності, йому пропонуються дріб'язкові доручення, які, у випадку інформування підрозділа-ініціатора оперативної розробки, не можуть зашкодити злочинній структурі та її діяльності;

– злочинці ухиляються від кримінального переслідування до або відразу після прийняття кримінального процесуального рішення, пов'язаного із їх ізоляцією;

– заходи безпеки відносно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, є неефективними;

– фігуранти та підозрювані володіють конфіденційною інформацією про перебіг оперативної роботи та досудового розслідування;

– надходить достовірна оперативна інформація, яка вказує на корумпованість конкретного співробітника та його співпрацю із злочинною структурою.

Докази присутності корумпованого співробітника в підрозділі органу внутрішніх справ можуть бути отримані у ході аналізу діяльності співробітників, причетних до розслідування кримінального злочину, зокрема:

– виявлення технічних пристроїв передачі інформації в службових приміщеннях;

– виявлення фактів несанкціонованого доступу до інформаційно-пошукових систем та баз даних;

– виявлення фактів зникнення, знищення, ушкодження, фальсифікації процесуальної значимої інформації, що перебуває в розпорядженні слідчого.

У разі виявлення зазначених фактів постає завдання щодо встановлення підозрюваного співробітника. Крім того такий співробітник може себе сам виказати, зокрема:

– у підрозділі створюються адміністративно-організаційні або інші перешкоди в провадженні оперативної розробки чи досудового розслідування;

– стає достовірно відомо про необґрунтовані або негласні контакти співробітника із розроблюваними, підозрюваними, обвинувачуваними чи особами з їхнього оточення;

– через надмірний інтерес до інформації, робота з якою не належить до обов'язків співробітника;

– прийняття необґрунтованих і нелогічних оперативних та процесуальних рішень, свідомо реалізація яких негативно впливає на оперативну розробку чи досудове розслідування;

– психологічні зміни у поведінці або зміна звичайної лінії поведінки співробітника підрозділу;

– необґрунтоване покращення матеріального становища співробітника чи його близьких, родичів тощо.

Є й інші ознаки, які вказують на ознаки корумпованості співробітника органу внутрішніх справ:

– отримання кредитів, придбання цінних паперів, нерухомості чи іншого майна з використанням при цьому пільг чи привілеїв,

не передбачених чинним законодавством, або на які співробітник не має права;

- зайняття співробітником безпосередньо, через посередників чи підставних осіб, підприємницькою діяльністю з використанням службових повноважень і пов'язаних з цим можливостей;

- сприяння з використанням службового становища фізичним чи юридичним особам у привілейованому здійсненні ними підприємницької чи іншої діяльності;

- неправомірне втручання з використанням службового становища в діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкодити виконанню ними своїх повноважень чи домагання, примушування, сприяння у прийнятті неправомірного рішення;

- використання інформації, одержаної у зв'язку з виконанням службових обов'язків, у корисливих чи інших особистих інтересах;

- необґрунтована відмова у наданні відповідної інформації, надання невірогідної чи неповної службової інформації;

- відсутність обов'язкової реакції на виявлені факти будь-яких способів ухилення від оподаткування (шахрайське зниження прибутку, тінюві, не реєстровані угоди, вступ у позаслужбові відносини з працівниками податкової служби) на усі варіанти фінансових шахрайств, спрямовані на організоване розкрадання державних коштів, які знаходяться в розпорядженні державних чи інших підприємницьких структур;

- використання співробітником свого службового становища для блокування діяльності конкретної підприємницької структури конкурентів з метою підтримання монополії підприємницької діяльності;

- необґрунтоване просування по службових сходах співробітника, який не має певних переваг перед колегами по роботі.

У плані проведення ранньої діагностики осіб, схильних до зради, важливе значення займає аналіз комплексу психологічно вразливих характеристик особистості, що допоможе прискорити процес виявлення корумпованого співробітника.

Що стосується адміністративно-правової відповідальності за вчинення корупційних дій, то у випадку викриття правопорушення, пов'язаного з корупцією, складається адміністративний протокол. Якщо ж у діях особи присутній склад злочину, приймається рішення про відкриття кримінального провадження, а в необхідних випадках (якщо дії особи належним чином не зафіксовані) – про заведення справи оперативного обліку.

Варто не забувати про можливість свідомих і ціленаправлених провокацій з боку організованих злочинних структур з метою дискредитації співробітника, таким чином усунувши його від активних дій у боротьбі з конкретним угрупованням.

Висновки. Деструктивний вплив корупції на процес розвитку держави призводить до таких негативних наслідків, як соціальна нерівність, тотальне руйнування морально-етичних засад суспільства. У сфері правоохоронної діяльності це негативне явище призводить до суттєвого обмеження конституційних прав і свобод громадян, що зумовлює недовіру населення до державної влади та її інституцій. Разом з тим діяльність служб та підрозділів щодо боротьби з корупційними проявами в органах внутрішніх справ потребує подальшого вдосконалення, забезпечення комплектного поєднання профілактичних, попереджувальних та правозастосувальних заходів, спрямованих насамперед на ліквідацію умов, що створюють сприятливе підґрунтя для вчинення правопорушень у сфері оперативно-службової діяльності. Крім того, очевидною є необхідність зосередження зусиль на вирішенні, у межах компетенції Міністерства внутрішніх справ, питань щодо цілеспрямованої нейтралізації соціальних та економічних чинників відомчої корупції.

Відтак при розробці й перевірці версій про участь в організованій злочинній діяльності корумпованого співробітника органу внутрішніх справ необхідний максимально об'єктивний підхід. Отримані відомості про ознаки корумпованості лише тоді можуть скласти доказову інформаційну базу для висування зазначеної версії, коли вони утворюють конкретну систему, підтверджують одна одну та не містять суттєвих протиріч. Сам факт обвинувачення в корумпованості та зв'язках із злочинністю, навіть якщо він в майбутньому не підтвердиться, може спричинити негативні наслідки, зокрема – звільнення зі служби висококваліфікованих і досвідчених співробітників.

1. Гуров А.И. Организованная преступность – не миф, а реальность / А.И. Гуров. – М., 1990. – С. 19.

2. Основы борьбы с организованной преступностью / под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М., 1996. – С. 166.

3. Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики / под ред. В.Д. Грабовского, А.Ф. Лубина. – Нижний Новгород, 1995. – С. 308.

4. Гега П.Т. Стан боротьби зі злочинністю і корупцією у сфері оподаткування / П.Т. Гега, Л.М. Доля // Боротьба з організованою злочинністю

і корупцією (теорія і практика): Наук. – практ. журнал /П. Т. Гега, Л.М. Доля. – К.: Міжвідомчий наук. – дослідн. центр з пробл. боротьби з орг. злочинністю, 2007. – № 12. – С. 38–45.

5. Рекомендации ООН «Практические меры борьбы с организованной преступностью, выработанные Международным семинаром по борьбе с организованной преступностью». – Суздаль, 1991.

6. Чернявський С. Криміналізація економіки України: сучасний стан, тенденції, напрями протидії / С. Чернявський, О. Джу́жа // Право України. – 2005. – № 12. – С. 35–40.

7. Яблоков Н.П. Расследование организованной преступной деятельности: практ. пособие / Н.П. Яблоков. – М.: Юристъ, 2002. – С. 37.

8. Волженкин Б.В. Коррупция / Б.В. Волженкин. – СПб., 1998. – С. 16.

9. Варцаба В.М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.М. Варцаба // Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – С. 10.

10. Николайчук И.А. Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию / И.А. Николайчук; под ред. Р.С. Белкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 168–169.

11. Журавлев С.Ю. Расследование взяточничества и коррупции / С.Ю. Журавлев, А.Ф. Лубин. – Нижний Новгород, 1995. – С. 36–38.

Паславский М.И. Установление признаков коррумпированности сотрудника органов внутренних дел.

Осуществлена попытка определения признаков, которые могут служить поводом для выдвижения версии о коррумпированности сотрудника органа внутренних дел и его связи или участия в противоправной деятельности организованной преступной группировки.

Ключевые слова: национальная безопасность, коррупция, оперативная обстановка, вербовочное влияние, версия, организованная преступная группировка, информационно-аналитическая база, признаки коррумпированности, сотрудник органа внутренних дел.

Paslavskuy M.I. Establishment of Signs of Corruption of Employee of Internal Affairs Bodies.

In the article an attempt was made to determine features that may serve as a reason for the suggestion of versions of corruption of police officer and his/her relationships or engaging in illegal activities of organized criminal groups.

Key words: national safety, corruption, operative situation, recruiting influence, version, organized criminal group, information and analytical base, signs of corruption, employee of internal affairs body.

Стаття надійшла 3 січня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ТРУПА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ЕКСГУМАЦІЄЮ

Розглянуто поняття «ексгумація трупа», описані процесуальні підстави для її проведення та роль слідчого і судово-медичного експерта на всіх етапах проведення даної слідчої дії.

Ключові слова: ексгумація, огляд трупа, судово-медичний експерт, протокол ексгумації.

Постановка проблеми. Якість кримінально-процесуальної діяльності з розслідування злочинів прямо залежить від досконалості правових норм, чіткого і конкретного врегулювання у чинному кримінально-процесуальному кодексі (КПК) процесуальних рішень, спрямованих на повне, всебічне і об'єктивне дослідження обставин справи та проведення при цьому необхідних слідчих та процесуальних дій. Дане положення стосується і такої процесуальної дії, як ексгумація трупа.

Стан дослідження. Окремим питанням підготовки і проведення слідчих дій, пов'язаних з ексгумацією трупа, присвячені роботи В.П. Бахіна, О.В. Бауліна, В.М. Бикова, С.М. Виноградського, Н.С. Карпова, С.М. Стахівського, М.Й. Кулик та ін. [1; 4; 5; 7–9; 13; 15]. Разом з тим, у зазначених дослідженнях основна увага приділялася проведенню огляду місця події, предметів чи документів, виїмки, обшуку, призначенню експертизи та іншим процесуальним діям, а ексгумація трупа у кримінально-процесуальному аспекті висвітлювалася не досить повно. У зв'язку з існуванням складностей в організації підготовки та проведенні ексгумації трупа у процесуальній діяльності з розслідування злочинів дослідження даної процесуальної дії набуває особливо важливого значення.

Мета роботи полягає у конкретизації поняття «ексгумація трупа», висвітленні основних процесуальних питань, пов'язаних з проведенням ексгумації, її етапів та підстав для її проведення.

Виклад основних положень. Згідно ст. 239 КПК України ексгумація трупа здійснюється за постановою прокурора. Ексгумація – це вилучення трупа з землі. (*ex* – з, *humus* – земля). В слідчій та експертній практиці під ексгумацією розуміють вилучення трупа із землі, мо-

гили, різноманітних склепів, усипальниць, саркофагів [6; 11; 13; 14]. Ексгумації підлягають як трупи, яким робили розтин, так і трупи, яким його не зроблено, з метою виключення насильницької смерті, чи упізнання трупа невідомої особи, з метою створення належних умов для подальшого проведення огляду трупа, пред'явлення його для впізнання, експертного дослідження чи інших процесуальних дій [2; 3; 10; 12].

Труп виймається з місця поховання в присутності судово-медичного експерта та оглядається з дотриманням правил ст. 238 КПК України(огляд трупа). Іноді можуть бути присутні при ексгумації близькі родичі покійного чи підозрюваного на цвинтарі, в місці захоронення чи приховання трупа.

Судово-медичний експерт запрошується слідчим з метою:

- активної консультації чи іншої допомоги;
- кваліфікованого(фахового)вилучення трупа, а також його останків із землі;
- зовнішнього огляду ексгумованого трупа, його експертизи;
- вилучення об'єктів для лабораторних досліджень.

Судово-медична експертиза ексгумованого трупа проводиться судово-медичним експертом як на відкритій місцевості, так і спеціально пристосованому для цього приміщенні – морзі.

Підставами для ексгумації трупа служать:

- підозри та заяви про насильницьку смерть осіб, які померли раптово і поховані без розтину – на основі свідцтва про смерть, яке видане лікарем чи фельдшером в сільській місцевості;
- сумніви в дійсній причині смерті осіб – за нововиявленими обставинами, трупи яких були піддані первинному дослідженню;
- короткий і нечіткий опис тілесних досліджень;
- неповне і некваліфіковане дослідження трупа;
- нескерування необхідних об'єктів для лабораторних досліджень;
- протиріччя результатів експертизи матеріалом справи;
- заяви і скарги родичів чи сусідів покійного, які викликають підозру про вбивство;
- зв'язок причин смерті з отриманою незадовго травмою;
- неправильне лікування і догляд;
- виявлення нових обставин, які потребують нових досліджень;
- перевірка результатів первинного дослідження трупа;
- впізнання захороненого трупа невідомої особи;

- усунення сумнівів у захороненні трупа конкретної особи;
- знайдення трупа (чи його останків), захороненого з метою приховання злочину чи в результаті проведення слідчих дій.

Для прийняття рішення про ексгумацію слідчим виноситься постановою про проведення цієї слідчої дії. У постанові викладаються:

- коротко обставини справи і розширено нові обставини, які спонукали до проведення ексгумації і судово-медичної експертизи ексгумованого трупа;
- вказується експерт, чи експерти, яким доручається ексгумація та подальша експертиза;
- перераховуються питання, на які слідчий потребує відповіді;
- ознайомлює експерта зі справою;
- обговорює коло питань, які повинен вирішити експерт;
- визначають дату і час ексгумації.

Експертні дії при підготовці до ексгумації, під час неї і при експертизі ексгумованого трупа проводяться за планом, який включає в себе підготовчий етап, участь в ексгумації трупа та проведення експертизи ексгумованого трупа.

На підготовчому етапі експерт вивчає матеріали справи (постанову про проведення експертизи, протоколи огляду місця події, огляду транспорту, допиту свідків, підозрюваного, обвинуваченого, результати слідчих експериментів, медичну документацію, заключення за первинним судово-медичним дослідженням трупа, результати кримінальних експертиз (трасологічні експертизи) та складає план експертних дій під час ексгумації.

На етапі участі в ексгумації трупа, будучи присутнім на упізнанні могили і ексгумації, експерт спостерігає за розкопуванням могили, дає поради про обережне розкопування і вилучиння труни з останками. Він є присутнім при складанні протоколу ексгумації, вказуючи чи труна зруйнована та які ділянки тіла здавлені і чим (знищені комахами, грибами, зокрема пліснявою, чи гниттям).

Експерт бере участь у вилученні зразків ґрунту для токсикологічного дослідження, вилученні і описі труни, вилученні частини труни для токсикологічного дослідження. Він допомагає в описі та вилученні трупної фауни, досліджує одяг, проводить ретельний огляд трупа, дає поради щодо транспортування трупа в морг.

На етапі проведення експертизи ексгумованого трупа склепують м'які тканини, вилучають цілком ушкоджені кістки, проводять комплекс необхідних лабораторних досліджень, відповідають на питання,

які поставлені слідчим чи судом, ілюструють висновок експерта схемами, фотографіями, рентгенограмами.

Для проведення ексгумації слідчий визначає коло осіб, які беруть участь в цій слідчій дії, уточнює місце захоронення трупа (за книгою реєстрації РАЦСу, захоронень на цвинтарі, місце захоронення).

Прибувши на місце захоронення, слідчий проводить технічну підготовку, приступає до ексгумації і складає протокол. У протоколі зазначається:

- дата, місце, підстави проведення експертизи;
- відомості про учасників експертизи;
- приналежність трупа;
- з якої підстави він ексгумується;
- фіксується місце захоронення (цвинтар, ділянка), описуються його прикмети (хрест, огорожа, пам'ятник);
- стан самої могили, могильного пагорбу і його особливості, стан могильної плити, поверхні ґрунту і рослинності на могилі і навколо неї;
- проводиться орієнтовна і детальна фотозйомка.

Після цього розкопують могилу і в міру розкопки відзначають характеристики ґрунту (глина, пісок, чорнозем), вказують його фізичні властивості (заморожений, вологий, зернистий), глибину залягання окремих пластів і самого захоронення. При появі кришки труни відмічають глибину її знаходження.

До відкриття труни у протоколі описують її зовнішній вигляд, стан і матеріал, з якого вона виготовлена (дуб, сосна), матеріал і колір обивки, відзначають цілісність труни, її зміни, пов'язані з часом, прикраси та інші особливості.

Після відкриття труни труп пред'являється до впізнання родичам, близьким і знайомим покійного.

У протоколі фіксується, ким і за якими обставинами опізнаний труп у труні. Після цього оглядається і описується внутрішня обивка, прикраси і предмети, які знаходяться на трупі, взуття і труп у труні.

Якщо експертиза проводиться на цвинтарі, померлого витягають з труни, проводять огляд ділянок тіла і внутрішнє дослідження. Для проведення експертного дослідження у морзі чи в пристосованому приміщенні труна на цвинтарі закривається і транспортується до місця проведення експертизи.

У протоколі ексгумації вказується, куди скеровується труп для первинної або повторної експертизи та кому вона доручається.

Об'єкти з трупа вилучаються для токсикологічного дослідження і скеровуються в судово-токсикологічний відділ бюро судово-медичної експертизи. Після закінчення експертизи ексгумованого трупа його останки поміщаються в ту ж труну (якщо вона збереглася), чи у нову, транспортують під керівництвом слідчого і хоронять в ту ж могилу, якій при можливості надають той же вигляд.

Протокол ексгумації підписують всі учасники даної слідчої дії.

Висновки. Таким чином, ексгумація трупа у кримінально-процесуальній діяльності з розслідування злочинів являє собою процесуальну дію, яка проводиться відповідно до статті 239 КПК України з дотриманням правил статті 238 КПК України. Проаналізувавши поняття «ексгумація трупа», яке має місце у юридичній літературі, вважаємо за доцільне його уточнення щодо конкретного місця, звідки проводиться виїмання трупа.

Підставою для проведення ексгумації трупа є зібрані у справі дані, що зумовлюють необхідність проведення цієї процесуальної дії та прийняття слідчим відповідного рішення.

Експертні дії при проведенні ексгумації трупа включають підготовчий етап, який передбачає вивчення експертом матеріалів справ, та складання плану дій під час ексгумації та визначення слідчим кола осіб для участі у цій слідчій дії; ексгумацію трупа та проведення експертизи ексгумованого трупа. Про проведену слідчу дію складається протокол, до якого додаються матеріали вимірювання, фотографування, звуко- і відеозапису, плани, схеми, видбитки та зліпки.

1. Батюк О.В. Особливості використання криміналістичних моделей, прийомів та навичок при проведенні слідчих дій / О.В. Батюк // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 29–34.

2. Бахин В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция для студентов и слушателей юридических вузов / В.П. Бахин. – К., 1999. – 268 с.

3. Бедрин. Судебно-медицинские возможности исследования ексгумованого трупа. – Горький, 1978. – 51 с.

4. Галаган В.І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України: монографія / В.І. Галаган. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 300 с.

5. Головецький М.О. Тактика узнавання і впізнання під час досудового слідства: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.О. Головецький. – Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2002. – 195 с.

6. Громов А.Г. Судебно-медицинское исследование трупа / А.Г. Громов. – М., 1991.

7. Ексгумацію Чорновола знімали на відео. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/politics/2011/06/03/130304.html>.
8. Кобилянський О.Л. Особливості правової регламентації використання цифрових зображень у розкритті та розслідуванні злочинів / О.Л. Кобилянський // Сучасні проблеми криміналістики. – 2010. – № 10. – С. 119–122.
9. Ковтуненко Л.П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Л.П. Ковтуненко // Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.
10. Лупиков В.Д. Об эксгумации при расследовании преступлений / В.Д. Лупиков // Вопросы совершенствования методики расследования преступлений. – Ташкент: Ташкентская высшая школа МВД СССР, 1984. – С. 126–130.
11. Мытник П.В. Следственные действия: понятие, система и классификация / П.В. Мытник // Актуальні проблеми підготовки кадрів і роботи з персоналом оперативних служб міліції: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. – Ч. 2. – К.: НАВСУ, 2003. – С. 8–11.
12. Осмотр трупа на месте его обнаружения: руководство для врачей / под ред. А.А. Матьшева. – С.-Петербург, 1997.
13. Натура Д.А. Эксгумация: понятие, процессуальная регламентация, тактика / Д.А. Натура, А.И. Натура, А.Г. Филиппов // Вестник криминалистики; отв. ред. А.Г. Филиппов. – Вып. 4 (8). – М.: Спарк, 2003. – С. 53–61.
14. Тагаєв М.М. Судова медицина: підручник / М.М. Тагаєв; за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Х.: Факт, 2003. – С. 1172–1178.
15. Кулик М.Й. Процесуальний порядок і тактика ексгумації трупа у кримінальному судочинстві України (за матеріалами МВС України): дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011.

Сибирная Р.И., Тыбинка О.М. Особенности осмотра трупа, связанные с эксгумацией.

Рассмотрено понятие «эксгумация трупа», описаны процессуальные основания для его проведения и роль следователя и судебно-медицинского эксперта на всех этапах проведения данного следственного действия.

Ключевые слова: эксгумация, осмотр трупа, судебно-медицинский эксперт, протокол эксгумации.

Sybirna R.I., Tybinka O.M. Peculiarities of the Inspection of Corpse Relating to the Exhumation.

The concept of «corpse exhumation» is considered, procedural grounds for its implementation and the role of the investigator and the forensic expert in all phases of given investigation action are described.

Key words: exhumation, corpse inspection, forensic scientist, exhumation record.

Стаття надійшла 14 березня 2013 р.

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ПРИ ВИЯВЛЕННІ І РОЗСЛІДУВАННІ ТЯЖКИХ ТА ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто поняття та сутність взаємодії органу досудового розслідування з оперативними підрозділами при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів.

Ключові слова: *взаємодія, орган досудового розслідування, оперативні підрозділи, доручення.*

Постановка проблеми. Вивчення світової практики і вітчизняного досвіду правоохоронної діяльності свідчить, що основними етапами боротьби зі злочинністю є виявлення і розслідування злочинів та встановлення осіб, які їх вчинили.

Останнім часом відмічається професіоналізація і консолідація злочинців, що вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини. Значна частина злочинців, які вчиняють такі злочини, залишаються не встановленими. Основними причинами цього є прогалини чинного законодавства, низький рівень відомчої нормативної бази, недосконале забезпечення організації взаємодії органу досудового розслідування з оперативними підрозділами.

Вирішення завдань кримінального провадження при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів неможливе без належної організації взаємодії органу досудового розслідування і оперативних підрозділів.

Метою статті є визначення поняття взаємодії органу досудового розслідування і оперативних підрозділів при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів.

Стан дослідження. Значний внесок у дослідження взаємодії органу досудового розслідування і оперативних підрозділів зробили такі науковці: В.К. Антонов, І.І. Артамонов, К.К. Афанасьєв, А.Н. Балашова, Р.С. Белкін, В.І. Бояров, В.М. Биков, В.І. Галаган, М.О. Громов, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, В.В. Гостєв, А.І. Грищенко, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, В.Я. Дорохов, А.Я. Дубинський,

В.М. Зайковський, В.С. Зеленецький, І.П. Козаченко, Н.С. Карпов, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, О.Р. Михайленко, Д.Й. Никифорчук, В.Л. Оргинський, В.В. Петренко, М.А. Погорецький, М.П. Поляков, В.С. Слінько, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.Т. Томін, С.А. Шнайдер, М.Е. Шуміло та інші.

Окремі аспекти взаємодії слідчих й оперативних підрозділів розглядалися у наукових працях С.В. Бородина, О.М. Бандурки, І.І. Басецького, В.В. Вандишева, А.Ф. Возного, В.А. Волинського, В.П. Гаврікова, І.Ф. Герасімова, В.В. Граніка, Д.Б. Гребельського, В.Н. Григор'єва, В.І. Зажіцького, Е.П. Іщенко, Н.К. Кузьменка, В.П. Лаврова, А.Г. Лекаря, В.К. Лисиченка, А.Р. Ратінова та ін.

Однак, стрімкий розвиток професіоналізації злочинців, що вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини, зумовлює необхідність подальших наукових досліджень проблем взаємодії органу досудового розслідування і оперативних підрозділів з метою забезпечення швидкого й повного розслідування злочинів та викриття осіб, які їх вчинили.

Виклад основних положень. З метою підвищення якості досудового розслідування в умовах складного процесу доказування, що ускладнюється протидією розслідуванню з боку злочинців та їх зв'язків, виникає необхідність активного використання засобів і методів оперативно-розшукової діяльності для встановлення осіб, які вчиняють тяжкі та особливо тяжких злочини і вдосконалення організації їх розслідування.

Для досягнення зазначеної мети однією з основних вимог є належним чином організована взаємодія органу досудового розслідування і оперативних підрозділів.

Аналіз наукових робіт, присвячених цій проблематиці, дозволяє виділити кілька основних думок щодо досліджуваного питання.

Одним із перших поняття взаємодії сформулював О.Р. Ратінов, який зазначав: «У процесуальному сенсі під взаємодією слідчих прокуратури і органів міліції розуміється заснована на законі, узгоджена діяльність незалежних один від одного в адміністративному відношенні органів слідства і дізнання, направлена на розкриття і розслідування конкретного злочину шляхом найбільш доцільного поєднання методів і засобів, властивих цим органам» [1, с. 87].

Незважаючи на обмеження щодо суб'єктів взаємодії, вказаних О.Р. Ратіновим, оскільки ним надається визначення лише слідчим прокуратури і органам міліції, на нашу думку, правильно виражена суть взаємодії полягає в узгодженій діяльності, здійснюваній шляхом

«найбільш доцільного поєднання методів і засобів, властивих цим органам». Н.В. Жогін і Ф.Н. Фаткулін досліджують взаємодію між органами дізнання і досудового слідства як засновану на законі, узгоджену діяльність посадових осіб, спрямовану на викриття винних, припинення і попередження будь-якої злочинної діяльності та відшкодування заподіяного матеріального збитку шляхом найбільш раціонального поєднання методів, застосованих цими органами [2, с. 61].

О.М. Бандурка зазначає, що оперативні підрозділи діють не самі собою, і виконують свої завдання не ізольовано, а у взаємодії з іншими підрозділами правоохоронних органів, використовуючи їх можливості [3, с. 140].

Слід підкреслити, що незважаючи на поширеність застосування поняття «взаємодія», не існує його загальноприйнятого визначення. Цей термін широко використовується в теорії і на практиці. Поняття «взаємодія» розглядається різними галузями знань, кожна з яких надає йому свого визначення. Чинне кримінально-процесуальне законодавство також не дає визначення цього поняття.

Тлумачний словник вказує, що «взаємодія» – це «...співдія, співдіяння, взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь» [4, с. 259].

С.Н. Квасов підкреслює, що взаємодія включає в себе такі поняття, як «співробітництво», «сприяння», «скоординована діяльність», «погоджена діяльність», «погоджена спільна діяльність» [5, с. 118].

Водночас О.Я. Кінаш вказує, що взаємодія має відповідати наступним вимогам: взаємний зв'язок, взаємна підтримка [6, с. 357].

Необхідно зазначити, що об'єднання можливостей слідчого і оперативного працівника є важливою умовою взаємодії, проте цього недостатньо для успішного вирішення поставлених перед вказаними суб'єктами завдань. Про взаємодію можна говорити тоді, коли діяльність суб'єктів узгоджується. Не можна вважати взаємодією діяльність слідчого і оперативного працівника, нехай навіть і здійснювану шляхом об'єднання можливостей обох суб'єктів, якщо між ними відсутня узгодженість. Узгодженість рішень і дій є одним із істотних ознак взаємодії слідчого і працівника оперативного підрозділу. Вона може досягатися різними способами, але в основі кожного з них лежить взаємне інформування.

Визначаючи взаємодію в системі ОВС, В.Л. Ортинський зазначає, що це спільна, узгоджена діяльність конкретних виконавців, служб і підрозділів, що перебувають у рівноправному становищі [7, с. 3].

Підтримуємо визначення вчених про те, що взаємодія – це заснована на законі, узгоджена, спільна діяльність конкретних суб'єктів, спрямована на досягнення спільної мети.

Проаналізувавши твердження зазначених науковців, спробуємо надати своє визначення поняттю «взаємодія органу досудового розслідування з оперативними підрозділами при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів».

Отже, взаємодія органу досудового розслідування з оперативними підрозділами при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів – це узгоджена, підпорядкована єдиному задуму діяльність, здійснювана шляхом оптимального використання властивих їм засобів і методів з метою найбільш ефективного вирішення завдань, що виникають при виявленні і розслідуванні таких злочинів.

Взаємодія органу досудового розслідування і оперативних підрозділів визначається п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, згідно якої слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам.

Слід зазначити, що КПК України в редакції 1960 року не надавав слідчим повноважень проводити оперативно-розшукову діяльність, а згідно п. 2 ч. 2 ст. 40 КПК України редакції 2012 року, слідчий уповноважений проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії. Також слідчий не мав можливості ознайомитися з результатами оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів та слідкувати за процесом її проведення.

Необхідно відмітити, що відомості оперативно-розшукового характеру можуть використовуватися слідчим як орієнтуюча інформація в процесі досудового розслідування, і, володіючи оперативною інформацією у кримінальному провадженні, слідчий формує певне внутрішнє переконання і на його основі обирає належну лінію і тактику досудового розслідування.

Станом на теперішній час у слідчих немає практичного досвіду в здійсненні оперативно-розшукової діяльності, тому як правило, проведення негласних слідчих (розшукових) дій доручається фахівцям оперативних підрозділів, які вже володіють певним напрацьованим досвідом в оперативно-розшуковій діяльності й мають спеціальну техніку для проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Щодо доручення слідчого оперативним підрозділам для проведення ними слідчих (розшукових) дій, то можна сказати, що

такі доручення скеровуються оперативним підрозділом з метою пришвидшення розслідування, оскільки, скерувавши такі доручення, слідчий не витрачає часу для проведення нескладних слідчих (розшукових) дій. Також необхідно зазначити, що крім п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, в якій зазначено про повноваження слідчого надавати оперативним підрозділам доручення проводити слідчі (розшукові) дії і негласні слідчі (розшукові) дії та ч. 1 ст. 41 КПК України, в якій зазначено, що оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії і негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, обов'язок оперативних підрозділів виконувати доручення слідчого вказано у п. 4 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Відзначимо також про керівну роль слідчого при взаємодії з оперативними підрозділами, оскільки слідчий під час досудового розслідування самостійно приймає процесуальні рішення, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання вмотивованого рішення слідчого судді, суду або згоди прокурора. І саме слідчий несе персональну відповідальність за законне і своєчасне виконання цих рішень. У кримінальному провадженні без отримання відповідних доручень слідчого чи прокурора, працівники оперативного підрозділу не мають права здійснювати процесуальні дії за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді, суду або прокурора.

Законодавцем не надано повноважень працівникам оперативних підрозділів самостійно вчиняти будь-які процесуальні дії в кримінальному провадженні. Тому виникає питання, як діяти оперативним працівникам при безпосередньому виявленні злочину та затриманні чи переслідуванні особи, яка його вчинила. Дана проблема потребує подальшого наукового дослідження та законодавчого врегулювання.

Висновки. Підводячи підсумок, необхідно підкреслити, що ефективність взаємодії слідчого з оперативними підрозділами при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів залежить від узгодженості зазначених суб'єктів та взаємного інформування під процесуальним керівництвом та організуючою роллю слідчого.

Вважаємо, що критерієм ефективності такої взаємодії, є результативність, тобто те, наскільки вдало вирішені завдання, заради яких об'єднувалися зусилля взаємодіючих сторін. Не випадково організація ефективної взаємодії є одним із найважливіших питань практичної діяльності зазначених суб'єктів. На жаль, на сучасному етапі формування правоохоронної системи України в практичних органах МВС

України існують суттєві проблеми щодо взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами через недосконалість норм кримінально-процесуального законодавства України щодо правової регламентації та визначення завдань такої взаємодії. Тому висвітлена проблематика потребує подальшого наукового дослідження.

1. Практика применения нового уголовного-процессуального законодательства. – М.: Юристь, 1962. – С. 87–91.
2. Жогин Н.В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе / Н.В. Жогин, Ф.И. Фаткуллин. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 304.
3. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність: підручник / О.М. Бандурка. – Харків: НАВС, 2002. – С. 282.
4. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 1. – С. 910.
5. Квасов С.Н. О понятии и сущности взаимодействия органов внутренних дел с негосударственными (частными) охранно-сыскными структурами / С.Н. Квасов // Вестник Московского университета МВД России. – 2007. – № 2. – С. 118–119.
6. Кінаш О.Я. Взаєморозуміння органів попереднього слідства з населенням – передумова взаємодії й організації профілактики. Проблеми взаєморозуміння ОВС з населенням / О.Я. Кінаш. – 2002. – С. 357–360.
7. Ортинський В.Л. Актуальні проблеми взаємодії територіальних і транспортних ОВС у боротьбі зі злочинністю / В.Л. Ортинський // Науковий вісник ЛЮІ. – 2004. – С. 3–11.

Черепушак В.В. Взаимодействие органа досудебного расследования с оперативными подразделениями при выявлении и расследовании тяжких и особо тяжких преступлений.

Рассматривается понятие и сущность взаимодействия органа досудебного расследования с оперативными подразделениями при выявлении и расследовании тяжких и особо тяжких преступлений.

Ключевые слова: взаимодействие, орган досудебного расследования, оперативные подразделения, поручительство.

Cherepuschak V.V. Interaction between the Body of Preliminary Investigation and the Operative Subdivisions in Detection and Investigation of Felonies.

The article deals with the concept and essence of interaction between the body of preliminary investigation and the operative subdivisions in detection and investigation of felonies.

Key words: interaction, body of preliminary investigation, operative subdivisions, commission.

Стаття надійшла 21 березня 2013 р.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12(075.8)

Д.В. Андрєєв

РОЛЬ ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ ПРАВОСВІДОМОСТІ В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Доводиться доцільність використання етносоціокультурних чинників правосвідомості у забезпеченні дієвості соціально-правової комунікації між владою та суспільством. Особлива увага в роботі приділяється феномену етнічності, як об'єднаній спільності людей, що усвідомлюють свою визначну участь у процесах державотворення.

Ключові слова: *етнос, принцип етнічності, етносоціокультурні чинники, етнічні почуття, національна правосвідомість, соціально-правова комунікація, процеси державотворення.*

Постановка проблеми. Останнім часом досить інтенсивно з'ясовується роль національних чинників у розвитку інститутів громадянського суспільства, їх залучення до механізмів державного будівництва з метою забезпечення партнерських стосунків влади та суспільства.

Характерною рисою цих досліджень є плюралізм ідеологічних засад та методологічних підходів до осмислення місця у цьому процесі феномена національної свідомості. В зв'язку з цим постає нагальна потреба у виробленні дієвих механізмів функціонування соціально-правової комунікації, які б забезпечили плідну співпрацю владних інститутів та громадськості.

Стан дослідження. Науковий розгляд питань розвитку механізмів соціально-правової комунікації, ролі етнічних чинників у формуванні національної правосвідомості відбувається вже упродовж тривалого часу. Плідними в цьому напрямку є роботи П. Баранова, С. Бублика, Л. Буєвої, Й. Васьковича, В. Вовк, В. Грищука, О. Данильяна, В. Жмира, С. Максимова, В. Моїсеєва, О. Манохи, О. Мироненка, М. Панова, П. Рабіновича, О. Ратінова, Ю. Римаренка, Б. Тищика, А. Токарської, І. Усенка, В. Чеховича, М. Цимбалюка, М. Юрія, Л. Явича.

В той же час, **мета і завдання** статті полягають у тому, що незважаючи на розмаїття концептуальних підходів щодо визначення ролі правосвідомості в системі соціально-правових взаємовідносин, сьогодні залишається недостатнім філософське узагальнення і осмислення значення правосвідомості в сучасних розробках нової моделі українського суспільства, головною рисою якого повинна стати дієва комунікація громадськості та влади.

Виклад основних положень. Типологізація принципів правосвідомості в сучасній науковій літературі представлена досить широким спектром, але, на нашу думку, при її дослідженні найдоцільніше застосувати етнічний принцип. Ще Б. Кістяківський вказував на те, що «немає єдиних, одних і тих же ідей свободи особистості, правового устрою, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів, як немає капіталізму чи іншої господарської або суспільної організації, однакової для всіх країн. Усі правові ідеї в свідомості кожного окремого народу одержують своєрідне забарвлення і свій власний відтінок» [5, с. 113].

Виходячи з принципу етнічності, серед загальновідомих методів аналізу правосвідомості варто застосувати підхід, який логічно визначити як «етносоціокультурний», оскільки він акцентує увагу на необхідності комплексного урахування етнічних, соціальних та культурологічних складових чинників правосвідомості. Його основою є положення про те, що одним із головних суб'єктів історичного розвитку соціуму є етнічні спільноти, які складаються з окремих осіб і соціальних груп. Власне подібний підхід є надзвичайно корисним для посттоталітарних держав, де існує та дедалі поглиблюється і соціальне, і етнічне розмежування.

Етносоціокультурний підхід має значні переваги перед широко відомим вітчизняній науці соціологічним підходом, який ґрунтується на абсолютизації класового й нехтуванні етнічним, та поширеним на Заході етнологічним підходом, що абсолютизує етнічне й ігнорує соціальну диференціацію.

Незаперечним є той факт, що кожний етнос сам по собі унікальний, але в той же час він має і певні особливості правового регулювання суспільних відносин. Відповідно й правосвідомість кожного етносу самобутня та неповторна.

Загальновідомо, що основні соціально-економічні, особистісні, культурні, фізичні і політичні правовідносини у суспільстві регулює право. У західних країнах декларується, що воно має загально-

обов'язковий характер, гарантує кожній людині невід'ємні права і визначає її обов'язки. Всі соціальні групи та владні структури змушені існувати і досягати своєї мети в рамках закону.

У східних, постсоціалістичних країнах в основу соціальної регуляції протягом багатьох років була покладена ідеолого-ієрархічна система, тобто застосовувалася система, при якій право обслуговувало владу. В цьому випадку влада усвідомлюється як необхідна потреба, або втілена воля. Правотворчість спрямовувалася лише зверху донизу, а джерело права – влада – знаходилася поза і над правом та не підлягала моральній оцінці. Так у свій час формувалася й вітчизняна суспільно-правова свідомість.

За сотні років український етнос привчався до того, що порядок у державі підтримується всілякими силовими засобами, тому в соціумі виробилася політико-генетична звичка підкорення силі й страху.

«Від Яна Казимира до Й. Сталіна і Л. Брежнєва ніхто не намагався додержуватись вимог законодавства. Більше того, насаджувалися авторитарні методи керівництва, що супроводжувалися обмеженням демократії і грубим порушенням прав громадян, – зазначає в своїй роботі «Етногенез та менталітет українського народу», виданій у Чернівцях в 1997 році М.Ф. Юрій. – «Зневажалися ідеї захисту честі і гідності особи, незалежність судів, презумпція невинуватості та інші правові цінності. Все це завдало і завдає великої шкоди суспільству і призводить до падіння престижу закону, уседозволеності, масового зростання злочинності» [9, с. 12–54].

Крім того, трагедія нинішньої України полягає і в тому, що в силу історичних обставин вона досить тривалий час перебувала у сфері впливу двох культур: західної і східної, які накладались одна на одну, тобто правосвідомість українського народу має і регіональний характер.

Таким чином, перебуваючи у складі двох імперій з різними культурами, український народ опинився в досить складному становищі – його культурне ядро розщепилось також на дві підкультури: східну і західну.

Зрозуміло, що відмінності між українцями Наддніпрянської України і Галичини існують не лише у мові, психології та церковних конфесіях, а й у рівні правосвідомості. Особливості рівнів правосвідомості населення Західної та Східної України, що формувались протягом багатьох століть, безперечно, впливають і впливатимуть на процес державного будівництва у цих регіонах.

Водночас слід зауважити, що принципи християнської та загальнолюдської моралі українського народу завдяки глибоко вкоріненим традиціям, звичаям збережені навіть на рівні підсвідомості. Це дає змогу зробити оптимістичний прогноз: правосвідомість українців у Східній та Західній Україні досить близька, і нині певною мірою відбувається нівелювання цих відмінностей. Сучасні процеси державотворення провокують до активізації свідомість українців, та відповідно зростає розуміння громадою свого визначного місця у розбудові країни [6, с. 94–112].

У цьому контексті особливе значення мають комунікаційні механізми, які повинні посилити роль громадянських інститутів, насамперед у подоланні низького рівня правових знань широких верств населення. Вихід з цього вбачається у виробленні дієвих механізмів формування національної правосвідомості, а також цілеспрямованій систематичній правовиховній роботі.

На жаль, певній частині громадян України не вистачає відчуття своєї національної самостійності й відповідальності, вони не мають реального уявлення про особистісну можливість реально впливати на діяльність влади, а відповідно розвиток своєї держави.

Таким чином, відбувається процес, коли соціально-правова комунікація влади і суспільства не здійснюється саме завдяки неготовності індивіда сприймати трансльовану з боку влади правову інформацію. Чи винен в цьому громадянин? Ні в якому разі. Якщо влада хоче бути почутою, вона повинна зробити все, щоб зазначена комунікація відбувалася безперервно. На виконання цього завдання їй повинні бути мобілізовані всі можливості владних повноважень.

Одним з напрямків держави щодо налагодження суспільно-правової комунікації, на думку автора, слід сконцентрувати на подоланні низького рівня національної самоповаги, відродженні та формуванні національної правосвідомості нації.

Слід наголосити, що у цьому складному і досить чутливому процесі повинні бути враховані **етносоціокультурні чинники, а саме: етнічне самоусвідомлення, самоповага, релігійні погляди, традиції, смаки, ідеї, міфологічні уявлення** тощо. Здається, цей напрямок є досить перспективним, тому що людина підсвідомо позитивно сприймає інформацію, яка стосується, власне, присутніх лише їй індивідуальних рис.

«Людина етнічна» сидить в кожному з нас, – стверджує А. Гелен в роботі «Людина. Її природа і місце в світі», – і має право на

особливу, лише їй адекватну, форму самоусвідомлення та суспільно-політичну свідомість» [3, с. 23]. Інша справа – на яких рівнях політико-психолого-культурологічної якості існує ця форма свідомості людей та народів.

Важливою є переакцентація в логіці співвідношення форм національної свідомості, з одного боку, та культури, світогляду і практики, з іншого. Суб'єктивне усвідомлення завжди має передувати практичній діяльності людини. Більшість політолого-етнічних ідей відображає цю закономірність ідей, а її порушення завжди призводить до історичних збочень в етнополітичних стосунках.

У той же час національна свідомість виступає синтезом певних уявлень, думок та ідей, що викарбовуються в їхній культурі. Свідомість є також здібністю людини аналізувати мотиви своєї поведінки, характер переслідуваних інтересів, умови реалізації своїх потреб та завдань. Тому, як видається, етнічна свідомість – є висхідною призмою етнодержавознавства та етнополітичної ідеї, які в свою чергу визначають принципи розбудови суверенної правової держави та сприятимуть активному залученню суспільства до цього процесу [4, с. 214–216].

Основою, стрижнем етнополітичної ідеї, без сумніву, слід вважати етноси, оскільки вони є найбільш давніми, природними та стабільнішими спільнотами, тими, з багатьох груп яких складається людство. Етноси є також найдавнішою, стабільною силою, яка безпосередньо впливає на історичний розвиток суспільства.

При з'ясуванні механізму дії етносоціокультурних чинників суспільно-правової комунікації доречно детальніше зупинитися на феномені етнічності.

У новітній науковій і довідковій літературі є чимало спроб визначити сутність цього терміна. Згідно з всесвітньовідомим «Словником американської спадщини англійської мови»: «Етнічне – 1) те, що стосується соціальної групи всередині культурної та соціальної системи, яка домагається або має спеціальний статус на підставі складних, часто варіативних рис з релігійними, мовними, спадковими або фізичними особливостями; 2) в більш широкому розумінні – особливість релігійної, расової або культурної групи» [7, с. 118].

Таким чином, західна етнологія вважає етнос феноменом, що поширюється передусім на специфіку самого буття та формує особливості спільноти.

Значна частина вчених – прихильників примату етнічності в розвитку суспільства, розглядають її як специфічний вияв, форму або тип

ідеології. Початок такому підходові поклав відомий американський соціолог Даніель Белл.

Ще на рубежі 50–60 років у своїй роботі «Кінець ідеології» він, стверджуючи про занепад всіх ідеологій, і особливо комуністичної, передбачав, що їм на зміну прийде етнічність [1, с. 18–23]. Сьогодні це досить поширена на Заході точка зору.

Розробки сучасних концепцій етнічності у широкому і вузькому розуміннях є досить ефективним і конструктивним підходом. Він дає можливість більш глибоко і цілеспрямовано вивчати як самі етнічні спільноти, так і варіанти можливих впливів на їх специфічні риси і особливості.

Розглянувши думки провідних вчених-«етністів», істориків та філософів, спробуємо сформулювати основні характеристики етносу – визначного носія правової свідомості нації:

- етноси є найдавнішими природними людськими спільнотами, котрі виникли задовго до появи класів і держав;

- етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються один від одного не лише за своєю формою, а й за своїм змістом, сутністю і характером;

- етнос сам по собі не суто соціальний і не суто біологічний;

- найпоширенішими ознаками етносу є спільне походження, мова, культура, територія, історія, релігія, традиції, спосіб життя тощо.

При цьому для визначення етносу досить однієї-двох ознак. Слід зазначити, що: спільне походження може бути як реальним, так і міфічним; територія має значення для етносу, головним чином, в період його формування; протягом історії етноси розвивалися в декількох формах, головними з яких є: рід – плем'я – народ – нація.

Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо таке визначення етносу: *Етнос – є позачасовою, позатериторіальною, позадержавною спільнотою людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнічностім (назвою).*

Таким чином, можна стверджувати: український етнос складається з осіб українського походження або тих, хто вважає себе українцем, причому всі вони однаково усвідомлюють свою визначну участь у процесах державотворення.

Крім етнічного самоусвідомлення, самоповаги, релігійних поглядів, традицій, смаків, ідей, міфологічних уявлень, розглядаючи етносоціокультурні чинники правосвідомості, на думку автора, неможливо

залишити поза увагою одну з особливих складових формування правосвідомості – етнічні почуття.

Їх унікальність насамперед полягає в тому, що етнічні почуття, – як визначає С. А. Бублик, – «є особливим видом емоційних переживань, пов'язаних з ідеями та уявленнями про свою націю» [4, с. 295] і виступають як сплав історичної, екологічної, моральної, культурної та правової свідомості окремої особи та цілих народів.

Етнічні почуття розрізняють передусім за об'єктом їх спрямованості. Людям властиво пишатися досягненнями та історичним минулим свого народу чи його окремих представників. В той же час почуття належності суб'єкта до тієї чи іншої спільноти дає про себе знати і в зв'язку з невдачами, недоліками в розвитку свого народу. В одному випадку може виникати задоволення і навіть гордість за свій народ, в іншому – навпаки, виникає співчуття, жаль, невдоволення та ін. Але в обох випадках ці почуття спрямовані на один і той же об'єкт – свою етнічну спільноту, своє соціальне та екологічне середовище.

При цьому стійкість цих почуттів багато в чому залежить від психологічних установок, які запозичуються від попередніх поколінь як соціальна спадковість. Інтенсивність етнічних почуттів також залежить від реальних життєвих ситуацій, інформації, яку отримує суб'єкт ззовні.

На сучасному етапі, справедливо зазначається у вітчизняній літературі, українська національна правосвідомість повинна стати основним фундатором нового демократичного суспільства. І коли йдеться про те, які магістральні напрями залучення суспільства до процесів державотворення, розуміння ролі правосвідомості має бути максимально сконкретизованою. Тому основним завданням вчених, політиків, громадських діячів на сьогодні є органічне поєднання формування національної правосвідомості з проблемами правового будівництва української держави.

Крім того, на основі плюралізму існуючих думок необхідно розробити відповідний об'єднувальний механізм розвитку українського суспільства [2, с. 110–112].

На нашу думку, таким механізмом й повинна стати соціально-правова комунікація, яка забезпечить діалог влади та суспільства на основі забезпечення взаємних національних інтересів.

З цієї точки зору домінуючим та багатовекторним напрямом сучасного суспільствознавчого пошуку мають стати наукова соціально-філософська розробка теорії національної правосвідомості. При цьому

вихідним могло б стати положення про те, що нова історія національної правосвідомості повинна взяти все краще від вже існуючих теорій, і синтезувавши їх, виробити свою, й надалі, на її основі слід з'ясовувати проблеми оформлення філософії національної правосвідомості [8, с. 139–140].

Висновки. Механізм створення дієвої комунікації між владою та суспільством неможливий без урахування національних інтересів. Правосвідомість, завдяки своїй унікальності виступає складовою соціально-правової комунікації. Своєю чергою, національна правосвідомість – багаторівневе утворення, системоутворювальною ознакою якого є самоправосвідомість суб'єкта, що наочно розкривається при виділенні її різних типів.

-
1. Бел Деніел. Кінець ідеології / Деніел Бел. – Львів, 1986. – 18–23 с.
 2. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Й. Васькович // Право України. – 1998. – № 6. – С. 110–112.
 3. Гелен А. Людина. Її природа і місце в світі / А. Гелен. – К., 1993. – С. 23.
 4. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії // АН України; Ін-т держави і права та ін.; ред. кол.: Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – 807 с.
 5. Кистяковский Б.А. Идея равенства с социологической точки зрения / Б.А. Кистяковский // Мир Божий. – 1900. – № 4. – С. 113.
 6. Лисак-Руданський І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисак-Руданський // Історія філософії України. Хрестоматія: навчальний посібник [М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.
 7. Словник американської спадщини англійської мови / перек. з англ. – Львів, 1993. – 230 с.
 8. Турло І.І. Формування нової парадигми правосвідомості як необхідного фактора розбудови демократичної правової держави в Україні / І.І. Турло. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 139–140.
 9. Юрій М.Ф. Етногенез та менталітет українського народу / М.Ф. Юрій. – Чернівці, 1997. – С. 12–54.

Андреев Д.В. Роль этносоциокультурных факторов правосознания в структуре социально-правовой коммуникации.

Доводится целесообразность использования этносоциокультурных факторов в обеспечении действенности социально-правовой коммуникации между властью и обществом. Особое внимание в работе уделяется феномену этничности, как общности людей, осознающих свою значающую роль в процессах государственного строительства.

Ключевые слова: *этнос, принцип этничности, этносоциокультурные факторы, этнические чувства, национальное правосознание, социально-правовая коммуникация, процессы государственного строительства.*

Andreyev D.V. The role of the ethnosociocultural factors of the legal consciousness in the social and legal communications structure.

The article deals with the expedience of the ethnosociocultural factors use in the ensuring the efficiency of the social and legal communication between the authorities and society. Special attention is paid to the phenomenon of ethnicity, as a community of people who are aware their meaningful role in nation-building.

Key words: *ethnos, ethnicity principle, ethnosociocultural factors, ethnic feelings, national legal consciousness, social and legal communications, state-building processes.*

Стаття надійшла 1 квітня 2013 р.

УДК 340.12

**О.М. Балинська,
А.Ф. Бортняк**

ПСИХОСЕМІОТИКА У ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Окреслено стан дослідження науки психосеміотики, її основні завдання та місце у системі юридичних наук, а також висвітлено значення правового знаку для формування правової свідомості та правової поведінки особи.

Ключові слова: *ейдетична пам'ять, правова інформація, правосвідомість, правова поведінка, психосеміотика, правовий знак, код.*

Постановка проблеми. Психосеміотика є відносно новою та маловивченою наукою, яка формується на межі взаємодії психології, семіотики, соціології та багатьох інших наук. Основне завдання цієї науки – вивчення знаку як інструменту спілкування та індикатора особистості. Якщо семіотика є наукою про знаки та займається вивченням знаку як носія інформації, то психосеміотика займається вивченням закономірностей і особливостей сприймання та переробки інформації окремою особою, функціонування знакової інформації в діяльності та комунікації, вивченням виникнення, передачі та розуміння знакової інформації.

Стан дослідження. Поєднання психології та семіотики (у т. ч. семіології) практикується порівняно недавно, але продуктивно, адже ці науки мають спільний предмет вивчення – свідомість. На даний час відомі дослідження у сфері психосеміотики спілкування [1], діяльності та засвоєння мови [2], лінгвістики, філософії, мистецтва [3], пізнання і наукової творчості [4], візуальних повідомлень, зокрема архітектури [5], тілесності [6] та в багатьох інших найрізноманітніших сферах (наприклад, феміністичності, психічних захворювань, мови програмування і навіть ювелірних прикрас). З-поміж значної кількості таких досліджень тематично виокремлюються психосеміотика політичної діяльності [7] та трудової діяльності в контексті юридичної психології [8], де предметом вивчення є власне людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

Мета дослідження – продемонструвати доцільність застосування психосеміотики у сфері функціонування права.

Виклад основних положень. Основним матеріалом формування та функціонування права у будь-яких концептуальних підходах була і залишається інформація, передана від суспільства державі як джерело правотворчості, й, навпаки, від держави суспільству – як інструмент його врегулювання. Ніхто також не заперечуватиме, що основним засобом передачі цієї інформації є слово, але й водночас ніхто не стверджуватиме, що це може бути тільки слово і ніщо інше. Інформаційно насиченим є все навколо нас, а слова лише називають все це, означають. Все, що відоме людині, назване нею і за допомогою цих назв описане іншим людям. Для такого опису іноді потрібно багато слів, щоби передати суть одного предмета (і тоді цей предмет асоціюється у людини з багатотомним виданням писаного тексту), а іноді одним словом можна передати суть цілої епохи (з неймовірною кількістю предметів, явищ, подій, осіб і т. д.). І предмет, і окреме слово в такому випадку стають знаковими для людини, бо містять набагато більше інформації, ніж просте семантичне їх значення.

З точки зору правотворців, правова інформація – будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових

питань [9]. Правова інформація – це інформація, яка утворюється в результаті правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності. Як і будь-яка інша інформація, вона передається від однієї особи до іншої за допомогою повідомлень, що формуються як послідовність знаків та символів.

Загально визнаним засобом обміну інформацією для людей є мова як певне поєднання знаків, символів, кодів тощо. Найпоширеніше і доступне визначення поняття «код» подано у словнику іншомовних слів: тут трактують код як систему символів для передавання, обробки й зберігання (запам'ятовування) різної інформації або як ключ до способу шифрування чи розшифрування тексту [10, с. 336]. Слово є знаком, що містить інформацію. Зазвичай цей знак має звукову, письмову або мисленеву форму. У сфері правовідносин існує особлива мова як знакова система, що служить засобом прояву думок, професійного спілкування юристів, засобом передачі професійної (правової) інформації. Ця знакова система складається зі спеціальних юридичних термінів, що мають особливий правовий зміст, і називається мовою права або юридичною мовою. В межах цієї семантичної системи визначають дві семантичні категорії: висловлювання, імена (загальні, одиничні, абстрактні, конкретні) та юридичні терміни («право», «закон», «правопорушення», «злочин», «покарання» і т. д.), які мають специфічний зміст і предметно-галузеве значення [11, с. 13].

Загалом право можна вважати специфічною знаковою системою з вербальних і невербальних правових знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Мовні правові знаки є проявом ціннісно навантаженої лексики, що відтворює найбільш значущі пріоритети правової спільноти, представляє волю суспільства, формує відповідні соціальні цінності у його членів, а отже, й орієнтири правової політики держави. Немовні правові знаки також мають ціннісне навантаження, адже формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятність, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку, що має всі шанси перерости в символічні артефакти й національні архетипи, за якими розпізнаватимуть державу. Основним джерелом надходження і формування таких правових знаків є соціум, тому є всі підстави вважати, що право має соціально-ціннісну зумовленість, а суспільство – правову. Причому ця соціально-ціннісна сутність права розкривається через

його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значущих міжсуб'єктних відносин).

Правовий знак не є абстрактно-символічним поняттям, навпаки, це чітко означений матеріальний носій інформації, акумульованої і сформульованої у словесному образі, що є зрозумілим для носія певної правової культури, в межах якої побутує цей знак. Можна говорити про триєдину форму його прояву: вербальну (з іконографічним відтворенням змісту), мисленнєву (аналогічну до попередньої, через втілення у тому ж словесному варіанті, але усному) і поведінкову (як послідовну діяльнісну чи бездієву інтпретацію двох попередніх форм). Правовий знак як категорія має своє змістове наповнення, наділений соціальними функціями, як будь-яке інше поняття може бути багатозначним, неточним і незрозумілим для інтерпретатора (правосприймача), але однозначно впливовим і здатним забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити колорит національної правової системи. Мову права можна вважати такою системою знаків, що називає та організовує правову дійсність, означаючи (визначаючи) її основні цінності та пріоритети.

Правові знаки є водночас і засобами пізнання, і знаряддями впорядкування правової дійсності, адже в людській життєдіяльності вони виступають абстрактним та узагальненим її відтворенням у проекції на правовідносини. Важливе значення у вивченні цих питань має психосеміотика, предметом вивчення якої є власне людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

Знаковість правослухняної поведінки підкреслює роль психологічного чинника як у формуванні, так і в сприйнятті правових знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить доцільним застосування правових знаків для впорядкування правової практики. Поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому просторі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук.

Свідомість – це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії-людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в актив-

ному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою. Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням.

Здатність людини до означування об'єктивної реальності не тільки спрощує сприйняття елементів останньої, а й сприяє збереженню їхніх значень у формі відтворення означників у пам'яті. Про це йдеться у монографії А.І. Макарова «Феномен надіндивідуальної пам'яті (образи – концепти – рефлексія)» [12]. Через аналіз процесу концептуалізації та ключових теорій пам'яті автор демонструє функціональну і смислову структуру цього феномена, що дає йому підстави вивести механізм управління свідомістю та поведінкою людини через символічне середовище образів пам'яті. У цьому контексті згадано ідею Ю. Лотмана про основну функцію семантики – змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [13], а також позицію С. Махліної про те, що знак (тут здебільшого невербальний) виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнання, виховання та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [14, с. 140]. Тому можемо говорити про універсальність (доступність і прийнятність) правових знаків у межах певної правової культури; про конотацію права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи (так звана ейдетична, образна пам'ять); про мнемонічну (що відтворюється через пам'ять) життєдіяльність людини.

Ейдетична пам'ять – особливий вид пам'яті, який проявляється далеко не у всіх людей. Її особливістю є збереження і відтворення надзвичайно яскравого, деталізованого образу суб'єкта, явища чи події.

Феноменологічний підхід (або його ще називають методом ейдетичного аналізу, який передбачає здатність досліджуваного об'єкта зберігати яскраві образи протягом тривалого часу [15, с. 28]), дає змогу встановити загальні співвідношення між параметрами, що характеризують явища загалом. У контексті проблеми функціонування інформації у праві це ретельне описування того, що і як ми містимо у право-

свідомості; всі речі і явища об'єктивної правової дійсності – феномени, що є символами змісту, який міститься в інформації у праві й відтворюється потім у правосвідомості.

У даному контексті доречно згадати ейдетичну семантику, пов'язану з образами, символами, знаками, асоціаціями. Здебільшого тут ідеться про зорові образи. У сфері правовідносин наочність (публічність, демонстративність) покарання має однозначно сильний емоційний, а отже, і функціональний вплив (від примітивного виклику страху – до асоціативного змушування переосмислення правових дій чи бездіяльності з подальшою орієнтацією їх у бік правослухняності). Можливо, тому історично пам'ятними залишаються привселюдні спалювання жертв інквізиції, відрубання руки злодіям, таврування розпусних жінок і рабів. І навпаки, зовсім неасоціативними є наслідки застосування так званого «закону про сім колосків» (за яким карали за підібране на полі зерно як за розкрадання соціалістичного майна) чи зрада народу (за яку розстрілювали без суду і слідства): коли виконання вироку було прихованим, іноді навіть невідомим до моменту виконання для самого звинуваченого. Єдина асоціація з тими подіями – безслідне зникнення «винних». На основі таких прикладів формується символічний правовий універсум нації, народу, держави.

Висновки. Правовий знак наділений важливими функціями щодо відтворення, збереження і передачі соціально-ціннісної інформації у вербальній і невербальній формі. Така здатність правових знаків (усіх типів) сприяє вдосконаленню інформаційного підґрунтя життєдіяльності соціального суб'єкта. А це, зі свого боку, дає можливість оптимізувати сам суспільний механізм через раціональне використання знакової інформації. Вчені-юристи також підтримують важливість психосеміотичних досліджень. «Значення психосеміотичного підходу до раціоналізації трудової діяльності людини, – пише В.Л. Васильєв, – полягає в наступному: по-перше, він є основою для аналізу природи і структури знакової інформації; по-друге, дозволяє розкрити глибинні взаємозв'язки між об'єктивною (система знакової інформації) та суб'єктивною (переробка знакової інформації) системами; по-третє, дає конструктивний метод для розробки вимог до організації інформаційної основи діяльності та процесу навчання людини відповідній діяльності, в якій використовується знакова інформація» [8, с. 89].

Тобто психосеміотичний супровід правовідносин розвиває у соціального суб'єкта здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виділяти й аналізувати

знакові ситуації та типи відносин (зокрема правових), систематизувати й опрацювати отриману інформацію, а отже, і використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття. Знаки як основні елементи і засоби мисленнєвої діяльності «допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ» [8, с. 90]. Іншими словами, знаки (зокрема, правові), беруть участь в управлінні процесом трансформації правової дійсності у правосвідомість людини і водночас організовують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель цієї дійсності.

1. Крейдлин Г.Е. Семиотика, или Азбука общения: учеб. пособие / Г.Е. Крейдлин, М.А. Кронгауз. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 5-е изд. – 240 с.

2. Моррис Ч.У. Знаки и действия // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 129–143; Пиаже Ж. Схемы действия и усвоения языка / Ж. Пиаже // Там же. – С. 144–148.

3. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю.С. Степанов; отв. ред. В.П. Нерознак. – Изд. 2-е. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 336 с.

4. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – 256 с.

5. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. А. Погоняйло и В. Резник. – СПб.: Петрополис, 1998. – 432 с.

6. Психосемиотика телесности / под общ. ред. и с предисл. И.В. Журавлева, Е.С. Никитиной. – Изд. 2-е. – М.: Кн. дом. «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152 с.

7. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: монография / Е.И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

8. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.

9. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ (зі змінами і доповненнями). – Ст. 17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

10. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1977. – 776 с.

11. Руснівський В. Структура лексичної і граматичної семантики / В. Руснівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.

12. Макаров А.И. Феномен надындивидуальной памяти (образы – концепты – рефлексия): монография / А.И. Макаров; науч. ред. А.А. Грыкалов. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2009. – 216 с.

13. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.

14. Махлина С.Т. Семиотика культуры повседневности / С.Т. Махлина. – СПб.: Алтейя, 2009. – 232 с.

15. Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. для студентів ВЗО III–IV рівнів акредитації. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с. – С. 28.

Балинская О.М., Бортняк А.Ф. Психосемиотика в юриспруденции: к постановке проблемы.

Определено состояние исследования науки психосемиотики, ее основные задачи и место в системе юридических наук, а также освещено значение правового знака для формирования правового сознания и правового поведения личности.

Ключевые слова: *эйдетическая память, правовая информация, правосознание, правовое поведение, психосемиотика, правовой знак, код.*

Balynska O.M., Bortnyak A.F. Psycho-semiotics in jurisprudence: to the problem formulation.

The article deals with the state of the psycho-semiotics researching. The basic tasks, the place in the legal sciences system and the value of the legal sign for the forming of the legal consciousness and personality legal behavior are highlighted.

Key words: *an eidetic memory, legal information, legal consciousness, legal behavior, psycho-semiotics, legal sign, code.*

Стаття надійшла 14 травня 2013 р.

УДК 340.113.1: 340.149

М.С. Гдакович

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРАВНИЧОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ
«ЧАСОПИСЬ ПРАВНИЧА»
(1889–1912)**

Проаналізована культурно-просвітницька діяльність українських правників у Галичині на матеріалах публікацій видання «Часопись правнича» (1889–1912), яке було трибуною для вираження національних інтересів українців.

Ключові слова: *українські правники, фахові правничі часописи, правнича термінологія, українська мова, правова культура.*

Постановка проблеми. В умовах бездержавності українська преса часто заповнювала ті галузі суспільного і культурного життя, які зазвичай реалізують певні соціальні інститути, тому дослідження фахової, насамперед правничої, преси дає значний матеріал для вивчення суспільних та культурних процесів тієї доби. На нашу думку, дослідження юридичної преси – необхідна умова ґрунтовного вивчення суспільно-політичного процесу та української правничої думки окресленого періоду, адже незаперечним є факт, що преса реєструє факти історії у процесі їх творення.

У даній статті висвітлюється діяльність українських правників як захисників національних інтересів українців у Галичині в «добу адвокатів» (двадцятиліття на рубежі XIX–XX ст). Українські правники провадили активну культурно-освітню роботу, обстоюючи права української мови як основного чинника націєтворення, також цілеспрямовано працювали над розвитком фахової юридичної термінології. З цією метою широко використовувалися шпальти першого юридичного часопису «Часопись правнича» (1889–1900 рр.), з 1900 р. – «Часопись правнича і економічна» (1900–1912 рр.), де постійно публікувалися матеріали з різних галузей права, які засвідчили високий фаховий рівень українських правників та їхню свідому громадянську позицію.

Стан дослідження. Дослідження фахової періодики, зокрема початків правничої преси, що виходили на рубежі XIX–XX ст., стало можливим лише в останнє двадцятиліття із постановом української держави, оскільки у радянський час об'єктом вивчення були часописи, які відповідали ідеологічним потребам тогочасної системи. Зважаючи на ці обставини, дослідження преси впродовж багатьох років було можливим лише у діаспорі: цікавий матеріал про галузеві часописи (правничі, економічні, кооперативні) знаходимо в дослідженнях А. Животка, Ю. Тернопільського, Є. Місила. Сьогодні увага до вивчення матеріалів фахової преси значно посилилася. Окрему увагу аналізові саме правничих часописів присвятили у своїх розвідках Т. Андрусяк [1], І. Василик [2], М. Женченко [3], С. Кость [4]. Проте залишаються не висвітленими численні аспекти, пов'язані з функціонуванням фахової преси, що зумовлює потребу в подальших наукових дослідженнях у цій галузі.

Мета статті – залучити українську фахову пресу до вивчення правової думки та правничої термінології; продемонструвати, що юридичні часописи є важливим джерелом вивчення суспільно-

політичних процесів та необхідні для розуміння культурно-історичного контексту доби.

Виклад основних положень. В останні десятиріччя XIX ст. постає українська адвокатура, українці відкривають свої адвокатські канцелярії. «Це вже нова генерація української палестри. Це вже «не оборонці шляхти, міщанства і промисловців», але оборонці цілої нації. Всі вони вже національно свідомі, люди європейської культури, простолінійні і послідовні в своїм поведенні. Вони дають почин і переводять повну реорганізацію національно-політичного, економічного і культурного життя свого народу [5, с. 41]. Одним з головних напрямів адвокатської роботи стало обстоювання прав української мови як основного чинника націєтворення.

Зрілість і високий фаховий рівень українських правників засвідчила поява першого видання юридичного спрямування – «Часопись правнича» (1 квітня 1889 р.). З нагоди появи «Часописі правничої» «Діло» у своїй передовій пише: «Нині появилося перше число першого фахового часопису наших руських юристів «Часопись Правнича». Це не тільки перший юридичний, але взагалі перший строго науковий часопис у Русинів і тому цей факт має більше значінне в історії наших наукових змагань. Наші юристи беруться перші за серйозний фаховий труд на рідній мові і консолідується при тім труді коло наукової часописі, котра відтак має стати дзеркалом розвитку їх фахової науки, мірилом їх поступу в плеканню тієї науки на рідному ґрунті. Факт той має безперечно загальне всенародне значення» (Діло. – 1889. – Ч. 67).

Перший український юридичний науково-теоретичний і практичний журнал заснували і видавали К. Левицький, Є. Олесницький і А. Горбачевський. Видавався він у Львові 1889–1912 рр. (спочатку – щомісяця, від 1891 р. – щокварталу, а з 1896 р. – щороку) за редакцією К. Левицького, А. Горбачевского та Є. Олесницького; з 1891 р. – журнал редагує К. Левицький. У 1892 р.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка організувало три секції: історично-філософічну, філологічну та математично-природописно-лікарську, при історично-філософічній секції була утворена правнича комісія, яка з 1894 р. перебрала на себе друк правничого часопису, назва якого відповідно змінилася на «Часопись правнича. Видавництво Наукового товариства імені Шевченка». Від 1896 р. видання має назву «Часопись правнича. Розвідки правничі секції Історично-філософічної НТШ». У 1900 р. К. Левицький залишив посаду редактора журналу і ним став завідувач кафедри цивільного права Львівського універси-

тету, професор Ст. Дністрянський, який змінює назву видання: до 1907 р. журнал виходив як орган історично-філософської секції НТШ під назвою «Часопись правнича і економічна». Після виходу 9-го тому в 1906 р. видання журналу припинилося через матеріальні труднощі НТШ, тільки у 1912 р. вийшов 10-й, останній том правничо-економічного часопису. Усього вийшло 35 номерів.

У програмній статті «Слово від видавців» (1889 – Ч. 1) читаємо: «Пускаємо в світ перший випуск нашої «Часописі правничої», першого у нас фахового, наукового місячника. Се перша проба нашої наукової сили на полі правознавства, як також на полі розвитку нашої правничої термінології. Знаємо добре, що завданню висказаному в першій оповістці: видавати місячник для теорії і практики і поставити на висоті научній йому належній, – ми на разі ще не зможемо відповісти. Всякий початок тяжкий, а наші правничі сили ще не зібралися до купи, ще може не пізналися при спільній праці науковій...». Стаття завершується зверненням до українських правників Галичини, Буковини, Угорщини, України, Боснії і Герцеговини до співпраці. Особливий інтерес у видавців викликало право і діяльність правників на українських землях під Російською імперією, бо західноєвропейська література не подавала нічого про стан правознавства в «далекій Державі російській».

Публікації журналу було поділено на такі рубрики: «Розвідки наукові», «Розвідки з практики і критики», «Рішення трибуналів», «Із судової практики», «Замітки літературні». У рубриці «Рішення трибуналів», висвітлювалися практично-правові та судові аспекти, оприлюднювалися рішення Трибуналу державного і державної влади в Галичині, найвищого Трибуналу судового, Трибуналу касаційного і Трибуналу адміністративного у поданні Г. Кузьми, К. Левицького, Є. Олесницького, С. Федака. Пізніше її замінила нова рубрика «Із судової практики», яку впродовж усього періоду існування журналу вели відомі юристи і судові радники: Я. Ільницький, І. Чернявський, М.Ліськевич, А.Дольницький. Постійна рубрика «Замітки літературні» містила оцінки, рецензії та огляди нових юридичних видань.

Редакція журналу від самих початків налагоджувала контакти з правниками різних, насамперед слов'янських, країн та культур, також співпрацювала з редакторами фахових юридичних часописів («Журнал гражданского и уголовного права» – С.-Петербург, «Юридический вестник» – Москва, «Pravnik» – Прага, «Юридическо списание» – Болгарія та іншими часописами з Белграда, Загреба), що зокрема згадано вже наприкінці першого річника – «Подяка за співпрацю» (1889 – Ч. 12).

На сторінках часопису друкувалися наукові розвідки, теоретичні та практичні статті відомих правників Галичини: А.Горбачевського «Дещо про новий закон громадський для 30 більших міст галицьких і его становище в системі краєвого законодавства громадського» (1889), Ст. Дністрянського «Про закон супружій в Угорщині» (1894), «Полагоди шкоди з огляду економічного і соціального» (1897), «Заручини в австрійським праві» (1899), Д.Кулика «Голоси теорії і практики про оспорене питання з права цивільного» (1886), П. Стебельського «Карпцов і становище его супроти науки о ув'язненню слідчим» (1896), Л. Левицького «Про публічне добро» (1897).

У перше десятиліття виходу часопису найбільшу кількість матеріалів подав редактор К. Левицький, який своєю титанічною працею намагався заповнити лакуни з різних галузей права: «Рішення найвищого трибуналу касаційного», «Рішення найвищого трибуналу судового», «В справі реформи поступованя неспорого» (1890–1891), «Новий закон пресовий в Австрії» (1894), «До питання про відносини службові учителів шкіл середніх» (1895), «До питання про відносини службові учителів шкіл середніх» (1895), «Про новий процес цивільний в Австрії» (1896), «Несвідомо поминений дідич: розвідка практична в освітленню теоретичним» (1897), «Про новий устав езекуційний» (1897), ««Правда руська» пам'ятник законодатний права руського з XI віку» (1895).

Друкував журнал також і праці вчених із Великої України – «Про нинішній етап земств в губерніях царства російського і проєктовані зміни» В. Спасовича (1889). Співробітничав тут і Іван Франко – «Грималівський ключ в р. 1800» (1900).

Питання розвитку власне українського права, утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя постійно розглядалися у часописі, а формування української правничої термінології було одним із пріоритетних завдань співавторів журналу. Нагадаємо, що часопис появився в час боротьби москвофілів та народовців – свідомих українців в Галичині. Тому проблема вибору правописної системи та форми літературної мови – це не лише філологічна чи культурологічна дискусія, для тогочасних правників це було питання утвердження української ідентичності, самого існування українства. Співредактори гостро відчували цю відповідальність, адже були тут піонерами – «немає в нас другої «Часописі правничої»». Редакція вже у передовій зазначала: «В справі термінології правничої стерегти чистоти нашої рідної бесіди руської (української – М.Г.) на основі наших багатих

пам'яток літератури, як також усної простонародної словесності. *Хочемо писати живим руським словом – кожному зрозумілим* (виділення редакційне – М.Г.)» (1889. – Ч. 1. – С. 2). В іншій редакторській статті «З кінцем року» (1889. – Ч. 12), в якій зроблено своєрідний звіт про реалізацію завдань й плани на подальшу діяльність, знову був зроблений акцент на мовній роботі: «в цім першім році йшли до цілі – обриванню наших правників на основі розмовної мови».

Варто зауважити, що редактори хоч наголошували на практиці написання текстів сучасною літературною мовою («живим словом»), проте спершу в 1889–1893 рр. часопис послуговувався етимологічним правописом «максимовичівкою» (що поширився під впливом московфілів). Очевидно, що не з великої любові співавтори використовували застарілий етимологічний правопис, який гальмував розвиток літературної мови, а з усталеної традиції. Труднощі редакторів першого юридичного часопису значною мірою ускладнювалися й правописними війнами в Галичині: друга половина XIX ст. тут пройшла у боротьбі прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. «йорофілів» та «йороборців», боротьба, що часами набирав великої гостроти. З 1893 р. фонетичний правопис, відомий як «желехівка», запроваджений в Галичині у шкільному навчанні, проте московфіли послуговувалися етимологічним правописом аж до 30-х рр. XX ст. Справа визначення правописної системи доходила навіть до того, що російський уряд дипломатично висловив протест проти зміни етимологічного письма на фонетичне. В урядовім запровадженні фонетичного правопису в Галичині вагому роль відіграли С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, які 1893 р. видали у Львові свою відому працю «Руска граматика», котру шкільна влада ввела в школи як підручник. «Часопись правнича» перейшла на фонетичний правопис у 1894 році, що теж засвідчує про свідомий український вибір видавців і редакторів.

Мовна проблема виступає головною у статті Евг. Олесницького «Другий з'їзд польських правників і економістів» (1889). Автор говорить про потребу створення товариства українських правників для вирішення багатьох завдань, одне з головних – формування фахової термінології: «Наука вимагає від нас управильнення правничої термінології і розділення між нас праці теоретичної у всіх галузях права і наук суспільно-економічних; практика вимагає виготовлення руських переводів законів і підручників права; гідність кличе, щоб зробити вже рішучий крок в справі руського язика і письма в судах і урядах» (1889. –

Ч. 8. – С. 139). Таке об'єднання, на думку автора, вирішить згадані завдання, що є моральним обов'язком українських адвокатів: «Ми, руські адвокати, не віддали ще народу того довгу, який лежить на нас» (1889. – Ч. 8. – С. 139).

Автори не лише декларували проблему розвитку офіційно-ділового стилю й термінології, а й постійно вводили лексичні новотвори в мову, обстоювали, часто навіть в судах, власні мовні позиції. Так, звичне нам слово «видавець» увійшло в обіг стараннями К. Левицького, до того послуговувалися терміном «впорядчик». Пошук відповідника до іншого слова – *Redacteur* і впровадження його був значно складнішим. К. Левицький про «пригоди» з цим словом, і не лише філологічні, а й судові пише у статті «В справі нашої правничої термінології» (1889. – Ч. 8). К. Левицький як прихильник творення термінології і лексем на питомих українських коренях та основі виступав проти слова «редактор», на чому наполягала польська влада, як чужого для українців. Натомість пропонував термін «отвічальний видавець», який не сподобався Дирекції поліції у Львові. Аж Трибунал Львівського суду краю від 15 липня 1889 р. виніс рішення, що жоден закон не забороняє перекладати німецькі правничі слова і звороти на інші «мови красиві», а термін «отвічальний видавець» відповідає *Redacteur*. Як бачимо, польська влада втручалася до справ мовних і наукових, що викликало спротив і справедливе обурення українських правників. Впровадження одного терміна вирішувало аж 3 властей. До речі, час та мовний розвиток зіграли на користь іншомовного терміну «редактор», яким ми зараз послуговуємося, проте цей факт ілюструє складну, а подекуди і драматичну, і політичну боротьбу за мову.

Термінологічна дискусія розгорілася щодо, здавалося б, усталеного терміна «позов» між редактором і автором на маргінесі (у примітках) до статті М.Зобкова ««Forum Solutionis» в Австрії» (1894). М. Зобков не вважав лексему «позов» вдалим терміном, натомість пропонував вживати слово «тужба», запозичене із сербської мови, хоч сам зазначав на його штучності.

Серед українського загалу поширеним було слово «скарга», проте в офіційно-діловому стилі воно не вживалося, автор відкидав його як можливий варіант, бо з нього нелегко виводити інші терміни, будувати термінологічний ряд. Редактор К. Левицький стверджував, що термін «позов» цілком відповідає як духові мови, так і юриспруденції, а тому виступав проти зайвого уведення нових чужомовних слів, якщо є український відповідник.

В іншій статті «В справі нашої термінології» К. Левицький, ведучи дискусію з часописом «Діло», висуває критерії до наукової термінології, серед яких головний – однозначність: «наукові вирази повинні бути однастайні, аби наслідом сумнівів не допускати до неясностей або недорозуміння» (1900. – С. 6).

«Часопись правнича» розкриває талант і роботу К. Левицького не лише як редактора й видавця, автора фахових юридичних публікацій, а також його високу загальну й мовну культуру, знання української та іноземних мов, розуміння нагальних тогочасних потреб української мови й права. У публікаціях видання він постійно наголошував, що для успіху української справи необхідно розвивати право, що можливе лише за умови сформованості української літературної мови, наукового та офіційно-ділового стилю зокрема, основою якого є вироблена термінологія. (До речі в Галичині досить поширені були два видання словника К. Левицького: «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» (Львів, 1893), а також «Німецько-український правничий словар», друге поправлене й доповнене видання (Відень, 1920)). К. Левицький висував чіткі вимоги до функціонування правничої термінології: однозначність, формування на основі народної української мови, відповідність нормам літературної мови.

Розвиткові термінології присвячена стаття Г. Зацерковного «Причинки до правничої термінології» (1902). Найпершими завданнями щодо української фахової термінології є: 1 – добір відповідних власне українських лексем для витіснення ними німецьких термінів – «збирати правничі терміни з народних уст»; 2 – верифікація й уточнення термінологічного надбання, очищення від «варваризмів, польонізмів, германізмів, москвітизмів». Серед недоліків тогочасної термінології автор виділяє ще один аспект – надмірна синонімія термінів – «усталення різних термінів на одно і те саме значення». Автор також подає матеріали до правничої термінології – ряд лексем до правничого словника. Аналіз цього колосального зусилля докладали правники для розвитку української мови загалом, як складно відбувалося формування сучасної фахової лексики. Чимало слів, усталених сьогодні, сприймаються як такі, що функціонують віддавна, входили в мову зусиллями тогочасних праників.

Так, автор пропонує вживати такі лексеми: *дійсний* – фактичний; *здатний* – *falig*; *начальник* – настоятель взагалі; *недостача* – брак; *самобутній* – самостійний, *течія* – струя, ток, напрям, прямування;

обвинувачувати – обвинути; *хабар* – лапове, «куку в руку»; *хабарство* – перекупство.

В силу історичних обставин тогочасна правнича термінологія не стала основою для загальнонаціональної юридичної термінології, проте згадані вище праці засвідчують безумовно вагомий внесок «Часописі правничої» у розвитку офіційно-ділового стилю. За влучним висловом Ю. Шевельова, «Галичина аж до революції 1905–1906 рр., виконувала свою роль української мовної лабораторії» [6, с. 50].

Висновки. Таким чином, «Часопись правнича» (1889–1912) стала першим українським науковим юридичним журналом, який не лише поширював правові знання рідною мовою, а й обстоював право української нації на розвиток власної мови, термінології, правової системи в цілому. Видання «Часописі правничої» є важливим етапом для формування як офіційно-ділового стилю, так і сучасної літературної мови. Матеріали цього правничого видання й досі не втратили свого наукового значення, оскільки вони є джерелом вивчення історії розвитку українського права, української мови, правничої термінології.

1. Андрусак Т. Становлення і розвиток української правничої преси на західноукраїнських землях / Т. Андрусак // Українська періодика: Історія і сучасність. – Львів: Житомир, 1994. – С. 23–25; Його ж. Правнича періодика Наукового товариства ім. Шевченка // Українська періодика: Історія і сучасність. – Львів, 1995. – С. 50–54.

2. Василик І. «Часопись Правнича і Економічна» – журнал-платформа для фахового спілкування та правотворчих процесів українських юристів / І. Василик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-674/>

3. Женченко М. Роль правничих часописів Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у формуванні національної свідомості українського народу / М. Женченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2199>

4. Кость С. Історія української журналістики (західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: ідейно-концептуальні засади, періодизація) / С. Кость. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 270 с.

5. Ганкевич Л. Десятиліття Союзу Українських Адвокатів / Л. Ганкевич // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. – Львів, 1934. – С. 40–43.

6. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.

7. Дністрянський С. Наші правничі часописи (3 моїх редакторських споминів) / С. Дністрянський // Життя і право. – 1928. – Ч. 11. – С. 3.

8. Квасниця І. «Часопись правнича» (У 50-ті роковини появи першого українського правничого часопису) / І. Квасниця // Життя і право. – 1939. – С. 5–8.

9. Каленюк О. З історії формування і розвитку української правничої термінології в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Каленюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iful.at.ua/Konferencija/i_Kalenjuk_O_M_stattja

Гдакович М.С. Освещение проблем юридической терминологии на страницах журнала «Журнал юридическая» (1889–1912).

Проанализирована культурно-просветительская деятельность украинских юристов в Галичине на материалах публикаций издания «Часопись правнича» (1889–1912), служившего трибуной для выражения национальных интересов украинцев.

Ключевые слова: украинские юристы, профессиональные юридические журналы, юридическая терминология, украинский язык, правовая культура.

Hdakovych M.S. Legal terminology coverage in the journal «Legal periodical» (1889–1912).

The article deals with the cultural and educational activities of Ukrainian lawyers in Galicia on the base of the «Legal periodical» publications (1889–1912), has been a platform for the expression of Ukrainian national interests since.

Key words: Ukrainian lawyers, Legal professional journals, legal terminology, Ukrainian, legal culture.

Стаття надійшла 22 січня 2013 р.

УДК 378.1:3:340.12

В.С. Кахнич

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Розкриваються методологічні засади дослідження правової освіти та науки у Львівському університеті. Проаналізовано праці деяких науковців для кращого розуміння напрямів дослідження, а також зроблено узагальнення їхніх досліджень. Зокрема простежується розвиток юридичного факультету університету, який завжди впливав на організацію наукових досліджень, сприяв підготовці фахівців належного рівня, забезпечував їм умови для наукової творчості.

Ключові слова: Львівський університет, юридичний факультет, правова освіта та наука, дослідники, дослідження.

Постановка проблеми. Істотні зміни методології української історико-правової науки у Львівському університеті не тільки збагачують її, а й зумовлюють потребу виділення та обґрунтування конкретної методології дослідження окремих історико-правових явищ. Аналіз методологічного знання, який провела спільнота фахових істориків права, підсумувала професор Н. Крестовська, констатувавши, з одного боку, розширення тематики історико-правових досліджень, а з іншого – відсутність методологічних відповідей на новий виклик, спрямований історико-правовій науці.

Стан дослідження. Серед важливих тем історико-правової науки Н. Крестовська виділяє історію юридичної науки та освіти, стверджуючи, що «сучасний етап розвитку історико-правової науки на пострадянському просторі відмічений різноманітністю тематики: так, поряд з уже традиційними дослідженнями державно-правових явищ (галузі та інститути права, державність, окремі державні інституції та елементи державного механізму), в їхньому історичному розвитку все впевненіше розгортаються історико-правові студії правової культури, правосвідомості, міждержавних відносин, юридичної науки та освіти, гендерних проблем тощо» [1, с. 50]. Про розвиток історії юридичної науки та освіти як окремого напрямку української історико-правової науки свідчать кількість та якість зростання відповідних наукових досліджень [2]. Загалом така тенденція характерна для історико-правової науки більшості європейських держав, сусідів України зокрема [3; 4; 5].

Метою статті є дослідження розвитку юридичного факультету Львівського університету та його вплив на організацію наукових досліджень.

Виклад основних положень. У наукових працях з історії юридичної науки та освіти простежується вплив «історичної школи» філософів і наукознавців, котра зробила істотний внесок у теоретичну дискусію щодо науковості історії, її пізнавальних можливостей і обмежень. Як зазначає історик, професор Львівського національного університету імені Івана Франка Леонід Зашкільняк, «здобутки наук і наукознавства змусили й істориків (хоча й з великим опором), насамперед на Заході, замислитися над процесом пізнання і формування наукових знань в цілому й історичних зокрема. Зокрема у 60–70-ті рр. ХХ ст. у США виступила «історична школа» філософії і наукознавців (Т. Кун, С. Тулмін, П. Фейєрабенд, І. Лакатос та ін.), які довели змінний (історичний) характер будь-яких наукових знань, котрі не стільки

відбивають реальну дійсність, скільки дозволяють задовільно (на даному етапі) пояснювати явища зовнішнього світу з допомогою ідеальних мовних конструктів, розроблених людьми» [6, с. 27].

Представники «історичної школи» фактично сформуливали історичний підхід до науки, складовими якого є:

- розуміння історії науки як взаємодії внутрішніх та зовнішніх історичних чинників її розвитку;
- поділ знань на абстрактні й конкретні, на знання у відчуттях й логічному оформленні;
- відзначення ролі «наукового середовища» для формування «живих знань», спілкування учених, у якому наука набуває рис соціального інституту.

Ці положення, конкретизовані й обґрунтовані у працях окремих представників «історичної школи», актуальні й для сучасної історико-правової науки, зокрема досліджень історії юридичної науки та освіти. Наприклад, методологія таких досліджень обов'язково передбачає утвердження внутрішніх та зовнішніх історичних чинників розвитку юридичної науки, про що писав Імре Лакатос: кожна методологія науки визначає специфічне (і чітке) розділення між (первинною) внутрішньою і (вторинною) зовнішньою історіями науки, і, по-друге, як історик науки, так і спеціаліст з філософії науки у своїх висновках повинні максимально використовувати критичну взаємодію внутрішніх і зовнішніх історичних факторів [7, с. 291]. Найзагальнішим для істориків науки стало розуміння її внутрішньої історії як історії, яка передусім концентрує свою увагу на професійній діяльності членів окремого наукового співтовариства. Йдеться про те, яких теорій дотримуються науковці, які дослідження вони здійснюють, як взаємодіє теорія та експеримент у створенні нового знання [8, с. 35–52]. Внутрішня історія неможлива також без посиленої уваги до особи вченого, характеристики особистості якого відіграють істотну роль у виборі теорії, у творчій діяльності, що формує теорію. Така увага нині характерна для багатьох досліджень українських істориків та істориків права. Цікавим прикладом подібних досліджень в українській історичній науці стали праці В. Ващенко, котрий прагне пояснити творчість видатних українських істориків (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського) через мотиви їхніх внутрішніх особистісних переживань [9].

Докладне вивчення біографії та життєвих спонук творчості характерне для дослідження львівської школи істориків права. Методи та прийом біографістики систематично використовують науковці

Т. Андрусяк [10], І. Бойко, Б. Тищик [11], А. Коваль [12]. Серед їхніх праць чільне місце посідають праці, присвячені науковцям Львівського університету, зокрема С. Дністрянському. Традиційно надзвичайно уважно до особистості науковця та його життєвого шляху ставляться польські автори, які вивчають історію науки та освіти у Львівському університеті. Прикладом такого дослідження є монографія про Романа Льоншана де Бер'є, опублікована 2011 р. у Любліні [13].

Зовнішня історія розглядає відносини між науковими спільнотами і культурою загалом. Це стосується передусім ролі, яку відіграють у розвитку науки зміни релігійних, політичних, економічних, правових традицій. В українській історико-правовій науці вплив традиції, зокрема правової, на розвиток юридичної науки всебічно висвітлено у працях Л. Луць [14], Ю. Лободи [15], О. Скакун [16], О. Тихомирова [17], Є. Харитонова [18]. Є. Харитонов серед ознак права у його сприйнятті Західною традицією права виокремлює такі:

1. Досить чітке розмежування між правовими інститутами іншого типу – відносна незалежність права.

2. Передача «розпорядження» правовими інструментами людям, котрі становлять особливий прошарок суспільства – правознавцям, – професійний характер права.

3. Наявність фахової юридичної освіти.

4. Наявність юриспруденції, що впливає на правові інститути, аналізує і систематизує право [19, с. 21].

Положення про юридичну науку та освіту як складову розуміння права має істотне методологічне значення для вивчення їхнього взаємовпливу. Відомий дослідник історії права Г. Берман у своїй «Західній традиції права» стверджував, що юристи «схоластичної школи» створили науку, що допомагає перевірити значення правової норми і довести її вагомість шляхом демонстрації її органічної єдності з принципами і поняттями загалом.

Єдність європейської правової традиції, яка ґрунтується на впевненості у безперервності історії права, його здатності зростати від покоління до покоління, зумовила формування наукової традиції юриспруденції. Кожен окремий дослідник чи наукова спільнота має стосунок до цієї традиції, оскільки, щоб у науковому світі відбулась значуща подія, окрім створення теоретичної моделі досліджуваного об'єкта, дослідникові потрібно знайти попередників, однодумців та опонентів, тобто вписатися в контекст наукового життя, долучитися до наукової традиції і заявити про свою позицію.

Тож наукове життя потребує організації, певної «нормативності». З огляду на це, історія науки загалом і юридичної зокрема неможлива без історії наукових спільнот, якими у Європі тривалий час були передусім університети. Як видається, організація науки мала значний вплив на її розвиток. «Такий підхід узгоджується з яскраво сформульованим свого часу Максом Вебером поглядом про закономірність, принаймні в межах «західної» цивілізації, дедалі більшої раціоналізації життя й мислення, а отже, й деміфологізації світогляду, а на інституційному рівні – зростання ролі організації й пов'язаної з нею бюрократизації» [20]. Отже, організаційний розвиток юридичного факультету Львівського університету впливав на організацію наукових досліджень, сприяв підготовці фахівців належного рівня, забезпечував їм умови для наукової творчості. Крім того, саме в організаційних межах юридичного факультету реалізовувався безпосередній зв'язок юридичної науки та освіти.

Підхід до історії науки, вироблений «історичною школою», дозволяє при оцінюванні зовнішніх впливів застосовувати інші підходи, вироблені історико-правовою наукою – цивілізаційний, антропологічний, порівняльно-історичний тощо. Зрештою, саме поширення антропологічного підходу у 70–80-ті роки ХХ ст. спричинило становлення авторитетної школи «інтелектуальної історії» в історичній думці. У полі зору перебувають інтелектуальна та колективна свідомості, які охоплюють дослідження всієї інтелектуальної сфери, або, іншими словами, «вивчення минулих думок» (К. Скіннер). «Такий підхід перетворив її на міждисциплінарну науку, що змушена спиратися на співпрацю з іншими соціально-гуманітарними науками: вона поєднує соціологію знання, історію ідей, історію ментальностей, герменевтику тощо» [21, с. 68]. Представники «інтелектуальної історії» зосереджують увагу не на готовому знанні, а радше на діяльності з його «виробництва», не на доктринах і теоріях, а на вивченні проблем, які стояли перед ученими [21, с. 69].

Ці положення мають методологічне значення для дослідження історії юридичної науки й освіти у Львівському університеті. Зокрема, під час вивчення юридичної науки потрібно застосовувати методи пізнання не тільки історико-правової чи теоретико-правової науки, а й галузевих юридичних наук. Методологічні положення «інтелектуальної історії» вимагають також «вписати» історію юридичної науки в загальний контекст розвитку науки у Львівському університеті чи розвитку правової думки на західноукраїнських землях.

Висновки. Розглядаючи юридичний факультет Львівського університету як організовану наукову спільноту фахівців – правознавців, ми актуалізуємо впливи зовнішніх чинників на розвиток юридичної науки – політичних, економічних, соціальних. Попри постмодерне уявлення про можливості науки абстрагуватись від цих впливів, насамперед ідеологічного, реалії розвитку науки на юридичному факультеті свідчать про протилежне. Наприклад, в австрійські часи Львівського університету політичні та національні конфлікти між українцями і поляками переносились у сферу наукових дискусій чи освітньої практики. Критичне осмислення ролі цих конфліктів у юридичній науці й освіті є обов’язковою складовою історичного підходу до вивчення історії юридичної науки й освіти у Львівському університеті.

1. Крестовська Н.М. Герменевтика та семіотика в історико-правових дослідженнях / Н.М. Крестовська // *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки*: матер. XXI Міжнар. історико-правової конф. (м. Миколаїв, 23–26 квітн. 2009 р.) / редкол.: І.Б. Усенко (голова), С.Г. Ковальова (відп. секр.), В.Є. Кириченко та ін. – Миколаїв: Вид-во УДУ ім. Петра Могили, 2010 – 356 с.

2. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа) / Т.І. Бондарук. – К., 2000. – 158 с.

3. Dębinski A. Prawo w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Historia i współczesność / Antoni Dębinski. – Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. – 154 s.

4. Pytel M. Zasady funkcjonowania wydziałów prawa na uniwersytetach w latach 1918-1939 / Magdalena Pytel // *Przegląd Prawno-Ekonomicznych*. – 2008. – № (3) 2. – S. 19–28.

5. Zur Bedeutung der juristischen Fakultät und insbesondere Hermann Conrings filr die Universität Helmstedt // *Das Atken der Welfen Die Reformuniversität Helmstedt 1576–1810*. – Wolfenbüttel, 2010. – S. 190–197.

6. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // *Українська історіографія на зламі ХХ–ХХІ ст.: здобутки і проблеми*: кол. монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

7. Лакатос И. Методология исследовательских програм: пер. с англ. / И. Лакатос. – М.: АСТ: Ермак, 2003. – 380 с.

8. Лаврецький Р. Бобжинський (Bobrzyński) Міхал / Р. Лаврецький // *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: в 2 т. Т. 1: А–К / вид. рада: І.О. Вакарчук (голова), М.В. Лозинський (заст. голови), Р.М. Шуст (заст. голови), В.М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 217–218.

9. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Гру-

шевський) / В.В. Ващенко; за заг. ред. В.В. Підгаєцького. – Дніпропетровськ, 1998. – 273 с.

10. Андрусяк Т.Г. Володимир Кульчицький як історик української правової думки / Т.Г. Андрусяк // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність: матер. XXIV Міжнар. історико-правової конф. (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.) / редкол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заст. голови), І.Й. Бойко (відп. секр.), Б.Й. Тищик, О.Н. Ярмиш, І.В. Музика, М.М. Бедрій, Є.В. Ромінський. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 532 с.

11. Тищик Б. Й. Віхи життя і науково-педагогічна діяльність визначного українського історика права В.С. Кульчицького / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко // Наукова спадщина професора В.С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність: матер. XXIV Міжнар. історико-правової конф. (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.) / редкол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заст. голови), І.Й. Бойко (відп. секретар), Б.Й. Тищик, О.Н. Ярмиш, І.В. Музика, М.М. Бедрій, Є.В. Ромінський. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 13–20.

12. Коваль А.Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.Ф. Коваль. – Львів, 2005. – 20 с.

13. Redzik A. Roman Longchamps de Bérier (1883–1941) / A. Redzik // Kwartalnik Prawa Prywatnego. – 2006. – Z. 1. – S. 5–108.

14. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу / Л.А. Луць. – Львів, 2003. – 247 с.

15. Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю.П. Лобода. – Львів: Світ, 2009. – 280 с.

16. Скакун О.Ф. Ретроспективне тлумачення правової теорії / О.Ф. Скакун // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матер. XXI Міжнар. історико-правової конф. (м. Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.). – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 43–49.

17. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Філософія права» / О.Д. Тихомиров. – К., 2006 – 35 с.

18. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: західна традиція / Є.О. Харитонов. – Одеса: АО БАХВА, 2001. – 328 с.

19. Редзік А. Кошембар-Лисковський (Koschembahr-Łyskowski) Ігнацій / А. Редзік // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. 1: А–К / вид. рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 663.

20. Ісаєвич Я.Д. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародний контекст / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Вид-во Ін-ту українознавства, 2001. – 269 с.

21. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посіб. для студ. істор. спец. ун-тів / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

Кahnich V.S. Methodological aspects of the legal education research and science in Lviv university.

Раскрываются методологические основы исследования правового образования и науки во Львовском университете. Проанализированы работы некоторых ученых для понимания направлений исследования, а также сделано обобщение их исследований. В частности прослеживается развитие юридического факультета университета, который всегда влиял на организацию научных исследований, способствовал подготовке специалистов соответствующего уровня и обеспечивал им условия для научного творчества.

Ключевые слова: Львовский университет, юридический факультет, правовое образование и наука, исследователи, исследования.

Kahnich V.S. Methodological aspects of the legal education research and science in Lviv university.

The article deals with the methodological principles of the legal education research and science in Lviv University. The author analyzed the works of some researchers for better understanding of the trends of the studies, and accomplished the generalization of their researches. The development of the law faculty of Lviv University is examined that influenced on the organization of the scientific research, contributed to the specialists training of the appropriate level, and provided the conditions for their scientific creativity.

Key words: Lviv University, faculty of law, legal education, researchers, research.

Стаття надійшла 18 березня 2013 р.

УДК 007:316.77

С.П. Кость

ПРАВОВИЙ І ЮРИДИЧНИЙ ГАЗЕТНІ ДИСКУРСИ: ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Висвітлено питання диференціації правового і юридичного газетних дискурсів. Окреслено дефініції понять «правовий газетний дискурс», «юридичний газетний дискурс». Виокремлено основні типи правового і юридичного газетних дискурсів.

Ключові слова: правова комунікація, право, правовий газетний дискурс, юридичний газетний дискурс, засоби масової інформації.

Постановка проблеми. Не викликає заперечень питання важливості правового та юридичного газетних дискурсів, адже нинішнє суспільство, на жаль, утверджується у свідомості громадян як безправне, zdeформоване, права і свободи людини у якому зневажені та знівельовані. Від цього й надалі змінюються тенденції розвитку суспільної свідомості, насамперед – громадської моралі, як її складника, змінюються читачі. Однак процеси такої комунікації не є прогресивними. З приводу цього вчені зауважують: тривають процеси диференціації аудиторії не лише за цільовими інтересами, а й за суб'єктивними характеристиками, які полягають у регіональній специфіці, розширенні діапазону проблем, у вирішенні яких зацікавлені певні верстви суспільства; зрештою, змінився світогляд конкретного індивіда-читача [1, с. 3].

Очевидно, цей процес потребує поглибленого аналізу усієї наявності неоднотипних дискурсів, об'єднаних правовою/протиправною проблематикою.

Мета і завдання дослідження. Мета розвідки полягає у виокремленні спільних і відмінних рис правового і юридичного дискурсів, які побутують у українських газетах.

Для досягнення мети потрібно вирішити поставлені завдання:

- 1) окреслити значення термінів: правовий газетний дискурс, юридичний газетний дискурс;
- 2) описати діапазон поширення юридичного дискурсу;
- 3) виокремити типи правового і юридичного газетних дискурсів;
- 4) визначити умови для ефективної правової комунікації.

Стан дослідження. Питання дискурсу (і лише до певної міри правового та юридичного) досліджені здебільшого у зарубіжній науці: К.-О. Апель, Ю. Габермас, Г. Лассвел, Г. Маклюен, А. Поляков, І. Честнов, К. Ясперс та ін.

В українській науці – це праці І. Гумовської, С. Зархіної, В. Здровеги, В. Іванова, В. Калюжної, С. Квіта, Н. Кожині, Н. Коваль, Н. Кравченко, О. Кузнецової, В. Кулика, Є. Кучумової, Г. Почепцова, Т. Радзівської, В. Різуна, К. Серажим, С. Сливки, Ю. Сороки, І. Стецули, А. Токарської, А. Трофімової, І. Чудовської-Кандиби, В. Шкляра та ін.

Проте багато питань із цієї проблематики (функціонування правового та юридичного дискурсів у газетах України, розрізнення правового і юридичного дискурсів) лише фрагментарно опрацьовані.

Це і вказує на потребу аналізу функціонування правового і юридичного дискурсів у газетах України, яким, на наше переконання, належить провідна роль у сучасному державотворчому і правотворчому процесах.

Виклад основних положень. Правовий газетний дискурс і юридичний газетний дискурс – поняття не синонімічні. Для їх аналізу спершу слід окреслити визначення.

Дослідник правової комунікації Н. Коваль так формулює дефініцію юридичного дискурсу: це «специфічний вид комунікації, який функціонує у різних середовищах: 1) судові засідання; 2) консультація (адвокат – клієнт); 3) допит свідка в усній формі; 4) законодавчі документи (закони, контракти, угоди; 5) судові протоколи та рішення суду.

Юридична сфера охоплює широкий діапазон явищ: 1) юридичні товариства та спільноти; 2) юридичні суб'єкти, інститути; 3) нормативні підсистеми, традиції, процесуальні особливості ведення судових засідань, винесення рішень; 4) методи, засоби юридичної діяльності; 5) юридична етика та культура. Всі елементи юридичного поля опосередковані дискурсом, відображаються в ньому, реалізуються через дискурс: вони або становлять предмет спілкування (його референтний аспект), або виступають як елементи прагматичного контексту.

В межах юридичного дискурсу науковець виокремлює такі його основні типи: 1) законодавчий; 2) усний судовий; 3) письмовий судовий; 4) освітньо-правовий» [2, с. 8].

Науковець достатньо аргументовано розробив схему типологізації дискурсу, яка може бути уточнена, оскільки поняття «правовий» і «юридичний» автором не розмежовані. Вдало визначено основу дискурсу права – юридичну норму, вербальний знак, який моделює поведінку людини у конкретній ситуації.

Новітня комунікативно-прагматична і лінгвокогнітивна парадигма дають можливість поглибити вивчення юридичних текстів різної категорії, змісту та прагматики як вербального об'єкта шляхом аналізу структурно-синтаксичного та лексико-семантичного розгляду юридичних текстів, простежити шляхи і напрями їхнього формування, визначити специфіку структурної будови юридичного дискурсу, проаналізувати вплив прагматичної установки тексту на його мовну структуру. З'ясування цих питань слугує в якісному мовному забезпеченні процесам правового регулювання, мовного, й у тому числі текстового, тлумачення норм права та вдосконалення юридичної термінології. Однак об'єктом аналізу Н. Коваль не були матеріали друкованих ЗМІ,

а законодавчі тексти і протоколи судових засідань, зокрема документи у галузі Договірної права США та протоколів судових засідань.

Дослідниця проаналізувала типи англomовного юридичного дискурсу в залежності від структурної організації та комунікативно-прагматичної спрямованості законодавчих і судових документів. Поглиблено тлумачення таких ключових понять, як юридичний дискурс, законодавчий дискурс, судовий дискурс, інтердискурс, який виокремлюється в межах юридичного дискурсу. А це доречно розширює можливості диференціації типів юридичного і правового газетних дискурсів, сприяє вирізненню особливих прикметних ознак і спільних рис, що вкладаються у поняття видів юридичного і правового дискурсу газет. Якщо об'єднувальною ознакою юридичного дискурсу виступає комунікативний акт в юридичній сфері, яка разом з екстралінгвістичними чинниками визначає його розрізнявальні вербальні особливості, то ситуація спілкування зумовлює головну комунікативну настанову юридичного дискурсу.

Юридичний газетний дискурс визначаємо як галузевий різновид комунікації, що охоплює правотворчу і законотворчу діяльність та пов'язаний із її висвітленням на сторінках ЗМІ.

Відтак, беручи за основу модель диференціації юридичного дискурсу Н. Коваль, який притаманний і вітчизняним ЗМІ, ми бачимо можливість запропонувати схему розрізнення і правового дискурсу.

Правовий газетний дискурс – це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками (прагматичними, соціокультурними, психологічними); система правових цінностей, стереотипів правової поведінки, правових традицій, прийнятих волею уряду, членами певної спільноти, що використовується для регулювання їхньої діяльності; діяльність, пов'язана з її висвітленням на сторінках ЗМІ [3, с. 228; 4, с. 1101].

Можна констатувати, що здійснена диференціація юридичного і правового дискурсу є до певної міри умовною і в перспективі чекає на свою поглиблену аргументацію. Умовність поділу пов'язуємо з жанровим та семантико-стилістичним розмаїттям засобів, які переплітаються у газетних текстах.

І юридичну, і правову комунікацію диференціюємо за вже встановленими вченими різновидами правової комунікації: перша форма – це дискурс між суб'єктами правовідносин; друга – це комунікація зовнішнього типу – між окремим суб'єктом і всією суспільною системою; третя – між поколіннями соціальних суб'єктів; четверта – між ланками

єдиної системи права, представленими конкретними суб'єктами; п'ята – між системою права і всією макросистемою континуальної (безперервно змінної) цілісності «цивілізація – культура» [5, с. 21].

За нашими науковими дослідженнями, правовий газетний дискурс набуває чітко визначеного узагальнення ознак юридичного і правового дискурсів: у пресі переважають: 1) дискурс насильницького змісту; 2) дискурс інформаційно-констатувального змісту; 3) дискурс законотворчого змісту; 4) дискурс регламентувально-тлумачного змісту; 5) судовий дискурс: а) захисний; б) обвинувальний; 6) критично-оцінний дискурс аналітичного змісту; 7) проблемно-правовий дискурс.

Щодо типів правового дискурсу, то цілком погоджуємось з Н. Коваль, що найбільш функціональним є перший – комунікативна практика, пов'язана з коментуванням законодавчого типу юридичного дискурсу. Найчастіше його використовує «Голос України», інші ж видання зрідка послуговуються законодавчо-коментативним дискурсом. Варто зауважити, що цей тип дискурсу, на жаль, функціонує недостатньо. Мало є коментарів до нових законів, що не сприяє роз'яснювально-координаційній роботі серед населення. Переважно низький рівень правової культури пов'язаний саме з відсутністю даного підвиду (коментативно-законодавчого) дискурсу. Другий тип правового дискурсу – усний судовий, як і третій письмово судовий є лише підвидами процесуального правового дискурсу. Третій, на наш погляд, – з підвидами – консультативно-адвокатський; слідчо-процесуальний; інституційно-прагматичний, що передбачає комунікативні зв'язки між інституціями, суб'єктами права.

Наступний концепт, що обґрунтовано придатний для нашого аналізу, – це особливий характер комунікантів правового дискурсу, які названі Н. Коваль «адресатом»: 1) адресат – це масовий (узагальнений) і водночас достатньо визначений адресат, яким може і повинен бути кожен громадянин окремої держави; 2) для успішного спілкування у правовій сфері комуніканти повинні, з одного боку, знати право, з іншого – володіти правовою мовою; 3) законодавчі тексти призначені для всіх громадян, тому мають бути чіткими за змістом, виразними та простими для сприйняття [2, с. 9].

За основу дослідження правового газетного дискурсу для критичного дискурс-аналізу варто використовувати тривимірну модель Феркло, який використовує поняття дискурсу трьома різними способами. В абстрактному розумінні дискурс співвідноситься з використанням мови, тобто є соціальною практикою. По-друге, дискурс

розглядається як різновид мови, використовуваної в межах певної галузі. І по-третє, у найбільш конкретному значенні дискурс використовується як «вираховуваний іменник». Це значення поняття «дискурс» належить до способу говоріння, який надає сенсу життєвому досвіду, заснованому на певній точці зору [6, с. 1081–111].

Концептуально вагомими для правового і юридичного газетного дискурсу є такі аспекти правової і юридичної комунікації: комунікативна, лінгвофілософська, філософсько-правова парадигма комунікації, взаємозв'язок правової комунікації і масової правосвідомості, джерела розвитку правового дискурсу в мас-медіа, правове регулювання юридичної і правової комунікативної діяльності через мас-медійну мережу, нові моделі соціальної поведінки і комунікативна взаємодія преси із суб'єктами права, право як комунікативна система нормативності, ідеальний комунікативний простір масових правових і юридичних інтеракцій.

Аналіз феномена права в контексті комунікації має кілька переваг, адже комунікативний підхід пояснює право як засіб людської взаємодії. Саме завдяки такому підходу стає можливим зробити широкий, різножанровий аналіз правових категорій, оскільки комунікація існує на різних рівнях і у різноманітних формах, а концепція комунікації передбачає врахування різних поглядів, а також обмін думками саме через правовий і юридичний газетні дискурси.

Комунікація у сфері права виконує подвійну функцію: зумовлює суспільнобуттєві орієнтири правотворчої діяльності, будучи онтологічним підґрунтям, до того ж, вона сама є суб'єктом правозастосування.

Ефективність мовленнєвої, а також і правової комунікації, полягає у вмінні досягти адекватного сприйняття і адекватної інтерпретації певного повідомлення. Комунікація вважається ефективною, якщо реципієнт адекватно сприйняв смислову інформацію, яка закладена у висловлюванні мовця, і інтерпретував його відповідно до задуму автора. Спотворення повідомлення у свідомості співрозмовника є причиною виникнення непорозумінь, комунікативних бар'єрів і відповідно викривленої правової комунікації. На жаль, таке явище часто виникає на основі газетного матеріалу.

Правовий газетний дискурс тим і вирізняється серед інших, що, поряд із первинною інформативністю, йому властива і так звана вторинна інформативність, яка дозволяє «вишукувати» в ньому відомості, подекуди не пов'язані безпосередньо з інтенціями автора. Неусвідомлене ігнорування первинної інформативності газетного тексту на теми

права веде до виникнення протиправного дискурсу. Отже, тільки за наявності певних умов комунікації, системи психолінгвістичних та лінгвоюридичних знань можна побудувати досконалий правовий і юридичний газетні дискурси.

Вивчаючи прагматичний рівень правової комунікації, А. Токарська робить висновок, що безпосередньо стосується і правового газетного дискурсу: комунікація є ефективною тоді, коли вона досягає комунікативної мети, змінює чи зміцнює стосунки, в яких ця комунікація відбувається. А «ефективність правової комунікації скоординована правовою культурою, державною етикою у суспільстві, виробленим позитивним стереотипним її сприйняттям і репрезентуванням її носіїв. Чим вища правосвідомість громадян, чим бездоганніше діє механізм правовідносин, тим ефективніше відбувається комунікативний правовий процес. Відповідно, – й ефективна комунікативна діяльність правників формує систему відносин у суспільстві, є умовою перспективного розвитку правовідносин» [7, с. 144–145]. Ця комунікація є основою правової газетної інтеракції, втіленої у правовому дискурсі.

Як чинник суспільного життя (і правового у т.ч.) друковані ЗМІ впливають на нього, формують якісний вимір державотворення, напрям змін суспільних систем. Водночас і останні впливають на якісний зміст ЗМІ, механізми координації комунікативних витоків права та його зворотного впливу на суспільну комунікацію через систему організації правовідносин [5, с. 6–7].

Висновки. Значення юридичного і правового газетних дискурсів – у контексті демократичних перетворень суспільства надзвичайно важливе, адже вивчення права як засобу комунікації є кроком до доцільного нормотворення, правовідносин на сучасному етапі суспільного розвитку. Правові норми мають виявлятися в контексті суспільного життя як інтеракції оптимальної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що найчастіше знаходить своє вираження у мас-медійному комунікативному акті.

1. Василенко М.К. Динаміка розвитку інформаційних та аналітичних жанрів в українській пресі: монографія / М.К. Василенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 239 с.

2. Коваль Н.Є. Мовні засоби аргументації в юридичному дискурсі (на матеріалі англійських законодавчих та судових документів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н.Є. Коваль. – Одеса, 2007. – 20 с.

3. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів; словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) В 27 / укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

5. Токарська А.С. Правові аспекти суспільної комунікації: монографія / А.С. Токарська. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 144 с.

6. Филипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод: [пер. с англ.] / Л.Дж. Филипс, М.В. Йоргенсен. – Х.: Изд-во гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.

7. Токарська А.С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності / А.С. Токарська // ЛЮІ МВС України. – Львів, 2005. – 284 с.

Кость С.П. Правовой и юридический газетные дискурсы: вопрос дифференциации.

Рассматриваются вопросы дифференциации правового и юридическо-го газетных дискурсов. Определены дефиниции понятий «правовой газетный дискурс», «юридический газетный дискурс». Выделены основные типы правового и юридического газетных дискурсов.

Ключевые слова: правовая коммуникация, право, правовой газетный дискурс, юридический газетный дискурс, средства массовой информации.

Kost S.P. Legal and law newspaper discourse: the differentiation issue.

The article deals with the differentiation issue of the legal and juridical newspaper discourses. The definitions of the «juridical newspaper discourse», «legal newspaper discourse» concepts are outlined. The main types of law and legal newspaper discourses are distinguished.

Key words: legal communication, law, legal newspaper discourse, juridical newspaper discourse, media.

Стаття надійшла 12 березня 2013 р.

УДК 340.132

Н.Я. Лепіш

ФУНКЦІЇ АКТИВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Розглянуто основні наукові підходи до розуміння суті функцій активів тлумачення норм права. Розкрито роль функцій інтерпретаційних активів у процесі розвитку національної правової системи України.

Ключові слова: функція, акт тлумачення, норма права, інтерпретаційний акт, судове тлумачення, законність.

Постановка проблеми. Питання функцій актів тлумачення норм права потребує докладного вивчення, для того, щоб зрозуміти функціональне призначення правотлумачної діяльності. Функції актів тлумачення норм права мають велике значення для правового регулювання, забезпечення законності і правопорядку, якості оптимального функціонування і розвитку національної правової системи.

Мета статті – розкрити зміст функцій актів тлумачення норм права у процесі розвитку та якості функціонування національної правової системи України.

Стан дослідження. Питання функцій актів тлумачення норм права недостатньо досліджено і в теорії держави і права, і в юридичній літературі. Окремі аспекти означеної проблеми розглядали такі науковців-юристи: С.С. Алексєєв, Н.Н. Вопленко, Л.Г. Матвєєва, П.М. Рабінович, А.Н. Шаранов, В.Н. Хропанюк, В.А. Четвернін, М.М. Цвік та ін.

Виклад основних положень. Термін «функція» досить багатогранний, він придатний для характеристики будь-яких динамічних структур. Це зумовлено специфікою пізнавальних завдань тих наук, у яких його використовують (математика, біологія, соціологія, юриспруденція). Однак у більшості випадків з функцією пов'язують спрямований вплив системи (структури, цілого) на конкретні сторони зовнішнього середовища [1, с. 316].

Розглянемо, що таке «функція». У словнику іншомовних слів зазначено, що «функція» (від лат. «functio» виконання) означає обов'язок, коло діяльності; призначення, роль [2, с. 556]. Філософський словник визначає функцію як «зовнішній вияв властивостей будь-якого об'єкта в конкретній системі відносин» [3, с. 504–505]. Дещо ширше тлумачення цього терміна наведено в «Новому тлумачному словнику української мови», а саме: 1) явище, що залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; 2) робота будь-кого, будь-чого, обов'язок, повинність, місія [4, с. 707].

Що ж стосується безпосередньо функцій інтерпретаційних актів, то А. М. Шаранов, зокрема, зауважує, що:

1) відсутня загальна теорія функцій актів тлумачення норм права;

2) автори описують переважно функції інтерпретаційних актів судових органів;

3) ніхто з науковців не виділяє ознак функцій актів тлумачення;

4) немає науково обґрунтованої дефініції цього поняття;

5) досить обмеженими є класифікації функцій актів тлумачення та поділ їх на окремі види;

б) нерідко ототожнюють функції права і функції інтерпретаційних актів. Насправді ж про функції права і функції актів тлумачення може йтися тільки тоді, коли вони є засобами діючих суб'єктів й учасників юридичної практики [5, с. 80–81].

На багатоаспектності інтерпретаційних актів наголошує М.М. Вовпенко, зауважуючи, що їх можна розглядати як:

- а) одну з правових форм здійснення державою своїх функцій;
- б) засіб зміцнення законності в діяльності правозастосовних органів;
- в) як одну із форм правової пропаганди;
- г) як метод підвищення ефективності правового регулювання [6, с. 58].

Цей же науковець однією з найважливіших функцій актів тлумачення вважає функцію контролю і нагляду, яку здійснюють компетентні органи за допомогою офіційних роз'яснень сенсу і порядку застосування правових норм.

Л.Г. Матвеева акцентує увагу на тому, що інтерпретаційні акти виконують відповідні функції і слугують елементом механізму правового регулювання суспільних відносин [7, с. 72]. Це окремий вид правових актів, юридична природа яких виражається в їх сутності як інструменту забезпечення умов реалізації нормативних приписів, а соціальна – у тому, що вони є засобом забезпечення безперервності правового регулювання. Вони виступають засобом формальної визначеності права, дієвим інструментом однакової, правильної й ефективної реалізації нормативних актів. Інтерпретаційні акти спрямовані на оптимізацію правового регулювання, на унеможливлення свавілля з боку окремих осіб і на досягнення стійких суспільних відносин, стабільності правового статусу людини [7, с. 106, 117].

Загалом можна виокремити такі функції актів тлумачення норм права:

Функція конкретизації, уточнення нормативних приписів. Ця функція може виявлятися по-різному під час нормативного і казуального тлумачення, однак спільним є те, що тлумачуваній нормі не має надаватися нового сенсу.

Функція забезпечення єдності законності. Завжди існує небезпека того, що в різних регіонах країни, у різних державних структурах складатиметься особлива практика застосування законодавства, засно-

вана на особистому, відмінному від інших, представленні про дійсний сенс тих чи інших нормативних приписів. Акти офіційного тлумачення усувають подібні відмінності та забезпечують єдине розуміння законів у масштабах усєї країни.

Функція заперечення довільного застосування нормативних приписів. Багато органів й осіб, які наділені владними повноваженнями, використовують законодавчі неточності у своїх інтересах, надаючи нормам права вигідного для них самих змісту. За наявності акта офіційного тлумачення в суб'єктів права з'являється можливість домогтися справедливого, відповідного не тільки букві, але й духу закону, рішення [8, с. 168].

Функція забезпечення безперервності правового регулювання. Окрім застосування законів відповідно до їх справжнього змісту, може бути й інша крайність, коли суб'єкти утримуються від реалізації незрозумілого (неточного) нормативно-правового акта, щоб уникнути помилок й ускладнень у майбутньому, пов'язаних з його неправильним застосуванням. Інтерпретаційний акт, усуваючи неясність нормативного припису, сприяє функціонуванню механізму правового регулювання без збоїв [8, с. 169].

Функція сигналізування про наявні недоліки в нормативно-правових актах. Розкриваючи сенс того чи іншого нормативного припису, суб'єкт офіційного тлумачення одночасно вказує правотворчому органу на приховані у виданих ним актах вади технічного або юридичного характеру. Це є своєрідним сигналом про необхідність удосконалення законодавства.

Функція підвищення рівня правової культури. Ознайомлюючись із змістом інтерпретаційних актів, із роз'ясненнями чинного законодавства, зацікавлені суб'єкти не тільки засвоюють правильне розуміння конкретної правової норми, але й осягають логіку тлумачення, що дозволяє їм надалі правильно підходити до реалізації і цієї норми, й інших норм права.

Особливо яскраво ця функція виражається в рішеннях Конституційного Суду, які містять докладне, комплексне тлумачення досліджуваних нормативних приписів [8, с. 169].

Правозабезпечувальна функція. Деякі акти тлумачення видаються для забезпечення єдності й ефективності правозастосовної практики [9, с. 373].

Щодо ознак функцій актів офіційного юридичного тлумачення, то зауважмо наступне:

1. У функціях виражається активна, динамічна роль актів тлумачення в інтерпретаційній та юридичній практиці загалом (регулювання, закріплення, охорона, розвиток) суспільних відносин.

2. Про функціонування актів тлумачення можна говорити лише в тому випадку, коли мати на увазі діючих суб'єктів юридичної практики (правотворчої, практики реалізації права, інтерпретаційної практики, судової тощо).

3. Функція актів тлумачення – це відносно відособлений напрямок більш-менш однорідного впливу (регулятивний, компенсаційний тощо) на ті чи інші сфери (економічну, політичну, соціальну, духовну та ін.) суспільного життя.

4. Функції безпосередньо пов'язані із завданнями та цілями, що стоять перед інтерпретатором. Тому вони завжди становлять собою цілеспрямований вплив актів офіційного тлумачення на реальну дійсність [1, с. 84].

5. До функцій зараховують лише позитивні, прогресивні напрямки впливу актів офіційного тлумачення на всі сфери життєдіяльності людей, колективів та організацій. Негативний вплив потрібно розглядати як дисфункції.

6. У функціях предметно конкретизуються властивості актів офіційного юридичного тлумачення (обов'язковість, гарантованість), їх зміст (нормативні, казуальні роз'яснення) і форми (наприклад, постанови Конституційного Суду України).

7. На функції актів офіційного тлумачення істотно впливає їх структура і навпаки.

8. У функціях інтерпретаційних актів відображається їх роль, загальносоціальне і спеціально-юридичне призначення у правовому регулюванні суспільних відносин [10, с. 85].

Варто зауважити, що досліджень категорії «функції актів тлумачення» в загальній теорії права, по суті не проводилося. Однак спеціальними об'єктами наукового аналізу були питання про функції застосування права, а також про функції офіційного і неофіційного тлумачення.

Вважаємо, що, вивчаючи цю категорію, треба розрізнити загальні і спеціальні функції тлумачення права. Загальні – це основні канали та напрямки впливу актів тлумачення на правотворчість, правореалізацію і всю юридичну життєдіяльність суспільства, спеціальні – особливі функції актів тлумачення права, які вони виконують, супроводжуючи правозастосування і обслуговуючи їх [10, с. 136].

Ми вже зауважували, що науковці найчастіше виділяють функції актів саме судового тлумачення. Так, російський учений В.В. Тарасова групує їх на загальні та спеціальні.

До *загальних* функцій вона зараховує функції, властиві праву й актам судового тлумачення як соціально-правовому явищу, а саме:

а) виховну функцію, яка виявляється в тому, що акти судового тлумачення мають виховне значення для суб'єктів правовідносин;

б) ідеологічну функцію, оскільки вони містяться в актах роз'яснювальних юридичних приписів, то забезпечують однакове і правильне їх розуміння та застосування, що сприяє зміцненню законності та правопорядку, формуванню державної ідеології;

в) пізнавальну функцію, суть якої виражається в тому, що через осмислення зазначених актів пізнається не лише державна воля законодавця, але й саме життя, реальна дійсність;

г) інформаційну функцію, за допомогою якої акти судового тлумачення доводять до всіх громадян, їх колективів, організацій, посадових осіб державну волю – волю суспільства, виражену законодавцем [11, с. 67].

Спеціальні функції, – пише В.В. Тарасова, – конкретизують службову роль актів судового тлумачення. Найвагомішою серед них є регулятивна функція, суть якої полягає в регулюванні суспільних відносин; «однак в її основі лежать не норми права, а допоміжні правила, за допомогою яких суб'єкти реалізують правові норми». За допомогою цих правил акти тлумачення впливають на суспільні відносини, спрямовуючи їх у русло норми права, дозволяють правильно зрозуміти права та обов'язки, надані чинним законодавством суб'єктові.

Охоронна функція, як спеціальна функція актів судового тлумачення, виражається в тому, що ці акти сприяють охороні, захисту суспільних, групових та індивідуальних інтересів [11, с. 70], зміцненню законності та правопорядку.

Специфічною функцією актів судового тлумачення є і забезпечувальна, оскільки ці акти забезпечують оптимальні результати в роботі судів.

В. В. Тарасова виділяє також правовстановлювальну функцію, оскільки «тлумачення, яке переважно дається Конституційним Судом України за скаргами громадян і за запитами судів, прямо обґрунтовується необхідністю встановлення законних прав та інтересів громадян. Це стосується й діяльності інших судів усіх ланок судової системи» [11, с. 70].

Висновки. Кожна функція акта тлумачення норм права відіграє важливу роль у процесі розвитку та якості функціонування національної правової системи. Докладне вивчення системи функцій актів тлумачення необхідне для кращого розуміння функціонального призначення правотлумачної діяльності. Деякі функції інтерпретаційних актів виявляються на стадії розгляду і вирішення юридичних справ, інші ж – діють одночасно на декількох стадіях механізму самовдосконалення правозастосування.

1. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

2. Словарь иностранных слов. – [18-е изд.]. – М.: Русский язык, 1989. – 624 с.

3. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.

4. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 1. – 910 с.

5. Шаранов А.Н. Сущность и пределы (сферы) действия актов официального юридического толкования (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Николаевич Шаранов. – Я., 2004. – 209 с.

6. Вовленко Н.Н. Официальное толкование норм права / Н.Н. Вовленко. – М.: Юрид. лит., 1976. – 118 с.

7. Матвеева Л.Г. Интерпретаційні акти як різновид правових актів / Л. Г. Матвеева // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2000. – № 2. – С. 114–117.

8. Михайлович Д.М. Официальное толкование закона: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Михайлович Дмитрий Марьянович. – Харьков, 2003. – 204 с.

9. Теория государства и права: учеб. для юрид. вуз. и фак. / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 570 с.

10. Гаврилов Д.А. Правоприменительное толкование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гаврилов Дмитрий Анатольевич. – В., 2000. – 236 с.

11. Тарасова В.В. Акты судебного толкования правовых норм: юридическая природа и классификация / В.В. Тарасова; под ред. М.И. Байтина. – Саратов: Изд-во СГАП, 2002. – 152 с.

Лепиш Н.Я. Функции актов толкования норм права.

Рассмотрены основные научные подходы к пониманию сущности функций актов толкования норм права. Раскрыта роль функций интерпретационных актов в процессе развития национальной правовой системы Украины.

Ключевые слова: *функция, акт толкования, норма права, интерпретационный акт, судебное толкование, законность.*

Lepish N.Y. Acts functions of the law interpretation.

The article deals with the main scientific approaches to the understanding of the acts functions of the law interpretation. The role of the functions interpretative acts in the development of the national legal system of Ukraine is disclosed.

Key words: *function, the act of the interpretation, the rule of law, interpretive act, judicial interpretation legitimacy.*

Стаття надійшла 20 лютого 2013 р.

УДК 172.15:35:(100)

В.І. Ряшко

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕГЕЛІЯ

У статті робиться спроба розкрити деякі аспекти науково-педагогічної діяльності Гегеля.

Ключові слова: *наука, освіта, педагогіка, педагог, виховання, діяльність, особистість, студент, навчальний заклад, навчальний процес, філософія.*

Постановка проблеми. Удосконалення системи підготовки фахівців для правоохоронних органів України вимагає постійного пошуку й удосконалення навчально-виховного процесу, в якому важливе місце належить професорсько-викладацькому складу ВНЗ.

Основний Закон Конституція України, Закон України «Про освіту», «Про вищу освіту» покладають на професорсько-викладацький склад морально-правову відповідальність за майбутнє держави, її долю, за виховання у майбутніх фахівців високого рівня професіоналізму, духовності, культури відповідальності і патріотизму. Ця надзвичайно висока місія лягає на плечі педагога.

У цьому аспекті доцільним є вивчення історичного минулого щодо організації освіти і всього навчального процесу, серед яких чільне місце посідає педагогічна діяльність, починаючи від античності і до сьогодення. Варто зазначити, що більшість відомих вчених працювали не тільки у сфері чистої науки, але й освіти, були педагогами.

Серед них почесне місце належить геніальному німецькому філософу Г.В.Ф. Гегелю (1770–1831), який залишив велику спадщину у галузі філософії, логіки, політики, права, історії культури, етики, естетики, релігії.

Гегеля з повним правом можна назвати видатним освітянином і педагогом. Варто підкреслити, що ця його діяльність, на жаль, залишається білою плямою, і є недостатньо висвітленою, що й спонукає автора статті до аналізу його науково-педагогічної діяльності.

Стан дослідження. Г.В.Ф. Гегель увійшов в історію науки як видатний філософ, наукова і педагогічна творчість якого мала величезний вплив на подальший розвиток як науки, так і освіти.

Із школи Гегеля: «вийшла вся та блискуча плеяда мислителів і дослідників, яка надала абсолютно новий вид вивченню релігії, естетики, права, політичної економії, історії, філософії й інших наук. Не було жодного видатного вченого, який не був би зобов'язаний Гегелю своїм розвитком і свіжими поглядами на науку» [1, с. 157].

Слід підкреслити, що відомий німецький філософ Л. Фейербах, який був студентом і слухав лекції Гегеля, писав: «Гегель був єдиною людиною, яка дала мені зрозуміти і відчувати, що таке вчитель... Єдиний, хто показав мені внутрішнє значення відношення учня до учителя». Можна багато наводити прикладів щодо високої оцінки Гегеля як педагога і наставника.

Наукова творчість німецького мислителя була в центрі уваги багатьох відомих вчених, діячів науки і культури, серед яких західно-європейські мислителі Т. Адорно, М. Гайдеггер, В. Дільтей, Ф. Енгельс, Ж. Іпполіт, А. Камю, Д. Лукач, К. Маркс, Г. Маркузе, Р. Норман, К. Фішер, Е. Фромм, К. Ясперс та інші.

Серед відомих російських філософів науковій діяльності Гегеля присвятили свої праці В. Асмус, С. Булгаков, М. Бердяєв, А. Гулига, І. Ільїн, О. Лосєв, Д. Керімов, В. Нерсесянц, Т. Ойзерман, С. Франк, Г. Шпет та інші.

У сфері наукових досліджень Гегеля знаходилась творчість відомих українських вчених П. Копніна, В. Кременя, С. Кримського, М. Поповича, Д. Чижевського, В. Шинкарука та інших.

Зазначимо, що спеціальних праць присвячених педагогічній діяльності Гегеля, окрім А. Гулиги, В. Дільтея, К. Фішера в російському перекладі практично не існує.

Слід взяти до уваги, що німецький мислитель, починаючи з домашнього вчителя, вів активну педагогічну діяльність, працюючи у гімназії і в університетах Німеччини.

Гегель не залишив спеціальних праць присвячених проблемам дидактики, але вся його науково-педагогічна діяльність – яскраве свідчення того, що він був талановитим педагогом.

Метою статті є історико-теоретичний аналіз педагогічної діяльності Гегеля.

Виклад основних положень. Науково-педагогічну діяльність Гегеля умовно можна розділити на три періоди. Перший – коли він працює вчителем; другий – коли викладає і виконує обов’язки директора гімназії в Нюрнберзі. Третій – Гегель професор Гейдельберзького і Берлінського університетів. Після закінчення теологічного факультету Тюбінгенського університету Гегель свою педагогічну кар’єру розпочав домашнім вчителем у Берні і Франкфурті-на-Майні. Як зазначає К. Фішер, «він сам виховував і сам отримував виховання» [2, с. 12]. Працюючи домашнім вчителем, Гегель з притаманним йому інтересом і наполегливістю удосконалює свої знання, активно і глибоко вивчає праці Канта та інших мислителів. Біографія Гегеля – це «процес визрівання великого мислителя. Він нагромаджує знання – цитата до цитати, виписка до виписки, поки що без власних коментарів» [3, с. 214].

З 1808 по 1816 рр. Гегель працює на посаді директора гімназії в Нюрнберзі і викладає цілий ряд дисциплін.

«Гегель, – пише К. Фішер, – відчував себе дуже щасливим і задоволеним тим, що був допущеним до активної державної діяльності цим призначенням на педагогічну навчальну і адміністративну діяльність» [2, с. 62]. Найулюбленишим предметом Гегеля була філософія і культура Стародавньої Греції. У кожному з чотирьох класів гімназії викладання філософії займало в тиждень чотири години. Викладання цього предмета в гімназіях Німеччини було обов’язковим.

За цей період у нього склалися чіткі погляди на задачі та методи шкільної освіти. «Головним пунктом його педагогічної системи, – зазначає А. Гулига, – залучення учня до духовного світу вчителя» [4, с. 27]. На цьому принципі буде побудована вся його педагогічна діяльність. Гегель зауважує, що будь-яке навчання і виховання насамперед повинно бути спрямовано на формування особистості, її активної ролі в суспільстві і державі. А зразком злиття особистого і державного для Гегеля була Стародавня Греція [5, с. 87].

На глибоке переконання філософа, завдання освіти – зламати в учневі сваволу, але виховати волю, навчити бути слухняним, щоб мислити і діяти самостійно для загального блага.

Навчання і виховання, на думку Гегеля, – це складний діалектичний процес. Він вважає, що навчання не можна зводитись лише до простого сприйняття готових істин, бо це не дасть бажаних результатів, так і виховання не повинно обмежуватись лише засвоєнням

встановлених правил поведінки. Думку і почуття, серце учня слід спрямувати на досягнення головної мети – формування духу для творчої самостійної діяльності [4, с. 28]. «Освіта, – на думку філософа, – повинна формувати особистість, яка повинна стати загальнокорисним і загальнопридатним членом суспільства» [6, с. 300].

Гегель – лютий противник усілякого формалізму в навчанні і вихованні, він прихильник довірливих відносин між учнем і вчителем. Останній повинен з повагою ставитися до свого вихованця. Не слід звертати увагу на дріб'язкові промахи, але слід прагнути виникнути в ті проблеми, які хвилюють учня, при цьому слід проявити максимум піклування співчуття, нікому не слід принижувати його честь і достоїнство. Учитель повинен бути гідним своєму великому призначенню, бути не тільки строгим і справедливим, але й великодушним і гуманним. Важливо пробудити в учневі віру в свої сили і почуття власного достоїнства. В процесі викладання німецький мислитель прагне розбудити в свої учнях інтерес до науки, спрямувати, волю й інтелект до «високих ідеалів до зірок» [6, с. 4].

Про ставлення Гегеля як директора гімназії і вчителя до учнів пише один з перших його учнів Лохнер, який згодом став директором тієї ж гімназії. «По відношенню до учнів Гегель вмів поєднувати серйозність і достоїнство із співчуттям і дружньою прихильністю, вмінням входити в обставини кожного, допомагаючи порадами» [2, с. 66].

Всі, хто вчився в Гегеля, зберегли про нього найкращі спогади. Гімназістам імпонувало, що їх ректор – університетський професор, відомий вчений, автор знаменитої «Феноменології духу». Слід зазначити, що паралельно з викладацькою діяльністю в гімназії, Гегель надзвичайно плідно працював не тільки як педагог, але і як вчений. За цей час він підготував дві фундаментальні праці – «Феноменологія духу» і «Логіка». В гімназії Гегель викладав філософію, право і релігію та інші предмети. Всі захоплювалися різнобічністю його знань і педагогічної майстерності. Урок починався з повторення пройденого. У будь-який момент кожен міг задати питання, і Гегель терпляче пояснював те, що було не зрозумілим.

Філософія викладалася в трьох старших класах. Гегель починав з лекцій вчення про право, мораль, релігію. У середньому класі він знайомив з психологією і логікою. В старшому класі продовжував вивчення логіки, а також формулював загальне уявлення про філософію природи і філософію духу.

Гегель був переконаний в тому, що гімназія повинна готувати до вивчення філософії в університеті. Школярів, як він вважав, слід знайомити з формальними елементами мислення – з початковою логікою, історією античної літератури і релігією [5, с. 88]. Ці всі ідеї Гегель чітко сформулював у своїй «Філософській пропедевтиці», яка була видана вже після його смерті. «Дух і ціль нашого навчального закладу, – заявляв Гегель, – підготовка до занять наукою» [7, с. 398]. Мислитель – гарячий прихильник античної культури, знання якої є базою високої освіти. «Для більш високої освіти повинна бути і залишатись основною переважно література греків і література римлян» [7, с. 402]. І далі він наголошує: «Мені здається, що я не надто перебільшую, якщо скажу, що той, хто не знав стародавніх творів, жив не знаючи краси» [7, с. 402]. Гегель не перестав захоплено з пафосом говорити про те, що в творах мислителів, письменників античності було так багато «чудового, гідного подиву, оригінального, багатостороннього та повчального» [7, с. 404].

Гегель постійно звертає увагу на те, що в молодому віці, ще дуже важко сприймати все багатство світової науки і культури «духу в його багатосторонності» [7, с. 407].

При викладанні того чи іншого предмета, на думку філософа, слід дотримуватись вимог, правил і принципів педагогіки, серед яких: послідовність, чіткість, ясність і доступність. Принцип викладання вимагає, щоб був тісний логічний зв'язок між предметами, що є гарантією їх успішного засвоєння.

Гегель був надзвичайно об'єктивним і принциповим щодо підготовки і перевodu учнів у старші класи. Він вважав, що ті учні, які не достатньо засвоїли програму, повинні повторно залишатися на наступний рік. Гегель переконаний, що заняття в гімназії – це та важлива сходинка, яка дає змогу поступити в університет. Так, звертаючись до випускників гімназії, він говорив: «навички і знання, які ви отримали в гімназії, є важливим засобом для вашої майбутньої професії» [7, с. 413].

Гегель як педагог виступає за тісну співпрацю школи і батьків. Звертаючись до батьків, він наголошує, що хороше виховання в сім'ї – «це ті внутрішні скарби, які батьки дають дітям» [7, с. 415].

Серед предметів, на які філософ акцентує увагу, – це релігія і філософія, при чому він вважає не доцільним в гімназії читати історію філософії, цей предмет повинен викладатися в університетах. Не слід читати в гімназіях і філософію «це даремна витратити

сил на цю науку і тим більше даремно тратити сили на неї молоді» [7, с. 569].

Які ж предмети насамперед повинні викладатися в гімназії? Гегель вважає, що це емпірична психологія, основи логіки, етика, право, релігія і обов'язково вивчення античної культури як «головного засобу шкільної гуманітарної освіти» [5, с. 87].

Як директор гімназії, Гегель уважно слідкував, щоб в навчальному закладі підтримувався порядок, висока культура взаємовідносин між учнями. В кінці навчального року в святковій обстановці проводився випуск гімназистів. Ті, хто успішно склали іспити, поступали в університет. Обов'язково в присутності всіх вчителів оголошувалась характеристика кожного випускника. Ця оцінка за бажанням батьків могла бути видана їм у письмовій формі [7, с. 409]. За вісім років роботи в Нюрнберзькій гімназії Гегель набував значного досвіду як педагог, за цей період він надзвичайно плідно працює над вирішенням низки наукових і педагогічних проблем.

Новим етапом у професійній діяльності Гегеля стала науково-викладацька діяльність в Гейдельберзькому університеті (у ньому він викладав з 1816–1818 рр.). «Як професор, – говорить Гегель, – я тільки-но розпочав свою діяльність, але залишається ще багато зробити і для самого себе для занять» [8, с. 377].

Для Гегеля викладання в університеті було метою всього його життя. В Гейдельберзі Гегель розпочинає активну науково-педагогічну діяльність. «Я, – говорив він, – присвятив своє життя науці і радію, що знаходжусь тепер у такому місці, де можу більшою мірою і в широкому обсязі сприяти розповсюдженню вищого наукового інтересу» [2, с. 80].

В Гейдельберзі філософ працював, вкладаючи всю енергію, знання і досвід заради досягнення високої мети оволодіння науковими знаннями як важливого чинника успішної діяльності в майбутньому. Він високо цінував тих студентів, які «поставили навчання наук серйозною ціллю свого духу і своєї старанності» [8, с. 379].

Так, у своєму листі Крейцеру, Гегель від 30 жовтня 1819 року з гордістю пише, що він «знайшов в юнаках інтерес і схильність до філософії, тут серед слухачів лекцій є майори, полковники, таємні радники» [8, с. 380].

Мислитель широко в одному з листів зізнається про те, що необхідно постійно працювати над собою. Талант Гегеля як вченого і педагога особливо яскраво проявився під час його роботи в Берлінському

університеті з 1818–1831 рр., де він обіймає посади професора філософії і ректора університету. Цікаво зазначити, що він володів енциклопедичними знаннями, читав курси лекцій за такими дисциплінами: логіка і педагогіка, введення в ідею істинної філософії, природне і міжнародне право, природне право, енциклопедія філософії, всезагальна система філософії, філософська наука в цілому, історія філософії, філософія природи і людського розсудка, спекулятивна філософія або логіка, філософія природи і духа, антропологія і психологія, естетика або філософія мистецтва, раціональна фізика, або філософія природи, філософія всевітньої історії, філософія релігії, філософія природи, або раціональна фізика, енциклопедія філософських наук, доказ буття Божого. Слід підкреслити, що всі ці курси Гегель особисто розробляв і в процесі їх викладання постійно удосконалювався. Вкажемо й на те, що під час читання своїх лекцій, педагог постійно висував ідеї, запрошуючи своїх слухачів взяти активну участь в їх аналізі.

Гегель – активний пропагандист новітніх досягнень у науках. Він наполегливо рекомендує студентам глибоко вивчати твори філософів античності, а також сучасних авторів. Не буде перебільшенням сказати про те, що Гегель глибоко вивчав твори мислителів, починаючи з античності, а також сучасних йому авторів. Серед яких – Платон, Арістотель, Геракліт, Демокріт, Аквінський, Спіноза, Декарт, Гоббс, Лейбніц та багато інших. Він неодноразово говорить про те, що у філософії Геракліта немає жодного положення, яке б він не міг включити у свою філософію. Так, про відомого французького професора Кузена, який читав лекції з філософії у Паризькому університеті, Гегель пише, що в нього ці лекції вкликали «живе, шанобливе, щире, дружнє ставлення до його наукових прагнень. Його чисельні праці лише збільшили мою повагу до наукової викладацької діяльності» [8, с. 470].

Значну увагу в своїй науково-педагогічній діяльності Гегель приділяє філософії. «Від викладання філософії, – заявляє вчений, – вимагається чіткість, поєднана з ґрунтовністю і доцільністю» [7, с. 419].

Оволодіння філософськими знаннями, на думку мислителя, – це складний творчий процес. Гегель виходив з положення, що «окремий індивід є недосконалий дух, він повинен пройти певні ступені освіти з метою оволодіння знаннями» [6, с. 14]. Щоб досягнути істини, – вчив філософ, – потрібно багато працювати, це важкий труд «необхідно зробити багато порівнянь, покопатися в книгах, тим чи іншим засобом провести дослідження» [6, с. 21].

Виступаючи активним пропагандистом за оволодіння філософськими знаннями, Гегель насамперед вбачав у цій науці шлях до оволодіння істиною. Філософія, – заявляє Гегель «повинна також знайти своє істинне місце і користуватися найбільшим опікуванням, це та наука, яка утворює центр всієї духовної культури, всіх наук і всякої істини» [9, с. 80].

Гегель надзвичайно прискіпливо ставився щодо оволодіння тими науками, завдяки яким досягається істина, серед яких філософія, логіка, релігія: «Сміливість пошуку істини, віра в могутність розуму є першою умовою філософських занять. Людина повинна поважати саму себе і визнати себе достойним найвищого» [9, с. 83].

«Тільки мислення, – заявляє Гегель, – повинно називатись інструментом філософії» [9, с. 92]. Своє призначення як вченого і педагога Гегель бачив у тому, щоб відкривати істину, розповсюджувати істину і правильні поняття» [10, с. 45]. Як відомо, Гегель критично ставився до всякого роду демагогії, софістики, поверхових ненаукових оцінок.

Значну увагу в своїй науково-педагогічній діяльності мислитель відводив проблемі вивчення логіки. Ще в період викладання цієї дисципліни в гімназії він дійшов висновку, що стара так звана «класична» логіка не відповідає новим вимогам часу, потрібно підготувати нову логіку, яка стане важливим знаряддям методології пізнання. Філософ підкреслює, що істина є предметом і метою логіки.

Напружено працюючи над створенням «Науки логіки», Гегель відкрито визнає, що цей предмет як в теоретичному плані, так і в навчальному є важливим. «Скільки я не старався, – говорить він, – після багаторічних занять цією наукою усунути цю недосконалість, я все ж відчуваю, що у мене достатньо причин просити читача бути до мене милостивим [11, с. 81]. Гегель надзвичайно самокритично оцінював свій твір. Він говорив про те, що Платон «сім разів переробляв свої книги про державу. Нагадування про це і порівняння ... могло б тільки ще більшою мірою викликати бажання, щоб автору твору, який має перед собою для розробки більш глибокий принцип і більш багатий за об'ємом матеріал, був би предоставлений вільний час, для переробки його не сім, а сімдесят сім разів» [11, с. 94].

Він закликає своїх студентів проявляти волю та інтерес щодо оволодіння знаннями. Тільки наполеглива праця, поглиблене проникнення в суть предмета та його осмислення дадуть бажаний результат. Інакше це призведе до того, коли «кожен буде переконаний, що він без

особливих знань може розібратись у філософії і висловити про неї своє судження» [10, с. 48].

Німецький мислитель постійно наголошував на тому, що тільки мужнє ставлення до істини, віра в силу духа є вірною умовою філософського дослідження. Наука для Гегеля – це насамперед «пізнання, що живить дух, задовольняє нашу потребу в істині» [9, с. 69]. «Тільки в мисленні, – вчив Гегель, – Людина проявляє себе і лише мисляча людина є сила» [10, с. 71].

У своїй теоретичній і педагогічній діяльності Гегель значну увагу приділяв проблемі особистості, формування її культури мислення, інтелекту, характеру, волі, моральних і релігійних якостей як важливого чинника її свободи. Критики Гегеля обвинувачували його, що в своїх філософських творах він не «бачить особистість».

Захищаючи Гегеля від необ'єктивної критики, видатний російський філософ І.О. Льїн писав: «Тому, хто прагне осягнути філософію Гегеля в її основній сутності, необхідно розкрити його концепцію людини» [12, с. 271].

У своїй науковій і педагогічній діяльності мислитель значну увагу надавав вивченню і викладанню релігії, розкриваючи її роль і місце в розвитку світової цивілізації і культури. Гегель бачить в релігії ту силу, в лоні якої «народилися і вирости кращі квіти образотворчих мистецтв, піднялася до неба висока будова наук» [13, с. 91]. Мислитель вказує на тісний взаємозв'язок філософії і релігії. «Філософія, – вказує він, – прагне до наукового обґрунтування релігії, а для цього потрібно вступити на ґрунт філософії» [13, с. 74]. «Релігія, – зауважує Гегель, – може існувати без філософії, але філософія не може існувати без релігії» [9, с. 66]. В релігії філософ бачить важливий чинник що провадить норми «порядного життя», «християнської доброчесності» [14, с. 35]. Таким чином, у Гегеля релігія виступає важливим джерелом високої духовності, моралі і відповідальності, що формує у молодого покоління духовні якості.

Як вже вказувалось раніше, Гегель творчо поєднував в собі не тільки видатного вченого, а й талановитого педагога. Наведемо цікавий приклад оцінки Гегеля як педагога і вченого одним із відомих державних діячів Пруссії Іоганеса Шульце, який з метою удосконалення своїх знань з 1819–1821 року відвідував лекції Гегеля і прослухав курс філософських наук, які він викладав, серед яких: логіка, психологія, філософія права, історія філософії, філософія природи, філософія мистецтва, філософія історія і філософія релігії. Шульце

прискіпливо конспектував всі лекції. «По закінченні лекції він (Гегель), як завжди, справляє на мене велике враження своїми бесідами під час наших прогулянок, детально розглядав окремі питання, які мене цікавили щодо предмета його лекцій. Я надзвичайно зобов'язаний його лекціям, творам і дружнім бесідам своєю науковою освітою... Я з глибокою вдячністю мого покійного друга, відкрито говорю, що він буде завжди моїм вірним, проникливим, безкорисливим радником в обговоренні питань стосовно вищих навчальних закладів пруської держави» [2, с. 106].

У своїй промові перед студентами 22 жовтня 1818 р. в Берлінському університеті Гегель звернув увагу на роль науки у формуванні особистості. Він постійно наголошував на тому, що «високе значення людини полягає саме у тому, що вона знає себе як абсолютне і визнає себе. Неосвічена людина підкоряється владі сили ... [10, с. 155]. Велику надію філософ покладав на молоде покоління, яке повинно володіти знаннями, високою культурою: «Молодість, – говорив Гегель, – це щаслива пора життя, коли людина не перебуває в полоні системи обмежених цілей» [13, с. 83], коли вона може вільно віддаватися науковим заняттям, сміливо йти до наміченої мети, і тим самим формувати себе як особистість.

Отже, Гегель проявив себе не тільки як великий мислитель, твори якого й досі викликають живий інтерес і дискусії, не втратили свого науково-методологічного значення, але й як талановитий педагог, вихователь, щирий і наставник молоді.

Висновки. Формування у майбутніх правоохоронців наукового світогляду, високої духовності, національної свідомості і патріотизму повинні базуватися на творчих досягненнях як зарубіжної, так і вітчизняної науки і культури. У цьому аспекті суттєву роль відіграє організація навчально-виховного процесу, яка спрямована на підготовку і виховання у працівників ОВС високих професійних і інтелектуальних якостей, готовність вірно служити Закону, захищати права і свободи громадян їх честь, достоїнство, свободу і гідність.

Виконання цих важливих завдань покладено на науково-педагогічні колективи та командний склад ВНЗ. Вивчення та аналіз історичного досвіду навчально-виховного процесу минулого і особливо навчально-педагогічної діяльності видатних вчених дає можливість взяти на озброєння кращі ідеї та досвід минулого.

Засвоєння історико-педагогічної спадщини минулого розширює світогляд, допомагає орієнтуватися у питаннях науки і освіти,

розв'язувати практичні завдання. Педагогічна діяльність видатних мислителів починаючи від античності і донині є неocenним джерелом, з якого черпають знання й досвід наука, освіта і педагогіка всього цивілізованого світу.

Творче використання досягнень науково-педагогічних ідей видатного німецького мислителя Гегеля у навчально-виховній діяльності не втратили своєї цінності, вони є актуальними і в наш час, оскільки допомагають краще усвідомити роль і місце освіти і педагога в підготовці майбутнього правоохоронця, прищепленні йому ідей духовності, науковості, високої культури, відповідальності і патріотизму.

-
1. Дворцов А.Т. Гегель / А.Т. Дворцов. – М.: Наука, 1972. – 173 с.
 2. Фишер К. Гегель его жизнь, сочинения и учение / К. Фишер. – М. – Л., 1933. – 607 с.
 3. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В.Г. Кремень. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
 4. Гулыга А.В. Гегель. Вехи творческого пути / Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т. / сост., общ. ред. и вступит. статья А.В. Гулыги. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – С. 5–43.
 5. Гулыга А.В. Гегель / А.В. Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 272 с.
 6. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Часть первая / Г.В.Ф. Гегель; пер. Г. Шпета. – СПб.: Наука, 1999. – 443 с.
 7. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель; сост. общая ред. и вступ. статья А.В. Гулыги. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – 668 с.
 8. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель; сост. общая ред. и вступ. статья А.В. Гулыги. – М.: Мысль, 1973. – Т. 2. – 630 с.
 9. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель; отв. ред. Е.П. Ситковский; ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
 10. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 534 с.
 11. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1970. – Т. 1. – 501 с.
 12. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека / И.А. Ильин. – СПб., 1994. – 467 с.
 13. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. – 452 с.
 14. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навч. посібник / Г.П. Васянович. – Львів: Сполом, 2010. – 420 с.

Ряшко В.И. Научно-педагогическая деятельность Гегеля.

В статье сделана попытка раскрыть некоторые аспекты научно-педагогической деятельности Гегеля.

Ключевые слова: наука, образование, педагогика, воспитание, деятельность, личность, студент, учебное заведение, учебный процесс, ученик, философия.

Riashko V.I. Hegel's Scientific and Pedagogical Activity.

This article attempts to expose some aspects of scientific and pedagogical activity of Hegel.

Key words: science, education, pedagogy, pedagogue, education, activity, person, student, educational institution, educational process, philosophy.

Стаття надійшла 29 грудня 2012 р.

УДК 340.12:177.1

О.В. Ряшко

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНІЙ ДУМЦІ

Розглянуто проблему честі та гідності людини в західноєвропейській філософсько-етичній думці. Окрема увага приділена її ролі у формуванні обов'язку та відповідальності працівників ОВС України.

Ключові слова: гідність, честь, свобода, достоїнство, право, мораль, філософія, обов'язок, відповідальність, міліція (поліція).

Постановка проблеми. Проблема честі та гідності людини в філософсько-етичній думці, починаючи з античності й до нашого часу, є однією з актуальних. Про це, зокрема, свідчить ціла низка нормативно-правових актів, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН. Ця проблема не минула й Україну, яка в складних соціально-економічних і політичних умовах розбудовує свою державу. У цьому аспекті на сучасному етапі розвитку світової цивілізації суттєво зростає роль, розширюється обсяг завдань і відповідальність правоохоронних органів щодо забезпечення прав свобод громадян їх честі й гідності.

Отже, вивчення і аналіз концепцій видатних мислителів Західноєвропейської філософської думки буде сприяти розширенню наукового світогляду, формуванню філософської культури, сприятиме більш

глибокому розумінню процесів і явищ, що відбуваються в суспільстві і таким чином усвідомлення своєї відповідальності та обов'язку, спрямованого на захист прав, свобод, честі й гідності громадян.

Стан дослідження. Філософсько-етичні концепції мислителів Західної Європи щодо проблеми захисту честі й гідності людини є важливою теоретико-науковою базою, що виступає невід'ємною складовою світової філософсько-етичної думки.

Деякі аспекти проблеми розглядали в своїх наукових працях російські вчені, а саме: С. Алексєєв, В. Бачинін, Д. Волгонов, А. Гусєйнов, І. Ільїн, В. Казимирчук, А. Миловидов, О. Хєффе, В. Четвернін та ін. Серед українських науковців, які свої наукові розвідки присвятили аналізу філософсько-етичних ідей – праці О. Аболіної, Г. Васяновича, Г. Ващенко, І. Зязюна, О. Киричок, О. Лінчук, В. Лінчук, В. Лозового, В. Мовчан, О. Петришина, М. Тофтула, В. Шкоди та ін., де в основному увага акцентується на етичному аспекті. У рамках даної статті зосереджується увага не тільки на морально-етичному, а й на філософсько-правовому і професійно-службовому аспектах в діяльності працівників ОВС.

Виклад основних положень. «Історично поняття «честь» і «гідність» – пише Г.П. Васянович – зустрічається вже у досократів (Гомер, Гєсіод, Солон, Фалес, Періандр, Піттак, Анаксимандр, Гєракліт, Піфагор)». У творах цих та інших мислителів виявлена тенденція тождності морально гідної поведінки з поведінкою розумною: «Будь кращим вчинками» (Гомер): «Наклепників очікує безчестя», «Присягу не порушуй» (Гєсіод): «Богам – хвала, батькам честь» (Солон): «Не багатій нечесними методами» (Фалес): «Насолода тимчасова – честь безсмертна» (Періандр). Почуття єдності з родом надавало індивіду сили, гідності. За рід кожен готовий був вмерти, не думаючи про себе. Постійна оцінка і повага діяльності того чи іншого члена роду викликали в нього самооцінку своїх дій, їх схвалення чи несхвалення, задоволення чи незадоволення своїм вчинком. Так у людини спорадично формулюється почуття власної гідності та честі» [1, с. 286].

Кодекс честі, гідності особистості, – зазначає Г.П. Васянович, – чи не вперше був сформульований у школі старогрецького філософа Піфагора, який вчив своїх учнів думати з повагою до батьків і наставників, шанувати їх, законам підпорядковуватися [1, с. 267].

Слід зазначити, що багато мислителів античності не тільки теоретично обґрунтовували у своїх творах право людини на захист її честі та гідності, але й своїм особистим прикладом демонстрували роль цих чеснот. В цьому аспекті наведемо декілька прикладів.

Персидський цар Дарій у листі Геракліту писав: «Ти написав книгу «Про природу», яка є важкою для зрозуміння і до витлумачення. Якщо тлумачити її місцями за твоїми словами, то здається, що значення лежить у тому, що твоя книга представляє теорію усього світу, а також і явищ, які відбуваються у ньому, які проявляються і відбуваються в найбожественнішому рухові. Отже, цар Дарій, син Гістаспа, бажає стати учнем і учасником грецької освіти. Тому ти не гайся, вибирайся скоро в дорогу і явись переді мною і моїм царським палацом.

Бо елліни в більшості випадків байдужі до своїх мудреців, і вони не звертають уваги на їх установи, щоб сприймати їх поважно. Але в мене віддадуть тобі всяку пошану; щодня ти знайдеш доброзичливе звернення, а також життя, що відповідає твоїм основним правилам».

Геракліт відповів так:

«Геракліт Ефеський цареві Дарію, синові Гістаспа, посилає свій привіт».

«Усі люди, що живуть тут на землі, дуже далекі від правди і справедливості, їх серце схиляється більше до заспокоєння їх жадоби до грошей і жадоби слави, внаслідок їх нужденного нещастя. Але щодо мене, то я дуже строго відмовляюся від усякої підлості, уникаю від задоволення всякої зазисті, яка хоче для мене набрати значення, тому я не можу рішитися приїхати в Персію, бо я задовольняюся малим, як це відповідає моїм бажанням» [2, с. 36–37].

Наведемо ще один приклад:

«З листа Демокріта до Гіппократа».

«Цар персів запрошує нас до себе, не знаючи про те, що для мене слово мудрість є ціннішим від золота» [3, с. 163]. Це яскравий приклад свідчення не тільки щодо честі й гідності, але й мужності мислителів.

Проблему честі й гідності людини не оминув і старогрецький філософ Платон. Він вважав, що їх становлення відбувається завдяки самовдосконаленню душі. Іншими словами, чим вищий духовний розвиток людини, тим вона стає більш гідною, надійною опорою, захисником держави і суспільства. Платон цю проблему тісно пов'язує з її обов'язком перед батьківщиною. «Батьківщина, – говорить філософ, – є більш дорогоцінна, ніж мати і батько, вона недоторкана і священна» [4, с. 107]. Громадянин, який захищає честь своєї держави, – робить висновок Платон, захищає власну честь і достоїнство.

Геніальний старогрецький мислитель Арістотель у своїх філософських працях проблемі етиці (моралі) присвятив наступні праці:

«Етика Нікомаха», яка була присвячена для Нікомаха, сина Арістотеля; «Етика Евдема» і «Велика етика». У цих творах філософ спеціально не розглядав проблему честі і гідності людини, але він багато уваги приділяв проблемі добродетності і свободи. Арістотель зазначає, що в суспільстві, у всіх його елементах, які тісно пов'язані між собою і складають єдине ціле, елемент влади і елемент підпорядкування існує у всьому. Це загальний закон природи, і йому підпорядковане все, у тому числі й в суспільстві. Аналізуючи проблему свободи, Арістотель вважає, що в суспільстві повинні існувати як вільні громадяни, так і раби. Хто за своєю природою належить не самому собі, а іншому, і при цьому все-таки людина, той за своєю природою раб» [5, с. 299].

Діяльність рабів полягає у застосуванні їх фізичної сили, це найкраще, що вони можуть робити. Вони в такому значному ступені відрізняються від інших людей, маючи на увазі вільних громадян, в якій душа відрізняється від тіла, а людина від тварини, – робить висновок мислитель. Ці люди за своєю природою раби, і для них краща доля бути в підпорядкуванні пана. Арістотель пояснює, що рабом за своєю природою є той, хто може належати іншому, і хто володіє розсудком лише настільки, що сприймає накази іншої особи, але сам розсудком не володіє.

Згідно теорії Арістотеля, природа побудована так, що сама фізична організація людей вільних відрізняється від фізичної організації рабів: у рабів тіло міцне, здатне для виконання необхідної фізичної праці; навпаки люди, які є вільні, не здатні для виконання подібного роду робіт, однак здатні для політичного життя. Тільки вільна людина, яка володіє всіма громадянськими правами, на думку Арістотеля, володіє всіма моральними чеснотами і в тому числі честю, гідністю і достоїнством [5, с. 298–300].

Арістотель вказував, що честь і гідність людини найбільш яскраво розкривається у ставленні до батьків, друзів, інших людей [6, с. 53–293]. Мислитель наголошував, що біди держави постають передусім через втрату честі й гідності можновладців.

В епоху середньовіччя домінує теологічний підхід щодо визначення честі й гідності людини. Згідно з цим підходом, пріоритет тіла над духом покладался в культуру взагалі й виховання молоді зокрема. У цей період існували дві системи виховання, в яких значна роль відводилась формуванню честі та достоїнства, а також морально-християнських чеснот. Це були лицарські й монастирські системи виховання. «Теоретичні основи цього виховання знаходимо у філософів,

отців церкви, педагогів (Оріген, Тертулліан, Августин, Боецій, Абельяр, Тома Аквінський, Дунс Скот, Майстер Екхарт та ін.)» [1, с. 273].

Монастирське виховання, що зосереджувалось у монастирях або при церквах, надавало виняткової уваги формуванню християнських чеснот. «Лицарське виховання, – зазначає Г.П. Васянович, – на противагу монастирському, мало на меті фізичний розвиток особистості. Идеалом лицаря була людина фізично здорова, міцна і спритна, що добре вміє володіти зброєю. В Україні лицарями називали себе запорозькі козаки, підкреслюючи цим свої права на волю та військову організацію, козацьку доблесть і воєнне мистецтво. Духовними чеснотами лицарів була віра в Бога, вірність і відданість своєму суверенові, хоробрість, шляхетність, чесність, гідність, захист слабких, старих і жінок» [1, с. 275].

Діячі епохи Відродження і Нового часу намагались підійти до оцінки значення особистості з погляду розуму і вимог людської природи. Т. Гоббс ставив честь і гідність людини у залежність від її особистих здібностей і доброчесностей, її соціального стану, які утворюють могутність людини. Філософ робить такий висновок: «Гідність. Суспільна цінність людини, тобто, є та ціна, яка надається їй державою, є те, що люди, як правило, називають гідність. І та ціна виявляється у наданні військових, суддівських, державних посад» [7, с. 6].

В епоху Відродження проблема честі й достоїнства виступає однією з основних філософських, етичних і правових проблем. У своїх філософських трактатах італійські мислителі Д. Манетті «Про достоїнство і перевагу людини», П. Мірандола «Про достоїнство людини», наголошують на тому, що людина є сама творець своєї власної долі: «Її доля і бажання залежить, чи буде вона вищою істотою, яка перевершує всі інші істоти» [8, с. 59]. Еразм Роттердамський у своїй книзі «Похвала глупості» висміює почуття честі й достоїнства, що панувало в епоху феодалізму і було оцінене лише на знатності походження.

Мислителі епохи Новітнього часу проблему честі й гідності людини тісно пов'язували з її свободою. Так, Б. Спіноза стверджує, що лише вільна людина знає, що таке честь і гідність. Особистість, що пригноблена соціально і інтелектуально, втрачає почуття честі й гідності. Аналогічного підходу щодо честі і гідності людини дотримуватися і Дж. Локк: «Вільна людина скоріше загубить життя, ніж честь. Нехтуючи честю, людина нищить все людське в собі» [1, с. 278].

Аналізуючи проблему честі й гідності людини, Ж.-Ж. Руссо тісно пов'язує її з особистою свободою людини. «Відмовитись від своєї

свободи, – писав Ж.-Ж. Руссо, – означає відмовитись від своєї людської гідності, від прав людини» [9, с. 8]. Французький філософ К.А. Гельвецій виступав з критикою вчення про нерівність людей як наслідок природжених інтелектуальних здібностей. Він стверджував, що всі люди від народження володіють однаковими розумовими задатками, а їх відмінності в психічному і моральному відношенні пояснював насамперед особливостями соціального середовища, в якому вони виховувались. Проблему честі, гідності і свободи людини порушували у своїх наукових працях і видатні німецькі філософи І. Кант і Г. Гегель. У своїх філософських творах І. Кант розглядав людську особистість як свідому моральну істоту, яка повинна володіти самоповагою. Кант критично ставився до тих осіб, які є зарозумілими, гордими і пихатими, і тим самим демонструють свою гідність, якою не володіють. Якщо людина вважає, що володіє перевагами перед іншими людьми, то це – зарозумілість. «Зрозуміла зарозумілість ненависна і смішна, оскільки така є чисто внутрішньою» [1, с. 290].

Проблему честі й гідності Кант розглядає як результат особистої свободи людини. Він формулює чотири види свободи, особливу увагу акцентує на політичній свободі, тобто це свобода від рабства і насильства взагалі. Дійсно, Кант вказує на те, що «свобода є можливість вчинків, якими не порушується право інших людей. Філософ вказує на свободу права підкорятися тільки тим законам, на які громадянин сам дав згоду на їх добровільне виконання. Кант виступає проти «рабства», під котрим також має на увазі і кріпацтво. «Немає іншого жажливішого, – говорить мислитель, – коли дія однієї людини повинна підкорятися волі іншої... рабство є найвище зло в людській природі... Людина, яка залежить від іншої, вже не є людиною» [10, с. 146], – такий категоричний висновок робить Кант. «Достоїнство особистості полягає в тому, – заявляв філософ, – щоб кожна виконувала свій обов'язок. Сама особистість, на думку мислителя, підлягає підпорядкуванню моральному закону, вона встановлює цей закон і тільки йому підкоряється. Не за страх, а виключно через повагу до закону становить собою той мотив, який може придати вчинку моральну цінність» [11, с. 263]. Німецький філософ поняття «честь» тісно пов'язує з поведінкою людини, насамперед у ситуації, коли їй нанесена образа в грубій формі, що принижує її честь і гідність. В такій ситуації, вважає Кант, покарати кривдника слід не через закон за судом, а через дуель [11, с. 262].

Отже, «повага до людини як моральної істоти є обов'язок і права, від якого вона не може відмовитися. Такого роду домагання

називають любов'ю до честі» [11, с. 406]. Кант найбільше в людині цінував її моральні чесноти, негативно ставлячись до пихатості і зарозумілості. «Зарозумілість, – говорить філософ, – слід відрізняти від гордості (animusetatus) як любові до честі, піклування про те, щоб ні в чому не принизити свого людського достоїнства і гідність перед іншими» [11, с. 408].

Проблема честі, гідності особистості її свободи і відповідальності надзвичайно хвилювала також і великого мислителя Г.В.Ф. Гегеля. Німецький філософ вказує на об'єктивний характер честі і гідності особистості. Він їх пов'язує з проблемою свободи і держави. «Держава, – вказує Гегель – є морально ціле, здійснює свободу, і абсолютна ціль розуму полягає в тому, щоб свобода дійсно існувала» [13, с. 283]. Аналізуючи проблему честі і гідності, німецький мислитель, як вже було зазначено раніше, пов'язує її з державою, яка повинна забезпечити свободу кожному індивіду. Аналізуючи проблему свободи, Гегель писав: «Лише в суб'єкті може реалізовуватися свобода... високе значення людини полягає саме в тому, що вона знає себе як абсолютне, і визначає себе» [12, с. 155]. Гегель, замислюючись над проблемою прав, свобод, честі й гідності людини дійшов висновку, що якщо людина не в змозі в результаті обов'язкових причин забезпечити достойний рівень свого існування, це призводить до «втрати почуття права, і ... честі [12, с. 271]. Мислитель підкреслює, що в суспільстві існує не тільки бідність і злидні, але й «величезні багатства в небагатьох руках». Тим самим у черні виникає зло, яке полягає у тому, що у неї відсутня честь, яка принижує людину в неможливості забезпечити своє існування власною працею ... як на своє право» [12, с. 271].

Гегель свободу людини тісно пов'язує з її відповідальністю. Він критично ставиться до такої ситуації, якщо мислення визнає себе вільним, тоді «відступає від загальновизначеного і значимого і може винайти для себе щось особливе» [12, с. 47]. «Коли говорять – зауважує Гегель, – що свобода полягає взагалі в тому, щоб робити все, що завгодно, то подібне уявлення свідчить про повну відсутність культури думки» [12, с. 80].

Німецький філософ наголошує на тому, що честь і гідність особистості не є чимось абстрактним, відірваним від загальноприйнятих моральних, соціальних і правових норм суспільства і держави «Окрема особистість, – говорить Гегель, – зобов'язана присвятити себе моральному закону. Тому, якщо держава вимагає життя індивіда, він повинен віддати її» [12, с. 127]. Згідно філософському вченню Гегеля честь

і гідність людини виступає не тільки як правова категорія, але й як і моральна. «Моральна людина, – зазначає Гегель, усвідомлює зміст своєї діяльності як необхідного... і тим самим мало наноситься шкода її свободі, бо остання навіть, навпаки, лише завдяки такій свідомості стає дійсною і змістовною» [13, с. 337].

У «Філософії права» Гегель зазначає, що сама держава тримається не на обов'язку, а на честі. Добре відомо, що Гегель надзвичайно високо поціновував роль і місце держави як «морального універсума». Разом з тим, вимагаючи від індивіда суворого дотримання законів держави, він зобов'язував державу захищати честь та гідність своїх громадян. Зневага честі й гідності, яку виявляє держава до своїх громадян, не робить честі їй самій, це є грубим порушенням прав і свобод індивідів. Громадянське суспільство має сприяти розвитку честі і гідності своїх громадян, дбати про честь, свободу всього народу.

Ці ідеї великого мислителя є актуальними в умовах розбудови нашої української держави. Слід зазначати, що честь і гідність особистості охороняється законом. У Конституції України наголошується: «Усі люди є вільні, рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21). «Кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28). «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» (ст. 68) [14, с. 9, 10, 22].

Таким чином забезпечення свободи, честі й гідності, прав і свобод громадян з чисто філософсько-правової, етичної все більше переміщається в політико-правову площину, про що свідчить ціла низка нормативно-правових документів, у тому числі Кримінально-процесуального кодексу України, прийнятого Верховною Радою України 13 квітня 2012 р., в якому в ст. 11 «повага до людської гідності» (п. 1) зазначається: «під час кримінально провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи» [15, с. 8]. Це важливе завдання лягає на плечі правоохоронних органів України.

Ще у 1979 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальний Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який безпосередньо регламентує поліцейську діяльність у контексті захисту прав людини, їх честі та гідності.

Так, у ст. 2 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку підкреслюється: «При виконанні своїх обов'язків працівники поліції поважають та захищають людську гідність, підтримують та захищають права людини» [16, с. 7].

У кодексі поведінки працівників правоохоронних органів в пункті «Етична та юридична поведінка» прямо вказується, що «Права людини є невід'ємною частиною гідності людської істоти. Співробітники правоохоронних органів поважають та захищають людську гідність та захищають і відстоюють людські права будь-якої особи» [16, с. 35].

Так, аналізуючи проблему захисту прав і свобод людини, їх честі і гідності, було сформульовано «Десять правозахисних стандартів правильної поведінки для правоохоронних органів». У пункті 2 цього стандарту записано: «Проявляйте співчуття та повагу до всіх жертв злочинств, на охорону їхньої безпеки та приватного життя» [16, с. 52].

У Європейському кодексі поліцейської етики вказується, що «Громадяни демократичних країн створили свою державу з метою гарантувати собі максимальну свободу при дотриманні законності» [16, с. 71].

Таким чином, предметом діяльності поліції насамперед є забезпечення дотримання принципів правової держави, суворого дотримання законності в охороні прав і свобод громадян.

Положення вище вказаних документів зобов'язують українських правоохоронців чітко дотримуватись міжнародних стандартів етики поліцейського. Ця вимога є особливо актуальною, оскільки Україна проводить цілеспрямовану політику щодо входження до єдиного правового простору розвинутих країн світу, до цивілізованої міжнародної правоохоронної діяльності.

Вирішення цієї проблеми вимагає реформування її правоохоронних органів, в тому числі – міліції, переорієнтації її основної функції зі суто репресивної на соціально-захисну, наближення до міжнародно-правових стандартів.

Органам внутрішніх справ відводиться одна з провідних ролей у реалізації внутрішньої політики держави з боротьби зі злочинністю, забезпечення прав і свобод її громадян, гарантованих основним законом країни – Конституцією України.

Висновки. Аналіз філософсько-етичних та правових ідей мислителів західноєвропейської думки, починаючи від античності й донині має важливе значення, оскільки сприяє духовному, інтелектуальному і моральному самовдосконаленню правоохоронців, значно поглиблює їх світогляд, почуття високої відповідальності за забезпечення стабільного правопорядку і законності в суспільстві.

До українських правоохоронців законодавець пред'являє вимоги, вказані в Законі України «Про міліцію» та інших нормативно-правових документах МВС України. Ці етичні вимоги засновані на загально визнаних морально-етичних принципах і нормах, в тому числі й суворого дотримання «Європейського кодексу поліцейської етики».

Етичний кодекс ОВС України зобов'язує усіх працівників при виконанні своїх службових обов'язків ставитись до громадян неупереджено, уважно, доброзичливо, з почуттям поваги до їх людської гідності, не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей.

Таким чином, сучасний рівень правоохоронної діяльності вимагає створення такої міліції, якій би були притаманні найкращі світові досягнення, що визначали б її високий професіоналізм і патріотизм, відданість справі, високу культуру та відповідальність. Шанобливе ставлення до людини та повага до її честі і гідності повинні стати не тільки службовим обов'язком, але й моральним орієнтиром кожного правоохоронця.

Отже, ефективність діяльності правоохоронної системи будь-якої держави залежить не тільки від політики у сфері правоохоронної діяльності, чинного законодавства, а й від фахового рівня правоохоронців, усвідомлення ними обов'язку і відповідальності щодо захисту прав, свобод, гідності і честі громадян України.

1. Васянович Г.П. Вибрані твори: в 5 т. / Г.П. Васянович // Педагогічна етика: навч. посібник. – Львів: Сполом, 2010. – Т. 3. – 420 с.

2. Питання класичної філософії // Статті і матеріали, присвячені Гераклітові. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1963. – 58 с.

3. Материалисты древней Греции. Сборник текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1955. – 238 с.

4. Платон. Критон / Платон // Сочинения: в 4 т. / общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; автор. вступ. статьи А.Ф. Лосева; примеч. А.А. Тахо-Голи; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 97–111.

5. Асмус В.Ф. История античной философии / В.Ф. Асмус. – М.: Высшая школа, 1965. – 320 с.

6. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения: в 4 т.; пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 53–293.

7. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения: в 2 т.; пер. с лат. и англ.; сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
8. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Гос. научн. изд-во «Советская Энциклопедия», 1962. – Т. 2. – 576 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты; пер. с фр. – М.: Канон-Пресс, 1998. – 416 с.
10. Нарский И.С. Кант / И.С. Нарский. – М.: Мысль, 1976. – 207 с.
11. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 478 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
13. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. – 452 с.
14. Конституція України. Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 2 червня 1996 р. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – 63 с.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінально процесуального кодексу України». – К.: Алерта, 2012. – 304 с.
16. Міжнародно-правові стандарти поведінки працівників правоохоронних органів при підтриманні правопорядку. Документально-джерелознавчий довідник / упор. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, І.Г. Кириченко. – К., 2002. – 128 с.

Ряшко О.В. Проблема защиты чести и достоинства человека в западноевропейской философско-этической мысли.

Рассматривается проблема чести и достоинства человека в западноевропейской философско-этической мысли. Отдельное внимание уделено ее роли в формировании долга и ответственности работников ОВД Украины.

Ключевые слова: *достоинство, честь, свобода, право, мораль, философия, обязанность, ответственность, милиция (полиция).*

Riashko O.V. The Problem of the Protection of Honour and Dignity in the Western European Philosophical and Ethical Thought.

The problem of honour and dignity within the Western European thought is considered. Special attention is paid to its role in forming of duty and responsibility of police officers in Ukraine.

Key words: *dignity, honour, freedom, dignity law, morality, philosophy, duty, responsibility, police.*

Стаття надійшла 22 січня 2013 р.

АКТИВІЗАЦІЯ САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ СУСПІЛЬСТВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОТВОРЕННЯ

Проаналізовано шляхи оптимізації методологічних моделей визначення й обґрунтування права у напрямку їх адекватності структурно-функціональним змінам та самоорганізаційним механізмам сучасного суспільства. Зокрема, досліджуються проблеми та перспективи застосування синергетичного підходу до розробки таких моделей.

Ключові слова: правова методологія, обґрунтування права, суспільна самоорганізація, синергетичний підхід до права, дискурсивні моделі легітимації.

Постановка проблеми. Еволюційна динаміка будь-яких системних утворень розгортається в умовах їх постійного зіткнення із своєю «онтологічною дилемою», пов'язаною з «роздвоєнням можливостей» продовження траєкторії цієї динаміки або у напрямку стабілізації та конструктивного утвердження системи на тлі середовища її зовнішнього оточення, або ж у напрямку «розчинення» в ньому (припинивши тим самим своє відносно автономне існування). В сучасній науці згадані «сценарії розвитку» асоціюються з поняттями «негентропії» та «ентропії», що виражають кількісні показники міри переходу системи відповідно до більш диференційованого та упорядкованого (але менш імовірного) стану чи, навпаки – до нижчого рівня диференціації й порядку, що є більш однорідним та ймовірним.

Цілком очевидно, що здійснюваність першого – негентропійного – «сценарію» істотно залежить від самоорганізаційного потенціалу системи, завдяки якому вона отримує здатність власної автономізації та вирізнення як самостійної «онтологічної одиниці» в контексті більш широких буттєвих сфер. Тож формування, утвердження та збереження кожного системного порядку об'єктивно корелюють з тенденцією до підвищення такого потенціалу. Зокрема, ця закономірність досить виразно простежується в процесі соціогенезу, динаміка якого дедалі більше схиляється до розширення та активізації самоорганізаційних механізмів суспільної системності. Відповідним чином, остання стає все менш залежною від «вольових імпульсів» та регулятивних інститутів урядової влади. Тому, коли йдеться наразі про вдосконалення методології правотворення у напрямку посилення її здатності забезпечувати

обґрунтованість нормативного змісту права з точки зору його адекватності динамічним спрямуванням розвитку сучасного суспільства, то в основу такого вдосконалення дедалі частіше покладаються не самі лише суб'єктивно-ціннісні уявлення про належне та гідне людини життя, але й насамперед орієнтація на об'єктивно сформовані «ресурси самоупорядкування» соціальних структур. Тобто, в зазначеному сенсі, право легітимується вже не стільки з позиції його регулятивно-інституційних аспектів, скільки в плані його відповідності механізмам та тенденціям суспільної самоорганізації.

Стан дослідження. У світлі даних обставин не викликає подиву стрімка активізація «багатовекторних» науково-теоретичних досліджень проблематики, пов'язаної з вивченням права як самоорганізованої системи, що конститується, функціонує й розвивається за власними динамічними принципами (в силу чого світ правоявищ можна інтерпретувати як особливий тип реальності). Саме такі принципи розглядаються в межах цього підходу як первинні основи при побудові методологічних моделей змістовного визначення й обґрунтування правових норм та інститутів.

Різні аспекти таких досліджень представлені у працях як вітчизняних авторів (О. Бандурки, Л. Бевзенко, О. Гвоздіка, О. Зайчука, О. Костенка, Н. Кочубей, С. Максимова, В. Невідомого, Ю. Оборотова, Ю. Орлова, М. Цимбалюка та ін.), так і зарубіжних (М. ван де Кершова, Н. Лумана, А. Мюррея, Ф. Оста, І. Пригожина, П. Сорокіна, Г. Тойбнера, Г. Хакена та багатьох інших). Однак при цьому залишається ще багато дискусійних питань стосовно співвідношення та узгодження самоорганізаційних основ суспільно-правової реальності з деонтологічно-ціннісними, антропологічними, політичними та іншими вимірами легітимації права.

У зв'язку з цим існує потреба в аналітико-методологічних узагальненнях щодо оптимізації вирішення подібних питань з метою більш чіткого окреслення змісту й предметних рамок ефективного застосування самоорганізаційної парадигми в праві загалом та при розробці стратегій його обґрунтування зокрема.

Виклад основних положень. Характеризуючи методологічну спрямованість згаданої парадигми, слід сказати про те, що її першочерговою метою є акцент на об'єктивізацію підходів до виправдання змісту правових норм та інститутів шляхом встановлення координаційних зв'язків з «онтологічними витоками» формування їхніх смислових основ. До таких витоків насамперед належить багаторівнева

мережа міжсуб'єктних комунікацій, функціонування якої підпорядковується загальним закономірностям кооперативної поведінки та принципам самоорганізаційної динаміки системних утворень. Урахування цих принципів та закономірностей є істотним моментом оптимізації управління соціальними, економічними, політичними та іншими відносинами й процесами в сучасному суспільстві, особливо в умовах їх виходу на загальносвітовий рівень масштабності, коли екстремально загострюються суперечності й конфлікти різноспрямованих суб'єктивних інтересів (котрі, до того ж, здійснюються суб'єктами різних порядків – окремими фізичними особами, соціальними групами, національно-державними органами, регіональними та всесвітніми організаціями).

За таких умов соціорегулятивна політика вже не може обмежуватися класичними моделями адміністрування, заснованими на владно-вольових директивах, що забезпечуються примусовими санкціями. Тож управління набуває дедалі більш *дискурсивного* характеру. В рамках нинішньої суспільно-політичної динаміки воно інтерпретується як раціонально-ціннісне реагування на ті проблеми й неузгодженості, що виникають у соціумі з ростом його структурно-функціональної складності та багатовимірності і не піддаються ефективному вирішенню на основі суто лінійних схем (на кшталт: «наказ – виконання»). Зміст же дискурсивної моделі організації управління полягає у його трансформуванні на мережу якомога ширших обговорень, за допомогою яких створюється комунікаційне поле для прийняття виважених рішень у тій чи іншій сфері суспільного життя (враховуючи при цьому, з одного боку, суб'єктивні потреби людини, на яких базуються уявлення про «належний» стан упорядкування людських відносин, а з іншого боку – об'єктивно-реальні умови та потенційні наслідки здійснення цих потреб). Зокрема, «конструктивні складові реалізації політичного дискурсу відображаються в моделях деліберативної політики, «правового порядку світового громадянства» та діалогової моделі. При цьому доцільно визнати методологічні переваги діалогової моделі у порівнянні з консенсуальною.

Парадоксальність останньої полягає у тому, що в ній, по-перше, розходження учасників взаємодії штучно пригнічуються, латентно накопичуючи тим самим напруженість, що містить у собі загрозу додаткових конфліктів; по-друге, консенсус орієнтований на підтримання міжособових стосунків і через те є малоефективним при необхідності виходу з проблемної ситуації» [4, с. 9].

Окрім того, сам світовий економічний простір, на якому ґрунтуються глобалізаційні процеси в усіх інших сферах суспільного життя, перетворився на надто складне, нестабільне самоорганізоване утворення, нинішня системна криза якого актуалізувала значущість розроблення підходів, спрямованих на пошук так званих «стабілізуючих програм» економічного розвитку, конструктивного політичного діалогу, партнерства та плідного й взаємовигідного співробітництва у різних галузях національних і міжнародних відносин. Тому при визначенні й обґрунтуванні нормативно-правових основ регулювання таких процесів (які, до речі, відзначаються високим ступенем своєї змістовної неоднозначності та непередбачуваності у лінійно-функціональному сенсі) варто орієнтуватися не стільки на «директивні», скільки на «дискурсивно-самоорганізаційні» моделі легітимації.

Як зауважував з цього приводу Ф.А. фон Гайек, головним змістом права слід вважати не примус, а забезпечувану ним свободу; не владно насаджений, а вільно й спонтанно сформований порядок, який утворюється в результаті суспільної самоорганізації та є докорінно відмінним у своїй принциповій основі від «надуманого планового регулювання» [6, с. 263]. Тим більше, що для створення гарантій подальшого прогресу доцільно сприяти розширенню тієї свободи суб'єктивного самовизначення, котра є необхідною умовою реалізації різноманітних можливостей розвитку, оскільки ніхто не знає, яка саме з його потенційних ліній може виявитися перспективною. Тож основна мотивація щодо надання пріоритетності «висновкові на користь свободи полягає у тому, що ми повинні завжди залишати шанс для таких спрямувань розвитку, які неможливо передбачити» [5, с. 141]. Адже все, що не піддається однозначному раціональному прогнозуванню та керуванню, може бути лише самоорганізованим за власними динамічними механізмами.

Відповідно, розглядуваний підхід базується на ідеї обґрунтування нормативного змісту права ступенем його сприяння узгодженості суб'єктивних дій з самоорганізаційними тенденціями динаміки суспільного буття. Підставами для прихильності до даної ідеї є, по-перше, її зорієнтованість на незалежні від владно-суб'єктивного свавілля джерела правовизначення, а, по-друге, – її органічний зв'язок з тією природністю («невимушеністю») формування й функціонування правопорядку, завдяки якій істотно зменшується необхідність його силового забезпечення. Загалом же можна сказати, що в руслі цього методологічного підходу нормативно-інституційні основи правопорядку легіти-

муються насамперед непримусовим характером їх генерування, визнання та реалізації.

Варто згадати, що свого часу ще П.І. Новгородцев наголошував на тому, що онтології людського існування в природному та суспільному світі притаманна, здавалося б, парадоксальна сутнісна суперечливість, з постійним прагненням вирішення якої пов'язана дійсна історія правового прогресу. Йдеться про діалектику свободи та рівності як ціннісних вимірів права. Саме через оцінку міри збалансованості останніх зазвичай формулюються критерії «правової справедливості» як такої. Адже «безумовне значення людини передбачає свободу як природне та необхідне виявлення її морального єства: без свободи ми не мислимо особистості. З іншого боку, оскільки у кожній людині ми повинні визнавати цю найвищу моральну сутність, ми вимагаємо по відношенню до усіх людей рівності. Уявити собі суспільний прогрес без прагнення до здійснення цих начал – рівності та свободи – немислимо, і аж ніяк не дивно, що здавна, ще з часів грецької філософії, у цьому вбачались основні вимоги природного права» [3, с. 110–111]. Проте, як переконує історичний досвід, попри зазначену взаємообумовленість свободи та рівності, вони у той же час є, так би мовити, «зворотно пропорційними параметрами» права: чим більше свободи воно надає індивідам – тим більш прогресуючою є фактична нерівність у суспільстві; і навпаки – умовою досягнення такої рівності є «тотальне знищення свободи» (Б. Чичерін). І хоча зміст правової рівності не слід ототожнювати з рівністю фактичною, однак, мірою віддаленості соціуму від останньої, у ньому дедалі складніше стає реалізувати принцип «урівнювання людей у їхній гідності» (в результаті чого цей принцип перетворюватиметься на суто формальну «літеру»). З огляду на це, у своєму правовому розвитку суспільство постійно «балансує» у його організаційних характеристиках та регулятивних засобах між цільовими орієнтирами, що пов'язані з прагненнями рівності та свободи.

Аналогічно тому, як функціональна оптимізація механічних систем завжди передбачає вибір того чи іншого співвідношення між потенційною та кінетичною енергією, виграшем у силі та виграшем у відстані тощо (оскільки такі характеристики є «взаємодоповнюючими опозиціями», що компенсують одна одну), так само при легітимуючих обґрунтуваннях правових норм та інститутів доводиться відшукувати «своєчасний та доречний» за наявних умов баланс між свободою та рівністю, публічними та приватними інтересами, діапазоном суб'єктивних прав та рівнем реальних можливостей їх забезпечення

і т.д. Але ж через те, що априорно передвизначити за такими вимірами оптимальний стан правової системи, що є надто складним та багато-елементним утворенням, практично неможливо, залишається (в плані її вдосконалення) йти шляхом підвищення її самоорганізаційного потенціалу. Вона має бути «сприйнятливою» та адаптивною до динамічних змін самої реальності, що підлягає правовому регулюванню. Зокрема, зміни у цьому напрямку простежуються вже навіть у конституційних основах системи юридичного законодавства, на підставі яких обґрунтовується легітимний характер решти нормативно-правових положень. Річ у тім, що «динаміка розвитку правової реальності об'єктивно схиляється до генерування та подальшого вдосконалення у її системі таких механізмів самоупорядкування, нормативне сприяння функціональності яких дедалі відчутніше визначає ступінь легітимності правотворення, починаючи з самих його конституційних основ. Тож в умовах прогресуючої демократизації сучасного світу зміст ідеї конституціоналізму вже не може бути зведеним до простого нормативного закріплення невідчужуваних та непорушних суб'єктивних прав і свобод в основному законі. Правова система має стати більш «чутливою» до згаданих самоорганізаційних механізмів суспільства (зокрема, через органічне поєднання централізованої конституційності з «поліцентричним» конституційним порядком, а саме – з тими локальними формами соціально-правового упорядкування, нормативність яких є значно простіше узгоджуваною до високого рівня її легітимності)» [2, с. 336–337].

Принциповою основою самоорганізаційної парадигми у методології обґрунтування права є ті загальні закономірності, якими описується взаємний перехід між хаотичним та упорядкованим станами системних утворень, а також зв'язок між ентропійними та негентропійними процесами. Тобто право (як регулятивна підсистема суспільства) оцінюється при цьому з точки зору його відповідності системно-динамічним принципам формування, функціонування та підтримання порядку, що в плані предметної сфери своєї дієвості поширюються на будь-яку форму самоорганізації. Окрім того, за даного підходу встановлюються кореляції між нормативним змістом законодавства та типологією як організації суспільного й правового порядку, так і форм їх порушення. Так, скажімо, «доволі показовим явищем-індикатором... зростаючого хаосу на макрорівні є збільшення злочинності, котре в плані структурної переорієнтації суспільства постає як форма адаптації... до нового соціального порядку. Нові, але поки ще законодавчо

не закріплені суспільні відносини та форми власності породжують нову структуру злочинів... І це продовжується доти, доки перерозподіл власності та соціального статусу між різними соціальними групами не закінчується і не закріплюється у новому законодавстві (у тому числі й у новому Кримінальному кодексі), що буде відповідати структурно-статусному закріпленню нового соціального порядку» [1, с. 264–265].

При обґрунтуванні правових норм з точки зору оцінки їх упорядкувального потенціалу по відношенню до суспільних зв'язків доцільно враховувати ту закономірність, що дієвість будь-яких нормативних регламентацій (а, отже, й стабільність заснованого на них порядку) є пропорційною ступеневі щільності таких зв'язків. Своєю чергою, цей ступінь суттєво залежить від міри ціннісної спорідненості індивідуально-суб'єктивних орієнтирів їх учасників та «прозорості» відносин між ними. Наприклад, у порівняно невеликих спільнотах (де імовірність «заховатися у натовпі» незнайомих одне одному людей досить низька і, відповідно, високою є комунікативність, в мережі якої генеруються й функціонують спільні для подібних мікросоціумів «цементуючі» цінності) значущість сформованого таким чином нормативного порядку є набагато більшою, аніж в умовах масштабних соціальних об'єднань (на кшталт великих міст, країн тощо). Саме тому, якими б прогресуючими не були ті чи інші інтегративні процеси, вони завжди супроводжуватимуться, так би мовити, «противажними» тенденціями диференціації суспільства на відносно дрібні підсистеми, в межах яких значно простіше реалізується його самоорганізаційний потенціал (до зростання якого, власне, «онтологічно тяжіє» суспільно-еволюційна динаміка). Тож невід'ємним «супутником» будь-якого «унітаризму» (соціально-політичного, культурного, правового тощо) є відповідний «федералізм» як зворотний бік сутнісної діалектики суспільства, самоорганізація якого розгортається на основі єдності «доцентрових» та «відцентрових» імпульсів.

Подібна динамічна симетрія спостерігається також у співвідношенні між ентропійними та неентропійними моментами будь-якого самоорганізаційного процесу (у тому числі, звичайно, і у царині нормативного регулювання суспільства). Йдеться про те, що, аналогічно із законом збереження енергії (згідно з яким остання не виникає «з нічого» та не зникає «в нікуди», а лише трансформується з одного виду на інший), утвердження нового порядку здійснюється у тісній кореляції з дисипативними процесами, пов'язаними з розкладом певних існуючих

форм системного упорядкування. Адже через послаблення та «вивільнення» зв'язків між деякими компонентами системної організації створюються додаткові можливості для формування нових зв'язків, що зменшують імовірність хаотизації їхньої поведінки (сприяючи обмеженню ступеня їх динамічної свободи) і тим самим стають чинниками становлення нових модусів їх когерентної взаємодії. Тобто ентропійне «вирівнювання» системи в одних аспектах стимулює її негентропійне диференціювання (за рахунок вирізнення в ній новоутворених форм порядку) – в інших.

Наприклад, завдяки рухові повітряних мас у напрямку ентропійного вирівнювання температур утворюються турбулентності, що являють собою результат негентропійних процесів циклічного упорядкування повітряних потоків (тоді як сам цей рух спричинюється руйнуванням упорядкованого температурного розподілу повітря); асиміляція речовин зовнішнього середовища при підтриманні власного гомеостатичного порядку в системі живого організму здійснюється виключно шляхом засвоєння продуктів дисимілятивного розкладу інших систем тощо. Аналогічним чином ця закономірність виявляється і у сфері нормативної регуляції суспільства: чим менш значущими в контексті міжлюдських відносин стають одні норми (на основі яких базується відповідний соціальний порядок), тим вищою є значущість нормативного порядку, що компенсує дефіцит дієвості першого. Так, з виходом економічних, політичних, культурних та інших суспільних зв'язків за межі національних рамок послаблюється регулятивний вплив на них з боку національно-державних урядів та законодавчих систем окремих країн. Відповідно конституюється суспільно-політичний та правовий порядок нового – міжнародного (регіонального та глобального) – рівня, що справляє вагомий «зворотний ефект» на змістовне визначення та функціонування національного права.

Отже, через те, що система правової регуляції, будучи органічною складовою більш широкої структури суспільного буття, функціонально «вплітається» у самоорганізаційну динаміку останнього, в сучасних дослідженнях у сфері методології обґрунтування права дедалі більшої ваги набуває розробка соціодинамічного підходу до вирішення проблем легітимації правових норм та інститутів. Такий підхід передбачає, з одного боку, їхню оцінку як «каталізаторів» динаміки суспільства, прогресивність якої визначається ступенем реалізації традиційних для даного суспільства цінностей, а з іншого – врахування змістовних трансформацій самих ціннісних підвалин правової нормативності

під впливом структурно-організаційних змін у системі суспільних реалій. Інакше кажучи, «згідно з розглядуваним підходом, динаміка нормативізованих ціннісно-правових орієнтирів та форм упорядкованого функціонування соціальності є взаємостимулюючими коеволюційними процесами» [2, с. 216], співнаправленістю з якими вбачається за доцільне визначати «легітимаційні вектори» юридичного закону. «При цьому такий закон кваліфікується як легітимний мірою того, наскільки спрямованість його дії «резонує» із самоорганізаційними імпульсами суспільно-правової реальності» [2, с. 216].

Разом з тим, варто зауважити, що суспільна самоорганізація (як, до речі, і будь-яка інша) відзначається досить неоднозначним характером. Зокрема, вона може справляти не лише конструктивний, але й згубний ефект по відношенню до гуманістичного змісту буття суспільства. Тож далеко не всі її об'єктивні тенденції слід розглядати як базові орієнтири при легітимаційних обґрунтуваннях права. Аналогічно тому, як за цілком об'єктивними механізмами самоорганізації у системі функціонування біологічного організму можуть формуватися злякисні новоутворення, що призводять до стрімкого поглинання його життєвих ресурсів, динаміка «спонтанно-нормативного» упорядкування суспільних відносин здатна продукувати паралельно із засобами самозбереження соціуму також його власні «самознищувальні» підструктури. Мабуть, передусім саме з цих причин людські уявлення про «належність», котрі складають сутнісну основу змісту права як регулятивного інституту, завжди розвивалися як своєрідний пошук «деонтологічних відповідей» на ті питання, що постійно виникають внаслідок усвідомлення аномалій та суперечностей самої *реальності*. Тим самим людина прагне, за можливістю, «скоригувати недосконалість світу» (з точки зору ідеї утвердження в ньому «начал людяності») шляхом вироблення й реалізації певних «розумно-нормативних» цінностей життя, а не просто «підлаштуватися» під спонтанність перебігу реальних подій.

З огляду на відзначені обставини, серед існуючих версій концептуалізації соціодинамічного підходу до методології обґрунтування права заслуговують на особливу увагу ті його варіанти, що передбачають своєрідну «подвійну легітимацію» нормативного змісту юридичного закону: «по-перше, він має бути виправданим *онтологічно* шляхом забезпечення його «вписуваності» в контекст існуючих форм природно-соціального буття; і, по-друге, – цей закон повинен легітимуватися *телеологічно*, виходячи з тих ціннісно-цільових орієнтирів, що є основоположними для даного суспільства в плані визначення карди-

нальних спрямувань його функціонування та перспективного розвитку» [2, с. 217]. Однією з основних переваг саме такого тлумачення змісту даного підходу є, мабуть, його спроможність уникнути при побудові легітимацийно-методологічних моделей як суб'єктивістських абсолютизацій (що супроводжуються «нав'язуванням» об'єктивно-реальному світові неадекватної йому людської волі), так і відомих парадоксів об'єктивізму, згідно з якими повністю нівелюється роль «раціоналізуючої» діяльності людського суб'єкта в контексті самоорганізаційної динаміки буття.

Висновки. Отже, як впливає з наведених міркувань, головним напрямком оптимізації застосування самоорганізаційної парадигми при розробці стратегій обґрунтування правових норм та інститутів, доцільно визнати її узгодження з ідеєю розширення можливостей раціонального контролю над динамікою процесів у системі «людина – суспільство – природа» з метою її утримання в параметричних рамках стабільності та гарантій злагодженого співфункціонування її складових. Умови нормативного сприяння такому узгодженню мають стати ключовими орієнтирами, якими слід керуватися при легітимациї змісту й практичної спрямованості засобів правового регулювання суспільних відносин. Завдяки цьому згадане регулювання, з одного боку, запобігатиме хаотизації та «іраціональній спонтанності» перебігу соціально-динамічних процесів, зменшуючи тим самим ступені ризиків набуття ними «автодеструктивних схильностей». З іншого ж боку, така модель легітимациї сприятиме істотному блокуванню суто «еґотистичних» (безвідносних до об'єктивних умов досягнення гармонійного балансу в межах суспільної та природної системності людського буття) мотивів, на підставі яких аргументується нормативний зміст права.

1. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб.: Лань, 1999. – 480 с.

2. Невідомий В.І. Самоорганізація правової реальності та легітимність основного закону / В.І. Невідомий. – К.: Нац. торг.-економ. ун-т, 2011. – 376 с.

3. Новгородцев П.И. Об общественном идеале / П.И. Новгородцев. – М.: Правда, 1991. – 348 с.

4. Орлов М.О. Социальная динамика: философско-методологические основания дискурсивного управления в условиях глобализации: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / М.О. Орлов. – Саратов: СГУ, 2009. – 38 с.

5. Хайек Ф.А. фон. Дорога к рабству / Ф.А. фон Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.

6. Хайек Ф.А. фон. Познание, конкуренция и свобода: антология сочинений / Ф.А. фон Хайек; пер., сост. и предисл. С. Мальцевой. – СПб.: Пневма, 1999. – 288 с.

Хирсин А.В. Активизация самоорганизационных механизмов общества и методология правотворчества.

Анализируются пути оптимизации методологических моделей определения и обоснования права в направлении их адекватности структурно-функциональным изменениям и самоорганизационным механизмам современного общества. В частности, исследуются проблемы и перспективы применения синергетического подхода к разработке таких моделей.

Ключевые слова: правовая методология, обоснование права, социальная самоорганизация, синергетический подход к праву, дискурсивные модели легитимации.

Hirsin A.V. The Enhancing of Self-Organizing Society's Mechanisms and Law-Making Methodology.

The ways of optimization models definition and methodological study of law in the adequacy of their structural and functional changes and self-organizing mechanisms of modern society are analyzed. In particular, the problems and prospects of synergetic approach to the development of such models are examined.

Key words: legal methodology, justification of law, social self-organization, synergetic approach to the law, discursive models of legitimation.

Стаття надійшла 18 квітня 2013 р.

УДК 340.12

М.Б. Шевців

МЕХАНІЗМ ДІЇ ІНТУЇЦІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ТВОРЧОСТІ ЮРИСТА

Присвячено характеристиці механізму дії інтуїції у професійній творчості юриста, тобто моделювання різного роду об'єктивних основних властивостей і взаємозв'язків між правовими явищами та їхніми суттєвими загальними особливостями, які виражаються у формі суджень, умовиводів і понять.

Ключові слова: інтуїція, правова інтуїція, професійне мислення, професійна спрямованість, професійна творчість, інтуїтивне мислення, інтуїтивне рішення.

Постановка проблеми. У процесі пізнання поряд з раціональними операціями і процедурами беруть участь і нераціональні, що виробляються різними ділянками мозку на основі певних біосоціальних закономірностей та діють незалежно від свідомості та волі людини. Творча нераціональна сторона процесу пізнання представлена різними психологічними та ірраціональними чинниками, такими як: воля, фантазія, уява, емоції, інтуїція тощо. Особливо важливу роль у процесі пізнання творчого акту відіграє інтуїція – здатність осягнення істини шляхом прямого її спостереження і без обґрунтування за допомогою доказів.

Пояснення механізму інтуїції шукають у «світі підсвідомості», в якому накопичується вся історія і передісторія процесів, які практично не виявляють себе, і відбір різних варіантів рішень скеровується підсвідомими установками. В силу того, що на стадії відбору відіграє роль інтуїція, спонтанність, вільний рух розуму, можлива присутність непередбачуваних і випадкових елементів. Ефективність рішення посилюється особливою мотивацією. Більше того, коли вичерпані нерезультативні прийоми розв'язання поставлених завдань і чим менш автоматизований спосіб дії, а пошукова домінанта ще не втрачена, тим більше шансів вирішити завдання. Інтуїцію розуміють і як прояв субдомінантного рівня організації дії, не прив'язуючи її тісно до неусвідомленого рівня.

Стан досліджень. Науковою проблематикою, пов'язаною з визначенням та характеристикою механізму дії інтуїції у професійній творчості правника, займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці як: А. Бергсон, І. Бризгалов, А. Жалинський, І. Кант, Е. Нецка, Т. Ойзерман, О. Скакун, С. Сливка, А. Столяренко, З. Фрейд, Ю. Чуфаровський та інші.

Мета дослідження – проаналізувати механізм дії інтуїції у професійній творчості юриста. Для цього, спираючись на наукові твердження цілої низки філософів та теоретиків права минулого і сучасності, окреслимо сферу дії інтуїції, визначивши особливості професійної спрямованості юриста та обґрунтувавши зв'язок раціонального й інтуїтивного мислення.

Виклад основних положень. Джерело і сутність інтуїції в різних філософських концепціях розглядається по-різному. Наприклад, А. Бергсон вважав інтуїцію результатом божественного одкровення чи інстинктом, що безпосередньо визначає без попереднього навчання форми поведінки індивіда [1, с. 134]. На думку З. Фрейда, інтуїція

є прихованим несвідомим елементом творчості [2, с. 348]. Однак навіть при різному тлумаченні інтуїції різними філософськими концепціями і школами практично скрізь підкреслюється момент безпосередності в процесі інтуїтивного пізнання.

Лише висококваліфіковані фахівці, які володіють потенційними можливостями продуктивно працювати в нових умовах життя, відрізняються нестандартним творчим стилем вирішення професійних завдань, здатні змінити кримінальну реальність і досягти більшої ефективності у сфері правового регулювання. Високий професійний рівень таких фахівців значною мірою обумовлений розвитком професійної готовності, професійної самосвідомості та може бути результатом цілеспрямованої організації системи формування самосвідомості юристів [3, с. 298].

Спеціалізовані професійні знання мають безпосереднє прикладне значення. Ці знання у конкретній галузі правоохоронної діяльності забезпечують осмислене виконання професійних дій та вирішення проблем. У цьому контексті важливого значення набуває розвиток особистісної інтуїції правника як однієї із базових основ власної професійної культури.

Професійна спрямованість юриста – це особлива система його спонукань до застосування всіх своїх сил і здібностей у зміцненні законності та правопорядку в країні. Вона характеризується ставленням працівника до закону як до найвищої соціальної та життєвої цінності, до боротьби за законність і правопорядок, як до особистого життєвого покликання, до правоохоронної діяльності і професії юриста як таких, що відповідають основним своїм особливостям і потребам, настановам на використання законних і цивілізованих способів вирішення професійних завдань, виваженим ставленням до професійних труднощів [4, с. 234].

Будь-яка професійна спрямованість базується на загальній спрямованості особистості, що віддзеркалює людську, громадянську позицію, розуміння людиною сенсу життя, свого місця в ньому, а також особливості світогляду, життєві ідеали, потреби, прагнення та ін. Вона служить передумовою розвитку професійної спрямованості у співробітників правоохоронних органів, підлягає вивченню і обліку при професійному відборі та роботі з ними в процесі служби [5, с. 178].

До прикладу, Ю. Чуфаровський і О. Столяренко виділяють наступні основні елементи професійної спрямованості.

Соціально-мотиваційні якості – перша підгрупа якостей професійної спрямованості працівника, юриста. Вимоги до неї визначаються взаємозв'язком внутрішньої політики держави і права. Право є регулятором життя суспільства, а юридична робота – тією сферою, що стосується корінних питань внутрішньополітичного характеру: захисту прав, свобод та особистої гідності громадян, законності, державної та цивільної дисципліни, боротьби з антигромадськими проявами, правового забезпечення життя і розвитку суспільства. Це основні риси, що характеризують правоохоронну діяльність, визначають місце юриста в суспільстві та вимоги до його особистості. Тому і професійна спрямованість знаходиться в прямій залежності від загальної спрямованості особи [6; 7].

Стимулом у будь-якій діяльності людини є різні потреби. Актуалізована потреба спонукає людину до постійного пошуку засобів її задоволення. Співробітникам правоохоронних органів повинна бути властива гостра потреба особистої участі у створенні й зміцненні правової держави, у боротьбі зі злочинністю, потреба присвятити своє життя правоохоронній діяльності, отримувати особливе задоволення від участі в ній і досягненні позитивних результатів. У співробітника, звичайно, повинні бути розвинені і моральні, культурні, пізнавальні та інші цивілізовані потреби. Надзвичайно важливою є потреба самовдосконалення. Рівень розвитку, динаміка життя і складні проблеми сучасного суспільства вимагають від кожного юриста вчитися і вдосконалюватися безперервно, протягом всього життя [6; 7].

Схильності, ідеали, життєві плани й інтереси визначають довготривало діючі спонукання, які виступають і причиною вибору юридичної професії. Для розвиненої спрямованості властиві стійкі характеристики, довготривалі плани служби та діяльності у правоохоронних органах – на все життя, справжній, глибокий інтерес до пошуку шляхів підвищення ефективності боротьби зі злочинністю та захисту інтересів громадян.

Другою підгрупою спонукальних сил є професійно-мотиваційні якості працівника, військовослужбовця внутрішніх військ, юриста, що діють безпосередньо в процесі правоохоронної діяльності, маючи значний вплив на їхню свідомість. Справжній професіонал орієнтується не на меркантильні розрахунки та власну вигоду, а на розуміння життєвого покликання, виходячи з потреби бути на важкому шляху боротьби зі злочинністю, бажання захищати громадян, простих і чесних людей від злочинців [6; 7].

У процесі професійної діяльності формується правосвідомість юриста, що містить сукупність реально наявних у нього правових поглядів і уявлень, що виражають розуміння правової дійсності, знання конкретних правових норм і відповідне ставлення до них. Правосвідомість є у кожного громадянина, але у професіонала вона повинна відрізнятися системністю, повнотою, детальністю, зрілістю, професіоналізмом, глибокою усвідомленістю, переконаністю, ґрунтуватися на наукових даних. У правосвідомості фахівця виражається своєрідність його світосприйняття та світовідношення [6; 7].

Своєрідним елементом професійної спрямованості фахівця, на думку Ю. Чуфаровського, є професійна концепція, яка являє собою:

сукупність засвоєних ним професійних поглядів, переконань і спонукань, що виражають розуміння ним цілей і завдань своєї діяльності, її місця в підрозділі, її взаємозв'язків з діяльністю інших співробітників, фахівців («образ організації»);

розуміння своїх прав і обов'язків, способів і засобів їх реалізації та досягнення цілей, умов, труднощів («образ діяльності»);

розуміння, з якими конкретно особистостями він буде працювати, як з ними будувати відносини, як взаємодіяти, яких норм дотримуватися («образ колективу») [6, с. 45–47].

Беручи до уваги вимір інтуїції як однієї зі складових людського мислення, зокрема юриста, необхідно зупинитися на окремих аспектах теорії мислення. Мислення – це опосередковане й узагальнене відображення істотних, закономірних зв'язків дійсності. Для пізнання закономірностей явищ, виявлення зв'язків і відносин між речами необхідна розумова діяльність, бо жодна закономірність навколишнього світу не може бути пізнана органами відчуттів людини. Діяльність людини розумна завдяки мисленню. Мислення дає відповідь на запитання, які можна вирішити шляхом безпосереднього чуттєвого відображення. Завдяки мисленню людина правильно орієнтується у навколишньому світі, оскільки використовує отримані раніше узагальнення у новій конкретній ситуації [8, с. 520–521].

Професійне мислення юриста є узагальненою орієнтацією у конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності, або інакше – система інформаційно-правової насиченості, що склалася завдяки установкам професійного призначення [8, с. 521].

Так, оглядаючи місце події, слідчий знаходить деякі сліди минулих подій. Встановлюючи суттєві, неминуче повторювані взаємозв'язки між ними, слідчий шляхом логічного мислення реконструює

можливий хід подій. Ця реконструкція відбувається опосередковано, шляхом розуміння зв'язків між зовнішніми проявами і сутністю того, що відбувалося насправді. Таке опосередковане відображення можливе на основі узагальнення вже наявних знань та власного досвіду.

Як вважають О. Скакун і М. Овчаренко, сутність професійного мислення юриста може бути виражена через такі його складові: встановлення загальних взаємозв'язків у професійно-правовій сфері; узагальнення властивостей однорідної групи правових явищ; розуміння сутності конкретного правового явища як різновиду певної групи правових явищ [9, с. 58].

Але існують різні форми мислення, з-поміж яких: судження; умовивід; поняття тощо.

Отже, в мисленні юриста моделюються об'єктивні основні властивості і взаємозв'язки між правовими явищами, їхні суттєві загальні особливості, які виражаються у формі суджень, умовиводів і понять. Увесь процес мислення базується на співвіднесенні ситуативної інформації з узагальненою інформацією, що зберігається у пам'яті індивіда.

Натомість І. Бризгалов зосереджується на професійних та особистісних якостях юриста, виділяючи у межах юридичних спеціальностей такі:

– слідчий, професіограма якого – це складна ієрархічна структура, в якій всі аспекти професійної діяльності, а також особисті якості, навички і вміння – взаємопов'язані. В основі професіограми слідчого лежить пошуковий аспект його діяльності, що полягає у реалізації намагання слідчого розкрити злочин і проявляється у зборі ним необхідної інформації для вирішення професійних завдань. Особливе значення пошуковий аспект діяльності слідчого має на першому етапі розслідування. Сутність цього аспекту полягає у виокремленні з навколишнього середовища криміналістично важливої інформації, а саме: слідів злочинця, потерпілого, зброї, засобів злочину, – що дає можливість достовірно відтворити події злочину. Слідчий повинен слідкувати за власним психічним станом, вміти управляти власною волею та емоціями. Вся отримана ним в результаті наукової і комунікативної діяльності інформація у процесі засвідчувальної діяльності передається у спеціально передбачених законом формах – протоколах, постановках. Для цього слідчий повинен вміти письмово передавати фактичний матеріал та висловлювати власну точку зору. Соціальний аспект виявляється тоді, коли слідчий стає організатором боротьби зі злочинністю

у підлеглому районі чи на дільниці. Найважливішим у боротьбі зі злочинністю є для слідчого виявлення її причин і умов, а також здійснення заходів для їхньої ліквідації;

– суддя – одна з найскладніших юридичних професій. У діяльності судді реалізується значна кількість спеціальних якостей і навичок, що органічно входять до структури особи судді й визначають його творчий потенціал та індивідуальний стиль діяльності. Основними аспектами професіограми судді є реконструктивний, комунікативний, організаційний, засвідчувальний та соціальний аспекти. Суддя повинен не тільки правильно, згідно із законом, розглядати і вирішувати кримінальну чи громадську справу, а й максимально використовувати судову практику ведення процесів з метою запобігання злочинних проявів та інших порушень законності. Суддя реалізує ідеї, закладені в законодавстві, одночасно виконуючи виховну функцію. Для судді з великим досвідом роботи характерні принциповість, високий рівень відповідальності за власну діяльність, прийняті рішення. Він постійно перебуває у центрі уваги учасників судового процесу. Будь-яке його зауваження привертає увагу й високо оцінюється присутніми. Досвідченого суддю відрізняють також витримка і неупередженість. Мислення судді повинно бути об'єктивним, всебічним, конкретним і певним; інтуїція та уява беруть участь тільки в оцінюванні інформації на початкових етапах дослідження доказів. Комунікативний аспект передбачає спілкування з людьми під час судового процесу, яке здійснюється у межах кримінально-процесуального регулювання, а суддя є основним його організатором. При цьому реалізуються такі особисті якості судді, як чуйність, емоційна врівноваженість, вміння слухати, говорити;

– успішна діяльність адвоката багато в чому залежить від вміння спілкуватись, від підходу до підзахисного, взаємодії з суддею, слідчим, прокурором. Велику роль відіграє також організаційна діяльність адвоката: підготовка до процесу, складання плану, застосування прийомів та засобів, сформованих практикою і професійним досвідом. Вчасна підготовка до захисту, чітка лінія його здійснення, складений план – усе це дає адвокату можливість чітко сформулювати свої погляди в суді, орієнтуватись у різних ситуаціях, помічати неточності у висловлюваннях учасників процесу, а також вносити у складений план уточнення при виявленні під час процесу нових обставин. Адвокат повинен ґрунтовно обміркувати всі питання, які необхідно з'ясувати як під час підготовки до судового засідання, так і у процесі судового

слідства. Він має добре вивчити особистість підзахисного, його психологію, мотиви злочину, причини та умови вчинення злочину. Тільки вивчивши, проаналізувавши і зробивши висновки про особу підзахисного, логічно обміркувавши власну лінію захисту, адвокат може досягти позитивних результатів. Захисник повинен мати моральне право брати участь у вирішенні питань правосуддя, оцінювати вчинки людей, розкривати їхній психологічний зміст [10, с. 35–37].

Відтак з-поміж якостей юриста особливе значення має мислення, що містить характерні ознаки:

– проблемний характер підходу до явищ, що вивчаються, – якість творчого мислення, що проявляється в умінні поставити питання, яке необхідно з'ясувати, дослідити, знайти в розслідуваній справі проблемну ситуацію. Проблемний характер мислення юрист використовує у реконструктивній і пошуковій діяльності, точніше – на їхній межі;

– оперативність мислення – вміння знаходити під час розшукових операцій найважливіші речові докази та юридичні факти. До оперативності мислення належить вміння швидко визначати методи і засоби, за допомогою яких справу буде вирішено швидко і якісно. У пошуковій діяльності юриста оперативність мислення забезпечує оптимальне поєднання спостережливості, уваги та інтуїції;

– динамічність мислення – вміння швидко орієнтуватись у конкретній справі, виявляти творчий підхід до справи, вміння швидко визначати головне і другорядне;

– широта мислення проявляється у продуктивності творчої роботи під час розв'язання багатьох проблем;

– глибина мислення виражається у виявленні основних якостей, зв'язків і відносин між предметами і явищами. Вона тісно пов'язана з вибірковістю – це й зрозуміло: що вужча проблема, явище, то більше якостей, деталей можна розглянути, вивчаючи її [10, с. 38–39].

Таким чином, усі творчі завдання можна розділити на два класи: 1) ті, що вирішуються засобами довільного логічного пошуку; 2) ті, хід розв'язання яких не вписується у логіку сформованої системи знань і тому принципово не піддається алгоритмізації. Тоді, в першому випадку, якщо попередня фаза не дає адекватних готових логічних програм, природно, включається інтуїція. Крім того, інтуїтивне рішення може розумітися і як одна з фаз у механізмі творчості, наступна за довільним, логічним пошуком, – вона потребує подальшої вербалізації, а можливо, і формалізації інтуїтивного рішення.

Як зазначає А. Литвинова, на сьогодні все ще немає загальноприйнятої концепції, яка давала б можливість розглядати й аналізувати механізм дії інтуїції, але можна виділити окремі підходи.

Зокрема, сфера інтуїції – це «надсвідомість людини», що досягається «проривом» крізь ментальну оболонку в інші сфери свідомості. Для пояснення природи надсвідомості використовується поняття «енграми» (сліди в пам'яті суб'єкта), трансформація і рекомбінація яких складає нейрофізіологічну основу надсвідомості. Оперуючи енграмами, перекомбінуюючи їх, мозок породжує не бачені досі комбінації колишніх вражень.

Фонд енграм – а це зовнішній світ, перекинутий в організм людини, – забезпечує відносну автономію і свободу останнього, однак неможливість вийти за межі енграм ставить межу для цієї свободи.

З погляду синергетики, механізм виникнення інтуїції можна уявити як механізм самоорганізації, побудови уявних образів, ідей, уявлень, думок.

Мислення та інтуїція – дві ділянки на шкалі усвідомленості, що властиві процесу умовиводів. Таким чином, інтуїція уподібнюється мисленню – це неусвідомлений умовивід, процес генерування рішень, що протікає неусвідомлено. Людина може не усвідомлювати або певну частину процесу, або весь процес.

Спираючись на механізм роботи обох півкуль головного мозку людини, можна пояснити психофізіологічний механізм інтуїції. Цей процес включає в себе кілька послідовних етапів почергового домінування обох півкуль.

У разі домінування лівої півкулі головного мозку результати розумової діяльності можуть бути усвідомлені і «оречевлені». У протилежному випадку розумовий процес, розвиваючись у підсвідомості, не усвідомлюється і не оречевляється.

Всі вищі психічні процеси, що відбуваються в обох півкулях, наділені істотними відмінностями, однак операції обробки інформації, властиві правій і лівій півкулям, не рівною мірою вивчені психологією [11, с. 71–73].

Суттєва відмінність у роботі півкуль полягає в тому, що правостороннє сприйняття – це сприйняття образне, пам'ять епізодична і автобіографічна, узагальнення ситуативне, логіка безперервна і багатозначна. При роботі лівої півкулі включається понятійне сприйняття, категоріальна пам'ять, двозначна логіка, класифікація за ознаками.

Перехід обробки інформації з лівої півкулі в праву пояснює, чому неможливо усвідомити проміжні етапи досягнення результату, а чуттєвість, безсумнівність, неусвідомленість, емоційні компоненти інтуїції – все це наслідки одноразового переходу під час усвідомлення результату справа наліво.

За такої позиції інтуїтивне рішення виглядає як двофазний процес: спочатку деякий неусвідомлюваний чуттєвий правопівкульний етап, потім – стрибок – і усвідомлення в лівій півкулі.

Існує безліч прикладів, коли рішення, здійснені на основі інтуїції, приводили до успіху. Так, наприклад, А. Бергсон порівнював інтуїцію зі згаслим світильником, «який оживає час від часу на декілька миттєвостей, але оживає там, де входить у гру живий інтерес. Інтуїція кидає світло на нашу індивідуальність, на нашу свободу, на місце, яке ми займаємо в природі, на наше походження, а може, навіть і на наше призначення. Це світло мерехтливе і слабеньке, але його цілком достатньо для того, щоб пробити морок ночі, в якій нас залишив розум» [1, с. 290].

Як вважає Т. Ойзерман, інтуїтивні твердження філософів у залежності від історичних умов, рівня розвитку науки і культури проявлялися по-різному: то як містичне, імперативно проголошене «ососяння», то як прийняття за вихідний пункт розміркувань самоочевидних «положень» і т. д. [12, с. 89].

За А. Бергсоном, інтуїтивне мислення лежить в основі прийняття людиною особливо важливих рішень. Кожен, як стверджував він, відчув її творчий вплив, а саме: на шляху пошуків неординарних вирішень проблем; в часи катастроф та інших лих, коли людина змушена знаходити миттєвий вихід з ситуації; в інтуїтивному передбаченні подій, фактів, результатів і т. д. [1, с. 294].

Як вважає польський психолог і філософ Е. Нецка, апіоричний характер прийняття рішень «створює враження, що вони мовби не спираються ні на які факти, аргументи чи певні попередні дії. Повторимо: це тільки створене враження, яке має виключно суб'єктивний характер. Людина або щось знає, або щось «чує» – і сама не в змозі того витлумачити чи обґрунтувати. Їй здається, що інтуїтивні судження є несподіваним просвітленням нізвідки, які ні на що не спираються». Людина впевнена, що її дії (а також думки, передбачення і оцінки) правильні, але не знає чому (і в цьому апіоризм). Звичайно, це не означає, «що інтуїція є безпомилковою – очевидність теж має чисто суб'єктивні виміри».

Польський вчений зазначає, що інтуїція, як і апіоризм, є результатом несподіваності появи знання, але ця несподіваність мала історію в житті людини [13, с. 100–102].

Таким чином, раціональна діяльність юриста характеризується не тільки доцільністю, але й цілеспрямованістю. Вона є результатом усвідомленої мети і засобів її здійснення. Тому не тільки діяльність юриста, спрямована на реалізацію мети, є розумовою чи інтелектуальною, доцільно-цілеспрямованою за своєю суттю, але і її результат в певних межах є розумним, раціональним. Хоч, правда, «сама по собі цілеспрямована діяльність, якщо її розглядати абстрактно, не завжди відповідає тому, що прийнято вважати розумним» [14, с. 84–85].

Найважливішою особливістю людської діяльності взагалі є творчість, тобто діяльність після пізнання, осмислення і перетворення навколишнього світу. У широкому сенсі творчість створює неповторний симбіоз чуттєвого, раціонального і нерационального ступеня пізнання. У реальному житті людина стикається із швидкозмінними ситуаціями, під час яких вона приймає моментальні і часто нестандартні рішення, – такий процес може бути названий творчістю. Механізми творчості, її природа вивчалися філософією і наукою, починаючи з епохи античності.

Творчість розглядалась як прояв божественного начала в людині у християнській традиції, як прояв несвідомого у філософській концепції З. Фрейда.

Механізми творчості і досі ґрунтовно не вивчені, проте досить авторитетно можна стверджувати, що творчість являє собою продукт біосоціальної еволюції людини. В елементарній формі акти творчості виявляються вже у поведінці вищих тварин [2, с. 225], для людини ж творчість є сутністю і функціональною характеристикою її діяльності.

Ймовірно, творчі можливості людини визначаються не тільки нейрофізіологічними особливостями мозку, але і його «функціональною архітектурою». Вона являє собою систему організованих і взаємопов'язаних операцій, здійснюваних різними ділянками мозку, за допомогою яких проводиться переробка знакової інформації, вироблення образів і абстракцій, відтворення і переробка інформації, що зберігається у пам'яті.

У певному сенсі творчість є механізмом пристосування людини у нескінченно різноманітному і мінливому світі, механізм, який реалі-

зує прийняття нестандартних рішень, що в кінцевому підсумку забезпечує виживання і розвиток людини як біологічного виду і соціальної істоти [2, с. 228].

Спроби машинного моделювання діяльності людини виявляються вторинними щодо її інтуїтивної діяльності, яка спирається на синтез частин і цілого.

Висновки. Отже, інтуїтивні компоненти пізнання можна виявити у представників багатьох професій і в різноманітних життєвих ситуаціях. Так, в юриспруденції від судді очікується не тільки знання «букви» закону, але і його «духу». Він повинен виносити вирок не тільки відповідно до заздалегідь представленої кількості доказів, але й згідно з «внутрішнім переконанням».

Аналізуючи механізм дії інтуїції у професійній творчості юриста, ми мали на меті показати зв'язок раціонального й інтуїтивного. При цьому, слід мати на увазі, що інтелектуальна робота, здійснена суб'єктом, з гносеологічного погляду є результатом узагальнення попередніх актів мислення.

Інтуїтивний висновок є діалектичним стрибком, який передбачає накопичення знань, уявлень, що за наявності настійливого дослідницького пошуку і творчої уяви приводить до якісно нового інтуїтивного пошуку.

Інтуїція не суперечить раціональному, а є істотним доповненням творчості. Відбуваючись підсвідомо і не вкладаючись у певні стандарти, вона приводить до створення нових еталонів і норм, які, будучи теоретично обґрунтованими, стають парадигмою раціонального знання.

1. Бергсон А. Творческая эволюция / Анри Бергсон. – М.: Кучково поле, 2006. – 384 с.

2. Фрейд З. Психонализ: авторский сборник / Зигмунд Фрейд. – М.: Астрель, 2011. – 960 с.

3. Архипова Н.И. Управление в чрезвычайных ситуациях / Н.И. Архипова, В.В. Кульба. – М.: РГГУ, 1998. – 315 с.

4. Трубецкой Е.Н. Труды по философии права: авторский сборник / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Изд-во Русского Христианского Гуманитарного Института, 2001. – 544 с.

5. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: учебное пособие для вузов / А.Э. Жалинский. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.

6. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной и следственной деятельности / Ю.В. Чуфаровский. – М.: Проспект, 2006. – 208 с.
7. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология: учебное пособие / А.М. Столяренко. – М.: Юнити-Дана, 2001. – 639 с.
8. Кант И. Величие здравого смысла. Человек эпохи Просвещения / Иммануил Кант. – М.: Правда, 1992. – 744 с.
9. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: учебник / О.Ф. Скакун, Н.И. Овчаренко. – Х.: Основа, 1999. – 304 с.
10. Бризгалов І.В. Юридична деонтологія: короткий курс лекцій / І.В. Бризгалов. – К.: МАУП, 2003. – 48 с.
11. Философия о предмете и субъекте научного познания / под ред. Э.Ф. Караваева, Д.Н. Разеева. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – 208 с.
12. Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки / Т.И. Ойзерман. – М.: Мысль, 1982. – 320 с.
13. Necka E. Przyczynek do teorii intuicji // Studia filozoficzne. – 1983. – № 4. – S. 92–108.
14. Ойзерман Т.И. Рациональное и иррациональное / Т.И. Ойзерман // Вопросы философии. – 1977. – № 2. – С. 82–95.

Шевцов М.Б. Механизм действия интуиции в профессиональном творчестве юриста.

Посвящена характеристике механизма действия интуиции в профессиональном творчестве юриста, т. е. моделированию разного рода объективных свойств и взаимосвязей между правовыми явлениями и их существенными общими особенностями, которые выражаются в форме суждений, умозаключений и понятий.

Ключевые слова: интуиция, правовая интуиция, профессиональное мышление, профессиональная направленность, профессиональное творчество, интуитивное мышление, интуитивное решение.

Shevtsov M.B. The Mechanism of Intuition in the Lawyer's Professional Life.

The paper investigates the mechanism of intuition in the lawyer's professional life, the modelling of different kinds of objective fundamental properties and relations between legal phenomena and their essential general features, which are expressed in the form of judgments, reasoning and concepts.

Key words: intuition, legal intuition, professional thinking, professional orientation, professional creativeness, intuitive thinking, intuitive solution.

Стаття надійшла 19 лютого 2013 р.

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРЕДСТАВНИЦЬКИЙ МАНДАТ»

Досліджується походження та особливості процесу розвитку поняття «представницький мандат» як правової категорії. Наголошується на важливості осмислення сутності поняття представницького мандата на різних етапах його історичного розвитку.

Ключові слова: вільний мандат, імперативний мандат, мандат, політичні партії, представництво, представницький мандат.

Постановка проблеми. Ідея представництва народу в органах влади здавна привертала увагу суспільства. І, хоча досить часто висловлюються думки, що представництво є явищем, властивим лише сучасній епосі, це не зовсім так. Ідея народного представництва була відома ще античному державному праву і всюди, де пряма участь народу виключалася самою природою речей, проявлялася ідея представництва, а діюча особа безсумнівно кваліфікувалася як представник [1, с. 418]. Відтак, представницький мандат як правова категорія має тривалу історію становлення та розвитку. Саме тому його дослідження в історичному вимірі має надзвичайно важливе значення, оскільки дає можливість прослідкувати його еволюцію з моменту виникнення та з'ясувати, що він становить собою сьогодні.

Стан дослідження. Зазначена наукова проблематика значною мірою привернула увагу зарубіжних і вітчизняних науковців. Зокрема, висвітленню її актуальних аспектів присвятили праці такі вчені минулого та сучасності як М. Дюверже, Л. Дюгі, Г. Еллінек, Б.М. Чичерін, В.М. Шаповал. Однак, численні публікації, присвячені цій проблемі, не вичерпують актуальні теоретичного аналізу походження та еволюції поняття «представницький мандат», і окреслені питання ще потребують ґрунтовного дослідження.

Метою статті є дослідження походження та особливостей процесу розвитку поняття «представницький мандат» як правової категорії; осмислення сутності поняття представницького мандата на різних етапах його історичного розвитку.

Виклад основних положень. Термін «мандат» (лат. *mandatum* – доручення, від *mandare* – доручати, довіряти, передавати) [2, с. 570] прийшов з римського права, згідно з яким мандатом вважався цивіль-

но-правовий договір, коли одна особа (манданс – довіритель) доручала, а інша особа (мандатарій – повірений) приймала на себе виконання певних дій [3, с. 570].

Окрім того, у період римського доміану терміном *mandata* позначали один із видів імператорських конституцій (розпоряджень) – інструкції чиновникам і правителям провінцій [4, с. 38].

Зародження поняття «представницький мандат» пов’язане з виникненням та функціонуванням перших прототипів представницьких органів влади.

Як свідчить аналіз історичних джерел, перші ідеї представництва можна вбачати в існуванні державних установ представницького характеру в Стародавніх Греції та Римі. Афінська держава, вважаючись найдосконалішою формою демократії, передбачала низку гарантій з метою уникнення надмірного відриву посадових осіб від широких верств населення. Підзвітність посадових осіб мала характер відповідальності за вчинені в період мандата порушення чи полягала в обов’язку звітувати про свою діяльність після закінчення строку служби. У Давньому Римі магістрати (окрім нижчих посадових осіб) несли відповідальність після завершення строку повноважень, а вищі (диктатор, цензор, плебейський трибун) взагалі не несли юридичної відповідальності перед народом [5]. Пов’язуючи представництво з договором мандата, римляни фактично створили теорію публічно-правового мандата, який уповноважував магістрата здійснювати всі дії, що входять у сферу його посадових обов’язків, на власний вільний розсуд. В епоху принципату загальноприйнятою була ідея, що *princeps* зосереджує у своїх руках все право народу і тому є його єдиним представником. Ця ідея виключного представництва згодом проникла і в середньовічне мислення, відігравши чималу роль в історії абсолютизму [1, с. 419].

Більш зрілі елементи представницького режиму в Європі з’явилися із створенням в Англії парламенту та введенням у Франції інституту Генеральних Штатів. Безпосередні корені сучасного інституту відкликання можна віднайти також у пам’ятках міського права Німеччини. Так, право міста Андернаха містило дарований архієпископом ще в 1171 році привілей відсторонення шеффена, якщо він перейде до неблагополучного життя, чи обтяжений старістю буде стомлений, чи того, хто, впавши в бідність, буде не в змозі виконувати цю посаду [5].

Зазначимо, що ще у 1484 році в Туре на засіданні Генеральних штатів було заявлено, що суверенна влада належить народу, і він

є дарувальником влади; народ – це Генеральні штати; вони можуть вказувати, хто повинен бути королем, який по суті є лише делегатом народу, котрий виражає свою волю на штатах. Однак, таке поняття представницького мандата було осмислено та реалізовано лише в 1789 році – Генеральні Штати є зібранням представників трьох станів нації; кожен із їх членів представляє лише виборчу колегію, яка його обрала; він зв'язаний інструкціями, даними йому цією колегією, якій він і повинен відзвітувати. Так, 5 вересня 1789 року на засіданні Національних зборів французький державний діяч Петіон де Вільнев зазначив, що члени законодавчого корпусу є уповноваженими, громадяни, які їх обрали – довірителі; отже, ці представники підвладні волі тих, від кого отримали свою місію і повноваження. Немає жодної різниці між ними та звичайними уповноваженими; і ті, й інші діють на однаковій підставі; вони мають однакові повноваження і однаковий обов'язок [6, с. 417].

У феодальній Англії у першій половині XV століття прийнято закони про представництво від графств, на підставі яких правом бути обраними володіли тільки особи дворянського походження, які репрезентували в палаті не лише свій стан, а й усіх вільних власників землі в графствах. Депутати від «третього стану» вважалися мандатаріями окремих груп свого стану, від яких вони обрані. Вони одержували від виборців певний мандат, який за своїм змістом міг бути загальним або спеціальним. В одних випадках виборці доручали своєму депутатові вести всі справи у станово-представницькій установі, в інших – депутатам надавалися певною мірою точно визначені повноваження. Існувала також практика визначення за депутатами тільки інформаційної ролі – ознайомлення з позицією короля або станово-представницької установи і повідомити про неї виборців [7, с. 12–16].

Використання нетипового для класичної демократії імперативного мандата в політичній практиці станово-представницьких установ часів феодалізму, на думку науковців, було зумовлено конкретно-історичними процесами, в яких прослідковувалося дві основні тенденції. Перша полягала в перерозподілі влади в ході політичної боротьби перехідної епохи, для якої характерним є відсутність усталених державно-правових форм. Друга вела до розпаду єдиної держави, оскільки, накладаючись на соціальні процеси, спонукала міські комуни до боротьби за обмеження влади посадових осіб самостійних князівств [10]. З метою відгородження підданих від обтяжливих податків і повинностей та в умовах короткостроковості законодавчих зборів імперативний

мандат міг бути реальним та ефективним. Однак зростання числа виборців, колегіальний устрій парламенту, збільшення обсягу парламентських повноважень, ускладнення діяльності представницьких органів ставили під сумнів можливість передбачати зміст парламентської роботи, виявляти потреби виборців та впроваджувати їх в актах парламенту і, як наслідок, конкретизації зобов'язань депутатів перед виборцями [8, с. 433–434].

Представництво в Англії першопочатково мало такий характер, як і на континенті. Але в епоху Тюдорів стан речей змінюється, і впродовж XVII століття в документах і літературі мова йде вже тільки про представників народу. У парламенті виникають питання, які виборці не могли передбачити; поширеними стають взаємні компроміси між представниками різних груп; інструкції набувають загального характеру; власному розсуду представника надається настільки широкий простір, що постає питання про доцільність таких інструкцій взагалі. І, якщо раніше представництво проявлялося в особі делегованих і наділених інструкціями депутатів, то історично такі уявлення продовжують жити, коли фактично стійкого зв'язку між комунами і палатою громад вже не існує, і кожен окремий член палати є частиною імперського представництва, його воля не є волею делегуючого союзу, а елемент волі всієї імперії [1, с. 421–423].

Розвиток ідей представництва у Франції йшов дещо іншим шляхом. Так, один із засновників теорії народного суверенітету Жан-Жак Руссо стверджував, що суверенітет не може бути представлений з тієї самої причини, з якої не може бути відчужений. Він полягає у загальній волі, а воля аж ніяк не може бути представлена; або це вона, або це інша воля, середнього не буває.

Отже, депутати народу не є і не можуть бути його представниками; вони лише його уповноважені; вони нічого не можуть постановляти остаточно [9, с. 222].

Однак, за умов зміни політичної парадигми, формування представницьких органів влади на нових демократичних засадах, встановлення рівності усіх громадян, проголошення основних прав та свобод, основою представницького правління став принцип представництва всього народу, а не окремої соціальної верстви чи виборчого округу. Зокрема, Ш. Монтеск'є заявляв, що народ, який володіє верховною владою, повинен робити сам все, що він в стані добре виконати, а те, чого він не може добре виконати, він повинен робити через представництво своїх уповноважених [10, с. 170].

Одним із перших ідеологів вільного мандата був англійський державний та політичний діяч Едмунд Берк, який не визнавав місії членів парламенту – передавати узагальнену точку зору своїх виборців. Депутати, на його думку, є особами, яким, враховуючи їхню мудрість і суспільний стан, виборці доручають здійснювати представництво. У своїй діяльності вони мають керуватися власними переконаннями, а не міркуваннями своїх виборців [7, с. 19]. Представник має бути носієм всезагального інтересу і керуватися спільним благом, зумовленим загальною справедливістю [11, с. 64]. Висловлюючи власну думку з приводу доцільності інституту відкликання, Е. Берк зазначав, що жоден уряд не міг би втриматися і хвилини, якщо б його можна було змістити за дещо настільки неясне і невизначене, як «нерозумне управління» [12, с. 92].

У 1789–1791 роках у Франції остаточно склалася теорія вільного представницького мандата. Її автор Е. С'єсс («Що таке третій стан?») [13, с. 295], вимагаючи участі представників народу в уряді, стверджував, що депутат є депутатом всієї нації; всі громадяни – його довірители. Таким чином, немає і не може бути для депутата наказового мандата або навіть позитивного побажання, окрім національного [6, с. 416–417]. І хоча від народу залежить передача представникам законодавчого мандата або мандата на прийняття конституції, в межах цих мандатів влада депутатів дорівнює владі народу, тобто є необмеженою. Депутати є представниками всієї нації, а не тих округів, від яких вони обрані. Тому вони повинні керуватися загальними, а не місцевими інтересами [3, с. 29].

Теорія вільного представницького мандата була підтримана та розвинута багатьма науковцями. Зокрема, Л. Дюгі зазначав, що депутат не є уповноваженим округу, який його обрав і який був створений лише внаслідок матеріальної неможливості встановити для всієї країни єдину виборчу колегію. Якби депутат був уповноваженим свого округу і зв'язаний отриманими від нього інструкціями, то один округ нав'язав би свою волю всьому колективному цілому, волю кожного повинен виражати депутат. Отже, будь-яка інструкція, дана депутату округом, нікчемна і не має жодного значення; депутат не зв'язаний обіцянкою про відставку, яку б дав заздалегідь своїм виборцям. У цьому і полягає заборона наказового мандата [6, с. 418]. На думку Дж.-Ст. Міля, не слід вимагати від кандидатів конкретних зобов'язань, – хіба що внаслідок несприятливих соціальних умов або недосконалих суспільних інституцій виборці виявляються такими обмеженими

в своєму виборі, що їм доведеться зупинити свій вибір на особі, яка, на думку загалу, начебто схильна підтримувати ворожі їм інтереси [14]. Відомий державознавець Б.М. Чичерін стверджував, що народне представництво повинно слугувати виразником волі всього суспільства, а не якої-небудь його частини, оскільки тут справа стосується загальної для всіх свободи, суспільної влади, вирішення долі всіх [15]. Згодом М. Прело писав, що волевиявлення виборця обмежується вибором тої чи іншої особи і не має ніякого впливу на статус обраного. Воно визначається тільки конституцією та законами. З огляду на це, термін «мандат» слід розуміти згідно доктрини 1789 року у значенні, відмінному від того, яке йому надає цивільне право. Обрана особа, яка безпосередньо і вільно творить волю нації, володіє повною незалежністю. Таким чином, сутність мандата представника полягає не у виконанні волі тих, хто видав мандат, а у здійсненні функцій – прерогатив, наданих Національним зборам конституцією [16, с. 436].

Подальший розвиток поняття «представницький мандат» та поглядів на цю правову категорію пов'язаний із виникненням політичних партій та переходом від мажоритарної до пропорційної виборчої системи. Так, зі створенням у розвинутих європейських країнах політичних партій дія механізмів організації і діяльності представницьких органів влади стала відбуватися в межах своєрідного політичного трикутника «партії – виборці – парламентарі», основою якого були партії. Саме вони стали засобом, за допомогою якого опосередковуються політичні наміри суспільних верств і груп, своєрідним каналом зв'язку між відповідними інтересами та їх практичною реалізацією через органи державної влади, в тому числі і парламенти. Через діяльність політичних партій у парламентах виборці почали сприймати ці державні інститути, а депутати – свою роль і значення в них [3, с. 75]. У зв'язку з цим, перехід від мажоритарної до пропорційної виборчої системи почали розглядати як втілення концепції народного представництва на новому етапі розвитку демократії [17, с. 55–56]. Таким чином, присутність партій у відносинах представництва в якості третього елемента повністю трансформувало його природу [18, с. 450].

Висновки. Ідея представництва народу в органах влади є закономірним результатом тривалого становлення та розвитку суспільства. Тому, прослідкувавши генезу представницького мандата від ідеї створення представницьких органів як інструменту реалізації природних прав до обґрунтування теорії політичної рівності громадян, загального виборчого права та заміни імперативного мандата на вільний,

зазначимо, що провідною тенденцією еволюції представницького мандата було неухильне підвищення рівня представництва народу в органах влади шляхом поступової ліквідації дискримінаційних виборчих цензів, демократизації виборчого процесу, розширення виборчого корпусу, більшої відповідності складу представницьких органів результатам волевиявлення громадян та зростання рівня захисту їх інтересів.

1. Еллинек Георг. Общее учение о государстве. Право современного государства. Т. I / Георг Еллинек. – СПб.: Изд. юридического книжного магазина, 1908. – 598 с.

2. Майданник О.О. Мандат / О.О. Майданник, О.А. Підпригора // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3: К–М. – 2001. – 792 с.

3. Шаповал В.М. Мандат депутатський // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3: К–М. – 2001. – 792 с.

4. Орач Є.М. Основи римського приватного права: навч. посібник / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.

5. Малько А.В. Императивный мандат: прошлое и настоящее / А.В. Малько, В.Н. Синюков // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 12–22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawcanal.ru/html.acti.static.actii.tgp.html>

6. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Репринтное воспроизведение издания 1908 года / Л. Дюги. – Одесса: Юридическая литература, 2005. – 17, XXX. – 957 с.

7. Шаповал В.М. Зарубіжний парламентаризм / В.М.Шаповал. – К.: Основи, 1993. – 143 с.

8. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: учебное пособие. – М.: Издательская группа «Форум»-«Инфра-М», 1999. – 486 с.

9. Руссо Жан-Жак. Об общественном договоре: трактаты / Жан-Жак Руссо // Центр фундаментальной социологии. – М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 1998. – 415 с. – (CIVITAS TERRENA: Социальная теория, политика и право).

10. Монтескье Шарль-Луи де Секонда. Избранные произведения / Ш. Монтескье; Академия наук СССР; Институт философии. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 799 с.

11. Задорожня Г.В. Императивний мандат як форма взаємовідносин депутата і виборців / Г.В. Задорожня // Юридичний вісник. – 2009. – № 1 (10). – С. 62–65.

12. Берк Э. Размышление о революции во Франции / Э. Берк. – London: ORI, 1992. – 412 с.
13. Кіндер Г. Всесвітня історія: dtv –Atlas: Довідник: пер. з 38-го (Т. 1), 39-го (Т.2) нім. вид. / Г. Кіндер, В. Хільгеман, М. Гергт; наук. ред. пер.: О.Ф. Иванов. – К.: Знання-Прес, 2007. – 664 с.
14. Міль Джон Стюарт. Про свободу: Есе (Роздуми про представницьке врядування. Р. XII) / Міль Джон Стюарт; пер. з англ. – К.: Основи, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mill/mill.htm>
15. Чичерин Б.Н. О народном представительстве / Б.Н. Чичерин. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1899. – 810 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem4/07.php
16. Прело Марсель. Конституционное право Франции / Марсель Прело. – М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 671 с.
17. Чепель О.Д. Представницький мандат парламентарів: основні тенденції розвитку / О.Д. Чепель // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – Вип. 538. Правознавство. – С. 53–57.
18. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; [пер. с франц. Л.А. Зимины]. – М.: Академический Проект, 2000. – 558 с. – (Университетская библиотека. Политология).

Юркевич Х.И. Происхождение и эволюция понятия «представительский мандат».

Исследуется происхождение и особенности процесса развития понятия «представительский мандат» как правовой категории. Акцентируется на важности осмысления сущности понятия представительского мандата на разных этапах его исторического развития.

Ключевые слова: свободный мандат, императивный мандат, мандат, политические партии, представительство, представительский мандат.

Yurkevych Kh.I. The Origin and the Evolution of a Concept «Representative Mandate».

The origin and the peculiarities of the process of development of a concept «representative mandate» as a legal category are investigated. It is noted on the importance of understanding the essence of the concept of representative mandate at various stages of its historical development.

Key words: free mandate, imperative mandate, mandate, political parties, representation, representative mandate.

Стаття надійшла 1 лютого 2013 р.

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Dr Jakub Bartoszewski

Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna
w Sieradzu

CZŁOWIEK, PRZYRODA: PRZECIWIENSTWO, CZY WSPÓLBYCIE. ROZWIĄZANIE NICOLA ABBAGNANO

Abstrakt

W niniejszym artykule podjęliśmy próbę przedstawienia sposobu widzenia rzeczywistości ożywionej i nieożywionej w kontekście filozofii możliwości Nicola Abbagnano. Włoski filozof podkreślał, iż zasadniczym elementem bytu ludzkiego jest jego problematyczna egzystencja. To dzięki niej człowiek staje przed możliwością wyborów, jednocześnie może odkryć świat innego, swój, a także świat przyrody. Bycie nie jest egzystowaniem w-świecie, a ze-światem.

Słowa kluczowe: Nicola Abbagnano, świat przyrody, alienacja, człowiek.

In this paper we have tried to present way of seeing reality animate and inanimate in the context in the philosophy of opportunities Niccola Abagnano. Italian philosopher emphasized that an essential element of the human being is his problematic existence. Ensuring that man is faced with the choice, he can also discover the world of another, his own and the world of nature. Being is not existence in the world, and with the world.

Key words: Nicola Abbagnano, the natural world, alienation, man.

1.

Fenomen współczesnej cywilizacji zrodził się z odkryć człowieka, który na przełomie VII i VI wieku przed naszą erą odważył się szukać praprzyczyny świata w oparciu o racje rozumu. Fakt ten doprowadził do daleko idących zmian społecznych. *Homo technicus* w obliczu sztucznej rzeczywistości, nie dostrzega, iż jest częścią świat przyrody. Zmiany, jakich dokonał w epoce kultury przemysłowej na stawione były na rozwój industrializacyjny oraz na popyt i podaż, skutkiem tego człowiek, w sposób dobrowolny wyalienował się ze świat przyrody. XX i XXI wiek ugruntowała tę tendencję poprzez:

A. Postępie technicznym. Działania dotyczące postępu technicznego mają na celu obniżyć koszty przepływu informacji, a jednocześnie podnieść jakość życia jednostek. Ponadto postęp techniczny służy do zwiększenia zasięgu korporacji, np.: sektora paliw, czy sektora farmaceutycznego. Korporacje nastawione są na zysk oraz zwiększenia produkcji, działanie to uwarunkowane jest popytem i podażą.

B. Globalnej infrastruktury. Podstawowym elementem globalnej infrastruktury jest tworzenie sieci dróg, portów lotniczych, portów morskich przy jednoczesnym ograniczaniu siedlisk ptaków, zwierząt leśnych, jednym słowem flory i fauny.

C. Ery jakości życia. XX i XXI wiek jest erą podnoszenia jakości życia. Rozwój gospodarczy doprowadził człowieka do skupienia się jedynie na własnych potrzebach z pominięciem świata przyrody. Postęp techniczny, a co za tym idzie i gospodarka rynkowa przyczyniły się do ujmowania rzeczywistości przez pryzmat PKB. W wyniku tego nastąpiły zmiany polegające na zróżnicowaniu produkcji. Pojawiły się gałęzie przemysłu, których celem jest uzyskanie jak największych wpływów ze sprzedaży produktów przy jak najniższym nakładzie finansowym.

Współczesna cywilizacja i technika, która miała być służebnicą, stała się, niejako samoistnymi bytami, który determinuje człowieka i to do tego stopnia, iż nie potrafimy obserwując zachowań zwierząt odczytać choćby nadchodzących kataklizmów, np. w 2004 roku w grudniu media poinformowały opinię publiczną o kataklizmie – trzęsieniu Ziemi na dnie Oceanu Indyjskiego, które wywołało falę tsunami w wyniku, której śmierć poniosło lub uznano za zaginionych 294 tysiące ludzi, natomiast *Na Sri Lance strażnicy parku narodowego ze zdziwieniem stwierdzili, że miejscowa fauna nie ucierpiała wskutek fal tsunami. W rezerwacie przyrody Yala rozciągającym się wzdłuż cejlońskiej plaży nie padło żadne zwierzę* [<http://www.zieloni.osiedle.net.pl/02012005-tsunami.htm>].

Warto w tym miejscu zapytać o miejsce człowieka w świecie, który w swych dążeniach, skupił się na ulepszeniu form technicznych, dążąc jednocześnie do maksymalizacji postępu technologicznego.

Forma ta – w naszym przekonaniu – prowadzi do «cywilizacyjnego alienacji», polegającej na powszechnej świadomości jakoby postęp rozwiązał wszelkie ludzkie problemy. Postęp zrodził się z ludzkich pragnień lepszego, wygodniejszego życia, ale człowiek w swych dążeniach dokonuje nieustannych zmian w świecie przyrody, zasadniczą rolę w tych zmianach odgrywa cywilizacja wielkich ośrodków miejskich i przemysłowych, gdzie w wyniku gospodarki «rabunkowej», braku dostatecznego

wykorzystywania surowców wtórnych, pojawiają się wciąż zanieczyszczenia wód morskich, gruntowych, rzek oraz atmosfery.

Warto w tym miejscu dodać, iż urbanizacja przyczynia się do utraty dużych obszarów gruntów rolnych, oraz doprowadza do fragmentacji większości siedlisk roślinnych i zwierzęcych w wielu regionach świata, np.: Puszcza Amazońska, czy nadmierny odłów dorszy zagraża naturalnym zasobom morskim. Tendencja alienacji widoczna jest również w dziedzinie transportu, gdzie następuje znaczące odejście od przyjaznych środowisku środków transportu w kierunku transportu drogowego i powietrznego, co wpływa na wzrost zużycia energii i wzrost emisji gazów cieplarnianych.

Innego typu zagrożeniem wynikającym z zanieczyszczenia środowiska jest jego wpływ na zdrowie ludzkie. Na całym obszarze Globu ziemskiego obserwuje się wzrost wytwarzania niebezpiecznych odpadów. Jakość wody pitnej jest dużym problemem w wielu regionach świata, a wystawienie na działanie cząstek pyłowych, spowodowane zanieczyszczeniem powietrza atmosferycznego, jest obecnie największym zagrożeniem dla ludzkiego zdrowia w zachodnioeuropejskich miastach.

2.

Człowiek żyjący pragnie zrozumieć, a zarazem poznać świat przyrody. Dlatego często stawia pytania, typu: czym jest świat przyrody? Pytania te powodują, że człowiek w oparciu o swe własne doświadczenie, czy to naukowe, czy przednaukowe, stara się definiować świat przyrody.

Analizując Abbagnanowskie pojęcie świata ożywionego i nieożywionego możemy zauważyć, iż nasz autor twierdził, że świat nie jest li tylko jakąś ogólną sumą elementów, gdyby tak było wówczas byłibyśmy zmuszeni przedstawić człowieka jako byt, który egzystuje w świecie. Moglibyśmy także wywnioskować, iż świat przyrody przeciwstawia się człowiekowi, ewentualnie moglibyśmy dojść do wniosku, iż człowiek został zrzucony w świat bytów żywych i nieożywionych.

Dla Nicola Abbagnano świat kształtuje się jako absolutna całość, z którą człowiek, jako egzystencja, stanowi część. Fundamentalnym uwarunkowaniem natury człowieka jest bycie częścią świata; ale jest to także fundamentalnym uwarunkowaniem świata jako całości [Abbagnano 2001]

Zgodnie z wyjściową regułą Abbagnanowskiej koncepcji, świat ożywiony i nieożywiony określa się i charakteryzuje zawsze ze stanowiska egzystującego człowieka. W filozofii starożytnej podkreślono harmonię świata mając na uwadze byty ożywione i nieożywione, w średniowieczu

określano go jako coś skończonego, w opozycji do bytu nieskończonego, w nowożytności świat przeciwstawiano człowiekowi [Panenberg, 1978] współcześnie człowiek walczy w świecie ze światem pragnąc w pełni go podporządkować, natomiast Nicola Abbagnano twierdził, że człowiek egzystując realizuje się wspólnie ze światem zarówno ożywionym, jak i nieożywionym.

Przyjmując określenie *wspólnie-ze*, z reguły mamy na myśli relację w zastanej rzeczywistości. Jednocześnie pomijamy fakt, iż w człowieku możemy, poprzez jego naturę, odkryć świat przyrody. W tym miejscu warto podkreślić, iż nie chodzi nam tutaj o materialistyczne ujęcie człowieka, jak chciała filozofia marksistowska, czy też o wskazanie, że człowiek to istota stricte przyrodnicza, ale o wskazanie, iż spoglądając na człowieka możemy dotrzeć do rzeczywistości przyrodniczej. Rzeczywistość ta współdziała z sobą, jak organizm ludzki, stąd degradacja jednego z elementów prowadzi w konsekwencji do zachwiania całego systemu.

Nicola Abbagnano mówiąc o świecie miał na myśli *wspólnie* z nim, co w konsekwencji prowadziło do nowego wymiaru w rozumieniu nie tylko człowieka, ale i świata przyrody.

W Abbagnanowskiej koncepcji chodzi zatem o uświadomienie człowiekowi jako istocie egzystującej, że jest bytem bytującym-z:

- sobą,
- innym,
- śmiercią,
- historią,
- światem przyrody.

Tę świadomość uzyskujemy dzięki uzmysłowieniu sobie problematycznej egzystencji, która wiąże się z ludzkimi wyborami.

Wybór według Nicola Abbagnano, dotyczy głębi wolności. Człowiek jest zupełnie wolny wobec siebie samego wobec «innego», a także wobec świata przyrody, mimo że względem tych rzeczywistości pozostaje w pewnych zależnościach. Ale poprzez te zależności możemy dostrzec własną wolność [Bartoszewski 2011].

Człowiek więc jako byt wolny odkrywa problematyczną egzystencją. Niewątpliwie ukazuje to, iż jesteśmy bytami możliwością. Ponadto poprzez podejmowanie planowania na przyszłość, dokonujemy wglądu w przeszłość, prowadzimy naukowe badanie, próbując dać zarys obrazu świata. Tworzymy także dzieła sztuki w celu realizacji samego siebie. Wszystko to powoduje, iż stale na nowo zadajemy pytanie: czy to, co robimy dokonujemy w swej wolności przy jednoczesnej afirmacji świata

przyrodniczego? Pytanie to uzmysławia nam, iż ze stanowiska zmysłów nie potrafimy tego wyjaśnić. Byt ludzki nie jest bytem materialnym, to byt egzystujący. W człowieku, zatem ukazuje się nam to, co – włoski filozof – określił jako problematyczna egzystencja. Ta egzystencja skierowana jest ku możliwości, która nie została nam dane z góry przez jakiś Absolut, gdyby tak było bylibyśmy skazani na Byt Naczelny. Dzięki wolności zaś możemy współbytować: *Wolność, w którą jako istoty ludzkie jesteśmy wyposażeni, (...) należy rozważyć jako aspekt fundamentalny naszego społeczeństwa. Choć jest to zawsze wolność o ograniczonym wyborze, stawia nas wobec ciągłego decydowania. Jest oczywiste, że każdy wybór zakłada istnienie pewnej liczby innych możliwości, które są możliwe lub, które przynajmniej za takie uchodzą. Każdy z nas w każdym momencie uważa, że może wykonać tę lub inną rzecz, iż jest w stanie przyjąć taką czy inną postawę, obrać tę albo inną drogę postępowania. Możliwość czynienia i zdolność bycia, w sposób nieodzowny, konstytuuje [naszą] kondycję, aby każdy z nas dopełnił swoich wyborów i podjął własne decyzje. Nikt, naturalnie, nie podejmuje drogi, której nie jest w stanie przebyć, jednak – co oczywiste – bywa często tak, że w ocenie tego, co potrafimy lub, czego nie potrafimy, mylimy się, przez co jesteśmy zmuszeni w pewnym momencie do nie uznania już więcej tego, co na wstępie [możliwym] się jawiło i do wzięcia pod uwagę innych możliwości. Tak dzieje się we wszystkich ludzkich sprawach, zarówno tych nic nieznaczących, mało istotnych, jak i doniosłych, decydujących lub jak się mawia – historycznych. Jednakże chciałbym tutaj podkreślić to jedynie, że wolność oznacza wybór, a wybór oznacza możliwość* [Abbagnano 1988].

Wolność decyzji jest pewną właściwością człowieka. Jako istota, człowiek za każdym razem może na nowo się decydować, odkrywając swój byt, a jednocześnie docierać do bytu jakim jest świat przyrodniczy i odpowiadać za niego. Stąd przyjmując na siebie odpowiedzialność musimy szukać odpowiedzi na pytanie, kim jesteśmy? Jeżeli odpowiedź na to pytanie ma być naprawdę odpowiedzią, musi ona mieć odniesienie do naszej problematycznej egzystencji. To z kolei prowadzi nas do problematycznej wolności, a w konsekwencji do współbycia z bytami ożywionymi i nieożywionymi.

Wolność wymaga bycia-ze-światem oraz kształtowania tego świata, z pełnym szacunkiem dla rzeczywistości przyrodniczej, w ludzkiej wspólnotcie. Wprawdzie wolność to również możliwość odizolowania się od drugiego człowieka i wyżej wymienionego świat przyrody, (choć i to jest zawsze możliwe tylko w ograniczonym zakresie), ale w takim odizolowaniu najczęściej dochodzi do degradacji bytów realnie istniejących.

Abbagnanowska filozofia dąży do ukazania współistnienia, czyli bycia «z». Nie jest przypadkiem, że Nicola Abbagnano po doświadczeniu totalitaryzmu zatrzymał się na egzystencji ludzkiej by ponownie poszukać odpowiedzi na pytanie, kim jest człowiek i czym jest świat, w tym i świat przyrody? Ujęcie wolności w perspektywie problematycznej egzystencji może wydawać się paradoksalne, ponieważ my jako ludzie spoglądamy na świat mając na uwadze przyczyny i skutki naszego życia, jak również zamykamy się w trosce i lęku o siebie i swych najbliższych, stając się w ten sposób nieświadomymi zwolennikami wojny ze światem przyrody.

3.

Konkludując, Abbagnanowska propozycja rozumienia świat przyrody rozpatrywana jest przez pryzmat filozofii egzystencjalnej. To dzięki niej filozof dotarł do stwierdzenia, że świat nie jest jakąś ogólną sumą elementów, świat również nie przeciwstawia się człowiekowi, nie jest także miejscem, w którym zamknięty jest człowiek. Świat – zdaniem Abbagnano – kształtuje się jako konkretna, absolutna całość, z którą człowiek, w swym byciu egzystuje, jednocześnie stanowi część tego świata, ponieważ fundamentalnym uwarunkowaniem natury człowieka jest bycie częścią świata; ale jest to także fundamentalnym uwarunkowaniem świata jako całości. Stąd nie ma mowy o alienacji człowieka ze świata, alienacja dokonuje się wówczas, gdy człowiek zagubi świadomość problematycznej egzystencji i rozpocznie przeciwstawiać się światu rzeczy nieożywionych i bytów ożywionych lub wówczas, gdy stwierdzi, że świat przyrody winien być na jego służbie. «Proceder» ten powoduje całkowite traktowanie świata w sposób utylitarny i egoistyczny. Zapobieżeniem tego jest uzmysłowienie sobie bycia jako miejsca relacji z sobą, innym, zwierzęciem, roślinnością, jednym słowem światem ożywionym i nieożywionym

Piśmiennictwo

1. <http://www.zieloni.osiedle.net.pl/02012005-tsunami.htm>
2. Abbagnano N. 2001. *Introduzione all'esistenzialismo*. Il Saggiatore, Milano.
3. Pannenberg W. 1978. *Kim jest człowiek? Współczesna antropologia w świetle teologii*, tłum. E. Zwoliński, D. Szumska. Éditions du Dialogue. Paryż.
4. Möller J. 1969. *Człowiek w świecie. Zarys antropologii filozoficznej*, tłum. M. Kaczmarowski. Éditions du Dialogue, Paris.
5. Bartoszewski J. 2011. Nicola Abbagnano, filozofia możliwości. *Ruch Filozoficzny* 1: 67-83.
6. Abbagnano N. 1988. *Esistenzialismo come filosofia del possibile*, [w:] Tenże, *Scritti esistenzialisti*. UTTE, Torino.

Streszczenie

W niniejszym artykule podjęliśmy zagadnienie związane z rozumieniem rzeczywistości ludzkiej, przyrodniczej a także współbycia według Nicola Abbagnano. Problematyka przyrodnicza, w dzisiejszym świecie cieszy się dość dużym zainteresowaniem, ponieważ człowiek uświadomił sobie, w jaki sposób eksploatuje zasoby naturalne świata przyrody.

W naszym artykule staraliśmy się wskazać przyczyny i skutki ludzkiej alienacji ze świata przyrody. Dlatego też podjęliśmy problematykę związaną z rozumieniem rzeczywistości przyrodniczej z jednoczesnym uwypukleniem ludzkiej działalności, która negatywnie wpływa na florę i faunę. Ponadto pragnęliśmy wskazać, iż ludzka działalność nastawiona jest na «wyzysk» świat natury, co z kolei prowadzi do dysharmonii, nie tylko w świecie przyrody, ale i w świecie ludzkim.

Człowiek jako istota nadrzędna, świadoma uwikłała się w jakość życia, jakoś ta prowadzi *ens per se* w matnie alienacji.

W części drugiej naszego artykułu staraliśmy się przedstawić propozycję Włoskiego egzystencjalisty, ojca filozofii możliwości, który uważał, że człowiek by być w «pełni» człowiekiem winien odkryć swe bycie jako zasadniczy element współbycia. Bycie w myśl Abbagnano polega na uświadomienie sobie swej problematycznej egzystencji, która prowadzi nas do odkrycia wolności. *Libertas* nie może być swawolą, ponieważ swawola pomija odpowiedzialność, a wolność jako taka jest i powinna być odpowiedzialna za innego, przyrodę. Ponadto problematyczna egzystencja wskazuje na człowieka, który posiadał «wiedzę», o sobie, a dzięki temu dociera do rzeczywistości, jaką jest świat przyrody, jednocześnie podając, że człowiek i przyroda to elementy składowe tego samego świata.

Summary

In this paper we have the issues related to understanding the reality of human, of nature and also their coexistence Nicola Abbagnano own preferences. A natural problem in today's world has quite high interest because the man knows how he can exploit the natural resources of the natural world.

In our article we tried to identify the reasons and consequences of human alienation from the world of nature. That is why we made the problems related to the understanding of natural reality outlining the human activities that negatively affect the flora and fauna. In addition, we wanted

to point out that human activity is the exploitation the world of nature, which in turn leads to disharmony, not only in the natural world, but also in the human world.

In the second part of our article, we tried to submit a proposal of the Italian existentialist, the father of philosophy of opportunities (possibilities), who believed that man would be in the full man, must discover its being an essential element of coexistence.

Being under Abbagnano is to become aware of their problematic existence, which leads us to discover freedom. Libertas not be playfulness, because willfulness ignored responsibility and freedom as such is and should be responsible for another, for nature.

In addition, points to the problematic existence of a man who possessed the «knowledge» about themselves, and thus reaches the reality of the natural world, while giving that man and nature are the building blocks of the same world.

Стаття надійшла 21 лютого 2013 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

10 квітня 2013 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.02 при Інституті держави і права ім. В.М. Корещького НАН України відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Андрусів Уляною Богданівною** «**Цивільно-правова охорона прав інтелектуальної власності на програми (передачі) організацій мовлення в Україні**» (спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, професор **Бошицький Юрій Ладиславович**, Київський університет права НАН України, ректор.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Луць Володимир Васильович**, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, завідувач відділенням приватного права; кандидат юридичних наук **Вацинець Іван Іванович**, ТОВ «Юридична фірма ВС і Партнери», заступник директора, адвокат.

* * *

16 квітня 2013 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.007.06 у Національній академії внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Верба-Сидор Ольгою Богданівною** «**Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні**» (спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України **Богдан Йосип Гнатович**, Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри цивільного права та процесу.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Притика Юрій Дмитрович**, Київський національний університет імені Та-

раса Шевченка, професор кафедри правосуддя; кандидат юридичних наук, доцент **Білоусов Юрій Валерійович**, Хмельницький університет управління та права, професор кафедри цивільного права та процесу.

* * *

29 квітня на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Ковальчуком Віктором Павловичем «Кримінально-правові засоби протидії створенню злочинної організації»** (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Женунтій Володимир Іванович**, Національна академія внутрішніх справ, провідний науковий співробітник групи досліджень історико-правових проблем органів внутрішніх справ науково-методичного центру з історії органів внутрішніх справ.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Музика Анатолій Ананійович**, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри кримінального права та криміналістики; кандидат юридичних наук, доцент **Медицький Ігор Богданович**, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, доцент кафедри кримінального права та криминології.

* * *

Редколегія Наукового вісника вітає У.Б. Андрусів, О.Б. Вербу-Сидор та В.П. Ковальчука із успішним захистом дисертації і бажає плідної науково-педагогічної діяльності!

Надзвичайно насиченим видалося наукове життя нашого університету у квітні-травні 2013 року. Загалом серед семи наукових форумів, які було проведено, дві конференції мали статус міжнародних. Так, 12 квітня відбулася Міжнародна науково-практична конференція «**Діяльність підрозділів кримінальної міліції: сучасний стан та перспективи вдосконалення**». У роботі конференції взяли участь працівники правоохоронних органів, органів влади, науковці вищих навчальних закладів України, Республік Польща та Молдова, Азербайджанської Республіки. Зокрема, на заході були присутні: голова Львівської обласної державної адміністрації, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України **Віктор Шемчук**, Генеральний консул Республіки Польща у Львові **Ярослав Дрозд**, консул Республіки Польща у Львові **Пйотр Міськов'як**, заступник коменданта-проректор Вищої школи поліції в м. Щитно **Роберт Ченшьчік**, заступник начальника Академії Поліції МВС Азербайджанської Республіки по службі і військовій підготовці, полковник міліції **Ільяс Ісаєв**, начальник кафедри соціо-гуманітарних наук Академії «Штефан чел Маре» (МВС Республіки Молдова) доктор філософії **Олег Касьяді**. До участі у роботі конференції долучилися представники ГУМВС (УМВС) в областях України та представники навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців для підрозділів кримінальної міліції.

«**Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави**» – такою була тема міжнародної науково-практичної конференції, яку спільно з «Інститутом економіки і прогнозування НАН України» та Львівською торгово-промисловою палатою провів Львівський державний університет внутрішніх справ 31 травня.

У конференції взяли участь, окрім вітчизняних науковців, колеги з зарубіжжя – Російської Федерації, Польщі та Азербайджану. Загалом на заході були присутні 62 науковці, майже половина з них професори та доктори наук.

Такий склад учасників, що виявили бажання обговорити проблеми легалізації тіньового сектора економіки, безумовно засвідчує актуальність теми конференції.

Відкриваючи науковий форум, ректор Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України **Михайло Цимбалюк** привітав учасників

та зазначив, що цей захід насамперед дасть змогу проаналізувати міжнародний досвід та спільно знайти дієві шляхи вирішення проблем.

5 квітня було проведено засідання постійно діючого науково-практичного семінару **«Проблеми вдосконалення діяльності служб та підрозділів ОВС щодо виявлення, попередження та припинення корупційних проявів»**.

Відкрив роботу наукового заходу перший проректор нашого університету з навчально-методичної та наукової роботи, кандидат юридичних наук, доцент, полковник міліції **Валерій Серeda**, який зазначив, що саме пропозиції і рекомендації науково-теоретичного та практичного змісту сприяють удосконаленню вітчизняного антикорупційного законодавства, основою реформування якого має стати його профілактична спрямованість, виявлення та усунення умов, що сприяють чи можуть сприяти виникненню корупції. Вказані пропозиції та рекомендації Групи держав проти корупції (ГРЕКО), а також зобов'язання України перед світовою спільнотою, які випливають з її членства у міжнародних організаціях та ратифікованих у встановленому порядку Верховною Радою України міжнародних договорів, стали основою для прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції», який докорінно змінив підхід до протидії цьому асоціальному явищу.

17 травня відбулась звітна наукова конференція університету, приурочена до Дня науки. Ректор університету **Михайло Цимбалюк** привітав з професійним святом – Днем науки – усіх тих працівників університету, для кого наука стала справою життя, які провадять дослідження в різних галузях науки, здійснюють творчий пошук, приможують нові знання та піднімаються до вершин наукового відкриття. Наголошуючи на тому, що це свято зобов'язує досягати нових відчутних результатів у науковій діяльності, ректор відзначив, що протягом року, який минув, в університеті продовжуються позитивні зрушення у сфері науково-дослідної діяльності.

Враховуючи особистий вклад у провадження наукової діяльності та підвищення наукового авторитету університету, кращих науково-педагогічних працівників університету заохочено наказом по університету, грамотами облдержадміністрації та міської ради.

Вже традиційним стало напередодні Дня науки проведення конкурсів на здобуття звання «Краща кафедра за підсумками наукової роботи», «Кращий науковець року», «Кращий курсант (студент)-науковець», конкурсу на кращу наукову курсантську (студентську)

роботу з метою заохочення до активної участі в науково-дослідній роботі, активізації впровадження результатів наукових досліджень і передового досвіду в практичну діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ в університеті.

У Конкурсі на здобуття звання **«Кращий курсант (студент) – науковець** Львівського державного університету внутрішніх справ» переміг курсант факультету з підготовки слідчих **Когут Назар Ігорович**.

У номінаціях першого туру Конкурсу наукових робіт курсантів, слухачів і студентів ВНЗ МВС (наказ МВС України № 55 від 14.02.2013 року) було представлено 114 наукових робіт. Визнано переможцями першого туру та надіслано на другий тур до Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ наукові роботи наступних курсантів та студентів:

Адміністративно-правова номінація: **Апетик Анастасія Миколаївна** – студентка 2-го курсу ЮФ ННІППЕ «Управління у галузі вищої освіти: теорія та практика»;

Цивільно-правова номінація: **Летнянка Андрій Романович** – курсант 3-го курсу ФПС «Правовий аналіз презумпцій у цивільному праві та цивільному процесі»;

Кримінально-правова номінація: **Попович Діана-Марія Юріївна** – курсант 3-го курсу ФПС «Теоретичні положення закінчення досудового розслідування складання обвинувального акта, їх проблематика»;

Державно-правова номінація: **Дмитрук Уляна Тарасівна** – курсант 1-го курсу ФПС «Організаційно-правові засади співпраці України та Європейського Союзу: становлення та перспективи розвитку»;

Номінація «Оперативно-розшукова та спеціальна діяльність правоохоронних органів»: **Курклінська Наталія Михайлівна** – курсант 3-го курсу ФПФПКМ «Поняття наркотизму та його профілактика оперативними підрозділами ОВС»;

Номінація «Суспільні науки»: **Грушкевич Юлія Михайлівна** – студентка 4-го курсу ЕФ ННІППЕ «Влада і гроші як детермінанти поведінки людини в суспільстві».

За результатами другого туру Конкурсу наукових робіт курсантів, слухачів та студентів вищих навчальних закладів системи МВС І місце у номінації «Оперативно-розшукова та спеціальна діяльність правоохоронних органів» зайняла молодший сержант міліції

Курклінська Наталія Михайлівна – курсант 3-го курсу ФПФПКМ «Поняття наркотизму та його профілактика оперативними підрозділами ОВС».

П місце в адміністративно-правовій номінації зайняла **Апетик Анастасія Миколаївна** – студентка 2-го курсу ЮФ ННІПРЕ «Управління у галузі вищої освіти: теорія та практика».

П місце в державно-правовій номінації зайняла рядовий міліції **Дмитрук Уляна Тарасівна** – курсант 1-го курсу ФПС «Організаційно-правові засади співпраці України та Європейського Союзу: становлення та перспективи розвитку».

Кращих курсантів університету за відмінне навчання, активну науково-дослідну діяльність нагороджено преміями та стипендіями.

Наказом МВС України від 14.08.2012 № 678 о/с «Про призначення іменної стипендії Верховної Ради України курсантам ВНЗ МВС на 2012-2013 навчальний рік» курсанта факультету з підготовки слідчих **Н.І. Когута** за результатами навчання, наукової та службової діяльності нагороджено іменною стипендією Верховної Ради України;

– Наказом МВС України від 19.02.2013 № 141 о/с «Про призначення академічних стипендій Президента України курсантам вищих навчальних закладів МВС України» курсанти факультету з підготовки слідчих **Ю.В. Гавриляк, Д.-М.Ю. Попович, Р.О. Лиса**, за результатами навчання, наукової та службової діяльності нагороджені стипендією Президента України на II семестр 2012–2013 навчального року;

– Наказом МВС України від 14.08.2012 № 679 о/с «Про призначення академічних стипендій Президента України курсантам та ад'юнкту вищих навчальних закладів МВС України» курсанти факультету з підготовки слідчих **І.Р. Спільник** та курсанту 3-го курсу факультету з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної міліції **Х.В. Гринчишин**, за результатами навчання, наукової та службової діяльності нагороджені академічною стипендією Президента України на 2012–2013 навчальний рік;

– Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.02.2013 № 62-р «Про призначення академічної стипендії Кабінету Міністрів України студентам вищих навчальних закладів», курсанту 4-го курсу факультету громадської безпеки та соціальної роботи (м. Івано-Франківськ) **В.І. Кудловській** призначено Академічну стипендію Кабінету Міністрів на I семестр 2012–2013 навчального року (**не виплачується**);

– Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.03.2013 № 174-р «Про призначення соціальних стипендій Верховної Ради України студентам вищих навчальних закладів з числа дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей на 2013 рік», курсанту 2-го курсу факультету з підготовки слідчих **Л.В. Камізелі** призначено соціальну стипендію на 2013 рік (**не виплачується**);

– Наказом ЛьвДУВС від 20.11. 2012 № 546 «Про призначення обласної іменної премії імені В.Чорновола курсантам та студентам Львівського державного університету внутрішніх справ» курсанта факультету з підготовки слідчих сержанта міліції **М.А. Шабанова** та студентку 4-го курсу факультету психології **Г.А. Крупу**, за результатами навчання, наукової та громадської діяльності нагороджено обласною іменною премією імені В. Чорновола.

НАШІ АВТОРИ

- Андрєєв Д.В.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ.
- Балинська О.М.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Bartoszewski Jakub** Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Sieradzu.
- Бойко І.Й.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Бортняк А.Ф.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Брич Л.П.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач навчально-наукової лабораторії Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Василинчук В.І.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Навчально-наукового інституту підготовки кадрів кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ.
- Варцаба В.М.** кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, начальник УМВС України в Закарпатській області.
- Гарасимів О.І.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

- Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гдакович М.С.** кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Григоришин О.М.** кандидат фізико-математичних наук, начальник кафедри організації та контролю за безпекою дорожнього руху Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дитюк В.З.** начальник УМВС України на Львівській залізниці.
- Долинська М.С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дутко А.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єськов С.В.** кандидат юридичних наук, доцент, вчений секретар секретаріату Вченої ради Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
- Захарко А.В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Кахнич В.С.** кандидат юридичних наук, асистент кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Калінін М.В.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кишакевич Л.Ю.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Кобко Є.В.** здобувач кафедри адміністративного права та процесу, помічник начальника Навчально-наукового інституту управління по службі Національної академії внутрішніх справ.
- Ковалів М.В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коваль В.А.** помічник адвоката.
- Кость С.П.** кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри юридичної лінгвістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Крижановський А.С.** асистент кафедри кримінального права і процесу Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Лепіш Н.Я.** здобувач кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лещух А.Р.** кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри конституційного, адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Макарчук В.С.** доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Максимів О.Д.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Максимишин Н.М.** аспірант кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка.

- Маркевич А.Р.** здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Марко С.І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Маркова В.О.** здобувач кафедри теорії та історії держави та права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Морозов Г.В.** здобувач кафедри господарського права Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого».
- Назар Ю.С.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри конституційного, адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Нор В.Т.** доктор юридичних наук, професор, Академік НАПрН України, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Павлович-Сенета Я.П.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Паньонко І.М.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Паславський М.І.** здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Пахолюк О.І.** здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, старший оперуповноважений управління державної служби боротьби з економічною злочинністю УМВС України в Івано-Франківській області.
- Подорожна Т.С.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної теорії і права Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Політова А.С.** кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту МВС України.
- Ротар Д.П.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ВПНЗ «Буковинський університет».
- Рудий Н.Я.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко В.І.** кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Семчук Ю.І.** викладач кафедри судоустрою, прокуратури та адвокатури Львівського університету бізнесу та права.
- Сибірна Р.І.** доктор біологічних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Скакун М.І.** аспірант кафедри історії держави і права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Сливенко В.Р.** кандидат юридичних наук, перший заступник начальника Департаменту ДСБЕЗ МВС України.
- Сорока С.О.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Суходольський А.Ю.** ад'юнкт кафедри організації служби та дізнання в підрозділах ДАІ Донецького юридичного інституту МВС України.
- Тарас М.В.** аспірант кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Тибінка О.М.** студент 5-го курсу юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ханас Х.Р.** аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Хилюк С.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Хірсін А.В.** кандидат юридичних наук, адвокат.
- Черепущак В.В.** кандидат юридичних наук, старший слідчий-криміналіст СУ ГУМВС України у Львівській області.
- Чистоклетов Л.Г.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Чорний Р.Л.** кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Інституту оперативної

- Шевців М.Б.** діяльності та державної безпеки Служби безпеки України. кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Шуміленко А.П.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Щербина О.В.** ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Юркевич Х.І.** аспірант відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України.
- Яворська О.С.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права і процесу Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Якимова С.В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ярема О.Г.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Яремко Г.З.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

З М І С Т

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Калінін М.В. Джерела конфлікту в формуванні правової культури особи.....	3
Кишакевич Л.Ю. Історико-правові засади реалізації фінансово-економічної політики в Західноукраїнській Народній Республіці.....	14
Макарчук В.С., Рудий Н.Я. Східні кордони міжвоєнної Румунії (1918–1940 рр.): аспекти міжнародного права.....	23
Маркова В.О. Захист прав дитини крізь призму незаконної сексуальної експлуатації у мережі Інтернет.....	35
Паньонко І.М., Коваль В.А. Суб'єкт злочину за кримінальним правом Київської Русі.....	40
Скачун М.І. Організаційно-правові основи формування і становлення системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.).....	47

МІЖНАРОДНЕ, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Подорожна Т.С. Особливості дефініцій в конституційному праві.....	57
Тарас М.В. Роль міжнародного права у сфері захисту прав людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом.....	66
Шуміленко А.П. До питання про недоторканність приміщень дипломатичних представництв.....	76

ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ, НОТАРІАЛЬНЕ ПРАВО

Бойко І.Й. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні.....	87
--	----

Долинська М.С. Генезис нотаріату в Київській Русі.....	96
Дутко А.О. Використання юридичних конструкцій у цивільному законодавстві.....	105
Морозов Г.В. Щодо загальних проблем законодавства в галузі роздрібно́ї торгівлі нафтопродуктами.....	113
Ротар Д.П. Правові засади фінансово-правової відповідальності бюджетних установ....	121
Яворська О.С. Звичаєве право як соціальний регулятор цивільних відносин.....	129

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС.
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

Гарасимів О.І. Дисциплінарна відповідальність працівників органів внутрішніх справ України.....	138
Григорішин О.М., Суходольський А.Ю. Етапи виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.....	145
Дитюк В.З. Нормативно-правові аспекти удосконалення забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті.....	156
Кобко Є.В. Принцип моральності у сфері забезпечення техногенної безпеки.....	164
Ковалів М.В. Адміністративно-правовий статус прокуратури в Україні.....	171
Крижановський А.С. Нормативно-правове забезпечення діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів.....	179
Лещух А.Р. Організаційні основи функціонування системи профілактики деліктів на місцевому рівні за законодавством Російської Федерації про адміністративні правопорушення.....	187
Назар Ю.С. Органи Державної фінансової інспекції як позивачі в адміністративних справах про зобов'язання зменшити бюджетні асигнування.....	195
Павлович-Сенета Я.П. Місто у системі територіального устрою України: теоретико-правовий аспект.....	205

Чистоклетов Л.Г.

Особливості правоохоронної діяльності у сфері адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання.....217

Ярема О.Г.

Діяльність підрозділів внутрішніх військ МВС України з охорони громадського порядку на залізничному транспорті.....225

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Брич Л.П.

Значення ознак складів правопорушень (залежно від їхнього функціонального призначення) у розмежуванні відповідних юридичних конструкцій.....235

Василинчук В.І., Сливенко В.Р.

Правовий статус суб'єктів профілактики злочинів у бюджетній сфері.....251

Єськов С.В.

Втручання у приватне спілкування як елемент системи слідчих (розшукових) дій.....264

Максимів О.Д.

Історико-правовий аналіз розвитку політики в сфері боротьби зі злочинністю.....275

Маркевич А.Р.

Кримінальна відповідальність за самоправство в історії вітчизняного кримінального права.....283

Пахолюк О.І.

Проблемні питання протидії кримінальним правопорушенням у небанківській фінансовій сфері.....296

Політова А.С.

Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності.....306

Семчук Ю.І.

Завдання та функції прокуратури у євроінтеграційному вимірі.....314

Сорока С.О., Марко С.І.

Особливості виявлення та початкового етапу розслідування підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збуту чи використання.....322

Хилюк С.В.

Nulla poena sine lege як складова принципу законності у практиці європейського суду з прав людини.....334

Чорний Р.Л.

Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі I Особливої частини КК України.....346

Шербина О.В.

Сучасні проблеми функціонування системи виконання покарань та їх вплив на ресоціалізацію засуджених.....357

Якимова С.В.

Заохочення у системі заходів запобігання та протидії корупції за законодавством України.....368

Яремко Г.З.

Спільність суспільно небезпечного діяння в асоціаціях норм про різні склади одного злочину.....377

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Варцаба В.М.

До питання взаємодії слідчих та експертних підрозділів.....388

Захарко А.В.

Підстави проведення слідчим ОВС у кримінальному процесі огляду транспортного засобу, що перебуває у володінні особи.....395

Максимишин Н.М.

Особливості та переваги фіксації судового провадження технічними засобами за чинним КПК України.....405

Нор В.Т., Ханас Х.Р.

Цивільний позов у кримінальному процесі України та інших країн континентальної системи права: порівняльна характеристика.....414

Паславський М.І.

Встановлення ознак корумпованості співробітника органів внутрішніх справ.....425

Сибірна Р.І., Тибінка О.М.

Особливості огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією.....436

Черепушак В.В.

Взаємодія органу досудового розслідування з оперативними підрозділами при виявленні і розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів.....442

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Андрєв Д.В.

Роль етносоціокультурних чинників правосвідомості в структурі соціально-правової комунікації.....448

Балинська О.М., Бортяк А.Ф.

Психосеміотика у юриспруденції: до постановки проблеми.....456

Гдакович М.С. Висвітлення проблем правничої термінології на сторінках журналу «Часопись правнича» (1889–1912).....	463
Кахнич В.С. Методологічні аспекти дослідження правової освіти та науки у Львівському університеті.....	472
Кость С.П. Правовий і юридичний газетні дискурси: питання диференціації.....	479
Лепіш Н.Я. Функції актів тлумачення норм права.....	486
Ряшко В.І. Науково-педагогічна діяльність Гегеля.....	493
Ряшко О.В. Проблема захисту честі та гідності людини в західноєвропейській філософсько-етичній думці.....	504
Хірсін А.В. Активізація самоорганізаційних механізмів суспільства та методологія правотворення.....	515
Шевців М.Б. Механізм дії інтуїції у професійній творчості юриста.....	525
Юркевич Х.І. Походження та еволюція поняття «представницький мандат».....	538

Трибуна зарубіжних учених

Bartoszewski Jakub CZŁOWIEK, PRZYRODA: PRZECIWIENSTWO, CZY WSPÓLBYCIE. ROZWIĄZANIE NICOLA ABBAGNANO.....	546
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	554
НАШІ АВТОРИ	561

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Калинин М.В. Источники конфликта в формировании правовой культуры личности.....	3
Кишакевич Л.Ю. Историко-правовые основы реализации финансово-экономической политики в Западноукраинской Народной Республике.....	14
Макарчук В.С., Рудый Н.Я. Восточные границы междувоенной Румынии (1918–1940 гг.): аспекты международного права.....	23
Маркова В.О. Защита прав ребенка сквозь призму незаконной сексуальной эксплуатации в сети Интернет.....	35
Паньонко И.М., Коваль В.А. Субъект преступления по уголовному праву Киевской Руси.....	40
Скакун М.И. Организационно-правовые основы формирования и становления системы юридического образования в УССР (20-ые – середина 50-х гг. XX в.).....	47

МЕЖДУНАРОДНОЕ, КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Подорожная Т.С. Особенности дефиниций в конституционном праве.....	57
Тарас М.В. Роль международного права в сфере защиты прав людей, которые живут с ВИЧ/СПИДом.....	66
Шумиленко А.П. К вопросу о неприкосновенности помещений дипломатических Представительств.....	76

ГРАЖДАНСКОЕ, ХОЗЯЙСТВЕННОЕ, НОТАРИАЛЬНОЕ ПРАВО

Бойко И.И. Влияние римского частного права на развитие правового регулирувания гражданских отношений в Украине.....	87
--	----

Долинская М.С. Генезис нотариата в Киевской Руси.....	96
Дутко А.О. Использование юридических конструкций в гражданском законодательстве.....	105
Морозов Г.В. Об общих проблемах законодательства в сфере розничной торговли нефтепродуктами.....	113
Ротар Д.П. Правовые основы финансово-правовой ответственности бюджетных учреждений.....	121
Яворская А.С. Обычное право как социальный регулятор гражданских отношений.....	129

**АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО
И АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ПРОЦЕСС.
ФИНАНСОВОЕ ПРАВО**

Гарасимив А.И. Дисциплинарная ответственность сотрудников органов внутренних дел Украины.....	138
Григоришин А.Н., Суходольский А.Ю. Этапы выполнения постановлений о наложении административных взысканий.....	145
Дытюк В.З. Нормативно-правовые аспекты усовершенствования обеспечения общественной безопасности на железнодорожном транспорте.....	156
Кобко Е.В. Принцип нравственности в сфере техногенной безопасности.....	164
Ковалив М.В. Административно-правовой статус прокуратуры в Украине.....	171
Крыжановский А.С. Нормативно-правовое обеспечение деятельности правоохранительных органов Украины в сфере охраны общественного порядка во время проведения выборов и референдумов.....	179
Лещух А.Р. Организационные основы функционирования системы профилактики деликтов на местном уровне по законодательству Российской Федерации об административных правонарушениях.....	187
Назар Ю.С. Органы Государственной финансовой инспекции как истцы в административных делах об обязательстве уменьшить бюджетные ассигнования.....	195

Павлович-Сенета Я.П.

Город в системе территориального устройства Украины: теоретико-правовой аспект.....205

Чистоклетов Л.Г.

Особенности правоохранительной деятельности в сфере административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования.....217

Ярема О.Г.

Деятельность подразделений внутренних войск МВД Украины по охране общественного порядка на железнодорожном транспорте.....225

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ. УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Брыч Л.П.

Значение признаков составов правонарушений (в зависимости от их функционального назначения) в разграничении соответствующих юридических конструкций.....235

Василинчук В.И., Сливенко В.Р.

Правовой статус субъектов профилактики преступлений в бюджетной сфере.....251

Еськов С.В.

Вмешательство в частное общение как элемент системы следственных (розыскных) действий.....264

Максимив А.Д.

Историко-правовой анализ развития политики в сфере борьбы с преступностью.....275

Маркевич А.Р.

Уголовная ответственность за самоуправство в истории отечественного уголовного права.....283

Пахольук А.И.

Проблемные вопросы противодействия уголовным правонарушениям в небанковской финансовой сфере.....296

Политова А.С.

Практика привлечения к уголовной ответственности по статье 149 УК и пути повышения ее эффективности.....306

Семчук Ю.И.

Задачи и функции прокуратуры в евроинтеграционном измерении.....314

Сорока С.А., Марко С.И.

Особенности выявления и первоначального этапа расследования подделки документов, печатей, штампов и бланков, их сбыта или использования.....322

Хылюк С.В. Nulla poena sine lege как часть принципа законности в практике Европейского Суда по правам человека.....	334
Чорный Р.Л. Проблемы понятия преступлений, отнесенных к разделу I Особенной части УК Украины.....	346
Щербина А.В. Современные проблемы функционирования системы исполнения наказаний и их влияние на ресоциализацию осужденных.....	357
Якимова С.В. Поощрение в системе мер пресечения и противодействия коррупции за законодательством Украины.....	368
Яремко Г.З. Единство общественно опасного деяния в ассоциациях норм о разных составах одного преступления.....	377

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Варцаба В.М. К вопросу взаимодействия следователей и экспертных подразделений.....	388
Захарко А.В. Основания проведения следователем ОВД в уголовном процессе осмотра транспортного средства, находящегося во владении лица.....	395
Максимишин Н.М. Особенности и преимущества фиксации судебного производства техническими средствами по действующему УПК Украины.....	405
Нор В.Т., Ханас К.Р. Гражданский иск в уголовном процессе Украины и других стран континентальной системы права: сравнительная характеристика.....	414
Паславский М.И. Установление признаков коррумпированности сотрудника органов внутренних дел.....	425
Сибирная Р.Л., Тыбинка О.М. Особенности осмотра трупа, связанные с эксгумацией.....	436
Черепущак В.В. Взаимодействие органа досудебного расследования с оперативными подразделениями при выявлении и расследовании тяжких и особо тяжких преступлений.....	442

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Андреев Д.В. Роль этносоциокультурных факторов правосознания в структуре социально-правовой коммуникации.....	448
Балинская О.М., Боргняк А.Ф. Психосемиотика в юриспруденции: к постановке проблемы.....	456
Гдакович М.С. Проблемы юридической терминологии на страницах журнала «Часопись правника» (1889–1912).....	463
Кахнич В.С. Методологические аспекты исследования правового образования и науки во Львовском университете.....	472
Кость С.П. Правовой и юридический газетные дискурсы: вопрос дифференциации.....	479
Лепиш Н.Я. Функции актов толкования норм права.....	486
Ряшко В.И. Научно-педагогическая деятельность Гегеля.....	493
Ряшко О.В. Проблема защиты чести и достоинства человека в западноевропейской философско-этической мысли.....	504
Хирсин А.В. Активизация самоорганизационных механизмов общества и методология правотворчества.....	515
Шевцов М.Б. Механизм действия интуиции в профессиональном творчестве юриста.....	525
Юркевич Х.И. Происхождение и эволюция понятия «представительский мандат».....	538

Трибуна зарубежных ученых

Bartoszewski Jakub CZŁOWIEK, PRZYRODA: PRZECIWIĘNSTWO, CZY WSPÓLBYCIE. ROZWIĄZANIE NICOLA ABBAGNANO.....	546
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	554
НАШИ АВТОРЫ.....	561

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Kalinin M.V.	
Conflict sources of individual's legal culture forming.....	3
Kyshakevych L.Yu.	
Historic and legal principles of the financial and economic policy realization in the Western Ukrainian National Republic.....	14
Makarchuk V.S., Rudyi N.Y.	
Eastern borders of inter-war Romania (1918–1940): aspects of international law...23	
Markova V.O.	
Protection of rights of a child in the light of illegal sexual exploitation in the Internet network.....	35
Pan'onko I.M., Koval' V.A.	
The subject of wrongful act in criminal law of Kievan Rus.....	40
Skakun M.I.	
Organizational and legal basis for the formation and development of Law education in Ukrainian SSR (20 – mid 1950-ies).....	47

INTERNATIONAL, CONSTITUTIONAL LAW

Podorozhna T.S.	
The Peculiarities of Definitions in Constitutional Law.....	57
Taras M.V.	
The role of International Human Rights Law for people living with HIV/AIDS.....	66
Shumilenko A.P.	
To the Question of Inviolability of Diplomatic Missions' Premises.....	76

CIVIL, ECONOMIC, NOTARY LAW

Boyko I.Y.	
The influence of Roman private law in the development of legal regulation of civil relations in Ukraine.....	87
Dolynska M.S.	
Notary genesis in Kievan Rus.....	96
Dutko A.O.	
The use of legal structures in civil law.....	105
Morozov G.V.	
The general issues of legislation in the sphere of oil products retail trade.....	113
Rotar D.P.	
Legal principles of finance and legal amenability of state-financed institutions.....	121
Yavorska O.S.	
Common law as social regulator of civil relations.....	129

**ADMINISTRATIVE LAW
AND ADMINISTRATIVE PROCESSES. FINANCE**

Harasymiv O.I. Discipline liability of law enforcement workers of Ukraine.....	138
Grigorishin O.M., Sukhodolski A.Yu. Stages of decisions implementation about the imposition of administrative sanctions.....	145
Dytyuk V.Z. Legal aspects of improving public safety in the railway transport.....	156
Kobco E.V. Principle of morality in the field of technogenic safety.....	164
Kovaliv M.V. Administrative and legal status of the prosecution in Ukraine.....	171
Kryzhanovsky A.S. Normative-Legal support of the activity of the law enforcement bodies of Ukraine in the sphere of public order safety during the elections and referendums.....	179
Leshchukch A.R. Organizational foundations of the functioning of the system preventing tort at the local level under the Russian Federation legislation concerning administrative offences.....	187
Nazar Y.S. Bodies of the State Financial Inspection as plaintiffs in the administrative affairs of commitments to reduce budget allocations.....	195
Pavlovich-Seneta Y.P. City in the system of territorial structure of Ukraine: theoretical and legal aspects.....	205
Chystoklyetov L.G. Features of law enforcement in the field of administrative and legal security of economic entities.....	217
Yarema O.H. Activities of units of internal forces of Ministry of Internal Affairs of Ukraine on public order on the railway.....	225

**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY
CRIMINAL LAW ENFORCEMENT**

Brych L.P. The value of elements of offenses (depending on their functional purpose) in distinguishing between appropriate legal constructions.....	235
Vasylynchuk V.I., Slyvenko V.R. Legal status of the subjects of crime prevention in the public sector.....	251
Yeskov S.V. Interference in private communication as a part of investigation.....	264

Maksymiv O.D.	
Historical and legal analysis of policy in the fight against crime.....	275
Markevych A.R.	
Criminal liability for arbitrariness in the history of domestic criminal law.....	296
Pakholiuk O.I.	
The issues of combating criminal law violations in non-banking financial sphere.....	296
Politova A.S.	
Practice of bringing to criminal liability on Article 149 of Criminal Code and ways of increasing its efficiency.....	306
Semchuk Yu.I.	
Objectives and functions of prosecution in European integration dimension.....	314
Soroka S.O., Marko S.I.	
The peculiarities of detection and the initial stage of investigation of forgery of documents, seals, stamps and forms, their sale or use.....	322
Khyliuk S.V.	
Nulla poena sine lege as a part of the legality principle in the practice of the European Court of Human rights.....	334
Chorny R.L.	
Problems of crime concept stipulated in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.....	346
Scherbyna O.	
Current problems of the functioning of the penitentiary system and their impact on resocialization of convicted persons.....	357
Yakimova S.V.	
Encouragement a System of Corruption Preventive and Counteraction Measures in the Legislation of Ukraine.....	368
Yaremko G.Z.	
Commonality of Socially Dangerous Act in the Associations of Norms on Different Elements of the Same Crime.....	377

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS OPERATIVE SEARCH ACTIVITY

Vartsaba B.M.	
To the Issue of Investigators and Expert Subdivisions Interaction.....	388
Zakharko A.V.	
Grounds for Examination of Private Personal Vehicle within the Criminal Procedure by Law Enforcement Investigator.....	395
Maksymyshyn N.M.	
Peculiarities and Advantages of Judicial Proceedings Recording by Technical Means According to the Current CPC of Ukraine.....	405
Nor V.T., Khanas Kh.R.	
Civil Action in Criminal Proceedings of Ukraine and Other Countries of Continental Legal Systems: a Comparative Characteristic.....	414

Paslavskuy M.I. Establishment of Signs of Corruption of Employee of Internal Affairs Bodies.....	425
Sybirna R.I., Tybinka O.M. Peculiarities of the Inspection of Corpse Relating to the Exhumation.....	436
Cherepuschak V.V. Interaction between the Body of Preliminary Investigation and the Operative Subdivisions in Detection and Investigation of Felonies.....	442

PHILOSOPHY OF LAW

Andreyev D.V. The role of the ethnosociocultural factors of the legal consciousness in the social and legal communications structure.....	448
Balynska O.M., Bortnyak A.F. Psycho-semiotics in jurisprudence: to the problem formulation.....	456
Hdakovykh M.S. Legal terminology coverage in the journal «Legal periodical» (1889–1912).....	463
Kahnych V.S. Methodological aspects of the legal education research and science in Lviv university.....	472
Kost S.P. Legal and law newspaper discourse: the differentiation issue.....	479
Lepish N.Y. Acts functions of the law interpretation.....	486
Riashko V.I. Hegel's Scientific and Pedagogical Activity.....	493
Riashko O.V. The Problem of the Protection of Honour and Dignity in the Western European Philosophical and Ethical Thought.....	504
Hirsin A.V. The Enhancing of Self-Organizing Society's Mechanisms and Law- Making Methodology.....	515
Shevtsiv M.B. The Mechanism of Intuition in the Lawyer's Professional Life.....	525
Yurkevych Kh.I. The Origin and the Evolution of a Concept «Representative Mandate».....	538

TRIBUNE FOREIGN AUTHORS

Bartoszewski Jakub Człowiek, przyroda: przeciwieństwo, czy współbycie. Rozwiązanie Nicola Abbagnano.....	546
SCIENTIFIC LIFE	554
OUR AUTHORS	561

ВИМОГИ

до оформлення статей до Наукового вісника
Львівського державного університету внутрішніх справ
згідно з Положенням про редакційно-видавничу діяльність
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженого Наказом № 308 від 16 серпня 2010 р.

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому містяться матеріали й результати теоретичних і експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників університету, наших здобувачів, ад'юнктів, аспірантів.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС та МОНМС України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право публікуватися в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник виходить у трьох серіях – юридична, економічна, психологічна.

Вимоги до оформлення статей:

– до публікації приймаються рукописи наукових статей, що відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.

– **рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 мають містити:**

– індекс УДК;

– прізвище автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;

– анотацію українською, російською та англійською мовами;

– ключові слова українською, російською, англійською мовами;

– для авторів без наукового ступеня – завірену позитивну рецензію фахівця з науковим ступенем та витяг із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– інформаційний носій з текстовим файлом статті.

Наукова стаття у Віснику Львівського державного університету внутрішніх справ повинна містити такі структурні елементи:

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

2. Мета і завдання дослідження, які необхідно вирішити для досягнення поставленої мети.

3. Стан дослідження. Аналізуються останні дослідження та публікації, на які спирається автор, виділяються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена дана стаття. Цьому питанню слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фактово сформулювати мету своєї наукової розробки.

4. Виклад основних положень. Ця частина у рукописі займає майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. До такого аналізу, звичайно, долучаються підходи інших дослідників, тому важливо належним чином їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

5. Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

6. Список використаної літератури подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Він повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

7. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. аркушів (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраним через 1,5 інтервала і віддрукованим на папері формату 210×297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Чисті поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

8. Рукопис має бути підписаний автором.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог та суттєвими мовно-стилістичними огріхами, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей.

Телефон для довідок: (032) 258-65-72 (відділ організації наукової роботи),
(032) 233-61-95 (видавництво).

Редколегія

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 2
(виходить з 1995 р.)

Редактор *А.А. Черняк*

Редактор текстів англійською мовою *І.Ю. Сковронська*

Макетування *Н.М. Лесь*

Друк *Н.Я. Ганущак*

Здано до набору 20.05.2013 р. Підписано до друку 21.06.2013 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 34,1.
Тираж 100 прим. Зам. № 71-13.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.